

**VICTOR HUGO**

**KILENCVENHÁROM**

**FORDÍTOTTA**  
**ARANYOSSI PÁL**  
**A JEGYZETEKET**  
**LONTAY LÁSZLÓ ÍRTA**

## TARTALOM

### ELSŐ RÉSZ

#### *A tengeren*

##### ELSŐ KÖNYV

*A Saudraie erdejében*

##### MÁSODIK KÖNYV

*A Claymore korvett*

##### HARMADIK KÖNYV

*Halmalo*

##### NEGYEDIK KÖNYV

*Tellmarch*

### MÁSODIK RÉSZ

#### *Párizsban*

##### ELSŐ KÖNYV

*Cimourdain*

##### MÁSODIK KÖNYV

*A Páva utcai kocsmában*

##### HARMADIK KÖNYV

*A Konvent*

### HARMADIK RÉSZ

#### *Vendée földjén*

##### ELSŐ KÖNYV

*Vendée*

##### MÁSODIK KÖNYV

*A három gyermek*

##### HARMADIK KÖNYV

*Szent Bertalan vértanúsága*

##### NEGYEDIK KÖNYV

*Az anya*

##### ÖTÖDIK KÖNYV

*In daemone deus*

##### HATODIK KÖNYV

*A győzelem után kezdődik a csata*

##### HETEDIK KÖNYV

*Feudális világ és forradalom*

**ELSŐ RÉSZ**  
*A tengeren*

## ELSŐ KÖNYV

### *A Saudraie erdejében*

Az 1793-as esztendő májusának utolsó napjaiban az egyik párizsi zászlóalj, melyet Santerre<sup>1</sup> vezényelt Bretagne-ba, átkutatta az astilléi félelmetes Saudraie erdőt. A katonák mindössze háromszázan voltak, a kemény háború ennyire apasztotta le a zászlóaljat. Ez abban az időben történt, amikor Argonne, Jemmapes és Valmy csatái után, az első párizsi zászlóalj hatszáz önkénteséből már csak huszonhét ember maradt, a másodikból harminchárom és a harmadikból ötvenhét. Legendás, harcos idők.

A Párizsból Vendée-ba küldött zászlóaljak összesen kilencszáztizenkét embert számláltak. Egy-egy zászlóaljnak három ágyúja volt; nagyon gyors iramban szerelték fel őket. A Bon-Conseil körzet<sup>2</sup> április 25-én - Gohier volt az igazságügy- és Bouchotte a hadügyminiszter - azt javasolta, hogy önkéntes csapatokat küldjenek Vendée-ba; a javaslatot Lubin tanácsstag terjesztette elő, és május 1-én Santerre tizenkétezer katonája harminc tábori ágyúval és egy zászlóaljnyi tüzérrel harcra készen állott. Ezek a hihetetlen gyorsasággal felállított zászlóaljak olyan jól meg voltak szervezve, hogy még ma is a sorkatonaság mintaképei: csak a katonák és az altisztek arányszáma változott meg.

A párizsi tanács április 28-án adta ki Santerre önkénteseinek a jelszót: „Nincs irgalom. Nincs kegyelem.” Tizenkétezen indultak el Párizsból; május végére nyolcezer halottjuk volt.

A katonák óvatosan nyomultak előre Saudraie erdejében. Nem siettek. Egyszerre kémleltek jobbra, balra, előre, hátra; Kléber<sup>3</sup> megmondta: „A katonának még a hátán is szeme legyen.” Már régen úton voltak. Hány óra lehetett? A nap melyik szakában jártak? Nehéz lett volna megmondani. Az ilyen vad rengetegben mindig valamiféle szürkület borong.

Saudraie erdeje félelmetes volt. Sűrűiből indult bűnös útjára 1792 november havában a polgárháború; Mousqueton,<sup>4</sup> ez a sánta, vérengző vad, ebből a gyászos vadonból kúszott elő; vérfagyasztó volt az itt legyilkoltak tömegére gondolni. Nem volt ennél borzalmasabb hely. A katonák óvatosan nyomultak előre. A földet mindenütt virág borította; az ágak szötte remegő falakból a levelek édes frissessége áradt; a nap sugarai itt-ott átdöfték a zöld félhomályt, és megvilágították azt a süppedő, vastag szőnyeget, melyet a kardvirág, a mocsári írisz, a réti nárcisz, a szellőrózsa - ez a jó időt hirdető kis virág - és a tavaszi sáfrány terített a katonák lába elé, s amelyet mindenféle, többek közt hernyó és csillag alakú moha borított. A csapat lépésről lépésre haladt, halkán, csendesen hajtogatva a bozótot. A bajonettek fölött madarak csicseregtek.

A Saudraie olyanféle rengeteg volt, amelyben valamikor békés időkben *Houiche-bá*-t, azaz éjszakai madarászást rendeztek; most emberre vadásztak benne.

---

<sup>1</sup> Antoine-Joseph Santerre (1752-1809) - 1792-ben a nemzetőrség parancsnoka. Eredetileg Párizs egyik külvárosában volt serfőző.

<sup>2</sup> „Jótanács körzet”; 1790 májusában Párizs 60 kerületét 48 körzetté vonták össze.

<sup>3</sup> Jean-Baptiste Kléber (1753-1800) - tábornok, a napóleoni háborúk idején több győzelmet aratott. Kairóban meggyilkolták.

<sup>4</sup> Megszemélyesítés; a „mousqueton” kisebb muskétát jelent.

A rengetegben nyírfá, bükk és tölgy váltakozott; vastag moha és gyepszőnyeg fogta fel a menetelő legénység lépteinek zaját: sehol egy ösvény, vagy ha mégis akadt itt-ott egy, azt azonnal elnyeli a rengeteg; magyal- és kökénybokrok, páfrányok, tövises iglicék, hatalmas, szűrős indák; tíz lépés távolságról a katonák már nem látták egymást. Az ágak között olykor felbukkant egy kócsag vagy egy vízityúk; valahol a közelben mocsár lappanghatott.

Így meneteltek, vaktában, nyugtalansággal telve; féltek, hogy rátalálnak arra, amit keresnek.

Időnként táborozás nyomaira bukkantak, fölégetett gyepre, összetaposott fűre, hevenyészett keresztekre, véres ágakra. Itt főzték meg a levesüket, ott mondták a misét, amott kötözték a sebesülteket. De azután mindnyájan eltűntek! Hol lehetnek most? Talán már egészen távol? Vagy talán itt bújtak el a közelben; ujjuk a rövid puska ravaszán? Az erdő elhagyottnak látszott. A zászlóalj elővigyázatossága megkétszereződött. Minden elhagyott? Annál inkább óvakodniuk kell. Nem látnak senkit? Annál több okuk van rá, hogy féljenek valakitől. Nagyon is hírhedt erdőben jártak.

Hátha törbe csalják őket!

Harminc gránátos, elég nagy távolságra a csapat zömétől, földerítőként nyomult előre egy őrmester vezetésével. A zászlóalj markotányosnője is elkíserte őket. A markotányosnők szívesen csatlakoztak az előőrskökhöz: veszélyes vállalkozás ugyan, de legalább látni is lehet valamit. A kíváncsiság a női merészség egyik formája.

A felderítő osztag katonái hirtelen megtorpantak, azzal az érzéssel, melyet a vadászok jól ismernek, és amely a vad búvóhelyének közelségét jelzi. Mintha egy bozót sűrű közepéből sóhajtt hallottak volna. Majd úgy tűnt, mintha valami mozogna a levelek között. Jelt adtak egymásnak.

A felderítő osztagok ilyen kémlelő és nyomozó munkájába a tiszteknek fölösleges beleavatkozniuk; amit meg kell tenni, az úgyszólván megtörténik magától.

Egy perc se kellett hozzá, már körülkerítették a helyet, ahol az előbb valami megmozdult. Puskák köre szegeződött a sűrű bozót sötét közepe felé. Mindenfelől egyszerre vették célba. A katonák ujjai a ravaszokon, tekintete a gyanús helyen. Már csak az őrmester parancsát várták, hogy megkezdjék a tüzelést.

Ezalatt a markotányosnő előmerészkedett, és bekémlelt a sűrűbe. Abban a pillanatban, amikor az őrmester „tüzet” akart vezényelni, az asszony felkiáltott:

- Megálljatok!

Aztán a katonákhoz fordult:

- Ne lőjetek, bajtársak!

És berohant a bozótba. A többiek követték.

Csakugyan volt ott valaki.

A sűrű bokor kellős közepén, egy kis, kerek tisztás szélén - az erdőben a szénégetők kemencéi hoznak létre ilyeneket, azzal, hogy kiégetik a fák gyökereit -, valami ágboltozat alatt, egy kis leveles színben, mely egyik oldalán nyitott volt, mint egy hálófülke, egy asszony ült a mohán; kisgyermeket szoptatott, és a térdén másik két alvó gyermekének szőke feje pihent.

Ez volt a leshelyen megbúvó csapat!

- Mit csinál maga itt? - kiáltotta a markotányosnő.

Az asszony felemelte a fejét.

A markotányosnő dühösen folytatta:

- Bolond maga, hogy itt ül?

Majd:

- Kis híja volt, hogy le nem gyilkoltuk!

És a katonák felé fordulva így szólt:

- Egy asszony...

- Az ám, ezt magunk is látjuk! - mondta egy gránátos.

A markotányosnő tovább beszélt:

- Ki látott már ilyen butaságot: az erdőt járni, hogy legyilkolják!

Az asszony megdöbbsen; kábultan, kővé meredve nézett körül, mintha álomban látná ezeket a puskákat, kardokat, bajonetteket és a vad arcokat.

Most a két gyermek is fölébredt, és sírni kezdett.

- Éhes vagyok - mondta az egyik.

- Félek - szólt a másik.

A legkisebb nyugodtan szopott tovább.

A markotányosnő a gyerek fölé hajolt:

- Igazad van.

Az anya megnémult félelmében.

Az őrmester rászólt:

- Ne féljen tőlünk! A vörössipkás zászlóalj katonái vagyunk.

Az asszony egész teste remegett. Szemét az őrmester kemény arcára emelte. De csak szemöldökét, bajuszát látta, és a két izzó parazsat: a szemét.

- Azelőtt vöröskereszt zászlóaljnak hívták - magyarázta a markotányosnő.

- Honnan való vagy, asszonyság? - folytatta az őrmester.

Az asszony dermedten bámult rá. Fiatal volt, sovány, sápadt, rongyos; a breton nők viseletét hordta; nagy körgallérba burkolózott, és gyapjútakaróját madzaggal a nyakába kötötte. A nőstény állatok közömbösségével hagyta fedetlenül meztelen mellét. Nem volt se harisnyája, se cipője, a lába vérzett.

- Ez egy szegény asszony - mondta az őrmester.

A markotányosnő újra faggatni kezdte katonás és mégis nőies hangján, amelyben szelídség bujkált:

- Hogy hívják?

Az asszony csaknem érthetetlenül mormolta:

- Michelle Fléhard.

A markotányosnő megsimogatta nagy kezével a csecsemő fejcskáját.

- Mennyi idős a pulya? - kérdezte.

Az anya nem értette. A markotányosnő megismételte a kérdést:

- Azt kérdeztem, hogy mennyi idős a kicsi?

- Ó, igen! - riadt fel az asszony. - Tizennyolc hónapos.

- Akkor már öreg - mondta a markotányosnő. - Annak már nem jár szopás. Majd elválasztja! Megetetjük levessel.

Az anya lassan megnyugodott. A két másik csöppség is élénkebb lett. Nem látszott rajtuk semmi félelem; inkább kíváncsiak voltak. Bámulták a katonák tollait.

- Nagyon éhesek - mondta az anyjuk.

Majd hozzátette:

- Már nincs több tejem.

- Majd megetetjük őket, és neked is adunk - kiabálta az őrmester. - De előbb tudni akarjuk, mi a politikai véleményed?

Az asszony ránézett az őrmesterre, és nem válaszolt.

- Megértetted, hogy mit kérdeztem?

Az asszony zavartan hebegte:

- Fiatalon zárdába adtak, de aztán férjhez mentem. Nem vagyok apáca. A nővérek megtanítottak franciául. A falunkat felgyújtották. Menekülni kellett, nem volt időm cipőt húzni.

- Azt kérdeztem tőled, mi a politikai véleményed?

- Nem tudom, mi az.

Az őrmester folytatta:

- Mert vannak ám kémnők is. És a kémnőket agyonlövik ám. Lássuk csak, beszélj! Nem vagy te cigány? Hol a hazád?

Az asszony újra csak rábámult, mint aki semmit sem ért az egészből. Az őrmester megismételte:

- Hol a hazád?

- Nem tudom - válaszolta a kérdező.

- Hogyhogy nem tudod? Hol a szülőhelyed?

- Ó, a szülőhelyem... Hogyne tudnám...

- No, akkor válaszolj!

- Siscoignard majorból való vagyok, az azéi egyházközségből - válaszolta az asszony.

Most az őrmester csodálkozott el. Egy darabig elgondolkodott. Aztán újrakezdte:

- Hogy mondtad?

- Siscoignard.

- No de az nem a szülőhelyed, az...

- Odavaló vagyok.

Az asszony néhány pillanatig gondolkozott. Aztán így folytatta:

- Most már értem, uram. Maga Franciaországból való, én meg Bretagne-ból.
- Hát aztán?
- Az nem ugyanaz az ország.
- De ugyanaz a szülőháza! - kiáltotta az őrmester.
- Siscoignard-i vagyok - ismételte az asszony.
- Jól van, legyen Siscoignard - hagyta rá az őrmester. - A család is odavaló?
- Igen.
- Mivel foglalkozik?
- Semmivel. Mindnyájan meghaltak. Már senkim sincsen.

Az őrmester kissé szeretett beszélni, s folytatta a kihallgatást:

- Az ördögbe is, mindenkinek vannak rokonai! Vagy legalábbis voltak! Ki vagy? Beszélj!

Az asszony ijedten hallgatta ezt a „Vagy legalábbis voltak”-ot, mely inkább vadállati üvöltésnek, mint emberi szónak tetszett.

A markotányosnő szükségesnek látta, hogy közbelépjen. Újra megsimogatta a csecsemőt, a másik kettőnek pedig barackot nyomott a feje búbjára.

- Hogy hívják a picit? Látom, hogy leány. Ugye?
- Georgette - felelte az asszony.
- Hát az idősebb fiút? Mert már kész ember ez a kis csibész.
- René-Jean.
- Hát a fiatalabbat? Mert már ez a kis pufók is embernyi ember!
- Gros-Alain - válaszolta az anya.
- Milyen kedvesek ezek az apróságok - folytatta a markotányosnő. - Már látszik rajtuk, hogy van eszük.

De az őrmester csak nem engedett:

- Beszélj hát, asszonyság. Van-e házad?
- Volt.
- Hol?
- Azéban.
- Miért nem vagy otthon?
- Mert fölégették a házamat.
- Kicsoda?
- Nem tudom. Csata volt a faluban.
- Honnan jössz?
- Onnan.



- Hová mész?
- Nem tudom.
- Térj a tárgyra. Ki vagy?
- Nem tudom.
- Nem tudod, ki vagy?
- Menekült, mint a többi.
- Melyik párthoz tartozol?
- Nem tudom.
- A kékekkel tartasz? Vagy a fehérekkel?<sup>5</sup> Kikkel hát?
- A gyermekeimmel - válaszolta az asszony.

Csönd lett. Majd megszólalt a markotányosnő:

- Nekem nincsenek gyermekeim. Nem volt időm hozzá.

Az őrmester újrakezdte:

- És a szüleid? Beszélj nekünk, asszonyság, a szüleidről! Engem Radoubnak hívnak, őrmester vagyok, a Cherche-Midi utcából. Az én apám és anyám is ott élt, és én mindent tudok a szüleimről. Beszélj hát a tieidről! Mondd, mifélek voltak a szüleid?

- Fléhard-ék voltak! Ez minden.

- Tudom, Fléhard-ék azok Fléhard-ék, mint ahogy Radoubék Radoubék. De mindenki valami ebben az életben. Mik voltak a szüleid? Mit csináltak? Mit csinálnak most? Mit flésárdíroztak a te Fléhard-jaid?

- Földművesnépek voltak. Az apám nyomorék volt. Nem tudott dolgozni, mert száz botot veretett rá az úr. Ez nagy jószág volt tőle, mert az apám ellopott egy házinyulat, és ezért halálra ítélték. Az ő ura, a mi urunk, megkegyelmezett neki, és azt mondta: „Mérjete rá száz botot!” Az apám örökre nyomorék maradt.

- Folytasd!

- A nagyapám hugenotta volt. A tisztelendő úr gályára küldte. Akkor még egészen kicsi voltam.

- Aztán?

- A férjem apja söt csempészett. A király fölakasztatta.

- Hát a férjed mit csinál?

- A napokban még harcolt.

- Kiért?

- A királyért.

- Azután?

---

<sup>5</sup> Kékek: a forradalom kék egyenruhás katonái, fehérek: a vendée-i ellenforradalmárok (a fehér a Bourbon királyi család színe volt).

- Hát az uráért.

- És még kiért?

- Hát... a tisztelendő úrért.

- A szentségit a sok tökfilkónak! - kiáltotta az egyik gránátos.

Az asszony rémülten nézett rá.

- Lássa, asszonyom, mi párizsiak vagyunk - mondta kedvesen a markotányosnő.

Az asszony összecsapta a kezét és fölsikoltott:

- Istenem, Teremtőm, Jézusom!

- Csak semmi babonáskodás! - kiáltotta az őrmester.

A markotányosnő leült az asszony mellé, és térdére ültette az idősebb fiút, aki ezt szó nélkül tűrte. Ki tudja, mitől ijedtek vagy nyugodtak a gyerekek? Valami belülről figyelmezteti őket.

- Szegény jó asszony, milyen szépek a gyerekei! Bizony, ez is valami! Mindjárt kitaláljuk, hogy mennyi idősök. A nagy bizonyára négyéves, az öccse három. Ami meg a csöppséget illeti, hát ő még szopik. Az ám, micsoda falánk kis jószág! Te szörnyeteg! Egyszer még felfalod anyádat! Látja, asszonyom, tőlünk nem kell félnie. Magának is be kellene lépnie a zászlóaljba! Majd azt teszi, amit én. Engem Huszárnénak hívnak. Ez csak olyan gúnynev. De jobban szeretem, ha így hívnak, mint mamzell Bicornéau-nak, ahogy anyámat nevezték. Én vagyok a kantinosasszony. Az, aki inni ad a katonáknak, amikor lövöldöznek, és egymást gyilkolják. Recseg-ropog olyankor minden. A lábunk, úgy látom, egyforma. Majd adok magának egy pár cipőt a magaméból. Párizsban voltam augusztus tizedikén. Én adtam inni Westermann-nak.<sup>6</sup> Ment minden, mint a karikacsapás. Láttam, hogyan vágta le a fejét XVI. Lajosnak, Capet-nak,<sup>7</sup> ahogy mostanában mondják. Nem nagyon tetszett neki. Hogy is tetszett volna? Hisz január tizenharmadikán még gesztenyét sütött, és együtt nevetgélt a családjával! Mikor erőszakkal ráfektették - ahogy mondják - a billenődeszkára, már nem volt se kabátja, se cipője; már csak ing volt rajta, egy pikémellény, egy szürke posztó térdnadrág és szürke selyemharisnya. Ezt én mind jól láttam. Zöldre festett kocsiban hozták. Látja, velünk kell jönnie. Jó fiúk vannak a zászlóaljnál, maga lesz a második kantinosnő, majd megmutatom, hogy mi a dolga. Ó! Az úgylis nagyon egyszerű! Egy nagy butykosom van és egy kis csengőm, és ezzel be kell mennem a zajongó tömegbe, a fegyvertűzbe, az ágyútűzbe, abba a nagy összevisszaságba, és ezt kiabálom: „Ki akar inni egyet, fiúk?” Ennyi az egész. És én töltök ám mindenkinek. Úgy bizony. A fehéreknek éppúgy, mint a kékeknek. Pedig én kék vagyok. Nem is akármilyen. De inni, azt adok mindenkinek. A sebesülteket gyötri a szomjúság. Az emberek úgylis meghalnak, akármi a véleményük. A haldoklók megszoríthatnák egymás kezét. Micsoda bolondéria egymást ölni! No, álljon közénk! Ha engem elér a golyó, majd a helyembe lép! Látja, ilyen vagyok én: de azért jó asszony, derék ember vagyok. Ne féljen semmitől.

Mikor a markotányosnő elhallgatott, a másik asszony ezt mormolta:

- A szomszédasszonyomat Marie-Jeanne-nak hívták, és a szolgálónkat Marie-Claude-nak.

---

<sup>6</sup> François-Joseph Westermann (1751-1794) - tábornok; 1792. augusztus 10-én Párizs népét vezette a Tuilériák ellen, részt vett a vendée-i ellenforradalom leverésében. Dantonnal együtt fejezték le.

<sup>7</sup> A X. században lépett a francia trónra Capet Hugo, a család első tagja. A későbbi francia királyok mind vagy a Capet-család tagjai, vagy oldalági leszármazottak voltak. 1792. augusztus 10-e után a királyi család Capet néven szerepelt.

Radoub őrmester összeremtette a gránátost:

- Hallgass! Megijesztetted az asszonyságot. Hölgyek előtt nem illik káromkodni!
- De hát az mégis valóságos kínszenvedés a böcsületes emberi értelem számára, ha azt hallja, hogy egy ilyen Kínából való irokéz, akinek a földesura nyomorékra verette az apját, a pap gályára küldte a nagyapját, a király fölakasztatta az apósát, még odaáll verekedni, az áldóját! Lázadoznak, és leöletik magukat a földesúrért, a papért és a királyért - kiáltotta a gránátos.

Az őrmester ráfordult:

- Csend az osztásban!

A gránátos újakezdte:

- Hallgatok már, őrmester úr. De azért az mégiscsak bosszantó, hogy egy ilyen szép asszony, mint ez, ni, agyoncsapatja magát egy csuhás szép szeme kedvéért.
- Gránátos - válaszolta az őrmester -, most nem a Piques klubjában vagyunk, hagyjuk a szónoklást! - Aztán az asszonyhoz fordult: - És a férjed, jó asszony? Mit csinál?
- Semmit. Megölték.
- Hol?
- A berekben.
- Mikor?
- Három nappal ezelőtt.
- Kicsoda?
- Nem tudom.
- Hogyan? Nem tudod, ki ölte meg a férjed?
- Nem.
- Mégis, ki volt? Kék? Fehér?
- Egy puszkagolyó.
- Három napja?
- Igen.
- Merre?
- Ernée körül. A férjem leroskadt. Kész.
- Mit csinálsz, mióta a férjed meghalt?
- Viszem a gyerekeket.
- Hova viszed?
- Amerre látok.
- Hol alszol?
- A földön.
- Mit eszel?
- Semmit.

Az őrmester katonaszokás szerint úgy felhúzta a száját, hogy a bajsza az orrába ért.

- Semmit?

- Hát kökényt, szedret, ha találunk tavalyit az indák között, áfonyát, páfrányhajtást.

- Szóval semmit.

Az idősebb fiú, aki, úgy látszik, megértette, miről van szó, megszólalt:

- Éhes vagyok!

Az őrmester kihúzott zsebéből egy darab komiszkenyeret, és odanyújtotta az asszonynak. Az anya szétoztotta a kenyeret a gyermekek között. A kicsik mohón beleharaptak.

- Semmit se tartott meg magának - mormolta az őrmester.

- Ez azt mutatja, hogy nem éhes - mondta az egyik katona.

- Nem. Ez azt mutatja, hogy valóban ő az anyjuk - válaszolta az őrmester.

A gyermekek most abbahagyták az evést.

- Ihatnék - mondta az egyik.

- Ihatnék - ismételte a másik.

- Csakhogy nincs patak ebben az ördögös erdőben - mondotta az őrmester.

A markotányosnő leakasztotta rézbögréjét, amely a csengője mellett, az övéen csüngött, fordított egyet a vállára vetett kulacs csapján, és néhány cseppet csurrantva a bögrébe, a gyerekek szájához emelte.

Az egyik elfintorította az arcát.

A másik kiköpte a folyadékot.

- Pedig jó - mondta a markotányosnő.

- Mi az, papramorgó? - kérdezte az őrmester.

- Az ám, a javából. De hát ezek parasztok. - És megtörölte a poharát.

Az őrmester újra megszólalt:

- Szóval te menekülsz, asszonyság?

- Muszáj.

- Azután csak úgy, vaktában? Nagy a világ, amerre a szemed lát!

- Szaladtam, ahogy csak tudtam, azután már csak mentem, azután lerogytam.

- Szegény feje! - mondta a markotányosnő.

- A férfiak harcolnak - rebegte az asszony. - Mindenfelől lönek ránk. Nem tudom, mi bajuk egymással. A férjemet megölték. Csak ezt értettem az egészből.

Az őrmester a földre dobantott a puska agyával, és ezt kiáltotta:

- Micsoda pokoli marhaság! A fene egye meg ezt a háborút!

Az asszony tovább beszélt:

- Múlt éjszaka egy korhadékban aludtunk.

- Mind a négyen?

- Mind a négyen.
- Ott hálátok?
- Ott.
- Akkor - mondotta az őrmester - állva aludtatok.

A katonák felé fordult:

- Bajtársak, képzeljétek el egy nagy, öreg, kiszáradt fát, amelynek akkora odva van, hogy az ember éppen hogy bele tud bújni, mint valami hüvelybe; azt hívják ezek a vadak korhadéknak. Mit tehetünk róla, hogy ilyenek? Nem lehet mindenki párizsi!
- Egy fa odvában tölteni az éjszakát három gyerekkel! - hüledezett a markotányosnő.
- Furcsa lehetett - folytatta az őrmester -, mikor a kicsik ott benn sírni kezdtek. Az arra járók bizonyára furcsán érezhették magukat, amikor egy fa „papa-mamá”-t kiabált utánuk.
- Még szerencse, hogy nyár van - sóhajtott az asszony.

A földet nézte, lemondó arccal, szemében a borzalmas szerencsétlenség ámulatával.

Hallgatag katonák állták körül ezt a nyomorúságot.

Egy özvegyasszony, három árva, a menekülés, az elhagyatottság, a magány, körös-körül a szemhatáron mindenütt háború dörög, éhség, szomjúság, minden táplálékuk a fű, fedelük az ég.

Az őrmester az asszonyhoz lépett, szemét a csecsemőre szegezte. Az apróság abbahagyta a szopást, fejét szelíden elfordította anyja melléről, szép, kék szemét a fölébe hajló ijesztő, szőrös, marcona arcra függesztette, és elmosolyodott.

Az őrmester felegyenesedett. Egy nagy könnycsepp gurult végig az arcán, és megállott a bajusza hegyén, mint valami gyöngyszem.

Felemelte a hangját:

- Bajtársak, mindebből arra kell következtetnem, hogy a zászlóalj apaságot vállal. Egyet-értünk? Örökbe fogadjuk ezt a három gyereket.
- Éljen a Köztársaság! - kiáltották a gránátosok.
- Tehát ezt kimondtuk - szólt az őrmester, és széttárta karját az anya és a gyermekek feje fölött.
- Íme - mondta -, a vörössipkás zászlóalj gyermekei.
- Hárman egy kalap alatt! - kiáltotta a markotányosnő, és perdült egyet örömében.

Majd hirtelen zokogni kezdett, hevesen átölelte az özvegyet, és ezt mondotta neki:

- Milyen hamis szeme van a kislányodnak!
- Éljen a Köztársaság! - kiáltották újra a katonák.

Az őrmester az anyához fordult:

- Jöjjön, polgártársnő!

## MÁSODIK KÖNYV

### *A Claymore korvett*

#### I

#### *Anglia elvegyül Franciaországgal*

Ezerhét százkilencvenhárom tavaszán, amikor Franciaországot minden határán ellenség támadta meg, és amikor az ország olyan szenvedélyes és ünnepélyes szórakozásban részesült, mint aminő a girondisták bukása volt, ez történt a La Manche szigetvilágában.

Egy este, június elsején, Jersey szigetén, a magányos kis Bonnenuit öbölben, talán egy órával napszállta előtt, olyan ködös időben, mely nagyon alkalmas a menekülésre, mert nagyon veszélyes a hajózásra, egy korvett húzta fel a vitorláit. Ennek a hajónak francia volt a legénysége, de ahhoz az angol flottillához tartozott, mely a sziget keleti csücskénél állomásozott, mondhatnók, örködött. Ennek az angol hajórajnak a Bouillon-házból származó La Tour-d'Auvergne herceg volt a parancsnoka. Az ő rendeletére választották ki belőle - sürgős és különleges megbízással - a korvettet.

Ezt a korvettet a londoni admirális házában Claymore néven tartották számon. Látszatra teherhajó volt, de valójában hadihajó, amelynek nehézkes és békés kereskedőkülsejében kár lett volna bizakodni. Építői két célt tartottak a szemük előtt, a ravaszságot és az erőt; csalja meg az ellenségeit, ha lehet, szálljon harcba, ha a szükség úgy kívánja. Arra a feladatra, melyet ezen az éjszakán bízta rá, fedélközét - rakomány helyett - harminc nagy kaliberű hajóágyúval szerelték fel. Talán azért, mert vihartól tartottak, de talán inkább azért, mert teljesen ártatlan külsőt akartak adni a hajónak, a harminc hajóágyút (tengerésznyelven szólva) présbe tették, azaz háromszoros láncokkal a hajó belsejéhez erősítették őket, és forgatókorongjukat a betömött rakodónyílásokhoz támasztották; kívülről ebből mit sem lehetett látni; a lövéseket betömték, minden nyílást bezártak, mintha a korvett álarcot hordott volna. A hajóágyúk régimódi, küllős, bronzkerekű ágyúk voltak, a „sugaras fajtából”. Az igazi korvettnek csak a fedélzetén vannak ágyúi; de ezt arra szánták, hogy meglepje és törbe csalja az ellenséget, ezért fedélzete fegyvertelen volt, de mint láttuk, úgy építették, hogy fedélközében tüzéséget rejtett. A Claymore zömök formájú, de jó járású hajó volt; az egész angol tengerészetben egyetlen más hajónak se voltak keményebb bordái. A harcban felért egy páncélos hajóval, bár a tatárbock helyett csak kisebb vitorlájú árboca volt. Furcsa alakú, hajlított kormányja nagy gonddal szerkesztett, szinte páratlan volt a maga nemében: egymaga ötven font sterlingbe került a southamptoni hajógyárban.

A hajó személyzetét, mely, mint már jeleztük, francia volt, emigráns tisztekből és szökött matrózokból állították össze. A legénységet gondosan megválogatták; mindnyájan jó matrózok, jó katonák és hű királpártiak voltak. Fanatikusai a hajónak, a kardnak, a királyságnak, szóval háromszorosan fanatikusak.

A legénységhez egy fél zászlóalj tengerészgyalogságot kevertek, melyet szükség esetén partra is tehettek.

A Claymore korvett kapitánya, a Szent Lajos-rend lovagja, Boisberthelot gróf volt, a régi királyi haditengerészet egyik legjobb tisztje. A másodkapitány La Vieuville lovag, valamikor azt a francia gárdaszázadot vezényelte, melyben Hoche volt az őrmester. Philippe Gacquoil, Jersey legtapasztaltabb hajósgazdája lett a kormányos.

Szemmel láthatóan valami egészen rendkívüli feladata volt ennek a hajónak. Tény, hogy olyasvalaki lépett a fedélzetre, akin meglátszott, hogy valami különös kalandra indul. Magas

növész, szálegyenes és erőteljes aggastyán volt, szigorú arca nem árulta el korát, fiatalnak és öregnek is látszott egyszerre. Az olyan emberek fajtájából való, akiknél a növekvő kor nem jelentett csökkenő erőt, fehér haj hull a homlokukra, de szemük szikrázik: a negyvenesztendősek keménységét és a nyolcvanévesek tekintélyét egyesítik. Abban a pillanatban, amikor a korvett fedélzetére ért, tengerészköpenye szétnyílt, és ekkor látni lehetett, hogy teljesen úgy öltözködött, mint egy breton paraszt: bő bugyogót - amit *bragou-brá*-nak hív a köznép -, bőr lábszárvédőt és kecskebőr ködmönt viselt, melynek bőrös oldalát selyempaszomány díszítette, míg másik felén eredeti, vad és borzolt állapotában a szőr. Az ilyen régimódi breton ködmön mindig két célt szolgált: az ünnepnapokat és a munkát. Aszerint, hogy melyik oldalára fordították, bunda volt egész héten át, és hímes, paszományos gála vasárnapon. Mintha csak a nagyobb hitelesség kedvéért tudatosan tették volna ilyenné, az öregúr parasztruhája viseltes volt: kopott a könyökén és térdén; már bizonyára sokat hordták. Durva szövetű viharkabátja egy halász rongyaira emlékeztetett. Az aggastyánnak akkoriban divatos, magas tetejű, széles karimájú kerek kalap volt a fején, mely körül lehajtva falusi kalapnak látszott, de ha egyik oldalát fölhajtották és zsinóros kokárdával díszítették: katonafőveggé vált. Az öregúr paraszti módra lehajtva, kokárda és zsinór nélkül viselte.

A vendéget maga Balcarras lord, a sziget kormányzója, és La Tour-d'Auvergne herceg kísérte a hajóra. A hercegek titkos ügynöke, Artois gróf régi testőre, Gélambre, személyesen ügyelt az utas kabinjának elrendezésére; gondosságában és hódolatában odáig ment, hogy bár maga is előkelő nemesember volt, maga vitte az öregúr poggyászát. Mikor Gélambre úr búcsút vett tőle, hogy visszatérjen a szárazföldre, mélyen meghajolt ez előtt a paraszt előtt. Balcarras lord azt mondta neki: „Sok szerencsét, generális úr.” La Tour-d'Auvergne herceg pedig ezt: „Viszontlátásra, kedves bátyám.”

A „paraszt”-ról - a legénység tüstént ezt a nevet adta az utasnak a tengerészek kevés szavú társalgásában - mit sem tudtak a matrózok, de azt mindnyájan sejtették, hogy ez a paraszt éppúgy nem paraszt, mint ahogy ez a hadihajó sem teherhajó.

Gyenge szelők voltak. A Claymore elhagyta Bonnenuit-t, elhajózott Boulay-Bay előtt; lavírozott, még látszott egy darabig, majd egyre kisebb és kisebb lett a növekvő éjszakában, és azután végképp eltűnt.

Egy órával később Gélambre, miután hazaért otthonába, Saint-Hélier-be, a southamptoni gyorshajóval a következő négy sor írást küldte Artois grófnak,<sup>8</sup> York herceg főhadiszállására:

Fenséges uram! A hajó útnak indult. A siker biztos. Nyolc nap alatt az egész part lángban áll Granville-től Saint-Malóig.

Négy nappal előbb Prieur de la Marne<sup>9</sup> képviselő - a Konvent megbízottja a cherbourg-i partokat védő seregben -, aki ebben az időben Granville-ban tartózkodott, titkos küldönc útján ugyanazzal az írással a következő levelet kapta:

Képviselő polgártárs! Június 1-én, a dagály idején, a Claymore hadihajó álcázott ágyúparkkal elindul, hogy a francia partokra tegyen egy férfit, akinek személyleírását itt közlöm: fehér hajú, magas termetű, öreg paraszttöltőzékot visel; arisztokratikus keze van. Holnap újabb részleteket küldök. Másodikán reggel száll partra. Értesítse a cirkálókat, fogassa el a korvettet, végeztesse ki azt az embert.

---

<sup>8</sup> Artois gróf (1757-1836) - XVI. Lajos francia király legfiatalabb öccse; 1824-1830-ig X. Károly néven francia király.

<sup>9</sup> Pierre-Louis Prieur de la Marne (1756-1827) - ügyvéd, a Konvent tagja.

## II

### *Homály a hajón és az utas körül*

A korvett ahelyett, hogy délnek fordult volna és Saint-Catherine felé vette volna útját, észak, majd nyugat felé tartott, és Serk és Jersey között egyenest betért abba a tengerszorosba, melyet a Veszélyek átjárójának neveznek. Ebben az időben még egyik parton sem volt világítótorony.

A nap már régen lenyugodott, sötét volt az éjszaka, sokkal sötétebb, mint ilyen nyári időben lenni szokott. Holdas éj lett volna, de nehéz felhők kárpitozták az eget, melyek inkább napéjgyenlőséghez illettek volna, mint napfordulóhoz. Föltételezhető volt, hogy a hold majd csak akkor jelenik meg, amikor lenyugvása előtt a láthatár szélét érinti. Néhány felhő egészen a tengerre ereszkedett, és köddel takarta be.

Kedvező volt ez a nagy sötétség.

Gacquoil kormányosnak az volt a terve, hogy Jersey-t bal, Guernesey-t jobb felől maga mögött hagyva, egy merész iramlással a Hanois és Douvre szirtek közt, a saint-malói partok valamelyik öblében köt ki. Így az út hosszabb volt, mint a Minquier sziklazátony mellett, de biztosabbnak ígérkezett, mert a francia cirkálóknak rendszerint az volt a parancsa, hogy Saint-Hélíer és Granville közt őrködjének.

Gacquoil reménykedett, hogy ha a szél kedvez, és semmi sem jön közbe, felvont vitorlákkal hajnalra eléri a francia partokat.

Ment minden, mint a karikacsapás. Már maguk mögött hagyták Gros-Nez-t, mikor kilenc óra felé az idő durcáskodni kezdett, ahogy a matrózok szokták mondani, azaz szél támadt, és a tenger erősen hullámozott. De a szél jó irányból fújt, és a hullámok, ha nagyok voltak is, nem voltak szilajok. Azért olyan is akadt köztük, amely átsapott a hajó orrán.

Úgy látszott, hogy a „paraszt”, akit Balcarras lord „generális úr”-nak, La Tour-d’Auvergne hercege pedig „kedves bátyám”-nak szólított, észre sem veszi, hogyan dobálja a tenger a hajót. Nyugodt komolysággal sétált a korvett fedélzetén. „Tengerészlába” volt. Időről időre kihúzott kabátja zsebéből egy tábla csokoládét, letört belőle egy darabot és elrágcsálta: a haja fehér volt, de minden foga ép maradt.

Senkihez sem szólt, csak a kapitányhoz. Halkan és röviden beszélt. A kapitány tisztelettel hallgatta, és úgy látszott, inkább utasát tekinti parancsnoknak, mint saját magát.

A Claymore észrevétlenül haladt a ködben. Ügyesen vezették Jersey meredek északi partjai mellett, hogy elkerülje Pierres-de-Leeq félelmetes sziklazátonyát, mely Jersey és Serk között a tengerszoros közepén húzódik. Gacquoil a kormánynál állt, és időnként jelezte Leeq homokpadját, Gros-Nez-t, Plémont-t. Úgy siklatta át a korvettet a szirtek láncolata közt, szinte tapogatózva, mégis biztos kézzel, mint aki úgy ismeri az óceánt, mint a tenyerét. A korvett orrán nem világított lámpa, hogy semmi el ne árulja jöttét ezen a nagyon is jól őrzött tengeren. Ezért örültek a ködnek is, mely olyan sűrű volt, hogy elérvén a Grande-Étape-ot, még a Pinacle magas körvonalait is alig tudták kivenni. Hallották, amint Saint-Ouen tornyában tíz órát harangoztak. Ez annak jele volt, hogy a szelet továbbra is hátulról kapják. Minden jól ment; a Corbière közelsége miatt a tenger egyre haragosabb lett.

Kevéssel tíz óra után Boisberthelot gróf és La Vieuville lovag egészen a kabinjáig kísérté a parasztruhás embert. Ez a kabin tulajdonképpen a kapitány szobája volt. Belépve, a „paraszt” halk hangon ezt mondta nekik:



- Tudják, uraim, mindenekelőtt teljes titoktartásra van szükség. Hallgatni a dolgok kirobbanásáig! Önök itt az egyedüliek, akik ismerik a nevemet.
  - Titkát sírunkba is magunkkal visszük - felelte Boisberthelot.
  - Én - folytatta az aggastyán -, álljak akár a halál torkában, hallgatni fogok.
- Ezzel kabinjába lépett.

### III

#### *Amikor úr és paraszt egy gyékényen árul*

A parancsnok és a másodkapitány visszament a fedélzetre. Fel és alá járkálva beszélgettek. Természetesen utasukról folyt a szó. A szél körülbelül a következő párbeszédet szórta szét az éjszakába.

- Majd meglátjuk, igazi vezért viszünk-e.

Ezt Boisberthelot mormolta.

- Akárhogyan is: herceg - felelte La Vieuville.

- Majdnem az.

- Nemesember Franciaországban, de herceg Bretagne-ban.

- Mint a La Trémoille-ok, mint a Rohanok.

- Franciaországban és a király hintóiban ő csak márkinak számít, mint én grófnak és ön lovagnak - kezdte újra Boisberthelot.

- Milyen messze vagyunk a királyi hintók korától - kiáltott föl La Vieuville. - Most a kordéknál tartunk.

Elhallgattak.

Boisberthelot újra megszólalt:

- Francia herceg hiányában, úgy látszik, jó a breton herceg is.
- Ha ló nincs... Nem! Ha sas nincs, holló is jó.
- Jobb szeretnék akkor egy keselyűt - mondta Boisberthelot.
- Természetesen! Amelynek éles csőre és hegyes karma van - tette hozzá La Vieuville.
- Majd meglátjuk.

- Igen - kezdte újra La Vieuville. - Itt az ideje, hogy vezérünk legyen. Tinténia véleményén vagyok: „Vezért és löport!” Nézze, parancsnok úr, már körülbelül ismerem összes vezéreinket, az alkalmasakat és az alkalmatlanokat; a tegnapiakat, a maiakat és a holnapiakat: egyetlenegynek sincs olyan harci formája, mint amilyenre szükségünk van. Ebben a pokoli Vendée-ban olyan generális kell nekünk, aki egyszerre mind legfőbb vádló és bíró is legyen; ki kell fárasztani az ellenséget, visszaverekedni tőle a malmot, a bokrot, az árkot, a követ, mindenbe bele kell kötni, mindenből hasznat kell húzni, mindenre ügyelni kell; rengeteg embert le kell mészárolni; példát kell statuálni, fáradhatatlannak és könyörtelennek lenni. E pillanatban, ott abban a parasztseregben, vannak ugyan hősök, de nincsenek kapitányok. D’Elbée jelentéktelen, Lescure beteg, Bonchamps kegyelmet oszt, mert jó, és ez butaság, La

Rochejaquelein nagyszerű altiszt, Silz érti a hadvezetést nyílt terepen, de teljesen alkalmatlan a kiszámíthatatlan portyázó harcra; Cathelineau jámbor szekeressgazda, Stofflet ravasz vadőr, Bérard tehetetlen, Boulainvilliers nevetséges, Charette ijesztő. Nem beszélek Gastonról, a borbélyról. Mert a ragyogóját! Mi a csudának verekszünk a forradalommal, és mi a különbség köztünk és a republikánusok között, ha tűrjük, hogy parókakészítő-mesterek nemesembernek parancsoljanak?

- Úgy van! Ez a beste forradalom még bennünket is megfertőz.

- Rühös az egész Franciaország!

- A harmadik rend rühe - mondotta Boisberthelot. - Csak Anglia szabadíthat meg bennünket.

- Meg is teszi, ebben nincs hiba, kapitány úr...

- De azért ronda a helyzet.

- Az biztos. Bugrisok mindenütt; egy monarchia, melynek első generálisa Stofflet, Maulevrier úr vadőre, nem kell, hogy irigyelje a Köztársaságot, melynek minisztere Pache, Castries herceg portásának a fia. Micsoda ellenfelek a vendée-i háborúban: egyik oldalon Santerre, a kocsmáros, a másik oldalon Gaston, a koszvakaró.

- Azért, kedves La Vieuville, ezt a Gastont nem kell ám semmibe venni. Ügyesen viselkedett, mikor Guéménée-nél parancsnokolt. Először megásatta háromszáz kékkel a saját sírjukat, azután kedvesen lepuskáztatta őket.

- Jól tette, de ezt éppen olyan jól megcsináltam volna, mint ő.

- No persze, minden bizonnyal. Jómagam szintén.

- A háború nagy tettei - folytatta La Vieuville - a hadviselőtől nemesi származást követelnek. A harc a lovagok dolga, nem a borbélyoké.

- Ennek ellenére - válaszolta Boisberthelot - vannak ebben a harmadik rendben is érdemes emberek. Itt van például Joly, az órás. A flandriai ezredben volt őrmester, majd vendée-i vezér lett, és most a partok mentén vezet csapatot; a fia köztársaságpárti, és mialatt az apa a fehéreket szolgálja, a fiú a kékek közé áll. A két sereg találkozik. Megütköznek. Az apa elfogja a fiút, és főbe lövi.

- Ez derék dolog - mondta La Vieuville.

- Egy királypárti Brutus - tette hozzá Boisberthelot.

- Mindez nem változtat azon, hogy tarthatatlan állapot, ha nekünk egy Coquereau, egy Jean-Jean, egy Moulins, egy Focart, egy Bouju vagy egy Chouppes kommandíroz!

- Drága lovagom, a másik fél éppígy dühösködött. Ha a mi soraink tele vannak polgárokkal, úgy az övéik tele vannak nemesemberekkel. Mit gondol, a *sans-culotte*-ok olyan boldogok, hogy felettük egy Canclaux gróf, egy Miranda vicomte, egy Beauharnais vicomte, egy Valence gróf, Custine márki és Biron herceg parancsnokol?

- Micsoda zűrzavar!

- No és mit szól Chartres hercegéhez?

- Égalité fia!<sup>10</sup> Vajon mikor lesz belőle király?

---

<sup>10</sup> Philippe Égalité (1747-1793) - „Egyenlőség Fülöp”; orléans-i herceg; tagja volt a Konventnek, megszavazta XVI. Lajos halálát. Később kivégezték.

- Soha.
- Meglátja, még trónra léphet. Bűnei hozzásegítik.
- De paráznsága majd letaszítja - vágott vissza Boisberthelot.

Elhallgattak. Később Boisberthelot folytatta:

- Pedig azután már szeretett volna kibékülni. Meglátogatta a királyt. Ott voltam Versailles-ban, mikor az arcába köptek.
- A díszlépcső tetejéről?
- Onnan.
- Jól tették.
- Mi csak Borvirág-Bourbonnak hívtuk.
- Kopasz, tele van kiütéssel; királygyilkos. Pfuj! - La Vieuville még hozzátette:
- Együtt voltam vele Quessant-ban.
- A Saint-Esprit fedélzetén?
- Ott.
- Ha engedelmeskedett volna d'Orvilliers admirális utasításainak, és a széllal tart, meggátolta volna az angolok átkelését.
- Minden bizonnyal.
- Igaz, hogy lebújt a hajófenékre?
- Nem. De azért nem árt, ha ezt mondjuk róla.

La Vieuville elnevette magát.

Boisberthelot visszatért a régi témához:

- Micsoda hülyék akadnak köztünk... Például ez a Boulainvilliers, akiről ön is beszélt, La Vieuville. Ismertem, közlrol láttam, mit csinál. Kezdetben a parasztok lándzsákkal voltak felfegyverkezve. Hát nem a fejébe veszi, hogy lándzsásokká képezi ki őket? Meg akarta őket tanítani a sarkos lándzsatámadásra és a kitörés-dőfésre. Arról ábrándozott, hogy ezekből a vadakból sorkatonákat farag. Azt hitte, megtanítja majd őket egy négyszögű hadrend sarkainak leválasztására, és arra is, hogy középben üres, előírással zászlóaljkat formáljanak. Mindezt a régi katonai nyelven hadarta el nekik. A szakaszvezetők az azt mondta: svadronyfő, ahogy a káplárokát hívták XIV. Lajos idejében. Makacskodott, hogy sereget formál ezekből a vad-orzókából. Rendes századai voltak, melyeknek őrmesterei minden este körbe állottak, hogy megkapják az ezredes első századának őrmesterétől az új jelszót. Ezt az őrmester egész halkán a fülébe mondta a második század őrmesterének, aki továbbadta a szomszédjának, és az újra a mellette állónak. Így suttogták sorba, míg a végén mindenki meg nem tudta. Lefokozott egy tisztet, mert nem állt oda fedetlen fejjel, hogy meghallgassa a jelszót az őrmester szájából. Elképzelheti, hogy mi sült ki az egészből. Ez az agyalágyult nem értette, hogy a paraszt azt akarja, hogy paraszt módra bánjanak vele, és hogy sose fog kaszárnyatöltelék nevelni az erdő fiából. Püh, de milyen jól ismertem ezt a Boulainvilliers-t!

Néhány percig szótlánul sétáltak. Mindketten elgondolkoztak. Majd újra beszélgetni kezdtek.

- Igaz is, hát megerősítették Dampierre<sup>11</sup> halálhírét?

- Igen, parancsnok úr.

- Condé előtt esett el?

- Pamars táborában. Ágyúgolyó ölte meg.

Boisberthelot felsóhajtott.

- Dampierre gróf szintén olyan ember, aki közénk való volt, és mégis hozzájuk tartozott.

- Jó utat neki! - felelte La Vieuville.

- És a hölgyek hol vannak?

- Triesztben.

- Még mindig?

- Igen.

La Vieuville most felkiáltott:

- Ez a forradalom! Micsoda pusztulás, és miért?! Ha az ember arra gondol, hogy ez az egész forradalom abból származott, hogy az államkasszájának néhány millió deficitje volt.

- Vigyázni kell a kezdeti hibákra - szólt Boisberthelot.

- Kutyául megy minden - válaszolta La Vieuville.

- Igen, La Rouaire meghalt, Du Dresnay meg hülye. És micsoda szomorú vezérek a püspök urak: ez a Coucy, a La Rochelle-i püspök, vagy Beaupoil Saint-Aulaire, Poitiers püspöke, vagy Mercy, a luconi püspök, L'Eschaserie asszony szeretője!...

- Akinek tulajdonképpen csak Servanteau a neve. Talán tudja is, parancsnok úr, hogy L'Eschaserie-nek csak egyik birtoka után hívatja magát.

- No és az agra püspök, akiről azt se tudni, hogy mint papnak hol az eklézsiája!

- Dolban. Guillot de Folleville-nek hívják. Nagyon bátor ember, maga is harcol.

- Papjaink vannak ott, ahol katonára lenne szükségünk! Püspökeink vannak, akik nem püspökök, és generálisaink, akik nem generálisok!

La Vieuville hirtelen Boisberthelot-hoz fordult:

- Parancsnok úr, a kabinjában van a *Moniteur*?

- Igen.

- Mit játszanak vajon e pillanatban a párizsi színházak?

- *Adèle és Paulin*-t meg *A barlang*-ot.

- Szívesen megnézném mindkettőt.

- Meg fogja nézni őket. Egy hónapon belül Párizsban leszünk. - Boisberthelot egy percre elgondolkozott, majd hozzátette: - Legkésőbb egy hónap múlva. Windham úr maga mondta Hood őlordságának.

- Nos akkor, parancsnok úr, mégsem áll oly rosszul a szénánk?

---

<sup>11</sup> A.-H.-M. Picot Dampierre (1756-1793) - arisztokrata, a forradalom tábornoka.

- Sőt, minden a lehető legjobban menne, ha valaki jól vezetné a bretagne-i háborút.

La Vieuville a fejét ingatta.

- Kapitány úr - szólalt meg újra -, partra tesszük a tengerészgyalogságot?

- Ha a partvidék lakossága mellettünk van: igen; ha ellenségesen viselkedik: nem. Háborúban néha be kell törni a kaput, néha meg csak be kell surranni rajta. A polgárháborúnak azonban még egy álkulcs is legyen mindig a zsebében. Meg fogunk tenni mindent, amit lehet. Ma a vezér kérdése a legfontosabb. - Majd elgondolkozva hozzátette: - La Vieuville, mit gondolna ön Dieuzie lovagról?

- A fiatalról?

- Igen.

- Mint parancsnokról?

- Igen.

- Azt, hogy ez megint olyan tiszt, aki nagyon beválnék valami rendes harctéren De ezt a bozótháborút csak a parasztok értik.

- Hát akkor törődjek bele, hogy olyan generálisaink vannak, mint Stofflet és Cathelineau.

La Vieuville néhány percre elrévedezett, majd megszólalt:

- Egy herceg kellene, egy vérbeli herceg! Egy igazi francia hercegnek kellene a háború élére állnia, egy igazi hercegnek!

- Ugyan minek? Tudja, hogy nálunk, aki „herceg”-et mond...

- „Gyáva”-t gondol... Tudom, parancsnok úr! De arra mégis jó volna, hogy elkápráztassa a parasztok buta szemét.

- Drága lovag uram, a hercegek nem akarnak jönni!

- Hát akkor csak maradjanak.

Boisberthelot olyan erélyes mozdulattal nyomta homlokára a kezét, mintha valami ötletet akart volna belőle kiszorítani. Majd ezt mondta:

- Jól van, megpróbáljuk ezzel a generálissal.

- Ő legalább főnemes.

- Mit gondol, meg tud felelni a feladatának?

- Csak beváljon - mondta La Vieuville.

- Azazhogy irgalmatlan legyen - egészítette ki Boisberthelot.

A gróf és a lovag összenézett.

- Boisberthelot úr, ön nevéen nevezte a gyereket. Igen, irgalmatlannak kell lennie. Ebben a háborúban nincs kegyelem. Ütött a vérengzők órája. A királygyilkosok leütötték XVI. Lajos fejét, szakítsuk ki a gyilkosok kezét-lábát! A vezénylő generálisnak ma Kérlelhetetlen generálisnak kell lennie. Anjouban és Felső-Poitouban a vezérek nagylelkűsködnének, csak úgy lubickolnak a nemeslelkűségben. És közben semmi se megy előre. A Marais-ban és Retz vidékén a vezérek kegyetlenek, és minden megy, mint a karikacsapás. Charette csak azért tartja magát Pareinnel szemben, mert kegyetlen. Hiéna küzd a hiénával.

Boisberthelot-nak már nem volt ideje válaszolni. La Vieuville szavát hirtelen kétségbeesett kiáltás szakította meg. És ugyanabban a pillanatban szörnyű zaj hatolt fel hozzájuk, olyan dübörgés, amely nem hasonlított semmiféle megszokott zajhoz. A kiáltás és a láрма a hajó belsejéből tört elő.

A kapitány és hadnagya a fedélközhöz rohant, de belépni már nem tudtak: a tüérek fejvesztetten szaladtak fel a lépcsőn.

Borzasztó dolog történt.

#### IV

#### *Tormentum belli*<sup>12</sup>

Az üteg egyik ágyúja, egy huszonnégy fontos löveg, elszabadult.

A tengeren ennél félelmetesebb esemény talán nem is történhetik. Ez a legborzasztóbb, ami egy hadihajót érhet a nyílt vízen, útja közepén.

Az ágyú, mely hirtelen letépi kötelékeit, valami természetfölötti állattá alakul át. A gép rémmé változik. Olyan tömeggé, mely úgy gurul kerekein, mint egy golyó a biliárdasztalon; félrecsúszik, ahogy a hajó himbálózik, előre zúdul, ahogy a hajó bukdácsol, jön, megy, megáll, mintha gondolkoznék, újra nekiindul; mint a nyíl, száguld a fedélzet egyik végétől a másikig, megperdül, majd kitér, azután megszökik, felágaskodik, tör, zúz, öl, eltapos. Faltörő kos ez, mely kénye-kedve szerint téri a bástyát. Csakhogy a faltörő kos vasból van, a fal pedig fából. Ez az anyag felszabadulása; az örök rabszolga most megbosszulja magát. Mintha mindaz a gonoszság, mely a holt tárgyaknak nevezett eszközökben van, most hirtelen kitörne; mintha az anyag elvesztette volna türelmét, és valami sötét, érthetetlen elégtételt venne magának; nincs kérlelhetlenebb, mint a lelketlen tárgy dühe. Ez a megvadult tömb úgy ugrik, mint a párdúc, súlyos, mint az elefánt, furcsa, mint az egér, konok, mint a fejsze, kiszámíthatatlan, mint a tenger, cikázik, mint a villám, süket, mint a sír. Tízezer font súlyú, és úgy pattan vissza, mint a gyerekek labdája. Megperdül tengelye körül, azután hirtelen derékszögben elfordul. Mi itt a tennivaló? Hogyan lehet megfékezni? A vihar megszűnik, a fürgeteg elszáguld, a szél elül, a törött árbocot kicserélik, a léket betömik, a tüzet eloltják; de miként nyúljanak ehhez a fenyegető bronzszörnyeteghez? Milyen módon közeledjenek feléje? Mert le lehet csendesíteni a dögöt, feltartóztatni a bikát, megbűvölni a kígyót, megijeszteni a tigrist, megszelídíteni az oroszlánt; de ezzel a rémmel, az elszabadult ágyúval szemben nincs segítség. Nem lehet megölni, hiszen halott. És mégis élő. Végzetes életet él, mely a végtelenből ered. Alatta a fedélzet padlója. A padlót a hajó ingatja, a hajót a tenger, a tengert a szél. Ez a pusztító rém, ez az ágyú tulajdonképpen csak játékszer. A hajónak, a hullámoknak, a szeleknek játékszere; ez adja rettentő életét. Miképp lehetne megbirkózni ezzel a láncolattal? Miképp lehetne meggátolni a hajótörés e félelmetes mechanizmusát? Ki láthatná előre jövőjét, menését, hirtelen fordulásait, megállásait, visszatörpanását? Ahányszor csak hozzáütődik a hajó bordáihoz, mindannyiszor beszakítja őket. Ki találhatná ki előre, hogy milyen szeszélyes utat választ a következő pillanatban? Olyan lövedék ez, mely gondolkozni látszik, melynek tervei vannak, és amely szinte pillanatonként megváltoztatja irányát. Hogy lehet valamit megállítani, aminek útjából ki kell térnünk? Ez a rémséges ágyú szinte csapkod maga körül, előreszalad, visszaugrik, jobbra üt, balra üt, elszáguld, nyugodtan odább megy, kijátszik minden figyelmet,

---

<sup>12</sup> Itt: a háború viszonyosságai.

összetör minden akadályt, és eltapossa az embereket, mint a férgek. A helyzet egész borzalma a fedélzet imbolygásából ered. És hogyan küzdjék le ezt a szeszélyes imbolygást? Szinte azt mondhatnók, hogy a hajó fogoly villámot visz, mely elszabadulni törekszik; mintha a földrengés mennykövet görgetne.

Egy pillanat alatt az egész legénység talpon termett. A hibát az ágyú tűzmestere követte el, aki hanyagul szorította meg a fémláncok csavarját, és rosszul rögzítette az ágyú négy kerekét; ez azután lehetővé tette, hogy az ágyútalp és az egész ágyúkeret ide-oda mozogjon. Lassanként elmozdult helyéről a korong is, és így végképp meglazult az a nagy, erős kötél, amely megakadályozza az ágyú túlságos visszafutását. Az utolsó kötél is elszakadt, az ágyú már nem állt szilárdan a talpain. Az a szerkezet, amely meggátolta az ágyú visszafutását, még nem volt ismeretes ebben az időben. Mikor egy hatalmas hullám a zárt lőrészhez csapódott, a rosszul megerősített ágyú hátraszaladt, eltépte láncát, és megkezdte rémítő futkározását a fedélközben.

Hogy elgondolhassuk ezt a különös futkosást, képzeljünk magunk elé egy csepp vizet, mely végigfut az üveglapon.

Abban a pillanatban, amikor a kötél elszakadt, a tüzekek az üteg körül tartózkodtak. Néhányan csoportba verődve, mások külön dolgoztak, készültek egy várható ütközetre. A hajóágyú, melyet a fregatt himbálózása hirtelen nekiindított, belerohant az egyik embercsoportba, négy matrózt azonnal agyonütött, majd mikor a hajó himbálózása megállította és visszalódította, szétlapított egy ötödik szerencsétlent, azután nekicsapódott az üteg egy másik lövegének, amely a bal oldali fal mellett állt, és azt is fellökte. Ekkor harsant fel az a kétségbeesett kiáltás, melyet hallottak. A legénység ott tolongott a feljáró lépcsőjén. Az ütegfedélzet egy szempillantás alatt kiürült.

A hatalmas ágyú egyedül maradt, mintegy kiszolgáltatva saját dühének. Maga ura lett, és az egész hajó ura. Azt tehette, amit akart. És ezek a férfiak, akik megszokták, hogy az ütközet hevében is nevensenek, most egész testükben reszkettek.

Ki mondhatná el, mit éreztek?

Boisberthelot kapitány és La Vieuville hadnagy - mindketten merész katonák - ott álltak a lépcső legfelső fokán, és némán, sápadtan, tanácstalanul bámultak le a fedélközbe. Valaki félretolta őket könyökével, és lement a lépcsőn.

Utasuk volt, a „paraszt”, akiről épp az imént beszélgettek.

Mikor leért a lépcső aljába, megállott.

## V *Vis et vir*<sup>13</sup>

Az ágyú ide-oda gördült a fedélközön. Mintha az Apokalipszis megelevenedett szekere lett volna. A hajólámpa, mely ott himbálózott a fedélköz nagy gerendája alatt, a fény és az árny bódító imbolygásával tetézte ezt a látomást. Heves rohanásában az ágyú körvonalai egészen elmosódtak, és hol feketén tűntek elő a fényben, hol pedig világos foltokat villogtattak a sötétségben.

---

<sup>13</sup> Erő és férfi.

Közben az ágyú tovább folytatta a rombolást. Összetört négy másik ágyút, és két helyen is elrepesztette a falat. Szerencsére a víz színe fölött. De nagyobb vihar esetén biztosan benyomult volna a réseken az ár. Az ágyú frenetikus dühvel támadt a hajóbordáknak. A nagyon erős dongák ellenálltak. A hajlított fának különös szívóssága van, de azért jól hallatszott a fa ropogása a hatalmas vashusáng minden oldalról rátörő ütései alatt. Egy ólomszemcse, melyet palackba zárnak, és összeviszsa ráznak, nem ütődhet esztelenebb módon és gyorsabban az üveg falához. A négy kerék újra és újra áttaposott a legyilkolt matrózokon, szétvágta, darabolta őket, az öt hullából húsz csonkot szabdalt, melyek ide-oda, keresztül-kasul hempergettek az üteg fedélzetén. A levágott fejek mintha segítségért kiáltottak volna; és a fenék ingása szerint a vér mindenfelé patakzott a padlón. A több helyen megsérült bélésdeszkázat nyiladozni kezdett. A hajót szörnyű zaj töltötte be.

A kapitány gyorsan visszanyerte hidegvérét. Parancsára a felső nyíláson keresztül mindent bedobtak a fedélközbe, ami fékezhetette vagy megállíthatta az ágyút eszeveszett útjában: matracokat, függőágyakat, pótvitortlákát, kötélcsomókat, hajózsákokat és hamispénzkötegeket, amelyekből a korvett egy egész rakományt vitt magával, mert a hajó urai becsületes harci eszköznek tekintették az angol álnokságot.

De mit használtak az ilyen rongyok, ha senki se mert leszállni a hajóba, hogy úgy igazítsa el őket, ahogy szükséges lett volna? Az ágyú percek alatt mindent foszlányokká tépett.

A tenger elég erősen hullámozott, hogy teljesebbé tegye a szerencsétlenséget. Még a vihar is kíváncsabb lett volna, mint ez az állapot. Az talán fölfordította volna az ágyút, és ha ez négy kerekével az ég felé mered, akkor meg lehetett volna fékezni.

Ezalatt a pusztulás egyre súlyosabbá vált. Már nemcsak horzsolások, hanem törések is voltak az árbocokon, amelyek a hajótönkbe ácsolva, a fedélzeteken keresztül, nagy kerek oszlopként nyúltak a magasba. Az ágyú szilaj lökései következtében az előárboc összeroppedezett. Maga a nagyárboc sem volt sértetlen. Az üteg széthullott. A harminc ágyú közül tíz hasznavehetetlen volt, a lékek a hajó oldalán egyre szaporodtak, és a korvettbe lassan beszivárgott a víz.

Az öreg utas, ott lenn a fedélközön, a lépcső alján úgy állott, mint valami köember. Szigorú szemmel mérte fel a rombolást. Meg se moccant. Belépni az ütegfedélzetre teljes lehetetlenségnek látszott.

Az elszabadult hajóágyú minden megmozdulása közelebb vitte a hajót a pusztuláshoz. Még néhány pillanat, és a hajótörés elkerülhetetlen lesz.

Választhattak: elpusztulnak, vagy tüstént gátat vetnek a rombolásnak; határozni kellett, de mit?

Micsoda harcos ez az ágyú!

Meg kellene állítani ezt a félelmetes örültet!

Torkon ragadni a villámcsapást!

Legyűrni a mennykövet!

Boisberthelot La Vieuville-hez fordult:

- Hisz ön Istenben, lovag úr?

- Igen. Nem. Olykor - felelte La Vieuville.

- És vihar idején?

- Igen. Különösen az ilyen pillanatokban, mint ez a mostani.

- Mert már csak Isten menthet meg bennünket - mondta Boisberthelot.

Mindenki hallgatott és tétlenül nézte az ágyú rémséges dühöngését.



Kívülről az ár verte a hajó oldalát, a tenger hullámai feleltek az ágyú ütéseire, mint ahogy két egymást váltogató kalapács csapásai válaszolgatnak egymásnak.

Ekkor a megközelíthetetlen arénában, ahol az elszabadult ágyú tombolt, hirtelen egy ember jelent meg; egy vasrudat tartott kezében. Ő volt a katasztrófa fölidézője, az üteg tűzmestere, az ő bűnös hanyagsága okozta a szerencsétlenséget. Minthogy ő csinálta a bajt, vállalta, hogy jóváteszi, amit lehet. Egyik kezével egy emelőrudat markolt, a másikban egy hurokra fogott hatalmas kötelet, és így ugrott be a fedélközbe a felső nyíláson keresztül.

Most eszeveszett dolog kezdődött. Titáni színjáték. Az ágyú harca tüzére ellen, az anyag háborúja az értelem ellen, a holt tárgy párviadala az emberrel.

A férfi egy szögletbe húzódott - két markában az emelőrúd és a kötél -, hátát a hajódongának vetette; mint két acéloszlopon, olyan keményen állt a lábán, halálsápadtan, nyugodtan, tragikus fenséggel, mintha csak a padlóba gyökerezett volna; várakozott.

Arra várt, hogy az ágyú elszáguddjon előtte.

A tüzér ismerte ágyúját. Úgy tetszett neki, hogy az ágyú is ismeri őt. Régen éltek már együtt. Hányszor nyomta be kezét a kitátott torkába. Megbarátkozott ezzel a szörnyeteggel. Beszért hozzá, mint a kutájához.

- Gyere ide! - mondta neki. Talán szerelmes is volt belé.

Kívánta, hogy az ágyú feléje tartson.

Pedig ha feléje tart és ráront, akkor ő elveszett. Mit tegyen, hogy az ágyú rá ne taposson? Ez volt a kérdés. Mindenki őket nézte, kővé meredve. Minden szív elszorult, talán csak az öreg utasé nem, aki egyedül állt a fedélközben, mint a küzdelem tanúja.

A löveg őt is szétzúzhatta volna. De meg se moccant.

Alattuk a vak áradat irányította a harcot.

Abban a percben, amikor a tüzér magára vállalta a rémséges mérkőzést, és harcba hívta az ágyút, a tenger ringása egy pillanatra megszűnt, mintha elcsodálkozott volna.

- Gyere hát! - kiáltott feléje az ember. Az ágyú mintha csak megértette volna. Hirtelen az emberre vetette magát. A tüzér elugrott előle.

A küzdelem megindult. Egy még sohasem látott küzdelem. A törékeny készült megmérkőzni a sebezhetetlennel. A vérből, húsból való gladiátor támadt az ércállatra. Az egyik oldalon volt az erő, a másikon a lélek.

Félhomály vette körül őket. Mintha valami csodatétel bizonytalan látomása bontakozott volna ki a sötétből.

Különös dolog, de azt kell mondanunk, mintha ennek az ágyúnak lelke lett volna: gyűlölettel és dühvel teli lelke. Mintha a vaknak szeme lett volna. Szinte úgy látszott, hogy ez a rém figyel, lesi az embert. Azt kellett hinni, hogy ez az idomtalan tömeg ravaszkodik, az alkalmas pillanatot várja. Olyannak tűnt, mint valami hatalmas, vasból való rovar, melyben egy démon akarata lakozik. Ez az óriási szöcske néha a fedélköz alacsony mennyezetéhez csapódott, hogy aztán úgy essen vissza négy kerekére, mint a tigris a talpára, és ismét azonnal az ember után iramodjon. Emez pedig hajlékonyan, fürgén, akár a kígyó, ügyesen forgott a cikázás közepe. Került minden találkozást, de azok az ütések, amelyek elől elmenekült, mind a hajót érték, és folytatták a romboló munkát.

Egy törött vaslánc egyik darabja még mindig az ágyún lógott. Ez a lánc rácsavarodott - ki tudja, hogyan - a zárószekrény gombjának csavarjára. Egyik vége az ágyútalphoz volt erősítve, a másik meg vadul csörgött az ágyú körül, még vészjóslóbbá téve annak minden moccanását. A csavar, mint egy összezárt marok, tartotta a láncot, mely korbácsütéseivel megsokszorozta ennek a faltörő kosnak pusztításait. Az ércököl borzalmas fergeteget támasztott az ágyú körül vasostorával. A lánc nagyon megnehezítette az ember viadalát az ágyú ellen.

De a férfi tovább harcolt. Sőt, voltak pillanatok, amikor ő támadt az ágyúra. Az emelőműddal és a kötéllel végigkúszott a falak mentén. Az ágyú meg, mintha megértette volna, hogy mi készül ellene, elmenekült. Az ember ijesztő elszántsággal követte.

De az ilyen ütközetek nem tarthatnak sokáig. Mintha az ágyú hirtelen így szólt volna magában: „Lássunk hozzá és végezzünk vele!”

Hirtelen megállott. Ekkor mindenki úgy érezte, hogy elérkezett a végső pillanat. Az ágyú mintha egy percre elgondolkozott volna (mert hiszen már eszes lénynek számított), azután borzasztót határozott. Hirtelen a tüzerre vetette magát. Az ember oldalt ugrott előre, nézte, miként szalad el mellette, és nevetve odakiáltott neki:

- Kezdheted újra!

Az ágyú, szinte dühösen, összetört egy másik ágyút a bal oldalon. Majd belső, titkos lázongástól újra följajzva nekitámadott a hajó jobb oldalán álló embernek, aki újra elsiklott előle. Három ágyú törött össze ettől az újabb rohamtól. A löveg pedig, mint akit végképp elvakít a düh, mintha már nem is tudná, hogy mit tesz, hátat fordított az embernek. Hátról egészen előregurult, megrongálta az orrtökét, és nekilátott, hogy rést üssön a hajó orrának falán. A férfi a lépcső aljába menekült, néhány lépésnyire a figyelő aggastyántól. Készen tartotta emelőműdját. Az ágyú, mintha észrevette volna, még arra sem vesztegette az időt, hogy visszaforduljon: háttal, egy fejszecsapás hirtelenségével a férfira rontott. Ez most a hajódon-gának támaszkodott: elveszettnek látszott. Az egész legénység egyszerre, rémülten felkiáltott.

Az öreg utas, aki eddig mozdulatlanul állott, most még ennél az eszeveszett sebességnél is gyorsabban előreugrott. Fölragadott egy köteg hamis asszignátát,<sup>14</sup> bár ő maga is abban a veszélyben forgott, hogy a kerekek eltapossák, ügyesen az ágyú elé dobta. Ezt a veszélyes és mindent elhatározó mozdulatot oly kiszámított pontossággal hajtotta végre, mint az olyan ember, aki tökéletesen ismeri a fogásokat, amelyeket Duros el ír le *A hajóágyúk kezelése* című munkájában.

A papírköteg fékezően hatott. Így téríti el útjától a kavics a sziklatömböt, vagy a fa ága a lavinát. Az ágyú botladozni kezdett. A tüzer kihasználta ezt a pillanatot, vasrúdját az egyik hátsó kerék küllői közé csúsztatta. Az ágyú megállott.

Aztán kissé félrehajlott. A férfi, ránehezedve rúdja végére, emelőmozdulattal megingatta. A nehéz tömeg egy lezuhanó harang zajával felfordult, az ember pedig, akiről patakzott a verejték, rárohant, és a kötélhurkot a legyőzött bronzszörnyeteg nyakába vetette.

A harc véget ért. Az ember győzött. A hangya úrrá lett az óriáson, a törpe foglyul ejtette a mennykővet. A katonák és a tengerészek tapsoltak. Az egész legénység vashuzalokkal és -láncokkal az ágyúra tört, és egy pillanat alatt lebéklyózta. A tüzer meghajolt az utas előtt.

- Uram - mondta -, ön megmentette az életemet.

Az aggastyán arca újra rideg és közömbös volt. Nem felelt.

---

<sup>14</sup> „Utalvány”; a francia forradalom papírpénze.

## VI

### *A mérleg két serpenyője*

Az ember győzedelmeskedett, de az ágyú is győzedelmeskedett. A hajótörés közvetlen veszélye eltávolodott, de a korvett mégsem volt biztonságban. Javíthatatlanul összerombolódt. A hajó oldalán öt lék tátongott. Köztük ugyancsak jókora a hajó orrában. A harminc ágyú közül húsz összetörve hevert kerekei között. Maga a bűnös is, megfékezve, láncai közé verve, használhatatlanná lett. A zárótok gombjának csavarja megtágult, ezzel a löveg irányítása lehetetlenné vált. Az üteg kilenc ágyúra olvadt. A hajófenékbe beszivárgott a víz. Azonnal a roncsolt részek javításához kellett kezdeni, üzembe kellett helyezni a szivattyúkat.

Most aztán megtekinthették a fedélközt. Amit ott láttak, irtózatos volt. Nagyobb volt ott a dűlős, mint egy megvadult elefánt ketrecében.

Akármennyire fontos volt is, hogy a korvetten senki meg ne lássa, most egy még parancsolóbb szükségesség lépett előtérbe: az, hogy azonnal megmentés. Meg kellett világítani a fedélzetet. Helyenként egy-egy lámpást erősítettek a deszkázatra.

Közben pedig, míg a tragikus események lejátszódtak, az egész legénység csak ezzel az élet-halál kérdéssel volt elfoglalva. Alig vették észre, hogy mi történik a korvetten kívül. A köd ezalatt még sűrűbbé vált, az idő megváltozott. A szél kedve szerint játszott a hajóval. Eltértek útjuktól, délebbre kerültek, mint kellett volna. Eltávolodtak Jersey és Guernesey menedékétől, szemben a viharos tengerrel. Hatalmas hullámok csókolgatták a korvett tátongó sebeit. Micsoda félelmetes csók! A tenger ijesztően hánykolódott. A szellőből szél lett. Szél és zápor, esetleg vihar fenyegetett. A negyedik hullámsoron túl már semmi sem volt látható.

Mialatt a legénység sietve, csak a legszükségesebb javításokra szorítkozva tatarozgatta a fedélközt, eltömték a réseket, és felállították a még ép ágyúkat, az öreg utas fölment a fedélzetre.

Nekitámaszkodott a nagyárbocnak.

Nem figyelt arra, ami körülötte történik. Pedig La Vieuville az árboc két oldalán fősorakoztatta a tengerészgyalogságot. A legénység vezetőjének egy füttyszavára a szolgálatot teljesítő matrózok is elhelyezkedtek a vitorlafákon.

Boisberthelot gróf az utashoz sietett.

A kapitány mögött egy ember lépkedett, zavaros tekintettel, lihegve, rendetlen ruhában, de mégis elégedetten.

A tűzmester volt, aki az utolsó pillanatban fenevadszelídítőnek bizonyult, és úrrá lett az ágyún.

A gróf katonásan tisztelgett a parasztruhás aggastyán előtt. Azt mondotta:

- Generális úrnak jelentem, itt van az az ember!

A tűzmester ott állott lesütött szemmel, vigyázzállásban.

Boisberthelot gróf most újra megszólalt:

- Generális úr, nem gondolja, hogy ez az ember olyasmit vitt véghez, ami miatt feljebbvalóinak foglalkozniuk kell vele?

- Úgy gondolom - mondta az aggastyán.

- Méltóztassék hát parancsot adni - felelte Boisberthelot.

- Ez önre tartozik. Ön a hajó kapitánya.

- De ön a mi generálisunk - válaszolta Boisberthelot.

Az öregember végigmérte a tüzért.

- Gyere közelebb - mondta.

A tüzer előlépett.

Az aggastyán most Boisberthelot grófhhoz fordult, levette a kapitány Szent Lajos-keresztjét, és a tűzmester zubbonyára tűzte.

- Éljen! - kiáltották a matrózok.

És a tengerészkatonák tisztelegtek.

Az öreg utas most ujjával a boldogságtól ragyogó tüzerre mutatott, és hozzátette:

- Most pedig lőjétek agyon ezt az embert.

A lelkesedést most hirtelen bémúlt döbbenet váltotta föl.

A síri csöndben újra fölhangzott az aggastyán kemény szava:

- Hanyagsága veszélybe sodorta a hajót. Talán máris megpecsételte a sorsát. Tengeren lenni, az annyit jelent, mint ellenséggel szembeszállni. Ha egy vitorlás tengeri útra megy, ugyanaz, mintha egy sereg harcba száll. A vihar most hallgat, de újra ránk törhet. A tenger örök csapda. Halállal bünhődik az, aki ellenséges támadás idején hibát követ el. Ezek a hibák jóvátehetőek. A bátorság jutalmat érdemel, a hanyagság pedig méltó büntetést kíván.

A szavak csattogtak egymás után, lassan, komoran, kérlelhetetlen szabályossággal, mint a fejszecsapások a tölgyfa derekán.

Az aggastyán végigmérte a katonákat, és hozzátette:

- Végrehajtani!

Az ember, akinek zubbonyán ott ragyogott a Szent Lajos-kereszt, most lehajtotta a fejét.

Boisberthelot gróf intésére két matróz leszállt a fedélközbe. Visszatérve, magukkal hoztak halotti lepelnek egy függőágyat. Velük jött a hajó lelkésze is, aki eddig a tisztek kabinjában imádkozott. Az őrmester a sorkatonaságból kiválasztott tizenkét katonát. Hatosával két sorba állította fel őket. A tűzmester némán beállott e két sor közé. A pap a feszülettel melléje lépett.

- Indulj - vezényelte az őrmester. Az osztag lassú léptekkel a hajó orra felé ment. Két matróz a szemfödéllel követte őket.

Komor csend volt a korvett fedélzetén. A távolban zúgott a vihar.

Néhány pillanattal később megdördült a sötétség. Fölvillant a puskatűz, majd újra néma csönd lett. Azután hallani lehetett a tengerbe zuhanó test zaját.

Az öreg utas még mindig az árbocnak támaszkodott; karját mellén összekulcsolva, mélyen elgondolkozott.

Boisberthelot bal kezével feléje intve halkán csak ennyit mondott La Vieuville-nek:

- Vendée-nak van vezére!

## VII

### *Aki hajóra száll, Fortuna szekerére száll*

Milyen sors várt a hajóra?

A felhők az éjszaka folyamán mind lejjebb és lejjebb szálltak. A végén úgy összeolvadtak a hullámokkal, hogy egészen eltűnt a láthatár. Az ég mint súlyos takaró borult a tengerre. Minden csupa köd volt. Ilyen időjárás még ép, jó karban levő hajóra is veszélyt jelent.

A viharos tenger összefogott a köddel.

A legénység arra használta fel az időt, hogy könnyítsen a korvett terhén. A tengerbe vetettek mindent, amit az ágyú elpusztított: a hasznavehetetlenné vált lövegeket, a tört ágyútalpakat, a szétroncsolódott vagy leszakadt bókonyokat, tört fát és vasdarabokat. Kinyitották a lőréseket, és deszkák segítségével a tengerbe csúszatták a kátrányos vászonba burkolt hullákat, emberi testrészeket.

Egyre nehezebben birkóztak meg a tengerrel. Nem mintha a vihar hirtelen kitörésétől kellett volna tartaniuk. Ellenkezőleg. Úgy tetszett, hogy a láthatáron túl dörgő égiháború is szűnőben van. A viharos szél észak felé vonult, de a hullámok továbbra is magasra csaptak. A tengert fenékgig föl kavarta a vihar. A korvett pedig olyan állapotban volt, hogy nehezen állhatott ellen. A hullámok játéka könnyen végzetessé válhatott.

Gacquoil elgondolkozva állt a kormánykerék mellett.

Hajósok szokása, hogy jó képet vágnak a kellemetlenséghez.

La Vieuville, aki szintén nem veszítette el jókedvét a veszedelem idején, megszólította Gacquoilt:

- No, kormányos - mondotta neki -, az orkán félrecsúszott. A tüsszentés nem sikerült. Még megússzuk a dolgot. Kissé erős a széljárás. Ennyi az egész.

Gacquoil komolyan válaszolta:

- Aki széllel küzd, az árral küzd.

Tengerész volt, se nem sírt, se nem nevetett; amit mondott, annak vészjósló értelme volt. Tudta, hogy egy hajó, amelybe beszívárog a víz, ha az árral kell küzdenie, hamar megtelik vízzel. Gacquoil a jóslatát szemöldöke bizonytalanságot kifejező rángásával hangsúlyozta. Talán az ágyúk és a tűzér tragikus esete után La Vieuville korán kezdett könnyed és mókás hangon beszélni. Van úgy, hogy az ilyesmi bajt hoz arra, aki a nyílt tengeren jár. A tenger nagyon rejtelmes erő. Ki tudhatná szándékait? Vigyázni kell.

La Vieuville úgy érezte, hogy komolyabban illik beszélnie.

- Hol vagyunk most, kormányos? - kérdezte.

Gacquoil ezt válaszolta:

- Isten kezében.

A kormányosnak hatalom van a kezében; mindig engedni kell, tegye, amit akar, és gyakran hagyni kell, mondjon, amit akar. Az effajta ember különben nagyon szófukar. La Vieuville otthagya.

La Vieuville a kormányost kérdezte, de a látóhatártól kapott választ.

A tenger hirtelen föltárult.

A hullámok fölött szálló köd szétszakadozott. A derengő félhomályban, ameddig csak a szem ellátott, háborgott a tenger.

Az eget mindenütt felhők borították. De a felhők már nem érintették a tenger színét. Keleten fehéres sáv jelezte a napkeltét. Nyugaton egy másik sáv sápadozott. A hold volt lenyugvóban. A látóhatáron ez a két fehérség szembenézett egymással, két keskeny, fakó csíkot vonva a sötét tenger és a borús ég közé.

Ezek a fehér sávokon egyenes és mozdulatlan fekete árnyak meredtek fölfelé.

Nyugaton, a hold által megvilágított égből, három hatalmas szikla vált ki, mint holmi kelta pölván.<sup>15</sup>

Keleten, a sápadt reggeli szemhatáron, nyolc vitorlás tűnt elő ritkás, fenyegető csatasorban.

A három szikla zátonyt jelentett, a nyolc vitorla hajórajt.

A korvett mögött a Minquier hírhedt sziklái meredeztek, előtte pedig a francia cirkálóják. Nyugaton a halál várta őket, keleten a vérfürdő. Választhattak a hajótörés és a harc között.

Vagy megbirkóznak a zátonnyal, a korvett orrán tatózó rés, a vitorlák lazasága és az ingadozó árbocok ellenére, vagy felveszik a harcot, bár harminc ágyújuk közül huszonegy hasznavehetetlenné vált, és legjobb tüzeik elpusztultak.

A nap világa még nagyon gyér volt. Körülöttük éjszaka borongott.

A sötétség még eltarthatott egy darabig, hiszen nagyrészt a felhők okozták, amelyek magasan szálltak, sűrűek és vastagok voltak, mint valami szilárd boltozat.

A szél, amely szétszórta a tenger páráit, a Minquier-sziklák felé hajtotta a korvetet.

A megtépázott, pusztuló hajó már nem engedelmeskedett a kormányoknak. Hányódott, ringott a vízen. Az ár sodorta, ahogy akarta.

A Minquier-sziklák végzetes zátonya abban az időben még veszélyesebb volt, mint napjainkban. Azóta a feneketlen mélységek erődítményének már több bástyáját szétmorzsolta a tenger szakadatlan taglóútja. A zátonyok képe állandóan változik, nemhiába hívják a hullámokat pengének, minden rohamuk egy-egy fűrészvágás. Abban az időben a Minquier-sziklákhöz sodródni egyértelmű volt a pusztulással.

A cirkálók pedig az azóta híressé vált cancale-i hajórajhoz tartoztak, annak a Duchesne kapitánynak a parancsnoksága alatt, akit Lequinio<sup>16</sup> Duchêne papának nevezett el.

A helyzet válságosra fordult. Észre sem vették, hogy a korvett, a hajóágyú tombolása idején, eltért útjától, és Granville felé sodródott, ahelyett, hogy Saint-Malónak tartott volna. De még ha tudott volna is haladni és szelet fogni, a Minquier-zátony elállta a Jersey-be való visszatérés útját, a hajóraj pedig lehetetlenné tette, hogy kikössön Franciaországban.

A vihar elült. De ahogy a kormányos megmondta, az ár erős volt. A tenger a zord szél alatt és a tépázó mélységek felett vadul hányódott.

A tenger sohase mutatja ki azonnal a foga fehérét. Természetéből nem hiányzik a kötekedő fűfű sem. Azt mondhatnánk, a tengernek szinte játékszabályai vannak. Előretör és visszahúzódik. Valamit ajánl, aztán visszavonja. Viharba kezd, aztán abbahagyja. Örvényével

---

<sup>15</sup> Oszlop alakú kelta emlékkő.

<sup>16</sup> Joseph-Marie Lequinio (1755-1813) - francia politikus, irodalmár.

fenyeget, de nem tartja a szavát, északot fenyegeti, de délen tombol. A Claymore korvett a köddel küszködött, és a vihartól félt. De a tenger most is rácsáfolt önmagára. Mégpedig kegyetlenül. Elhárította a vihart, és sziklazátonyt hozott útjukba. Más formában, de ugyanazt a sorsot dobta elébük: a hajótörést.

A sziklákon való összeroncsolódás lehetőségét még megtetézte a csata pusztítása. Az egyik ellenség segítette a másikat.

La Vieuville rettenthetetlenül, kacagva kiáltotta:

- Zátony erre, ütközet arra. Mindkét oldalon kihúztuk a lutrit.

## VIII

9 = 380

A korvett már szinte roncs volt.

A sápadt, gyér világosságban, a felhők sötét borongásában, a látóhatár zavaros mozgalmasságában, a hullámok titokzatos redőződésében volt valami síri ünnepélyesség. Az ellenségesen fúvó szél kivételével minden hallgatott. A katasztrófa méltóságteljesen emelkedett ki az örvénylő mélységekből. Nem is támadó ellenséghez, inkább valami jelenéshez hasonlított. Semmi nem rezzent a sziklák körül, és nem moccant a hajón. Csodálatos csend borult mindenre. Valóságos volt ez a csend? Vagy álom szállt át a tengeren? A legendákban vannak ilyen látomások. A korvett mintha a démonok zátonya és a kísértethajók flottája között hányódott volna.

Boisberthelot gróf félhangon parancsokat adott La Vieuville-nek, aki lement az ütegfedélzetre, a kapitány pedig messzelátóval a hajó tatjába ment, és megállt a kormányos mellett.

Gacquoil minden igyekezete oda irányult, hogy egyenesen tartsa a korvettet a hullámokon; mert ha a szél és az ár oldalba kapja, menthetetlenül elsüllyed.

- Hol vagyunk? - kérdezte a kapitány.

- A Minquier-sziklák előtt.

- Melyik oldalon?

- A rosszabbikon.

- Milyen a tengerfenék?

- Csupa éles szikla.

- Horgonyt vethetünk?

- Meg is halhatunk.

A kapitány nyugat felé fordította messzelátóját, a Minquier-sziklákat vizsgálta. Majd keletnek fordult, és a vitorlás cirkálókat vette szemügyre.

A kormányos tovább beszélt, mintha csak önmagához szólna:

- Ez a Minquier-zátony. Rajta pihen meg a nevető sirály, mikor elhagyja Hollandiát, no meg a nagy, fekete ködmönös, dolmányos sirály is.

Ezalatt a kapitány számba vette a vitorlásokat.

Nyolc, szabályosan felvonuló hajó harcias éle emelkedett ki a tengerből. Középpütt jól láthatók voltak egy háromemeletes fregatt magas körvonalai.

A kapitány a kormányoshoz fordult:

- Ismeri ezeket a hajókat?
- Hogyne ismerném - válaszolta Gacquoil.
- Milyen hajók ezek?
- Ez a hajóhad.
- Franciaországé?
- Az ördögé.

Elhallgattak, majd a kapitány újra megszólalt:

- Itt van az egész cirkálójaj?
- Nem egészen.

Ebben igaza volt, Valazé április 2-án jelentette a Konventnek, hogy tíz fregatt és hat sorhajó a La Manche csatornában cirkál. Most ez is eszébe jutott a kapitánynak.

- Csakugyan - mondotta -, a flotta tizenhat egységből áll. Itt pedig csak nyolcat látunk.
- A többiek - szólt Gacquoil - ott járnak a partok mentén, és vigyáznak.

A kapitány messzelátóján át nézte a csatahajókat. Ezt mormolta:

- Egy háromemeletes sorhajó, két elsőrendű fregatt, és öt másodrendű.
- Tudom, én is kikémleltem őket - dörmögte Gacquoil.
- Jó hajók - mondta a kapitány. - Mindegyiknek voltam a parancsnoka egy ideig.
- Én meg - válaszolta Gacquoil - közlről láttam őket. Nem téveszteném össze egyiket se a másikkal. A formájuk itt van a fejemben.

A kapitány a kormányos felé nyújtotta látcsövét:

- Felismeri azt a háromemeletes sorhajót?
- Igenis, kapitány úr, az a Côte-d'Or.
- Így keresztelték át. Valamikor Les États-de Bourgogne-nak hívták. Egészen új hajó. Száz-huszonnyolc ágyúja van.

Zsebéből noteszt és ceruzát húzott elő, és följegyezte a 128-as számot.

Aztán tovább kérdezősködött.

- Kormányos, melyik az első hajó balra?
- Az az Expérimentée.
- Elsőrendű fregatt. Ötvenkét ágyúval. Két hónapja szerelték föl Brestben.

A kapitány fölírta az 52-es számot.

- Kormányos - kérdezte újra -, mi a neve balra a második vitorlásnak?
- Az a Dryade.



- Első osztályú fregatt. Negyven tizenhatalmas ágyúval. Indiából tért vissza. Szép katonamúltja van.

Az 52-es szám alá odaírta a 40-est, majd újra felemelte a fejét:

- És most mit lát jobbra?

- Kapitány úr, azok mind másodosztályú fregattok. Öten vannak.

- Melyik az első, a nagy hajó mellett?

- A Résolue.

- Harminckét tizenhatalmas ágyúval. És a második?

- A Richemont.

- Ugyanolyan típus. Aztán?

- Az Athée.

- Furcsa név egy tengerjáró számára! Azután?

- A Calypso.

- Aztán?

- A Preneuse.

- Öt fregatt, mindegyik harminckét ágyúval.

A kapitány az előbbi számok elé még odaírta a 160-as számot.

- Kormányos, biztos benne, hogy jól fölismerte mindet?

- És ön is - válaszolta Gacquoil - jól ismeri őket, parancsnok uram. Mert fölismerni őket, az is ér valamit, de ismerni őket, az még több.

A kapitány a jegyzeteire meresztette a szemét, és a foga közt mormolva adta össze a számokat.

- Százhuszonnyolc, ötvenkettő, negyven, százhatvan.

Ebben a pillanatban La Vieuville újra megjelent a fedélzeten.

- Lovag úr - kiáltotta feléje a kapitány -, háromszáznyolcvan ágyúval állunk szemben.

- Sebaj! - válaszolta La Vieuville.

- La Vieuville, maga most megvizsgálta a hajót, hány lövegünk van tüzelőképes állapotban?

- Kilenc.

- Sebaj! - mondta most Boisberthelot.

Kivette a kormányos kezéből a messzelátót, és a látóhatárt vizsgálta.

A nyolc néma és fekete hajó mozdulatlanul látszott, de egyre nagyobbak és nagyobbak lettek.

Észrevétlenül közeledtek.

La Vieuville katonásan tisztelgett.

- Parancsnok úr - mondta -, jelentem a következőket. Nem volt bizalmam ebben a Claymore korvetten. Sose volt jó dolog hirtelen olyan hajóra szállni, mely nem ismer vagy nem szeret bennünket. Az angol hajó elárulja a franciákat. Az a kutya ágyú jól bebizonyította ezt. Mindent megvizsgáltam. A horgonyok jók. Nem valami kacatok. Kovácsolt vasrudakból készültek. A vasmacska horgonygyűrűi ellenállóak. A horgonykötelek kitűnők, könnyen kezelhetők és előírás szerint százhusz rőf hosszúak. Muníció van bőven. Hat tüzerünk halott. Százhetvenegy lövést adhatunk le ágyúnként.

- De hát csak kilenc ágyúnk van - mormolta a kapitány.

Boisberthelot a látóhatárra szegezte távcsövét. A hajóraj lassan közeledett.

A hajóágyúknak az az előnye, hogy kezelésükhöz három ember elegendő; hátrányuk, hogy nem hordanak olyan messze, mint a szárazföldiek, és célzásuk sem olyan pontos, mint a szárazföldi lövegeké. Meg kellett hát várniuk, hogy a hajóraj lőtávolságba érjen.

A kapitány halk hangon adta ki parancsait. Csend volt a korvetten. Nem fűjtak harci riadót, anélkül is riadókészültségben álltak. Állapotát tekintve, a hajó harcképtelen volt mind az emberekkel, mind a hullámokkal szemben. De igyekeztek, hogy minden lehető módon növeljék ennek a hadihajó-maradványnak az ellenállását. A felső fedélzeten, a kormánylanc mellett, halomba gyűjtöttek minden árbocfelvonó kötelet és pótvontató-kötelet, hogy szükség esetén megerősíthessék velük az árbocokat. Rendbe hozták a kötözőhelyet. Akkori tengerészszokás szerint vastag ponyvával fedték be a hajópárkányt. Ez véd puska- és golyók ellen. De nem akadályozza az ágyúgolyókat. Felhozták a kalibermérőket is, bár nemigen volt idejük a golyók átvizsgálására. Ki számíthatott ennyi váratlan bajra! Minden matróz kapott egy tölténytáskát, egy pár pisztolyt, meg egy tört tűzött az övébe. Felgöngyölték a függőágyakat. Bemérték az ágyúkat, felkészültek a puskatűzre. Kiosztottak a fejszéket és a csáklyákat; készenlétbe helyezték a löporzacsók kamráját, az ágyúgolyókat és a löporét. Az emberek a helyükre siettek. Mindezt egyetlen hang, egy szó nélkül, mint ahogy a haldoklók szobájában mozognak az emberek, gyorsan és komoran.

Majd lehorgonyozták a korvettet. Hat vasmacskája volt, akár egy fregattnak. Mind a hatot leeresztették. A kézi horgonyt a hajó orrában, a kukázót a tatban, az árfogót a nyílt tenger felőli oldalon, az apályhorgonyt a zátony felől, a villahorgonyt a bal oldalon, és a vész horgonyt a jobb oldalon.

Az épen maradt kilenc ágyút egy ütegbe állították, a hajó egyik oldalán, ahonnan az ellenséget várták.

A hajóraj, mint a korvett, hangtalanul folytatta hadmozdulatait. A nyolc cirkáló most félkört alkotott, melynek átmérőjét a Minquier-sziklák alkották. Ebbe a félkörbe zárva, és különben is, saját horgonyai által lebéklyózva, a Claymore a sziklazátonyhoz, tehát a hajótöréshez támaszkodott.

Olyanok voltak ezek a hajók, mint a kutya-falka a vaddisznó körül, hallgattak, és csak a fogukat csikorgatták.

Úgy tűnt, mintha mind a két fél várakoznék.

A Claymore tűzmesterei ágyúiknál állottak.

Boisberthelot ezt mondta La Vieuville-nek:

- Én akarom elkezdni a tüzelést.

- Mindig a kacér kezdi a játékot - mondta La Vieuville.

IX  
*Egy ember kibújik a hurokból*

Az utas nem moccant a fedélzetről. Az eseményeket figyelte, érzéketlenül, a legcsekélyebb izgalom nélkül.

Boisberthelot hozzálépett, és ezt mondta neki:

- Uram, minden előkészületet megtettünk. Jól belekapaszkodtunk a sírunk szélébe, és ezt élve el sem engedjük. Vagy a francia hajóraj foglyai leszünk, vagy a sziklazátonyé. Vagy megadjuk magunkat az ellenségnek, vagy elmerülünk a zátonyok között. Nincs jobb választásunk. Egy menekvésünk van: a halál. Harcolni jobb, mint hajótörést szenvedni. Jobb szeretem a kartácsesőt, mint a vízbefúlást. Mint halálnemet, a vízzel szemben inkább a tüzet kedvelem. De a halál a mi dolgunk lesz, nem az öné. Ön a főrendek választottja, akire nagy feladat vár: hogy vezesse Vendée háborúját. Ha ön nincs többé, akkor a királyság is elvész. Tehát önnek élnie kell. A mi becsületünk azt kívánja, hogy itt maradjunk, az öné, hogy eltűnjék innen. Ezért, generális úr, ön el fogja hagyni a hajót. Egy embert és egy csónakot bocsátok a rendelkezésére. Nem lehetetlen dolog némi kerülővel partot érnie. Még sötét van. A hullámok nagyok, a tenger homályos. Ön elsökhethet. Vannak esetek, amikor a menekülés annyi, mint a győzelem.

Az aggastyán komolyan bölintott szigorú fejével.

Boisberthelot gróf emelt hangon kiáltotta:

- Katonák és matrózok!

A tevékenység megszakadt. A hajó minden pontjáról arcok fordultak a kapitány felé.

Ő tovább beszélt:

- Az a férfi, aki közöttünk tartózkodik, a királyt képviseli. Ránk bízta, az a kötelességünk, hogy életben tartsuk. A francia trónnak szüksége van rá. Királyi herceg hiányában - legalábbis reméljük - ő lesz Vendée vezére. Nagy hadvezér. Partot kellett volna érnie velünk együtt. Most az kell, hogy nélkülünk érje el. Ha megmentettük a mozgalom fejét, akkor mindent megmentettünk.

- Úgy van, helyes! - kiáltották a legénység soraiból.

A kapitány folytatta:

- Vezérünkre is nagy veszedelem vár. Nem olyan könnyű dolog partot érnie. Nagy bárkára volna szüksége, hogy megbirkózzék a haragos tengerrel, és kicsiny csónakra, hogy elsuhanhasson a cirkálók elől. Arról van szó, hogy biztos helyen kellene partra szállnia. Inkább Fougères környékén, mint Coutances felé. Erős matrózra van szükségünk, jó evezősre, jó úszóra, aki erről a környékről való. Aki ismeri az átjárókat. Még elég sötét van ahhoz, hogy a csónak észrevétlenül elhagyhassa a korvettet. Később az ágyúfüst majd el fogja takarni a csónakot. Mivel kicsi, át fog siklani a sekély vizeken is. Ahol a párdúc csapdába esik, onnan a menyét még elszabadul. Számunkra nincs menekvés, de az ő számára van. A csónak az evezők segítségével eltávolodik, az ellenséges hajók észre sem veszik. Különben is, mi majd közben mulattatni kezdjük őket. Megértettük?

- Igen! Igen! - kiáltotta a legénység.

- Nincs egy perc vesztegetni való időnk sem - folytatta a kapitány. - Ki vállalkozik, hogy vele megy?

A sötétben egy matróz kivált a sorból, és azt mondta:

- Én.

## X

### *Megmenekül?*

Néhány perc múlva egy kisebbfajta csónak, melyet *you-you*-nak hívnak, és amelyek kizárólag kapitányok szolgálatára állanak, eltávolodott a hajótól. A ladikban két ember ült, az öreg utas a csónak farában, a vállalkozó matróz elől az orrában. Az éjszaka még mindig sötét volt. A matróz - a kapitány utasításai szerint - erőteljesen evezett a Minquier-sziklák irányában. Másfelé nem menekülhettek volna.

A csónak aljába némi elemózsiát hajítottak: egy zsák kétszersültet, füstölt marhahúst és egy hordócska vizet.

Abban a pillanatban, amikor a lélekvesztőt vízre bocsátották, La Vieuville, szokott akasztófa-humorával, a korvett kormánytőkéjére hajolt, és ezt a búcsúszót kurjantotta a ladik felé:

- Nagyon alkalmas ez a szökésre, és még célirányosabb a vízbefúlásra.

- Uram - szólt rá a kormányos -, most már ne tréfáljunk.

A távolság gyorsan nőtt, és a csónak hamarosan jó messze került a korvettől. A szél és az ár az evezősnek kedvezett, és a kis bárka szaporán haladt előre, himbálózva a homályban, hatalmas hullámok redőibe rejtve.

A tengeren valami megnevezhetetlen, komor várakozás lebegett.

Ekkor az óceán nehéz és viharos csöndjébe hirtelen felharsant egy hang, melyet úgy megnövelt a szócső, mint valami antik tragédia bronzálarca. Emberfölöttien harsogott.

Pedig csak Boisberthelot kapitány szónokolt.

- Királyunk matrózai - kiáltotta -, szögezzétek a fehér zászlót a nagyárbochoz. Utoljára látjuk kelni a napot.

És eldőrdült a korvett első ágyúja.

- Éljen a király! - kiáltotta a legénység.

Ekkor a látóhatár mélyéről egy másik hatalmas, távoli, zavaros és mégis érthető kiáltás hallatszott:

- Éljen a Köztársaság!

Az óceán mélyéről olyan zengés tört fel, mintha háromszázszor megdőrdült volna az ég.

Megkezdődött a harc.

A tengert füst és láng borította.

Az ágyúgolyók, amint a vízbe csapódtak, minden oldalról tajtéksugarakkal szórták be a hullámokat.

A Claymore nyolc hajó felé okádott lángot. De a Claymore körül félkörben felvonult flotta ágyúi is megszólaltak. A látóhatárt elnyelte a tűz. Mintha vulkán tört volna föl a tengerből. A szél meglepette a csata hatalmas tűzbíborát, amelyben hajók jelentek meg és tűntek el, mint a kísértetek. Az előtérben a korvett fekete váza rajzolódott ki a vörös háttérből.

A nagyárboc hegyében fölrémlett a liliumvirágos lobogó.

A két ember, ott lenn a csónakban, egy szót sem szólott.

A Minquier háromszögletű zátonya, ez a tenger alatti ország, nagyobb, mint maga Jersey szigete; a tenger takarja, de legmagasabb pontjától, a sziklapadtól, mely még a legnagyobb dagály idején is kiemelkedik a vízből, északkeleten hat hatalmas szikla egyenes vonalú sorfala válik el. Ez olyannak tűnik, mint valami hatalmas omladozó kőfal. A tengerszoroson való átkelés a sziklapad és a hat sziklacsúcs között csak nagyon sekély merülésű bárkák számára lehetséges. A szoroson túl nyílik a sík tenger.

A matróz, aki az utas megmentésére vállalkozott, a tengerszoros felé evezett. Ily módon a ladik és a csata közé felvonultatta a Minquier szikláit. Ügyesen kormányzott a keskeny csatornában; kikerülte a zátonyokat mind a jobb, mind a bal oldalon. A sziklák elfedték a csata képét. A látóhatár fénye és az ágyúzás vad zaja csökkenni kezdett az egyre növekedő távolságban. De a folytatólagos dördülésekből megállapítható volt, hogy a korvett kitart, és az utolsóig ki akarja löni százkilencvenegy ösztüzét.

A csónak nemsokára kinn volt a sík vízen, túl a zátonyon, messze a csatától, lőtávolon túl.

Lassan-lassan megváltozott a tenger arculata. A fények, amelyeket eddig elnyelt a sötétség, egyre inkább szétterültek, a szeszélyes tajtékok fénylő sugárrá törtek, fehér hab úszott a hullámok síkjain. Felvirradt.

A csónakot már nem érhetette el az ellenség; de hátravolt még a legnehezebb. A csónak megmenekült a golyóktól, de a hajótöréstől nem. Kint hanyódott a nyílt tengeren, apróka dióhéj, fedélzet nélkül, vitorla nélkül, árboc nélkül, iránytű nélkül, minden reménye evezőiben volt, szemben az óceánnal, a viharral, egy atom a kolosszus kényére-kedvére bízva.

És ekkor, ebben a végtelen magányosságban, a férfi, aki a csónak orrában ült, felemelte sápadt arcát a pitymallatban, mereven ránézett arra a másik férfira, ott a csónak farában, és azt mondta neki:

- Annak a matróznak az öccse vagyok, akit maga agyonlövetett.

## HARMADIK KÖNYV

### *Halmalo*

#### I

##### *Az ige hatalma*

Az aggastyán lassan felemelte a fejét.

Az ember, aki megszólította, harmincesztendős lehetett. A tengeri levegő kicserzette homlokán a bőrt; a szeme különös volt; a paraszt jámbor szembogarában a matróz élesen látó tekintete csillogott. Két ökle izmosan markolta az evezőt. Arca szelíd és nyugodt volt.

Az övében tör volt, két pisztoly és egy rózsafüzér.

- Ki maga? - kérdezte az aggastyán.

- Most mondtam, hogy ki vagyok.

- Mit akar tőlem?

A férfi elengedte az evezőket, mellén összefonta a karját, úgy felelt:

- Meg akarom ölni.

- Ahogy akarja - mondta az aggastyán.

Az ember hangosan folytatta:

- Készülődjék.

- Mire?

- A halálra.

- Miért? - kérdezte az öreg.

Csend lett. Mintha a matrózt zavarba ejtette volna ez a kérdés. Újra nekikezdett:

- Már mondtam, hogy meg fogom ölni magát.

- Szeretném tudni, hogy miért?

A matróz szeme megvillant.

- Mert megölte a bátyámat.

Az aggastyán nyugodtan válaszolta:

- Először megmentettem az életét.

- Ez igaz. Először megmentette, azután megölte.

- Nem én öltem meg.

- Hát ugyan ki?

- Saját hibája.

A matróz elképedve bámult az aggastyánra; majd szemöldöke újra vadul összehúzódott.

- Hogy hívják magát? - kérdezte az aggastyán.

- Halmalónak hívnak. De mi szükség van a nevemre? Anélkül is megölhetem.

Ebben a pillanatban kelt fel a nap. Egy sugara a matróz arcába hullott, és megvilágította ezt a vad arcot. Az aggastyán figyelmesen vizsgálta.

Az ágyútűz, mely még egyre tartott, most szakadozott lett, kihagyott, agonizált. A látóhatáron vastag füstfelhő foszladozott. A csónak, melyet már nem hajtott az evezős, kedvére sodródott az árral.

A matróz a jobb kezével megragadta az egyik pisztolyt, baljával az olvasót.

Az aggastyán felegyenesedett.

- Híszel Istenben? - kérdezte.

- Miatyánk, ki a mennyekben van - felelte a matróz, és keresztet vetett.

- Él még az édesanyád?

- Igen.

Másodszor is keresztet vetett, majd újra megszólalt.

- Rendben van. Még egy perce van nagyméltóságodnak.

És felhúzta a pisztolyt.

- Miért szólítsz nagyméltóságodnak?

- Mert az. Látszik magán.

- Van neked urad?

- Van. Nagy úr az én gazdám. Hogy is élhetne úr nélkül az ember?

- Hol van?

- Nem tudom. Elment az országból. Lantenac márkinak, Fontenay vicomte-jának és Bretagne hercegének nevezik; ő a Hét Erdő ura. Sohase láttam még, de az semmit se változtat azon, hogy ő az én uraságom.

- No és ha látnád, engedelmeskednél neki?

- Minden bizonnyal. Pogány volnék, ha nem engedelmeskednék! Engedelmisséggel tartozunk Istennek, azután a királynak, aki olyan, mint az Isten, azután az uraságnak, aki olyan, mint a király. De ez nem tartozik ide. Maga megölte a bátyámat, meg kell ölnöm magát.

- Mikor megöltem a bátyádat, helyesen jártam el - válaszolta az aggastyán.

A matróz ökle megrándult a pisztolyon.

- Rajta, kezdjük - mondta.

- Legyen - szólt az aggastyán.

És nyugodtan hozzátette:

- Hol van a pap?

A matróz rábámult:

- A pap?

- Igen, a pap. A bátyád mellé papot adtam. Úgy illik, hogy te is papot adj mellém.

- Honnan vegyek? - mondotta a matróz.

Azután így folytatta:

- A nyílt tengeren papot?

Az ágyúk súlyos dörgései egyre messzebből és messzebből hallatszottak.

- Akik most ott meghalnak, azoknak van lelki vigasztalójuk! - mondta az aggastyán.

- Igen - mormolta a matróz -, mellettük van a tisztelendő úr.

Az aggastyán folytatta:

- Az én lelkem temiattad jut a kárhozatra. Ez nagyon súlyos bűn.

A matróz elgondolkodva hajtotta le a fejét.

- Ha én elkárhozom, te is pokolra jutsz - mondta az aggastyán. - De én könnyőreletes vagyok hozzád. Te azt teszel, amit akarsz. Én a kötelességemet teljesítem akkor is, amikor megpróbálom megmenteni a lelked üdvösségét. Gondolkozz! Rajtad áll! Hallod-e az ágyúlövéseket? Ott most emberek pusztulnak. Kétségbeesett emberek haldokolnak, férjek, akik sohase fogják viszontlátni az asszonyukat, apák, akik sohase fogják viszontlátni a gyerekeiket, testvérek, akik, mint te, sohase fogják viszontlátni testvérüket. Kinek a hibájából? A te bátyád hibájából. Hiszel Istenben, ugye? Akkor azt is tudnod kell, hogyan szenved most az Isten. Szenved keresztény fiában, Franciaország királyában, aki még gyermek, mint a gyermek Jézus, és akit a Temple tornyának börtönében tartanak. Szenved Isten a bretagne-i egyházban, szenved Isten a meggyalázott katedrálisokban, szenved Isten a széttépett bibliákban, bemocskolt kápolnában, szenved Isten a meggyilkolt papokban. Mit kerestünk mi azon a hajón, amely talán most pusztul el, ebben a percben? Isten segítségére siettünk. Ha bátyád jó szolga lett volna, ha hűségesen teljesíti a kötelességét, nem történik az a szerencsétlenség az ágyúval, a korvetten nem sodorja el az ár, nem téveszti el útját, nem találkozik azzal az átkozott flottával. Ebben az órában partra szállhatunk Franciaországban mindnyájan, mi derék hadfiak és tengerészek. Kezünk a kardunkon, fehér zászlónk kibontva, seregünk vidáman siet Vendée derék parasztjainak segítségére, Franciaország megmentésére, a király megmentésére, Isten megmentésére. Ezért jöttünk, ezt akartuk tenni. Most itt vagyok én, az utolsó, aki megmaradt, hogy elvégezze ezt a feladatot. De te nem engeded. Ebben a harcban, melyet az istentelenek vívnak az egyház ellen, ebben a háborúban, melyet a királygyilkosok viselnek a király ellen, ebben a küzdelemben, melyet a sátán folytat az Isten ellen, te a sátán pártjára álltál. A bátyád volt a rossz szellem első segítőtársa, te vagy a második. Amit ő elkezdett, te befejezted. Te a királygyilkosok pártján vagy, és a trón ellen, a hitetlenek pártján az egyház ellen. Te megfosztod Istent utolsó támaszától. Mert ha én nem leszek ott, én, aki a királyt képviselem, továbbra is felégetik majd a tanyákat, a családok továbbra is sírni fognak, a papok tovább véreznek, Bretagne tovább szenved, a király börtönben marad, és Jézus Krisztus tovább sínylődik. Ki lesz az oka mindezeknek? Te. A lelked rajta. Én másnak hittelek. Csalódtam. Igaz, hiszen jogosan cselekszel, mert megöltem a bátyádat. A fivéred bátor volt, megjutalmaztam érte. Bűnös volt, megbüntettem. Ő nem teljesítette a kötelességét, de én teljesítettem az enyémet. Azt tettem, amit újra megtennék. Esküszöm neked az auray-i nagy Szent Annára, aki lát bennünket, hogy hasonló esetben, ahogy agyonlővettem a bátyádat, úgy agyonlövetném a fiamat is. Most te vagy az úr, rajtad a sor. De én sajnálalak téged. Te hazudtál a kapitányodnak. Te keresztény létedre hitetlen vagy, breton létedre becstelen vagy. Engem a te hűségedre bíztak, és te elvállaltál. Most pedig elárulsz. Te a halálot viszed azoknak, akiknek az életüket ígérted. Tudod, ki vész el itt? Te magad. Az életüket elveszed a királytól, a tulajdon túlvilági életüket pedig a sátánnak adod. Csak rajta, ölj meg! Olcsón adod el a paradicsomi üdvösségedet. Az ördög majd győzedelmeskedik, hála neked, a templomok romba dőlnek, hála neked, a pogányok továbbra is ágyút fognak önteni a harangokból, majd azzal irtják az



embereket, amivel azelőtt megmentették a lelkeket. Talán épp ebben a pillanatban, mialatt beszélek, a harang, mely keresztelődre kongott, megöli az édesanyádat. Rajta, segíts a gonosznak! Ne tarts semmitől. Igen, én halálra ítéltém a bátyádat. De tudd meg, hogy én Isten fegyvere vagyok! És te Isten eszköze felett ítélsz! Talán az égi villám felett is te akarsz ítélni? Szerencsétlen, ő fog ítélni feletted. Gondold meg, mit teszel! Mit tudsz te rólam? Gyóntam-e? Vagy akár, hogy kegyelmi állapotban vagyok-e? Nem tudsz semmit. De ez ne tartson vissza. Tégy, amit akarsz. Vess a pokolra engem, és magadat is velem együtt. A te kezeden van a kettőnk elkárhozása. Isten előtt te fogsz felelni ezért. Egyedül vagyunk a nyílt tengeren. Tetőzd hát be bűnödöt. Én öreg vagyok, te fiatal, fegyvertelen vagyok, te fel vagy fegyverezve. Ölj meg!

Az aggastyán egyenes derékkal állt ott a csónak orrában, és hangosabb szóval kiáltotta ezeket a szavakat, mint a tenger zaja. A hullámozó víz hol árnyékba, hol fénybe borította. A matróz ólomszínűre vált arccal hallgatta. Nagy izzadságcseppek gördültek le a homlokán, reszketett, mint a falevél. Időnként megcsókolta olvasóját, s amikor az aggastyán elhallgatott, eldobta pisztolyát, és a lábaihoz roskadt.

- Kegyelem, uram! Bocsásson meg nekem! - kiáltotta. - Úgy beszél hozzám, mint maga az Úristen. Hibáztam. A bátyám is hibázott. Mindent megteszek, hogy az ő bűnét is jóvátegyem. Rendelkezzék velem. Parancsoljon. Engedelmeskedni fogok.

- Megbocsátok - mondta az aggastyán.

## II

### *A paraszt esze fölér a kapitány tudományával*

A csónakba dobott elemózsiás zsákok nem bizonyultak fölöslegesnek.

A két menekült hosszú kitérőkre kényszerült. Csak harminchat óra múlva értek partot. Egy éjszakát a tengeren töltöttek. Az éjszaka szép volt, nagyon is holdfényes a bujkáló emberek számára.

Előbb el kellett távolodniuk Franciaországtól, és Jersey felé kellett evezniük a nyílt tengerre.

Hallották a halálra sújtott korvett utolsó hördülését, ahogy az oroszlán üvöltése hallatszik az erdőből, amikor a vadászok megölik. Aztán csönd lett a tenger felett.

A Claymore korvett úgy pusztult el, mint a Vengeur, de dicsfény nem koszorúzza vesztét; nem hős, aki hazája ellen támad.

Halmalo kiváló matróznak bizonyult; az ügyesség és értelmesség csodáit művelte; rögtönzött útiránya a zátonyokon, hullámokon és a lesben álló ellenségen keresztül valóságos mestermű volt. A szél elült, a tenger elsimult.

Halmalo kitért Caux-des-Minquiers előtt, megkerülte Chausséeaux-Boeufs-t, ott meghúzódott a kis öbölben, mely apály idején képződik az északi oldalon, néhány órát pihent, majd újra délnek tartott, és úgy tudott átsiklani Granville és a Chausey szigetek között, hogy sem a chausey-i parti őrszem, sem a granville-i nem vette észre. Betért a Saint-Michel öbölbe, bár ez merész vállalkozás volt Cancale közelében, ahol a cirkálók szoktak horgonyozni.

A második nap estéjén, körülbelül egy órával napszállta előtt, a háta mögött hagyta Saint-Michel hegyét, és partot ért egy homokpadon, mely mindig elhagyott volt, mert könnyen elsüpped benne az ember.

Szerencsájukra dagály volt.

Halmalo, amennyire csak tudta, megközelítette csónakjával a partot, kitapogatta a homokot, majd, minthogy azt elég szilárdnak találta, partra vitte a csónakot, és kiugrott a szárazra.

Az aggastyán is kilépett a csónakból, és szétnézett a vidéken.

- Nagyuram - mondta Halmalo -, a Couesnon torkolatánál vagyunk. Tőlünk jobbra van Beauvoir és balra Huisnes. A torony itt velünk szemben Ardevon tornya.

Az aggastyán a csónak fölé hajolt, kivett belőle egy darab kétszersültet, a zsebébe tette, és Halmalóhoz fordult:

- Vedd magadhoz a többit!

Halmalo a zsákba tette a húsmaradékot és a kétszersültet, a zsákot a hátára vetette. Aztán ezt kérdezte:

- Vezessem vagy kövessem uraságodat?

- Se egyiket, se másikat.

Halmalo elképedve nézett az aggastyánra.

Az aggastyán folytatta:

- El kell válnunk, Halmalo. Kettesben nem érünk sokat. Ezrével kellene lennünk, vagy egyedül.

Hirtelen abbahagyta a mondókáját, és egyik zsebéből zöld selyemcsokrot húzott elő, mely kokárdához hasonlított. Közepébe aranszállal liliom volt hímezve.

- Tudsz olvasni? - kérdezte újra.

- Nem.

- Jól van. Írástudó ember nagyobb bajt okozhat. Jó-e az emlékezőtehetséged?

- Igen.

- Ide hallgass, Halmalo. Te jobbra fogsz menni, én meg balra. Fougères felé megyek, te meg Bazouges irányába. Vidd magaddal a zsákot, akkor parasztosabbnak látszol. Dugd el a fegyvereidet. Vágj magadnak egy botot a berekben. Kússz a rozs között, az magas. Surranj a sövények közé. Másszál át a kerítéseken, vágj át a réteken. Ne közelíts az emberekhez. Kerüld az utakat és hidakat. Ne menj be Pontorsonba. Át kell jutnod a Couesnon vizén is. Hogyan kelsz majd át?

- Átúszok.

- Jól van. Aztán egy gázló következik. Tudod-e, hol van?

- Ancey és Vieux-Viel között.

- Jól van. Látom, csakugyan idevaló vagy.

- De mindjárt itt az éjszaka. Hol pihen le uraságod?

- Én gondoskodom magamról. Te hol fogsz hálni?

- Korhadékok is vannak erre. Mielőtt matróz lettem, paraszt voltam.

- Dobd el a matrózsapkát, mert az elárulhat. Majd csak találsz valahol egy tökfedőt.

- Egy halászsapkát akárhol talállok. Az első halásztól vehetek.

- Jól van. Most ide hallgass. Ismered-e errefelé az erdőket?
- Mindegyiket.
- Az egész környéken?
- Noirmoutier-től egész Lavalig.
- A nevüket is ismered?
- Az erdőket is, a nevüket is, mindent ismerek.
- És nem felejtesz el semmit?
- Semmit.
- Jól van. Most figyelj! Hány mérföldet tudsz gyalogolni egy nap alatt?
- Tízet, tizenötöt, tizennyolcat. Húszat is, ha kell.
- Szükség lesz rá. Most figyelj! Egy szót se felejts el abból, amit mondok. A saint-aubin-i erdőbe mégy.
- Lamballe mellett?
- Igen. A szakadék szélén, a Saint-Rieul és Plédéliac között áll egy nagy gesztenyefa. Ott megállasz. Nem látsz senkit.
- Ez nem azt jelenti, hogy nincs ott senki. Tudom.
- Jelt adsz. Tudsz jelt adni?

Halmalo fölfújta a képét, a tenger felé fordult, és felhangzott a bagoly huhogása.

Mintha az éjszaka sötétjéből szállott volna elő ez a hang. Gyászosan hasonlított a bagolyéhoz.

- Jól van - mondta az aggastyán -, tudod.

Halmalo felé nyújtotta a zöld selyemcsokrot.

- Íme, az én vezéri jelvényem. Vedd magadhoz. Egyelőre fontos, hogy még senki se ismerje a nevemet. De ez a csokor igazol majd. A lilium kelyhét a királykisasszony hímezte bele a Temple börtönében.

Halmalo fél térdre ereszkedett. Remegett, amikor átvette a liliumos selymet. Ajkához közelítette; majd hirtelen megállott, mintha megijedt volna attól a hódolattól, hogy meg akarja csókolni:

- Szabad ezt tennem? - kérdezte.
- Igen. A keresztet is megcsókolod.

Halmalo megcsókolta a liliumot.

- Állj fel! - mondta az aggastyán.

Halmalo fölkel, és keblébe rejtette a csokrot.

Az aggastyán tovább beszélt:

- Most ide figyelj. Ez a parancs! Lázadjatok fel! Ne kegyelmezzetek senkinek. Szóval a saint-aubin-i erdő szélén jelt adsz, háromszor. A harmadik hívás után egy ember mászik majd ki a földből.
- Igen, a fák gyökerei alól, egy lyukból. Ezt ismerem.

- Ez az ember: Planchenault. A *Király szívé*-nek is hívják. Megmutatod neki ezt a jelvényt. Megért mindent. Innen Astillé erdejébe mégy, úgy, ahogy jónak látod. Ott találsz egy kecskelábú embert: Mousquetonnak hívják, nem ad kegyelmet senkinek. Megmondod neki, hogy szeretem őt, és azt kívánom, hogy rázza föl az egész környéket. Innen a Couesbon erdőbe mégy. Egy mérföldre van Ploërmeltől. Megint bagolyhuhogást hallatsz. Egy ember bújik ki itt is a föld alól. Ez Thuault úr, a ploërmeli udvarbíró, aki az úgynevezett Alkotmányozó Gyűlés tagja is volt, de a mi oldalunkon van. Megmondod neki, hogy fegyverezze fel a Couesbon-kastély népét; a kastély a márkai birtoka, aki most emigrációban van. Arrafelé minden csupa szakadék, erdő, hepehupás föld, szóval a vidék nagyon alkalmas. Thuault úr becsületes és okos ember. Onnan Saint-Ouenles-Toits-ba mégy, és Jean Chouannal beszélsz, aki szerintem a felkelés valódi vezére. Azután a Ville-Anglose erdőbe sietsz, ahol Gutter-t találsz, akit Saint-Martinnek is hívnak; megmondod neki, hogy tartsa szemmel azt a bizonyos Courmesnilt, az öreg Goupil de Préfeln vejét, aki az argentani jakobinus klubot vezeti. Mindezt jól jegyezd meg. Ilyenkor nem szabad semmit felírni. La Rouarie listát vezetett, és ez mindent elrontott. Innen a Rougefeu erdőbe indulsz, ahol Miélette-et találsz. Arról nevezetes, hogy egy nagy pózna segítségével veti át magát a szakadék egyik oldaláról a másikra.

- Ez az, amit ugrórúdnak hívnak.

- Te is értesz hozzá?

- Nem is volnék se breton, se paraszt, ha nem értenék hozzá. Az ugrórúd a mi barátunk. Kinyújtja a karunkat, megtoldja a lábszárunkat.

- Azaz csökkenti az ellenség erejét, és megrövidíti az utat. Jó harci eszköz.

- Egyszer az én ugrórudammal megálltam a sarat három sófinánccal szemben, pedig nekik kardjuk is volt.

- Mikor történt ez?

- Tíz esztendeje.

- A királyság idején?

- Természetesen.

- Szóval te harcoltál a királyság idején is?

- No persze.

- Ki ellen?

- Hitemre, nem tudom. Én sócsempész voltam.

- Értem.

- A sóadó ellen harcoltunk. A sóadót a király vetette a népre?

- Igen. Nem. Nincs szükség rá, hogy megértsd.

- Bocsánatot kérek nagyuramtól, amiért kérdezni mertem.

- Folytassuk. Ismered La Tourgue-ot?

- Hogy ismerem-e? Hisz odavaló vagyok.

- Hogyan?

- Parignéi vagyok.

- Csakugyan, La Tourgue szomszédos Parignéval.

- Még hogy ismerem-e La Tourgue-ot? A nagy kerek várat, a mi uraságunk családi várát? Van ott egy vastag vasajtó, amely az új épületet elválasztja a régitől. Olyan erős, hogy azt még az ágyú se tudná beszakítani. Az új részben van a Szent Bertalanról szóló híres könyv, annak csodájára jártak oda a kíváncsiak. A fűben békák brekegnek. Mikor kicsi voltam, játszottam a békákkal. A föld alatti folyosót is ismerem! Talán nincs is ember rajtam kívül, aki ismerné.

- Miféle föld alatti folyosóról beszélsz?

- Régebben, amikor megostromolták La Tourgue-ot, akik a kastélyban voltak, kiszökhettek a föld alatti folyosón át az erdőbe.

- Ilyen föld alatti folyosója valóban van a jupellière-i kastélynak, a hunaudaye-i kastélynak és a Campéon-torornak. La Tourgue-ban nincs ilyesmi.

- De van, nagyuram. Én a többit nem ismerem, csak a La Tourgue-it, mert odavaló vagyok. Én vagyok az egyetlen, aki ismeri ezt a folyosót. Nem beszéltek róla. Tilos volt említeni, mert ezt az átjárót Rohan<sup>17</sup> úr háborúskodása idejében használták. Apám tudta ezt a titkot, és megmutatta nekem. Ismerem a bejáratát és a kijárat titkát. Ha az erdőben vagyok, be tudok menni a toronyba, és ha a toronyban vagyok, ki tudok menni az erdőbe, anélkül, hogy valaki meglátna. Mikor az ellenség betör a toronyba, már senkit se talál. Ilyen La Tourgue. Jól ismerem!

Az aggastyán néhány percig hallgatott.

- Te bizonyosan tévedsz, ha volna ilyen titok, én is tudnék róla.

- Nagyuram, biztos vagyok benne, van ott egy kő, amely elfordul a helyéből.

- Na, jól van. Ti, parasztok, azt hiszitek, hogy a kövek elfordulnak a helyükből, és énekelni is tudnak, sőt inni is járnak a patakra éjszakánként. Mesebeszéd.

- De én magam fordítottam el a követ...

- A többiek meg dalolni hallották őket. La Tourgue, barátom, biztos és erős vár, amelyet könnyű védelmezni. De ha valaki ott a menekülést a te föld alatti kijárádra bízna, alaposan megjárna...

- De nagyuram...

Az aggastyán rántott egyet a vállán:

- Ne vesztegessük az időt. Beszéljünk a magunk dolgáról.

Ez az ellentmondást nem tűrő hang véget vetett Halmalo erősködésének.

Az aggastyán tovább beszélt:

- Folytassuk. Ide figyelj. Rougefeu-ből a Montchevrier erdőbe mégy, ott van Benedictus, a tizenkettesek parancsnoka. Ez is kemény fiú. A Benedictust mondja, amikor lekartácsoltatja az embereket. A háborúban nincs helye érzékenységnek. Montchevrier-ből továbbmégy...

Elhallgatott.

- A pénzről megfeledkeztem - mondta később.

A zsebéből kihúzott egy pénztárcát és egy levéltárcát, mindkettőt odaadta Halmalónak.

---

<sup>17</sup> Rohan (1550-1586) - protestáns főúr (vicomte).

- Ebben a tárcában harmincezer frank van asszignátákban; annyi, mintha három livre és tíz sou volna; igaz, hogy a bankjegyek hamisak, de a valódiak sem érnek többet. Ebben a pénztárcában száz Lajos-arany van. Vigyázz rá nagyon! Mindent odaadtam neked, amim van. Nekem itt már nincs semmire szükségem. Sokkal jobb, ha nem találnak pénzt nálam. Folytatom. Montchevrier-ből Autrinbe indulj, ahol felkeresed Frotté urat, Autrinből pedig Jupelliere-be, ahol Rochecotte úrral beszélsz; Jupellière után Noirieux-ben Baudouin abbával találkozol. Emlékezel mindarra, amit mondtam?

- Mint a Miatyánkra.

- Találkozni fogsz Dubois-Guy úrral Saint-Brice-en-Cogle-ban, Turpin úrral Morannes-ban, a megerősített várban, és Talmont herceggel Château-Gonthier-ban.

- Szóba áll velem egy herceg?

- Látod, hogy én is beszélek veled.

Halmalo levette a kalapját.

- Mindenki szívesen fogad majd, ha meglátja a királykisasszony hímezte lilimot. Ne feledd el, hogy olyan helyekre is kell majd menned, ahol Hegy-pártiak és egyéb fajankók vannak. Ott maskarába öltözől. Mi sem könnyebb ennél. Ezek a köztársaságiak olyan buták, hogy kék ruhában, háromszögletű kalappal és háromszínű kokárdával mindenkit mindenütt átengednek. Már nincsenek seregek, nincsen uniformis, a csapattesteknek nincsen számuk. Mindenki olyan rongyba öltözik, amilyen tetszik neki. Saint-Mhervébe is el kell menned, ahol Gaulier-val, vagy ahogy más néven hívják, Grand-Pierre-rel kell találkoznod. Onnan a parnéi táborhelyre indulj, a bekormozott képű emberek közé. Ezek kavicsot töltenek a puskájukba, és dupla adag lőport, hogy még erősebben ropogjon. Jól teszik. Kösd a lelkükre, hogy öljenek, öljenek, öljenek! Elmégy a Vache-Noire táborhelyre is, és a Charnie erdő egy magaslatára, aztán az Avoine táborba. Utána a Vert táborba, aztán a Fourmis táborba. Fölkeresed a Grand-Bordage-t is, amelyet másképpen Haut-de-Prés-nek hívnak. Ott egy özvegyasszony lakik, akinek a lánya Tretonnak, az úgynevezett „angol”-nak a felesége. A Grand-Bordage a Quélaines kerületben van. Meg fogod látogatni Épineuxle-Chevreuil-t, Sillé-Guilleaume-ot és Parannes-t, és mindazokat az embereket, akik az erdőkben élnek. Barátaid lesznek, és elküldöd őket a Felső- és Alsó-Maine határára. Aztán felkeresed Jean Tretont, Vaisges faluban, Sans-Regret urat Bignonban, Chambord urat Bonchamps-ban, a Corbin fivéreket Maisonnelles-ben és a „Kis rettenthetetlen”-t Saint-Jean-sur-Erve-ben. A „Kis rettenthetetlen”-t Bourdoiseau-nak hívják. Mikor mindezt elintézted és mindenhova elvitted a „Lázadatok fel!” és „Nincs kegyelem!” jelszavait, akkor el kell érned a nagy hadsereget, a katolikus és királpárti sereget, ott, ahol éppen találsz. Ott meg kell keresned d’Elbée, de Lescure és de La Rochejaquelein urat. Azokat a vezéreket, akiket még életben találsz, és megmutatod nekik az én vezéri jeletem. Ők tudják, hogy ez mit jelent. Te csak matróz vagy, de Cathelineau is csak igáskocsis volt. Ezt mondod nekik: „Itt az ideje, hogy egyszerre két háborút folytassunk; nagyot és kicsit. A nagy több port ver fel, a kicsi többet végez. A Vendée jó, a Chouan-lázadás annál rosszabb; és polgárháború idején a rossz az, ami jónak számít. Egy háború jóságát az határozza meg, hogy mennyi baj származik belőle.”

Megint félbeszakította saját szavait:

- Halmalo, mindent elmondtam neked. Te ugyan nem érted minden szavamat, de megérted a lényegét. Mikor láttam, hogyan kormányoztad a csónakot, akkor bízni kezdtem benned. Te nem tudod, mi a geometria, és mégis meglepő ügyesen számoltál a tenger mozgásával. Aki így tud vezetni egy bárkát, az majd eligazít egy felkelést is. Ahogy te a tenger kelepccéit kijátszottad, abból meggyőződtem arról, hogy te jól el fogod végezni mindazt, amit rád bíztam.

Most folytatom. Elmondod mindezt a vezéreknek, úgy, ahogy te tudod. Jó lesz az úgy is! Én jobb szeretem az erdei háborút, mint a nyílt csatamezőket. Nem tartom szükségesnek, hogy százezer parasztot sorakoztassunk fel a kékek golyózápora és Carnot úr tüzérsége elé; azt akarom, hogy egy hónap alatt ötszázezer fejvadász bújjék meg az erdőkben. A köztársasági hadsereg lesz a vad, és mi leszünk a vadorzók. A vadorzás háborúság. A bozót stratégiája vagyok. Na, most újra olyan szót mondtam, amit te nem értesz. Nem baj! Megérted azt a jelszót: „Nincs kegyelem!”, és hogy csapdát kell állítani mindenhová. Inkább a *huhogók*<sup>18</sup> módjára harcoljunk, mint vendée-i módra. Még azt is megmondod majd, hogy az angolok velünk vannak. Két tűz közé fogjuk a Köztársaságot. Európa segít bennünket. Végezzünk a forradalommal. A királyok majd a királyságok háborúját vívják ellene, mi a plébániákét. Ezt fogod nekik mondani. Megértetted?

- Igenis. Mindent tűzbe és vérbe kell fojtani.

- Úgy van. Nincs kegyelem.

- Senkinek.

- Úgy van.

- Elmegyek mindenhová.

- Vigyázz magadra. Ebben az országban könnyen osztják a halált.

- Nem törődök a halállal. A gyerek, amikor járni tanul, talán már utolsó cipőjét koptatja.

- Derék fiú vagy.

- És ha valahol nagyuram nevét kérdezik?

- Még nem szabad tudniuk. Azt fogod mondani, hogy nem tudod a nevemet. Igazat mondasz.

- Hol találom újra nagyuramat?

- Ott, ahol leszek.

- Hogyan fogom tudni, hogy hol van?

- Mindenki tudni fogja. Nyolc napon belül mindenki rólam fog beszélni. Példás büntetéseket fogok osztogatni, megfizetek a királyért, a vallásért, és te rám ismersz majd arról, ahogyan rólam beszélnek.

- Megértettem.

- Ne felejts el semmit.

- Legyen nyugodt.

- Most menj. Isten vezéreljen. Indulj.

- Mindent megteszek, amit mondott. Megyek... beszélni fogok, engedelmeskedni, parancsolni.

- Jól van.

- És ha jól végzem dolgom...

- A Szent Lajos-rend lovagjává teszek.

- Mint a bátyámat. Ha pedig pórul járok, akkor majd föbe lövet?

---

<sup>18</sup> Maine, Bretagne és Normandia királypárti bandáinak tagjai, akik fellázadtak a Köztársaság ellen. Nevüket onnan kapták, hogy embereiket a kuvik huhogását utánzó hanggal hívták egybe.

- Mint a bátyádat.

- Rendben van, nagyuram.

Az aggastyán lehajtotta a fejét, és valami komor álmodozásba révedt. Mikor szemét fölemelte, egyedül volt. Halmalo már csak egy fekete pontnak látszott eltűnőben a láthatáron.

A nap éppen lenyugodott.

A dolmányos sirályok és a bóbitás sirályok visszatértek a szárazföldre. A tengerre ők is csak kirándulnak.

A térben az a különös nyugtalanság vibrált, amely az éjszakát megelőzi. Békák kuruttyoltak, vízimadarak éles fütyüntéssel buktak fel a tócsák vizéből. A sirályok, varjak, szárcsák, csókák esti zenebonája megkezdődött. A parti madarak hívták egymást. De emberi hang sehol, semerre nem hallatszott. Tökéletes magánosság mindenütt. Sehol egy vitorla az öböl felett, sehol egy paraszt a mezőkön. Amerre a szem ellátott, elhagyott volt a táj. A nagy homoki bogáncsok remegtek. Az alkonyat fehér ege fakó világosságot vetett a homokos partra. A távoli, sötét síkságokon álló vizek úgy csillogtak, mint a földre fektetett ólomlapok. Szél fújt a tenger felől.



## NEGYEDIK KÖNYV

### *Tellmarch*

#### I

#### A dűna csúcsán

Az aggastyán megvárta, míg Halmalo egészen el nem tűnik a látóhatáron. Akkor jól összehúzta magán a tengerészköpenyét, és útnak indult. Lassan, elgondolkozva ballagott. Huisnesnek vette útját, Halmalo pedig Beauvoir felé haladt.

Az öreg mögött hatalmas, fekete háromszögmint magasodott az ég felé a Saint-Michel hegye, katedrálisával koronázottan, erődítményével páncélozottan, két vaskos keleti bástyafokával - az egyik kerek, a másik szögletes volt -, amelyek segítenek a hegynek, hogy elbírja a templomot és a falut; a Saint-Michel hegye az volt az óceánnak, ami az egyiptomi sivatagnak a Kheopsz piramis.

A Saint-Michel hegy öblének futóhomokja észrevétlenül változtatja a dűnák helyét. Ebben az időben Huisnes és Ardevon között hatalmas homokdomb magaslott, amelynek ma már nyomát se leljük. Ezt a dűnát a napéjegylenlőség egyik vihara szétszórta, pedig - ez ritkaság - már régen ott állt. Csúcsán mérőföldkő emelkedett, még a XII. században állították az avranches-i zsinat emlékére, amely elítélte Canterbury Szent Tamás gyilkosait. A homokdomb tetejéről látható volt az egész vidék, tájékozódhatott az ember.

Az aggastyán a dűna felé haladt, és fölment a tetejére.

Mikor a csúcsára ért, nekitámaszkodott a mérőföldkőnek. Leült a sarokkövek egyikére, amelyek az emlékmű négy sarkát alkották. Aztán a „térkép” tanulmányozásába mélyedt, amely a lábai előtt terült el. Úgy látszott, hogy utat keres a számára jól ismert tájon. Nézte a szélesen elterülő vidéket, amelyet zavaros ködbe burkolt az esthomály, csak a látóhatár volt pontos fekete csík a fehér ég szélén.

Tizenegy falu, nagyközség és kisebb helység háztetői látszottak innen. A part minden tornya kivehető volt, elég magasra építették őket, hogy messziről hozzájuk igazodhassanak, akik a tengeren jártak.

Úgy látszott, hogy az aggastyán rövid idő múlva megtalálta azt, amit a félhomályban keresett. Tekintete megakadt egy facsoporton, néhány falon és tetőn. Valami major lehetett, amely úgyahogy kivehető volt az erdők és a síkság közepette. Az öregúr elégedetten bólintott, mint aki azt mondja magában: „Megvan!” Ujjával az ösvényeken és szántóföldeken át vezető útirány vonalát rajzolta maga elé a levegőbe. Aztán egy alaktalan és a homályban nehezen felismerhető tárgyat vizsgálgatott, mely a major főépületének teteje fölött imbolygott, mintha azt kérdezte volna magában: „Ugyan mi lehet az?”

Nem volt se színe, se formája a félhomályban. Szélkakashoz nem hasonlított, mert lebegett a levegőben. Zászlólengetésnek pedig kevés lett volna az értelme.

Az aggastyán törődött volt, szívesen elüldögélt a kövön. Átengedte magát annak a bizonytalan révületnek, melyet a fáradt emberek éreznek a pihenés első perceiben.

A napnak van olyan órája, amelyet csaknem zajtalannak lehetne nevezni. A megbékélés, az esti nyugalom órája ez. Ez ilyen óra volt. Az öreg élvezte az estét, nézelődött, hallgatózott. Ugyan mit hallgatott? A csöndet. Még a legvadabb embernek is vannak ellágyuló percei. A

nyugalmat hirtelen, ha nem zavarta is meg, aláfestette néhány kósza emberi hang. Asszonyok és gyermekek hangja volt. Az öröm hangjai néha váratlanul csendülnek föl a homályban. A bozót eltakarta őket. A vidám embercsoport a dűna tövében ment, a síkság és az erdő irányába. A hangok világosan és frissen szállottak a gondolataiba mélyedt aggastyánhoz, olyan közélről, hogy mindent jól megértett.

Egy asszonyi hang ezt mondta:

- Siessünk, Fléchard-né. Ezen az úton megyünk?

- Nem, amarra.

A párbeszéd tovább folyt. Az egyik hang erős volt, a másik félénk.

- Mi a neve a majorságnak, ahol most lakunk?

- Herbe-en-Pail.

- Messze vagyunk még?

- Jó negyedórára.

- Siessünk, vár a vacsora.

- Bizony, megkéstünk.

- Szaladni kéne, de a gyerekek fáradtak. Ketten nem cipelhetünk három rajkót. Magának, Fléchard-né, így is elege van. Nehéz az a pulya, mint az ólom. Már nem szoptatja ezt a kis falánkot, de még mindig a karján hordja. Ez rossz szokás. Tegye le a földre! Jól kihül a leves.

- Nagyon jó cipőt adott nekem! Mintha a lábamra szabták volna.

- Jobban megy a járás, mint mezítláb.

- René-Jean, siess!

- Ómiatta késünk. Megállít minden kis parasztlányt, akivel találkozunk. Már legénykedik.

- Persze, hiszen már ötesztendős!

- Mondd, René-Jean, mit beszéltél azzal a kislánnyal a faluban?

Egy fiúhang válaszolt:

- Ismerem én azt a kislányt.

Újra az asszony szólt:

- Honnan ismernéd?

- Ma reggel szöcskéket adott nekem.

- Nézd csak - nevetett az asszony -, még csak három napja vagyunk ezen a vidéken, és ennek a tőkmagnak már szeretője is akadt.

A hangok eltávolodtak. Minden zaj elült.

## II

*Aures habet et non audiet*<sup>19</sup>

Az aggastyán mozdulatlanul ült. Nem töprengett, alig gondolkozott. Körülötte békesség volt, szunnyadás, bizalom, magány. A dűnán még világos volt, de a síkon már csaknem sötét, az erdőben pedig teljes éjszaka.

Keleten fölkel a hold. Az égbolt halvány kékjén felcsillant néhány csillag. Ez az ember, aki telve volt erőszakos gondolatokkal, most elmerült a végtelenség kimondhatatlan nyugalmaiban. Érezte, miként kél föl benne a hajnal: a reménység. Ha ugyan egyáltalán alkalmazhatjuk a reménység szót a polgárháború kívánásának megjelölésére. E pillanatban úgy érezte, hogy amikor elhagyta a könyörtelen tengert és elérte a szárazföldet, minden veszély elmúlt körülötte. Senki sem tudta a nevét, egyedül volt. Ellenségét kijátszotta. Nyomot nem hagyott maga után, hiszen a tenger felülete nem őrzi meg a csónak útját. Nem tudnak róla, senki nem is sejtí, hogy itt van. Ki se fejezhetően nagy megnyugvást érzett. Még néhány perc, és elalszik.

Ami ezt a bensejében és külső életében annyit harcoló embert ebben a csendes órában oly különösmód elbűvölte, az a mély csönd volt, amely szétáradt a földön és az égen.

Csak a szél zúgása hallatszott a tenger felől. De a szél makacs basszusa egyhangúvá, megszokottá válik. Rövid idő múlva szinte nem is hallja az ember.

Az öreg egyszerre felpattant.

Valami hirtelen fölkelte a figyelmét. Tekintete élesen és mereven kémlelte a láthatárt.

A cormeray-i tornyot vizsgálta, amely szemben volt vele a síkság mélyén. Valami rendkívüli dolog történt ebben a toronyban.

Körvonalai élesen rajzolódtak ki. Látszott a torony, tetején a kis piramis, és a torony és a piramis között a harangház, szögletesen, nyitottan, szélvédők nélkül, szabadon a négy oldalán, ahogy a bretagne-i tornyoknál szokásos.

Csak hogy a harangház felváltva hol megnyílt, hol meg bezárult. Magas ablaka egyforma időközökben hol egészen fehérnek, hol meg feketének tetszett. Időnként átderengett rajta az ég, azután pedig eltűnt. A világosság és sötétség másodperc pontossággal váltakozott, szabályosan, mint a pöröly csapásai az üllőn.

A cormeray-i torony körülbelül két mérföldre volt az aggastyántól. A férfi most jobbra nézett a Bager Pican-i harangláb irányába, amely szintén a láthatáron magasodott; ennek a toronynak harangháza is hol megnyílt, hol meg bezárult, mint a cormeray-ié.

Bal felé nézett, a tanis-i toronyra. A tanis-i torony harangháza is ugyanúgy viselkedett, mint a Bager Pican-i.

Megfigyelt a látóhatáron minden tornyot, egyiket a másik után, balján Courtils, Précey, Crollon, és Croix-Avranchin tornyát; jobbán Raz-sur-Couesnon, Mordrey és Pas tornyát, szemben pedig Pontorson tornyát. Minden torony harangháza hol sötét, hol világos volt.

Mit jelentett ez?

---

<sup>19</sup> Füle van, de nem fog hallani. A némileg módosított bibliai idézet (115. zsoltár) helyesen: „Füleik vagynak, de nem hallanak.” (Károli Gáspár fordítása)

Azt jelentette, hogy az összes harangot meghúzták. Ha így előbukkantak meg eltűntek, nyilván vadul rángatták őket. Mire harangozhattak? Kétségkívül a vészharang szólt. Félreverték a harangokat, vad erővel, mindenütt, minden toronyban, minden egyházközségben, minden faluban. És mégse lehetett hallani semmit.

A harangszót elnyelte a távolság meg a tengeri szél, mely az ellenkező irányból fűjt, és a környék minden zaját elvitte.

Kísértetiesek voltak ezek az őrjöngő harangok: mindenfelől szóltak a néma csendben.

Az aggastyán fülelt.

Nem hallotta, csak látta a vészharangokat.

Látni a harangszót: furcsa érzés.

Kire haragudtak ezek a harangok?

Kinek szól a vészharang?

### III

#### *Az öreg betűk hasznosságáról*

Minden bizonnyal üldöztek valakit.

De kit?

Az acélember megborzongott.

Minden bizonnyal nem őt. Nem sejtették, hogy megérkezett. Lehetetlen volt, hogy a kormánybiztosok értesülhettek volna érkezéséről, hiszen alighogy partra szállt. Egészen bizonyos, a korvett úgy süllyedt el, hogy egyetlen ember sem menekült meg róla. És a korvetten Boisberthelot és La Vieuville kivételével senki se tudta a nevét.

A harangok folytatták vad játékukat. Elnézte, gépiesen össze is számolta őket, és egyik feltevésből a másikba csapó tűnődéseiben úgy ingadozott, mintha biztonságérzetét hirtelen szörnyű bizonytalanság váltaná fel. Akárhogy, ezt a vészharangzúgást sokféle módon lehetett magyarázni, és lassan megnyugtatta magát, mialatt ezt mondogatta: „Végtére is, senki sem tudja, hogy megérkeztem, és senki sem tudja a nevemet.”

Néhány pillanat óta halk neszt hallott a feje fölött és a háta mögött. Mintha egy falevél libegne, zörögne. Kezdetben nem törődött vele, de mert a zörejt csak nem ült el, mondhatnók, tovább is kitartott, végre is visszafordult. Nem falevél volt, hanem egy ív papír. A szél éppen azzal vesződött, hogy lefejtse egy plakátot, melyet a mérföldköre ragasztottak. Ezt a plakátot csak röviddel azelőtt ragaszthatták oda, mert még egészen nedves volt, lobogott a szélben, mely játékosan tépázgatta.

Az aggastyán, amikor ideérkezett, a dűna másik oldalán mászott fel, s így nem vette észre a hirdetményt.

Most felállt a köre, amelyen eddig ült, és kezét rátette a plakátnak arra a sarkára, melyet a szél meglibegtetett; az ég tiszta volt, a szürkület hosszú június havában; a dűna alja már árnyékban volt, a csúcson azonban még világosság derengett; a plakát egy részét nagy, öreg betűkkel nyomtatták, és még elég világos volt, hogy el lehessen olvasni. Ezt olvasta rajta:

## AZ EGYSGÉGES ÉS OSZTHATATLAN FRANCIA KÖZTÁRSASÁG

*Mi, Prieur de la Marne, a nép megbízottja, a cherbourg-i partvidéki seregek mellett, elrendeljük, hogy Lantenac exmárki, Fontenoy vicomte-ja, úgynevezett breton herceg, aki Granville mellett alattomban partra szállt, törvényen kívül helyeztessék. Fejére vérdíjat tűztünk ki. Annak, aki őt élve vagy holtan kiszolgáltatja, hatvanezer frankot fizetünk. Ezt az összeget nem asszignátákban, hanem aranyban fizetjük. A cherbourg-i partvidéki sereg egyik zászlóalját azonnal kivezényeljük Lantenac márki hollétének kinyomozására és felkutatására. A községeket felszólítjuk, hogy ezt karhatalmukkal támogassák.*

*Kelt Granville-ben, a községházán, 1793. június 2-án  
Prieur de la Marne s. k.*

E név alatt még egy aláírás következett, de ezt sokkal kisebb betűkkel szedték, és ezért nem lehetett elolvasni a gyér világosságban.

Az aggastyán a szemére húzta kalapját, nagy tengerjáró körgallérját összehúzta, egészen az állaig beburkolózott, és gyorsan leereszkedett a dúnáról. Természetesen célszerűtlen volt ezen a megvilágított csúcson maradnia.

Talán már úgylis túl sokáig volt odafenn. Az egész tájékon a dűna csúcsa volt az egyetlen hely, mely mindenhol látható volt.

Mikor leért a sötétségbe, meglassította lépéseit.

Abban az irányban indult el, melyet előbb felrajzolt, és amely a majorhoz vezetett. Ott talán biztonságot remélhetett.

Minden elhagyott volt. Ebben az órában már senki se jár az utakon.

Egy bozót mögött megállt, leoldotta köpönyegét, kifordította ködmönét a szőrös oldalára, egy madzaggal a nyakába akasztotta a ringy-rongy köpönyeget, és újra útnak indult.

Holdfényes éjszaka volt.

Most egy útelágazáshoz érkezett, amelynél ódon kőkereszt állott. A kereszt talapzatán fehér, négyszögű folt látszott, valószínűen ugyanolyan hirdetmény, mint amelyet épp az imént olvasott. Közelebb lépett, hogy megnézzé.

- Hová megy? - kérdezte ekkor egy hang.

Megfordult.

A bokrok között egy ember állott; magas volt, mint ő, öreg, mint ő, fehér hajú, mint ő, és még nála is rongyosabb. Majdnem egyformák voltak.

Az ember egy nagy botra támaszkodott.

Újra megszólalt:

- Azt kérdeztem, hová megy?

- Először is, hol vagyok most? - kérdezte a másik szinte fennhéjázó nyugalommal.

Az ember így válaszolt:

- A Tanis uradalomban. Itt én vagyok a koldus, és ön az uraság.

- Ki? Én?

- Igen, ön, Lantenac márki úr.

IV  
A „kódis”

Lantenac márki - ezután már mi is így fogjuk hívni - komolyan felelte:

- Rendben van! Szolgáltasson ki!

Az ember tovább beszélt:

- Mi mindketten itthon vagyunk. Ön a kastélyban, én a bokorban.

- Végezzünk! Fogjon hozzá! Szolgáltasson ki! - mondta a márki.

Az ember folytatta:

- Az Herbe-en-Pail majorba akart menni, ugye?

- Oda.

- Ne tegye.

- Miért?

- Mert ott kékek vannak.

- Mióta?

- Három napja.

- A major és a tanya lakói ellenálltak?

- Dehogy. Minden kaput kinyitottak előttük.

- Úgy! - mondta a márki.

Az ember a major tetejére mutatott, mely nem messze látszott a fák koronája fölött.

- Látja a tetőt, márki úr?

- Látom.

- Látja, mi van fölötte?

- Azt, ami ott lobog?

- Igen.

- Az a zászló?...

- A háromszínű - mondotta az ember.

Ez volt az a tárgy, amelyre a márki már akkor felfigyelt, amikor fenn ült a dűna tetején.

- Mintha a vészharangok szólnának - mondta a márki.

- Igen.

- Miért?

- Természetesen ön miatt.

- De nem hallani őket?

- A szél elviszi a hangot.

Az ember tovább folytatta:

- Láta a plakátot?

- Láttam.

- Keresik.

Egy pillantást vetett a major felé, és hozzátette:

- Egy fél zászlóalj állomásozik ott.

- Köztársaságiak?

- Párizsiak.

- Hát akkor - mondta a márki - gyerünk!

És megindult a major felé.

Az ember megragadta a karját.

- Ne menjen oda!

- Hát mit akar, hová menjek?

- Hozzám.

A márki a koldusra nézett.

- Hallgasson ide, márki úr, nem valami előkelő hely az én házam, de biztonságban lesz. A kunyhóm alacsonyabb, mint egy pince. A padlója tengerifű, a mennyezet ágakból és füvekből van. Jöjjön! A majorban agyon fogják löni! Nálam aludhat. Bizonyára fáradt. Holnap a kékek továbbmasíroznak, és akkor megy, amerre akar!

Lantenac figyelmesen megnézte ezt az embert.

- Milyen pártállású maga? - kérdezte a márki. - Köztársasági? Királypárti?

- Szegény ember vagyok.

- Se királypárti, se köztársasági?

- Nem gondolnám.

- A királyért vagy a király ellen van?

- Nincs nekem ilyesmire időm.

- Mi a véleménye arról, ami most történik?

- Nincs miből élnem.

- Mégis segít rajtam?

- Azt olvastam, hogy törvényen kívül helyezték. Mi a csoda hát az a törvény, hogy ki lehet zárni valakit belőle? Nem értem. Hát én vajon belül vagyok a törvényen? Vagy én is kívül vagyok rajta? Nem tudom. Éhen halni, az a törvények szerint van?

- Mióta éhezik maga?

- Amióta élek.

- És mégis megment engem?

- Meg.

- Miért?

- Mert azt mondtam magamban: „Itt van egy ember, aki még nálam is nyomorultabb. Nekem jogom van levegőt szívni, neki nincs.”

- Ez igaz. Ezért ment hát meg?

- Igen, ezért. Így most testvérek vagyunk, nagyuram. Én a kenyeremért koldulok, ön az életéért. Koldusok vagyunk mind a ketten.

- De tudja-e, hogy vérdíj van kitűzve a fejemre?

- Tudom.

- Honnan tudja?

- Olvastam a plakátot.

- Tud olvasni?

- Tudok, írni is tudok. Miért lennék fajankó?

- De ha maga tud olvasni, és ha olvasta a plakátot, akkor azt is tudja, hogy az az ember, aki engem kiszolgált, hatvanezer frankot kap!

- Tudom.

- Nem is asszignátában.

- Tudom. Aranyban.

- Tudja maga azt, hogy hatvanezer frank: az egész vagyon?

- Tudom.

- Hogy az, aki engem kiszolgált, megalapítja a szerencsáját?

- Igen. Hát aztán?

- Gazdag ember lehet...

- Éppen ez az, amire jómagam is gondoltam. Mikor megláttam önt, azt mondtam magamban: „Ha meggondolom, aki kiszolgáltatja ezt az embert, hatvanezer frankot kap majd érte, és megalapozza szerencsáját. Siessünk, rejtjük el minél előbb.”

A márki követte a koldust.

Beléptek a sűrűségbe. Itt volt a koldus fészke. Valami kamraféle, amit egy öreg tölgy engedett át ennek az embernek. Annak gyökerei alá volt ásva és ágaival betakarva. Sötét odú volt ez, alacsony, rejtett, észrevehetetlen. Két ember fért el benne.

- Számítottam rá, hogy vendéget is kaphatok - mondta a koldus.

Az ilyenfajta föld alatti lakás sokkal gyakoribb Bretagne-ban, mint hinnénk, és paraszti nyelven „gunyhó”-nak hívják. Ugyanígy nevezik a vastag falakba fűrt rejtekhelyeket is.

Más sincs benne, csak néhány fazék, egy szalmából készült ág, vagy mosott és szárított hínárból való vacok, durva darócpokróccal, néhány faggyúzott kanóc, tűzszerszámmal, és zörgő venyige a tűzgyújtáshoz.

Meghajoltak, kúsztak is egy keveset, míg bejutottak a kamrába, melyet a fa vastag gyökerei bizarr formájú fülkékre osztottak. Leültek egy nagy halom száraz tengerifűre, amely az ágyat pótolta. Két gyökér közt jutottak be, s ezen az ajtón át beszűrődött némi világosság. Leszállt az éj, de a szem alkalmazkodik a homályhoz, és még a sötétben is mindig talál egy kis vilá-



gösságot. Az egyik sarokban egy vizeskorsó állott, egy darab pohánykalepénnyel, és egy halom gesztenye.

- Vacsorázzunk - mondta a koldus.

Megosztották a gesztenyét, a márki odaadta kétszersültjét; ugyanabba a karaj fekete kenyér-félébe haraptak, és ittak a korsóból, egyik a másik után.

Beszélgettek.

A márki kérdezgetni kezdte megmentőjét.

- Így hát - kezdte a márki - akár történik valami, akár nem, magának egyre megy.

- Körülbelül... Ez a maguk dolga, uraké...

- No de mégis, ami most történik...

- Az a magasban történik.

A koldus még hozzátette:

- És azután vannak dolgok, amelyek még magasabban történnek: a nap kelte és nyugta, a hold növekedése és fogyatkozása. Én csak ezekkel a dolgokkal foglalkozom.

Ivott egy kortyot a korsóból, és megjegyezte:

- Jó friss víz! - Majd továbbfűzte a szót: - Milyennek találja ezt a vizet, nagyuram?

- Hogy hívják magát? - kérdezte a márki.

- Tellmarch a nevem, de csak „kódis”-nak hívnak.

- Értem. Ez valami helybeli tájszó.

- Koldust jelent. De Öregnek is szoktak titulálni.

Majd így folytatta:

- Már idestova negyven éve, hogy Öregnek hívnak - mondta később.

- Negyven esztendő! De hiszen akkor még fiatal volt.

- Én sohasem voltam fiatal. Ön meg még mindig az, márki úr. Önnek húszesztendős lába van. Ön felmegy a nagy dűnára, én pedig már hovatovább járni sem tudok. Egy negyed mérföld után már elfáradok. Pedig egykorúak vagyunk. De a gazdagok - s ez nagy előny - mindennap esznek. Az evés erőben tartja az embert.

Kisvártatva így folytatta a koldus:

- Szegények, gazdagok, borzasztó história ez. Ebből ered minden baj. Legalábbis én így tapasztalom. A szegények gazdagok akarnak lenni, a gazdagok pedig nem akarnak szegények lenni. Azt hiszem, ez az alapja minden bajnak. Én nem avatkozom bele. Ami pedig az eseményeket illeti, hát... Nem vagyok sem a hitelező, sem az adós pártján. Tudom, hogy valahol van egy nagy adósság, amelyet megfizetnek. Ez minden. Jobb szerettem volna, ha nem ölik meg a királyt, de nehéz volna megmondanom, hogy miért. Erre azt felelik nekem: „Azelőtt bármilyen semmiségekért felkötötték a szegényt.” Nézze, jómagam is láttam, amikor felkötöttek egy embert egy nyavalyás puszkagolyó miatt, melyet a királynak egy özére lőtt ki. Ennek az embernek felesége és hét gyermeke volt. Mind a két félnek van a rovásán.

Elhallgatott. Később hozzátette:

- Értse meg, én nem tudok kiigazodni ezeken a dolgokon. Az emberek jönnek, mennek, mindenféle dolgok történnek; én meg csak itt maradok a csillagok fényénél.

Tellmarch újra eltűnődött, majd így folytatta:

- Kuruzslok egy keveset, gyógyítgatok, ismerem a füveket, felhasználom a növényeket, a parasztok úgy látják, hogy csak a semmiségekre figyelek, és ezért azt hiszik, hogy boszorkánymester vagyok. És mert gondolkodok, azt hiszik, hogy értek is valamihez.

- Erről a vidékről való? - kérdezte a márkí.

- Még sohase jártam másfelé.

- Ismer engem?

- Hogyne ismerném. Utoljára akkor láttam, amikor két évvel ezelőtt átutazott itt. Innen Angliába ment. Az előbb pedig ott láttam egy embert a dűna csúcsán. Magas növésű volt. Kevés ilyen van erre felé. Bretagne az apró emberek hazája. Jól megnéztem, aztán már a hirdetést is olvastam. Ezt mondtam magamban: „No lám!” És amikor lejött, fölismertem a holdvilágnál.

- Pedig én nem ismerem magát.

- Maga már nézett rám, de nem látott engem.

És Tellmarch, a „kódis”, még hozzátette:

- De én láttam magát. A koldusnak és a járókelőnek nem ugyanaz a tekintete.

- Találkoztam én már magával azelőtt is?

- Gyakran, mert én az ön koldusa vagyok. Én voltam az a szegény, ott lent; a kastélya mellett az úton. Alkalmadtán alamizsnát adott; de aki ad, nem néz oda, csak aki kap, az figyel meg az adakozót is. Minden koldus kém is egy kicsit. És én, bár sokszor szomorú vagyok, igyekszem, hogy jó kém legyek. Előrenyújtottam a kezemet, és maga csak ezt a kezét látta, és beledobta az alamizsnát, amelyre azért volt szükségem reggel, hogy éhen ne haljak estig. Az ember néha huszonnégy óra hosszat se eszik. Néha egy garas az életet jelenti. Így lettem adósa az életemmel. Most visszafizetem önnek.

- Igaz, maga megment engem.

- Megmentem, nagyuram.

Tellmarch hangja nagyon komollyá vált.

- Egy feltétellel.

- Mi az?

- Hogy nem azért jött, hogy rosszat tegyen.

- Azért jöttem, hogy jót tegyek - felelte a márkí.

- Aludjunk - mondta a koldus.

Leheveredtek egymás mellé a tengerifű ágyra. A koldus azonnal elaludt. A márkí, bár nagyon kimerült volt, néhány percre még elrévedezett, majd a sötétben megnézte a koldust. Aztán maga is lefeküdt. Erre az ágyra feküdni annyit jelentett, mint a földre feküdni; ezt arra használta fel, hogy a fülét a földre tapasztotta és hallgatózott. Onnan tompa bugás szűrődött föl; mert a hang a föld mélyén terjed tovább. A harangok szavát hallotta.

A vészharang tovább zúgott.

A márkí elaludt.

V  
*Aláírás: Gauvain*

Mikor felébredt, világos reggel volt.

A koldus már talpon volt, de nem benn a vackán, mert ott nem lehetett fölegyenésedni, hanem künn, a küszöb előtt. Botjára támaszkodott. A nap az arcába tűzött.

- Nagyuram - mondotta Tellmarch -, a tanis-i toronyban reggel négy órát harangoztak. Hallottam a négy ütést. Tehát a szél járása megváltozott: most a szárazföld felől fúj. Nem hallok más hangot, tehát már nem húzzák a vészharangot. Minden csendes a majorban és az Herbe-en-Pail tanyán. A kékek vagy alszanak, vagy elmentek már. A veszély nagyjából elmúlt; legokosabb lesz, ha elválunk. Ebben az órában szoktam útnak indulni.

A látóhatár egyik pontjára mutatott.

- Erre megyek.

Aztán az ellenkező irányba mutatott.

- Ön pedig arra menjen!

A koldus komor mozdulattal búcsút intett.

Aztán a vacsora maradékai felé bökött:

- Ha éhes, vigye el a gesztenyét.

Egy perccel később már eltűnt a fák között.

A márki felkelt, és elindult abba az irányba, amelyet Tellmarch mutatott neki.

A napnak abban a bűvös órájában voltak, amelyet a régi normand paraszti nyelv úgy nevezett, hogy napcsiripelő. A sövényekből tengelicék és verebek csacsogása hallatszott. A márki azt az ösvényt követte, amelyen az este járt. Elhagyta a sűrűt, és ott volt újra az út elágazásánál, a kőkeresztnél. Ott fehérlett a plakát is, szinte vidáman a fölkelő napban.

Most eszébe jutott, hogy az este a plakát alján valamit nem tudott elolvasni a sötétben, mert a betűk nagyon kicsik voltak. A kereszt talapzatához lépett. A hirdetmény, Prieur de la Marne aláírása alatt, ezzel a két apró betűs sorral végződött:

„Lantenac exmárki, személyazonosságának megállapítása után, azonnal agyonlövendő.”  
Aláírás: „Gauvain, az expedíciós hadoszlop főparancsnoka.”

- Gauvain - mormolta a márki.

Megállott, mélyen elgondolkozva, szemét a plakátra szegezve.

- Gauvain - ismételte.

Útnak indult, visszafordult, elnézte a keresztet, visszament hozzá, és még egyszer elolvasta a plakátot.

Aztán lassú léptekkel eltávolodott. Ha valaki elmegy mellette, hallhatta volna, amint félhangon ezt dörmögi: „Gauvain.”

Arról a mélyútról, ahová lesurrant, a balra elmaradó majorsági tetőket már nem láthatta. Meredek hegyoldalt került meg, amelyet sok-sok virágzó inda, tüskés fajtájú sülbige borított. A magaslat csúcsán a föld kidudorodott. Azon a vidéken ennek kupac a neve. A domb aljában fák fogták el a kilátást. A levelek mintha fényben fürödtek volna. Az egész természetet reggeli öröm árasztotta el.

Ekkor, hirtelen, a tájék arca borzasztóra változott. Mintha lesben álló csapat robbant volna elő. Vad kiáltások és puskalövések forgataga zúdult a napfényes mezőkre és erdőkre. A majorság felől fénylő lángokkal megszaggatott nagy füstfelhő látszott, mintha az egész tanya egyetlen égő szalmakazallá változott volna. Gyors és gyászos volt ez a hirtelen átmenet a nyugalomból az őrjöngésbe. A pokol kitörése volt ez az aranyló napkeltében, a borzalom váratlan rajtaütése. Az Herbe-en-Pail táján csatáztak. A márki megállott.

Kevés olyan ember van, aki hasonló helyzetben ne érezné, hogy kíváncsisága nagyobb a veszélynél, még ha el kellene is pusztulnia miatta, tudni akarja, mi történik. Felmászott a magaslatra, amelynek aljában a mélyút vezetett, onnét ugyan megláthatták, de ő maga is láthatott. Néhány perc alatt a kupacon állt. Körültekintett.

Valóban lövöldöztek, és valami égett. Hallani lehetett a zajongást és látni a tüzet. Ki tudja, miféle katasztrófa szakadt a majorra. Mi lehet ez? Megtámadták az Herbe-en-Pail tanyát? De kik? Ütközet folyt ott, vagy csak karhatalmi büntetőakció? A kékek, akiknek forradalmi rendelet parancsolta ezt, nagyon gyakran azzal büntették az ellenszegülő tanyákat és falvakat, hogy felgyújtották őket. Így égették fel azokat a majorságokat és tanyákat, amelyek nem végezték el az előírt fairtást, s így nem nyitottak utat a sűrű bozótban át a köztársasági lovasság számára. Ez a büntetés érte nemrégiben Bourgon falut, Ernée mellett. Ez lett volna Herbe-en-Pail sorsa is? Szemmel láthatóan semmiféle olyan stratégiai erdőirtást nem végeztek sem Tanis, sem Herbe-en-Pail csalitosaiban vagy birtokaiban, amilyent a rendeletek előírtak. Vajon most ez a büntetés érte? Talán erre érkezett parancs ahhoz az elővédhez, amely a majorságban tanyázott? Vajon ez az előhad nem annak az expedíciós seregnek a része, melyet az ördögök hadoszlopának neveznek?

Tüskés, vad bozót vette körül minden oldalról azt a magaslatot, melynek a márki a csúcsára állott, hogy nézelődjön. Ezt a sűrűséget az Herbe-en-Pail csalitosának nevezték. De olyan nagy volt, mint egy erdő, egész a majorig terjedt, és mint minden bretagne-i bozótban, a szakadékok, ösvények és csapások egész hálózata bújta meg benne, s ebben a labirintusban a köztársasági csapatok eltévedtek.

A büntetőeljárás, ha ilyesmiről volt szó, kegyetlenül vad lehetett, mert nagyon gyorsan befejeződött. Mint minden könyörtelen akció, hirtelen zajlott le. A polgárháborúk kegyetlensége diktál ilyen vad cselekedeteket. Mialatt a márki ezeket találgatta, nem tudta, hogy lejjön-e a hegyről vagy ott maradjon, fürkészett, hallgatózott. A csetepaté zaja elült, vagy helyesebben mondván, eloszlott. A márki úgy látta, mintha a csalitban egy dühös, de mégis vidám sereg szóródna szét. Ijesztő nyüzsgés támadt a fák alatt. A majorból az erdőre vetették magukat. A dobosok rohamot vertek. De a lövöldözést abbahagyták. A kép inkább hajtóvadászathoz hasonlított. Úgy látszott, kutatnak valaki után, kergetnek, üldöznek valakit. Összeviasszaság és nagy zaj uralkodott. Dühös és diadalmas lármá zagyvasága volt ez. Kiabálásból sűrűsödő zaj, amelyből nem lehetett megállapítani semmit. Hirtelen, mint ahogyan a füstben olykor kirajzolódik egy határozott vonal, valami alakot öltött és kibontakozott a zűrzavarban. Egy név volt ez, egy név, amelyet ezer hang ismételt. A márki határozottan hallotta a kiáltást: „Lantenac! Lantenac! Lantenac márki!”

Őt keresték.

## VI

### *A polgárháború viszontagságai*

Körülötte a sűrűség hirtelen és mindenfelől megtelt puskákkal, szuronyokkal, kardokkal. A félhomályban pedig háromszínű zászló emelkedett. „Lantenac!” - ez a kiáltás harsogott a fülébe, és a lábainál, indákon és ágakon keresztül, szenvedélyes arcok villantak elő.

A márki egyedül volt, egy csúcson állott, az erdő minden pontjáról láthatták. Jómaga alig látta azokat, akik a nevét kiáltozták, de őt mindnyájan látták. Ha ezer puska volt az erdőben, mindnek jó célpontul szolgált. De ő mást nem tudott megkülönböztetni e berekben, csak a rászegeződő égő pillantásokat.

Levette a kalapját, fölhajtotta karimáját, egy indáról hosszú, száraz tövist tört le, a zsebéből fehér kokárdát húzott elő, és a kokárdát a karimával együtt a kalap oldalához tűzte, majd így tette vissza a fejére a kalapot; a fölcsapott karima megmutatta homlokát és a kokárdát. Hangos szóval az erdő felé fordult; mindenkinek szólt, amit mondott:

- Én vagyok az, akit keresnek. Én vagyok Lantenac márki, Fontenay vicomte-ja, Bretagne hercege, a király seregeinek vezére. Végezzünk minél előbb. Cél! Tűz!

Két kezével szétrántotta kecskebőr ködmönét, fölfedve meztelen mellét.

Lehajtotta fejét, tekintete a rája szegeződő puskákat kereste, de csak térdelő embereket látott maga körül, akik felüvöltöttek láttára:

- Éljen Lantenac! Éljen az uraság! Éljen a generális!

Kalapok repültek a levegőbe, kardok forogtak, a berek minden zugából botok végére tűzött barna gyapjúsipkák integettek.

Egy vendée-i banda vette körül.

A banda térdre hullott, amikor meglátta.

Legendák úgy mesélik, hogy az öreg türingiai erdőben óriás, különös lények éltek, többek is, kevesebbek is voltak az embereknél; a rómaiak rettentő állatoknak tartották őket, a germánok pedig istenségek megtestesülésének, és irtották vagy imádták őket, mikor hogy.

A márki olyasvalamit érezhetett, mint ezek a lények; azt hitte, hogy úgy fognak vele bánni, mint a dúvadakkal, és ehelyett imádni kezdték, mint egy istent.

Mindezek a félelmetesen villámló szemek valami vad rajongással tapadtak a márkira.

Ez a tömeg puskákkal, kardokkal, kaszákkal, csákányokkal, botokkal volt fölfegyverezve; mindnyájan fehér kokárdás nagy nemezkalapot vagy barna sapkát viseltek, tele voltak olvasókkal, szentképekkel, bő, térdig érő bugyogót hordtak, kecskebőr zubbonyt, bőr lábszárvédőt; lábikrájuk meztelen volt, hajuk hosszú, egyikük-másikuk szilajnak, de mindenikük együgyűnek látszott.

Fiatal, jóképű ember tört utat magának a térdeplők között, és nagy léptekkel a márki felé tartott. Ez az ember, mint a többi paraszt, fölcsapott karimájú, fehér kokárdás nemezkalapot és kecskebőr ködmönt viselt, de keze fehér, az inge finom volt, és ujjasa felett fehér selyemövet hordott, melyen aranyozott markolatú kard lógott.

Mikor a kupacra ért, ledobta a kalapját, leoldotta az övét, fél térdre ereszkedett, és a márkinak kínálva az övét és a kardot, ezt mondta:

- Valóban kerestünk, és meg is találtuk, nagyuram. Itt a parancsnoki kard. Ezek az emberek most az ön seregéhez tartoznak. Eddig én voltam a vezérük, de most előlépek: az ön katonája vagyok. Nagyuram, fogadja hódolatunkat, generális úr, várjuk parancsait.

Ezután jelt adott, és azok az emberek, akik a háromszínű lobogót hozták, kiléptek a fák közül, fölkapaszkodtak egész a márkiig, és lába elé tették a zászlót. Ez volt az a lobogó, amelyet a fák között látott.

- Generális úr - mondta a fiatalember, aki az előbb a kardot és az övet kínálta fel neki -, ezt a zászlót azoktól a kékektől vettük el, akik az Herbe-en-Pail majorban voltak. Nagyuram, én Gavard vagyok, La Rouarie márki embere.

- Jól van - mondta a márki.

Komor nyugalommal fölcsatolta a kardot.

Majd kirántotta hüvelyéből, és megforgatta a feje fölött:

- Talpra - kiáltotta. - Éljen a király!

Mindnyájan fölugrottak.

És az erdő mélyéből hallani lehetett, amint vadul és diadalmasan ordítják: „Éljen a király! Éljen a mi márkink! Éljen Lantenac!”

A márki Gavard-hoz fordult:

- Hányan vagytok?

- Hétezren.

Lejöttek a dombról, és a parasztok eltakarították az indákat Lantenac márki útjából; Gavard tovább beszélt:

- Mi sem volt egyszerűbb, nagyuram. Egy szó megmagyaráz mindent. Már csak egy szikra hiányzott, hogy minden lángra lobbanjon. A Köztársaság plakátja, azzal, hogy fölfedte az ön jelenlétét, fölláztatta a parasztokat a királyság mellett. Titokban értesített bennünket a granville-i polgármester is, aki a mi emberünk; ugyanaz, aki megmentette Olivier abbét. Ma éjszaka a vészharangot is félreverték.

- Ki miatt?

- Ön miatt.

- Ugyan! - csodálkozott a márki.

- Most pedig itt vagyunk - folytatta Gavard.

- Tehát hétezren vannak?

- Ma ennyien. Holnap tizenötezren. Erről a vidékről nem telik több ember. Mikor Henri de La Rochejaquelein úr a katolikus seregekhez ment, akkor is meghúzták a vészharangot, és egy éjszaka hat egyházközség, Isernay, Corqueux, les Échaubroignes, les Aubiers, Saint-Aubin és Nueil tízezer embert küldött neki. Nem volt lőszerük. Egy kőművesnél hatvan font bányalóport találtak. La Rochejaquelein úr ezzel indult el. Gondoltuk, hogy önnek itt kell lennie ebben az erdőben, tehát itt kerestük.

- Közben megtámadták a kékeket az Herbe-en-Pail majorban?

- A szél nem feljűk vitte a hangot, ezért nem hallották a vészharangot. Semmitől sem tartottak. A majorosok amolyan semmi-emberek, jól fogadták őket. Ma reggel körülzártuk a tanyát. A kékek aludtak, egy kézlegyintéssel elintéztünk mindent. Van egy lovam. El méltóztatik fogadni, generális úr?

- El.

Egy paraszt katonai előírás szerint felnyergelt fehér lovat vezetett elő. A márki nem vette igénybe Gavard segítségét, maga pattant föl rá.

- Hurrá! - kiáltották a parasztok. Az angol kiáltások a La Manche szigeteivel való állandó érintkezés következtében nagyon elterjedtek a breton és normand partokon.

Gavard katonásan tisztelgett, és megkérdezte:

- Hol lesz az ön főhadiszállása, nagyuram?

- Kezdetben a fougères-i erdőben.

- Ez az ön hét erdejének egyike, márki úr.

- Szükségünk lesz egy papra is.

- Van papunk.

- Ki az?

- Chapelle-Erbrée káplánja.

- Ismerem. Járt odaát, Jersey szigetén.

A pap kilépett a parasztok soraiból, és azt mondta:

- Háromszor jártam ott.

A márki feléje fordította fejét:

- Jó napot, káplán úr. Nagy munka vár magára.

- Sebaj, márki úr.

- Lesz kit gyóntatnia. De csak az gyónjék, aki akar. Senkit se kényszerítünk rá.

- Márki úr - mondta a pap -, Gaston a köztársaságiakat gyónásra kényszeríti Guéménée-ben.

- Az csak borbély - mondta a márki. - A halálban mindenkinek szabadnak kell lennie.

Gavard, aki rövid időre eltávozott, hogy utasításokat adjon, most visszatért.

- Tábornok uram, várom a parancsait.

- A fougères-i erdőben találkozunk. Oszoljatok, és oda tartsatok.

- Már kiadtam a parancsot.

- Mintha azt mondta volna előbb, hogy az Herbe-en-Pail-ban jól fogadták a kékeket?

- Azt mondtam, generális úr.

- Fölégette a majort?

- Igenis.

- Fölégette a tanyaházakat is?

- Nem.

- Égesse föl őket.
  - A kékek megpróbálták védekezni, de csak százötvenen voltak. Mi pedig hétezren.
  - Kinek a csapatához tartoztak a kékek?
  - Santerre kékjei voltak.
  - Azé, aki dobpergést vezényelt, amikor a király fejét leütötték? Akkor ez egy párizsi zászlóalj?
  - Csak egy fél zászlóalj.
  - Mi a neve a zászlóaljnak?
  - Ez van a zászlójukon: „Vörössipkás zászlóalj.”
  - A fenevadak.
  - Mit csináljunk a sebesültjeikkel?
  - Végezzenek velük.
  - Mit csináljunk a foglyokkal?
  - Lőjék főbe őket.
  - Lehetnek vagy nyolcvanan.
  - Lelőni mindet.
  - Van köztük két asszony is.
  - Azokat is.
  - Három gyerek is van velük.
  - Vigyék magukkal őket. Később majd meglátjuk, hogy mit kezdünk velük.
- És a márki elindította a lovát.

## VII

*Nincs irgalom (a Kommün jelszava)*  
*Nincs kegyelem (a hercegek jelszava)*

Miközben ez történt Tanis mellett, a koldus Crollon felé ballagott. Vízmosások mélyén mendegélt, sűrű, hangfogó levélsátor alatt. Mindent figyelmen kívül hagyott, semmire sem figyelt, ahogy maga mondta, inkább álmodozott, mint gondolkozott. Hiszen a gondolkozó embernek valami célja van, az álmodozónak nincsen. Kószált, bolyongott, megállt, néhol lecsípte a sóska friss hajtását, vagy ivott a forrásból, máskor felkapta a fejét, a távoli zajt figyelve, majd visszatért a természet elkápráztató bűvöletébe, rongyait süttette a nappal, hallotta az emberek lármáját, de igazában csak a madarak énekére hallgatott.

Öreg volt és lassú; lábai nem vitték messzire; ahogy Lantenac márkinak is mondta, már az első negyed mérföld kifárasztotta. Croix-Avranchin felé került; beesteledett, mikor visszafordult.

Valamivel Macey-n túl az ösvény egy kis magaslatra vezette, amelyet fák nem öveztek, ahonnan nagyon messze látott, s ahonnan feltárult a nyugati látóhatár egészen a tengerig.



Egy füstfelhő vonta magára a figyelmét.

Semmi sem olyan kedves látvány, mint a felszálló füst, és semmi sem olyan ijesztő. Vannak békés füstök, és vannak bűnös füstök. A füst mennyisége, és a füst színe... Ez az egész különbség a béke és a háború között, a testvériesség és a gyűlölködés között, a vendégszerető ház és a sírverem között, az élet és a halál között. A fák között magasba szálló füst a világ legédesebb dolgát, az otthonot jelentheti, vagy a legborzasztóbbat: a tűzvészt. Az ember minden boldogsága vagy boldogtalansága sokszor ebben a szélben szertefoszló valamiben rejlik.

A füst, amelyet Tellmarch látott, nyugtalanító volt.

Fekete volt, hirtelen átpirosodó, mintha a zsarátnok, amelyből fölszállott, változó erejű, részben kialvó lenne; az Herbe-en-Pail felett gomolygott.

Tellmarch meggyorsította lépteit, és a füst felé vette útját. Nagyon fáradt volt, de tudni akarta, hogy mi történt.

Egy dombtetőre ért. A major és a tanya ennek tövében bújott meg.

Nem volt már se major, se tanya.

Holmi viskófélék égtek még. Ez volt az Herbe-en-Pail.

Van valami, ami sokkal lélekbemarkolóbb, mint egy palota égése: a zsúpfődeles ház égése. Egy égő kunyhó kétségbeejtő. A pusztítás a nyomorra sújt, a keselyű a földigilisztára csap le. Valami kimondhatatlan értelmetlenség ez, összeszorítja a szívet.

A bibliai legenda szerint a tűzvész, amit megbámulnak, az emberi teremtményt szoborrá változtatja. Tellmarch egy percre szoborrá merevedett. A látott szörnyűség megbénította. A pusztulás a legnagyobb csendben ment végbe. Sikoltás nem hallatszott, emberi sóhaj nem vegyült a füstbe. A tűz, bár más zaj sem hallatszott, csak a gerendák recsegése és a zsúpszalma ropogása, folytatta munkáját, fölfalta a tanyát. Néha szétszakadt a füst, a beszakadt tetők fölfedték a tátongó szobákat, a tűzfészek megmutatta összes rubinját, skarlátszín rongyait, szegény, bíborszín, öreg bútorok állottak ott a hajnalpiros lakás mélyén. Tellmarch előtt ott káprázott a katasztrófa egész gyászos fönsége.

A szelídesztenye-erdő néhány fája, amely a házakra hajolt, tüzet fogott és nagy lánggal égett.

Tellmarch figyelt; egy hangot, egy hívást, egy üvöltést szeretett volna hallani. De semmi nem moccant, csak a lángok. Minden hallgatott, csak a tűzvész ropogott. Mindnyájan elmenekültek volna?

Hova lett az a család, amely Herbe-en-Pail-ban élt és dolgozott? Hova lett a major népe?

Tellmarch leereszkedett a dombról.

Gyászos talány állott előtte. Lassan, kimeredt szemmel közeledett felé. Egy árnyék lassúságával haladt a rom felé, kísértetnek érezte magát ebben a sírban.

Odaért, ahol azelőtt a majorság kapuja volt, benézett az udvarra, amelynek már nem volt fala, és így egybeolvadt a tanyaházakkal, amelyek köréje csoportosultak.

Amit eddig látott, az még semmi volt. Eddig csak ijesztőt látott, most valami borzasztó jelent meg előtte.

Az udvar közepén halom feketéllett, mely csak bizonytalanul formálódott ki. Egyik oldalról a lángok, másik oldalról a hold fénye világította meg; ez a halom egy csapat ember volt; az emberek halottak voltak.

A halmot pocsolya vette körül, mely gyengén gőzölgött. A tűzvész visszatükröződött ebben a pocsolyában. Pedig nem volt szükség tűzre, hogy vörösnek lássék: vérből volt.

Tellmarch a halomhoz lépett. Vizsgálni kezdte a heverő testeket, egyiket a másik után. Mindannyian halottak voltak.

A hold világított, a tűzvész is.

Ezek a hullák katonák holttesteit voltak. Mind mezítlábasok: lehúzták a cipőjüket, elvették a fegyvereiket is; rajtuk hagyták az egyenruhájukat, mely kék színű volt; itt-ott, a tagok és fejek halmazában föl lehetett ismerni egy-egy lyukas kalapot a háromszín kokárdával. Köztársasági katonák voltak hát. Ezek azok a párizsi fiúk, akik tegnap este még olyan vidáman táboroztak az Herbe-en-Pail majorban. Ezeket az embereket kivégezték, erre vallott a holttestek szimmetrikus fekvése. Ott helyben sortűzzel lemészárolták őket, de alaposan. Valamennyien meghaltak. Egyetlen hörgés se hallatszott a hullatömegből.

Tellmarch átvizsgálta valamennyiüket; egyet se felejtett ki; mindegyiket golyók járták keresztül-kasul.

Azok, akik lepuskázták őket, valószínűleg nagyon sürgősen odább vonultak, még csak arra se szakítottak időt, hogy eltemessék a halottakat.

A koldus már tovább akart menni, amikor szeme az udvar egy alacsony falán akadt meg, amelynek szöglete mögül négy láb nyúlt előre.

Cipő volt rajtuk, és kisebbek voltak, mint a többi láb. Tellmarch feléjük lépett. Női lábak voltak.

Két asszony hevert egymás mellett, a falon túl. Ezeket is agyonlőtték.

Tellmarch föléjük hajolt. Az egyik asszonyon valami egyenruhaféle volt: mellette törött és üres kulacs hevert; egy markotányosnő volt. Négy golyót lőttek a fejébe. Halott volt.

Tellmarch most a másikat vizsgálta meg. Ez parasztasszonynak látszott. Sápadtan, tátott szájjal feküdt. Szeme lezárult. Nem volt seb a fején. Ruhája, amit valószínűleg a sok viszonytagság tépett ronggyá rajta, estében szétnyílt, és megmutatta az asszony félmeztelen felsőtestét. Tellmarch egészen szétnyitotta, és ekkor a vállán kerek, golyó ütötte sebet pillantott meg; a kulcsontja tört el. Az asszony mellére esett a tekintete:

- Anya... szoptatós - mormolta a koldus.

Megérintette. A test nem volt hideg.

Nem is volt rajta más seb azon a vállseben kívül.

A koldus az asszony szívére tette a kezét. Gyenge dobogást érzett. Az asszony élt.

Tellmarch fölállott, és rettenetes hangon elkiáltotta magát:

- Hát senki sincs itt?

- Te vagy az, kódis? - felelte egy olyan halk hang, hogy alig lehetett meghallani.

És ugyanakkor egy fej tűnt elő egy romhasadékból.

Majd egy másik arc is előbukkant egy másik odúból.

Két paraszt volt, akik elbújtak. Csak ők éltek túl a vérengzést.

A koldus ismerős hangja megnyugtatta őket, kijöttek az odúból, amelyben eddig meghúzódtak.

Tellmarch felé közeledtek, még mindig minden ízükben reszketve.

Tellmarch, aki olyan borzalmast kiáltott az előbb, most nem tudott megszólalni; így van az, ha nagy izgalmak érik az embert.

Némán mutatott a lába előtt heverő asszonyra.

- Vajon él-e még? - kérdezte az egyik paraszt.

Tellmarch bólintott.

- Hát a másik? Az is életben van?

Tellmarch megrázta a fejét.

Az a paraszt, aki elsőnek bűjt elő, beszélni kezdett:

- A többiek mind meghaltak, ugye? Láttam, hogy történt. A pincémbe voltam. Ilyenkor hálát ad az ember az Istennek, hogy nincs családja. A házam égett. Istenem, Jézusom! Mindenkit megölték. Ennek az asszonynak gyerekei voltak. Három gyerek. Egészen aprók! A gyerekek azt kiáltották: „Anyá!” Az anya azt kiáltotta: „Gyermekeim!” Megölték az anyát, és magukkal vitték a gyerekeket. Ezt kellett látnom, én Istenem! Istenem! Azok, akik mindenkit legyilkoltak, elmentek. Elégedettek voltak. Magukkal vitték az apróságokat, és megölték az anyjukat. De talán mégsem halt meg? Ugye, nem halt meg? Mondd, azt gondolod, hogy meg lehet menteni? Segítsünk, hogy elvigyük a zugodba?

Tellmarch igent intett a fejével.

Az erdő a major széléig húzódott. Gyorsan hordágyat csináltak lombos ágakból és páfrányokból. Az asszonyt, aki még mindig mozdulatlan volt, a hordágyra fektették, és megindultak a bozótosban. A két paraszt vitte a hordágyat, egyik fejtől, másik lábtól. Tellmarch pedig az asszony karját fogta, és az ütőerét tapogatta.

Útközben a parasztok beszélgettek; a vérző asszony felett, akinek halvány arcát megvilágította a hold, rémült kiáltásokkal válaszolgattak egymásnak.

- Mindenkit megölni!

- Mindent felégetni!

- Ó, magasságos Úristen, ezek után már mindig így lesz?

- Az a nagy öregember akarta így.

- Igen, ő parancsolta a többinek.

- Nem láttam, amikor sortüzet adtak. Itt volt akkor is?

- Nem volt itt. Elment. De mindegy az, minden az ő parancsára történt.

- Akkor ő tette mindezt.

- Ő mondta: „Gyilkoljatok! Gyűjtogassatok! Nincs kegyelem!”

- Egy márki!

- Igen, a mi márkink!

- Mondjad csak, hogy is hívják?

- Lantenac úr...

Tellmarch az égre emelte szemét, és ezt mormolta:

- Ha tudtam volna!

**MÁSODIK RÉSZ**  
*Párizsban*

# ELSŐ KÖNYV

## *Cimourdain*

### I

#### *Az akkori Párizs utcái*

Akkoriban mindenki a nyilvánosság előtt élt; ki-ki a kapuja elé állította asztalát és ott ebédelt; a nők a templomok lépcsőjére ültek és tépést csináltak, a *Marseillaise*-t dúdolva. A Monceau- és Luxembourg-kert katonai gyakorlótérre változott; minden térségen, minden utcasarkon fegyverkovács-műhelyek nyíltak, ott gyártották a puskákat a járókelők előtt, akik megtapolták a munkásokat; minden szájból biztató igéket hallott az ember: „Türelem, forradalmi időket élünk.” Hősiesen mosolyogtak. A színházak éppúgy zsúfolva voltak, mint annak idején Athénban, a peloponnészoszi háború alatt. Az utcasarkokon ilyen színlapokat lehetett olvasni: *Thionville ostroma*, *A lángokból kimentett családanya*, *A gondtalanok*<sup>20</sup> *klubja*, *A legidősb Johanna pápa*, *A filozófusok mundérban*, *A szerelem művészete falun*.

A német csapatok előőrsei már a város kapui körül ólálkodtak; az a hír járta, hogy a porosz király páholyt bérelt az operában. Csupa ilyen rémületes história keringett, de senki se rémült meg tőle.

A gyanúsakról szóló alattomos törvény, mely Merlin de Douai<sup>21</sup> bűne volt, mindenkit a nyaktiló árnyékába állított. Egy Séran nevű ügyész, akit feljelentettek, úgy várta a letartóztatását, hogy hálóköntösben odaállt az ablakba és fuvolázott. Úgy tűnt, mintha senkinek semmire se volna ideje. Mindenki sietett.

Minden kalapon kokárda díszlett. A nők büszkén mondogatták: „Valamennyien csinosabbak vagyunk, amióta a piros frígiai sapkát viseljük.” Párizs úgy hatott, mintha mindenki költözött volna. Az ócskapiac kereskedőinek boltjai teli voltak koronákkal, püspöksüvegekkel, aranyozott fajogarokkal, liliomos faragványokkal, a királyi ház mindenféle limlomával. A királyság törmelékeit hordták szét. Az ócskaruhásoknál püspöki palástokat és karingeket lehetett tömegével vásárolni. A Porcherons-ban<sup>22</sup> és Ramponneau<sup>23</sup> híres kocsmájában az emberek miseinget és stólat akasztottak a nyakukba, hímes miseruhával kicifrázott számár hátára ültek, és a katedrális kelyhéből itták a bort. A Saint-Jacques utcában a mezítlábas kövezőmunkások megállították az utcai árust, aki talicskán cipőket tolt végig a városon, és összeadva pénzüket, tizenöt pár cipőt vásároltak, s elküldték a Konventnek a katonák számára. Franklin, Rousseau, Brutus és - tegyük hozzá - Marat mellszobrait lehetett látni mindenfelé. Az egyik Marat-szobor lábánál a Cloche Perce utcában, fekete keretben, üveg alatt, vádirat volt olvasható Malouet ellen, amelyben különböző tényeket soroltak fel. A margón ez a két sor állt: „Ezeket a részletes adatokat Sylvain Bailly<sup>24</sup> barátnője adta, aki jó és

---

<sup>20</sup> Az elnevezés a XV-XVI. század egyik párizsi színjátszó együttesét jelölte, amely időszerű satirikus műsorokat mutatott be.

<sup>21</sup> Merlin de Douai (1754-1838) - jogász, a Konvent tagja, később I. Napóleon államtanácsosa.

<sup>22</sup> Falusias külváros volt Párizs Szt. Lázár negyedében, tele kocsmákkal.

<sup>23</sup> Jean Ramponneau (1724-1802) - a leghíresebb zenés-műsoros kocsmája volt.

<sup>24</sup> Sylvain Bailly (1736-1793) - tudós és politikus, 1789-91 között Párizs polgármestere. Lövetett a király lemondását követelő tömegre. Kivégezték.

hűséges polgártársnő, és jó szívvel van hozzám. Marat.” A Palais-Royal terén a szökőkút latin fölírása - *Quantos effundit in usus*<sup>25</sup> - két hatalmas vízfestmény alá volt rejtve; az egyik Cahier de Gerville-t<sup>26</sup> ábrázolta, amint a nemzetgyűlésen az arles-i összeesküvők titkos jeleit ismertette, a másik XVI. Lajost mutatta be, amint Varennes-ből visszaérkezik a királyi hintón; a hintó alá egy deszkát húztak, amit kötéllel erősítettek a kocsihoz, és a deszka két végén szuronyos puskával egy-egy gránátos áll őrt. A nagy boltok általában zárva voltak; rövidárus és csecsebecseárus kocsik közlekedtek az utcákon, asszonyok húzták és esténként faggyúgyertyával világították ki őket; a megolvadt faggyú lecsorgott a portékára; néhai apácák - szőke paróka volt a fejükön - rögtönzött bódékban kereskedtek. Az a foltozó, fehérneműjavító asszony, aki egy kis bódében harisnyát foltozott, valamikor grófnő volt, egyik-másik varrónő meg márkinő; Boufflers-né asszony egy padlásszobában lakott, ahonnan kilátott egykori palotájára. Újságárusok szaladgáltak az utcán, ordítva kínálták „hírmondó”-ikat. Görvélyeseknek nevezték azokat az urakat, akik állukat bő nyakravalójukba rejtették. Tömegével járták az udvarokat a vándorénekesek. A tömeg kifütyülte, néha megdobálta Ange Pitou-t, a királypárti énekest, aki egyébként bátor gyerek volt, mert huszonkétszer záratta be magát, és egyszer a forradalmi törvényszék elé is került, mert az alfelére csapkodott, midőn a polgárjogokról mondott gúnyos verseket. Amikor rájött, hogy veszélyben a feje, felkiáltott: „De bíró polgártársak, hiszen nem a fejem, hanem egy másik tagom bűnös ebben a dologban!” Megneveltette a bírakat, és megmentette az életét. Ez a Pitou különben sokat gúnyolódott a latin és görög nevek divatján; az egyik kedvenc nótája egy vargáról szólt, akit Cujusnak nevezett, és ennek feleségét Cujusdamnak tisztelte.<sup>27</sup> Mindenfelé a *Carmagnole* körtáncát járták; a „hölgy” és a „lovag” megszólítás kiment a divatból, ezek helyett mindenkit a „polgártárs” vagy „polgártársnő” cím illetett. Néha a romba dőlt klastromok falai közt báloztak, lampionokat akasztottak az oltárra, két keresztbe rakott botot függesztettek a mennyezet alá, a botok végére négy gyertyát ragasztottak, és kriptaköveken ropták a táncot. Zsarnokszerűnek nevezték azt a királykéek ujjast, amit a férfiak viseltek. Kék-fehér-piros kövekkel díszített melltűt tűztek a Szabadság frígiai sapkájába. Richelieu utcáját átkeresztelték a Törvény nevére; a Saint-Antoine külvárost a Dicsőség külvárosának nevezték el. A Bastille terén szobrot emeltek a Természet tiszteletére. Az utcán híres járókelőket mutogattak egymásnak az emberek, Châtelet, Didier, Nicolas és Carnier-Delaunay polgártársat, akik Duplay asztalos kapuját őrizték; Voullat-t, aki minden kivégzésnél ott állt a nyaktiló körül, és végigkísérte a kivégzendők szekérének útját, ezt a szokását úgy magyarázta, hogy ő egyetlen „vörös misét” se akar elmulasztani; Montflabert-t, a forradalmi törvényszék esküdtjét, az egykori márkít, aki Dix-Août-nak<sup>28</sup> hívatta magát. Mindenki szívesen megcsodálta a katonaiskola növendékeinek felvonulását; ezeket a fiúkat a Konvent rendelete „Mars iskolája jelöltjei”-nek nevezte, de a nép „Robespierre apródjai”-nak hívta őket. Mindenki elolvasta Fréron<sup>29</sup> haragos förmedvényeit a fekete piac spekulánsai ellen. A pézsmaszagú piperkőcök ott ácsorogtak a kerületi

---

<sup>25</sup> Mily sok ember hasznára ontja vizét!

<sup>26</sup> Bon-Claude Cahier de Gerville (1752-1796) - ügyész, 1793-ban belügyminiszter.

<sup>27</sup> Latin-francia szójáték: a latin „cuius” (akinek a) mellé a „dam” végződés járul, amely lehet latin képző is (vala), de a francia „dame” (hölgy) szó is. „Cujusdam” így azt is jelentheti: „valakié”, és azt is, hogy „akinek a hölgye”.

<sup>28</sup> Dix-Août-nak hívatta magát - vagyis: Augusztus Tíznek; 1792. augusztus 10-én döntötték meg a királyságot.

<sup>29</sup> Stanislas Fréron (1754-1802) - újságíró, politikus; kezdetben a dél-franciaországi ellenforradalmárok ellen harcolt, 1794-től a reakció oldalára állott.

polgármesteri hivatal előtt, és a polgári házasságot gúnyoló mókákkal fogadták a kilépő ifjú házасokat. Odakiáltoztak nekik, hogy „municipaliter<sup>30</sup> összeadva”... Az invalidusok templomában a szentek és királyok szobrainak fejét frígiai sipkával díszítették. Kártyáztak a terek és utcasarkok kövein. A kártyákat szintén forradalmasították akkoriban, mert a királyokat a génuszok képeivel helyettesítették, a királynőket a szabadság női szimbólumaival, a filkókat az egyenlőség harcosai, az ászokat a törvények szimbólumai pótolták. A nyilvános parkok egy részét fölszántották, a Tuilériák kertjének földjét az eke szakította föl. Mindez, főleg a bukott pártok körében, valamiféle fölényes életuntsággal keveredett. Akadt olyan ember is, aki Fouquier-Tinville-nek ezt írta: „Legyen szíves, szabadítson meg az élettől, íme a címem.” Champcenetz azért került letartóztatásba, mert a Palais-Royal udvarán ezt kiabálta: „Hát Törökországban mikor lesz már forradalom? Már azt szeretném, ha a Portánál látnám<sup>31</sup> a Köztársaságot.” Mindenfelé új lapok jelentek meg. A fodrászsegédek a nyilvánosság előtt bodorították a nők parókáját, a gazda meg fönnhangon a *Moniteur* cikkei olvasta. Mások népes csoportok közepén handabandázva tárgyalták Dubois-Crancé<sup>32</sup> lapját, az *Entendons-nous*-t vagy a *Bellerose apó trombitájá*-t. Néhol a borbélyok egyúttal hentesek is voltak. Kirakataikba sonkát meg kolbászt függesztettek az arany hajú babafejek közé. Más árusok a nyílt utcán mérték „az emigránsok borá”-t. Egy kereskedő „ötvenkétféle” bort hirdetett; mások lant alakú állóórákat és „hercegnőszófákat” kótyavetyéltek. Egy borbély a következőket írta ki cégérül: „Borotválom a papokat, megfésülöm a nemesurakat, rendbe hozom a harmadik rend ábrázatát.” Sokan jártak jövődőt mondatni maguknak Martinhez, az Anjou utca (azelőtt Dauphine utca) 173. szám alá. Gyakran híjával voltak a kenyérnek, szén se volt, szappan se volt. Egész csorda fejőstehenet hajtottak be a városba, úgy, ahogy a vidékről fölértettek. La Vallée-ben tizenöt frank volt a báránnyús. Párizs városi előljárósága kihirdette, hogy tíznaponként mindenkinek egy font húshoz van joga. Hosszú sort álltak az élelmiszerboltok előtt. Az egyik ilyen sornak történelmi híre kerekedett, mert a Petit-Carreau utca egyik fűszeresének ajtajától a Montorgeuil utca közepéig nyúlt. Azt, hogy „sort állni”, úgy mondták: „fogni a madzagot”. Mert az volt a szokás, hogy a bolt ajtajából egy hosszú kötél lógott ki, és az érkezők, ahogy egymás után beálltak a sorba, fogták a kötelet.

A nők bátran és szelíd megadással viselték a nehéz idők megpróbáltatásait. Néha éjszakákat töltöttek el a pékek boltja előtt, várva, hogy rájuk kerüljön a sor. A forradalom sikeres kényszermegoldásokat talált.

Az általános nyomort két veszedelmes eszköz segítségével próbálták könnyíteni: az egyik az asszignáta volt, a másik a maximum.<sup>33</sup> Az asszignáta szerepe az volt, ami az emeltyűé, a maximum meg támaszpontul szolgált. Ez a gyakorlatiasság mentette meg Franciaországot. Az ellenség, a koblenzi ellenség éppúgy, mint a londoni, igyekezett letörni az asszignáták értékét. Fiatal lányok jártak-keltek az utcán, levendulavizet, harisnyakötőt és egyéb apróságokat árultak, és közben különböző spekulációkkal rontották a pénz értékét, árfolyamspekulánsok, akik a Vivienne utcán garázdálkodtak, sáros cipőjű, zsíros hajú, róka farkszőr sapkás figurák vagy a Valois utcaiak, akik fényesített cipőben jártak, fogpiszkálót lógattak a szájukban, selymes kalapot hordtak, és akiket letegeztek az utcalányok. A nép éppúgy gyűlölte és

---

<sup>30</sup> Községileg.

<sup>31</sup> Szójáték a francia „porte” szó két értelme körül: „ajtó”, „Porta”.

<sup>32</sup> E.-L.-A. de Dubois-Crancé (1747-1814) - politikus és tábornok, a forradalmi hadsereg szervezője.

<sup>33</sup> 1793-ban a forradalmi kormány két ízben rögzítette az árakat. Ezeket a rendeleteket nevezték maximumnak.

hajszolta őket, akár a tolvajokat, akiket a királpártiak „aktív polgártársak”-nak neveztek. Egyébként lopás alig fordult elő. Az emberek összeszorították a fogukat, túrták a nyomort, és bölcsen becsületesek maradtak. A mezítlábasok és az éhenkórászok komoran lesütik a szemüket, ha elvonulnak a Palais-Égalité ékszeres boltjai előtt. Amikor az Antoine-körzet testületileg meglátogatta Beaumarchais házát, egy nő lehajolt a kertben, és letépett egy virágot. Ezért a nép összepofozta.

Egy öl fa négyszáz frankba került ezüstben. Gyakran lehetett látni, hogy az emberek szét-fűrészelték ágyaikat. Télen a kutak rendszerint befagytak; két vödör víz egy frankba került. Mindenki maga hordta a vizet. A Lajos-arany darabja 3950 frankot ért; a fiákeres egy útért hatszáz frankot számított. Egész napos kocsizás után a következő párbeszéd zajlott le a kocsis és utasa között:

- Kocsis, mennyivel tartozom?

- Hatezer frankkal...

Egy gyógyfüves asszony naponta húszezer frankot is megkeresett. Egy koldus így szólt a járókelőkhöz:

- Jó uraim, legyenek irgalmasak, segítsenek rajtam. Kétszázharminc frankra van szükségem, hogy kifizessem a cipőm árát.

A hidak bejárójánál hatalmas szoborkolosszusok fogadták a járókelőt, melyeket David festett ki, és amelyeket Mercier<sup>34</sup> ezekkel a szavakkal szidalmazott: „Fából való paprikajancsik.” Ezek a kolosszális szobrok a federalizmus és a koalíció letiport alakjait ábrázolták. A nép sehol és semmiben nem mutatott megalkuvást vagy gyengeséget. Az arcokon az a komor öröm tükröződött, hogy végre leszámoltak a királyokkal. Az önkéntesek valósággal özönlöttek a sorozó irodába. Minden utca egy-egy zászlóaljzat állított föl. A kerületek zászlóit állandóan ide-oda hordták az utcákon, mindegyiknek megvolt a maga külön jelmondata. A kapucinusok negyedének zászlaján ez volt olvasható: „Nekünk nem lehet fittyet hányni.” Egy másik jelmondat ez volt: „Csak egy nemességet ismerünk, a szív nemességét.” A falak teli voltak mindenféle méretű, alakú és színű, fehér, sárga, kék, zöld, nyomtatott és kézírásos plakátokkal, valamennyiről ez a kiáltás harsogott: „Éljen a Köztársaság!” Az apróságok a *Ça ira*-t gügyögték.

Ezekben a kisgyermekekben élt a végtelen, a nagyszerű jövő.

Majd később a tragikus város helyébe a cinikus város lépett. Párizs utcáinak kétféle forradalmi arculata volt, amelyeket élesen meg lehetett különböztetni. Az egyik, a thermidor 9-e<sup>35</sup> előtti idők, a másik az utána következő esztendő arculata volt; Saint-Just Párizsa helyet adott Tallien<sup>36</sup> Párizsának. Isten örök ellentétei: a Sinai-hegy után rögtön megjelent a Courtille.<sup>37</sup> Ez is szemmel láthatóan a tömegőrület rohama volt. Mintha nyolcvan esztendővel ezelőtt már láttunk volna valami ehhez hasonlót. Az emberek éppúgy kiábrándultak XIV. Lajosból, mint ahogy kiábrándultak Robespierre-ből, és nagy lélegzetet vettek utána; ebből származott a

---

<sup>34</sup> L.-Sébastien Mercier (1740-1814) - író, kortörténeti leírások, párizsi életképek szerzője.

<sup>35</sup> A köztársasági időszámítás második évében, 1794. július 27-én a reakció megbuktatta a jakobinus diktatúrát és Robespierre uralmát.

<sup>36</sup> Jean-Lambert Tallien (1767-1820) - a thermidor 9-i államcsíny egyik előkészítője.

<sup>37</sup> Kirándulóhely Párizs mellett, sok zenés kocsmával.



Régensség,<sup>38</sup> mely a századot megnyitotta, és ugyanebből a kiábrándultságból született a Direktórium,<sup>39</sup> mely az évszázadot befejezte. Két Saturnalia vigalmi két terroruralom után. Franciaország búcsút mond a puritán klastromnak, mint ahogy kisurrant annak idején a királyi önkényuralom falai közül, és a kereket oldó nemzet örömeivel a levegőbe hajította a sipkáját.

Thermidor 9-e után Párizs vidám volt, szinte eszelősen vidám. Valami betegesen féktelen öröm ragadta magát. A halálraszántság mámorát az életöröm mámore követte, és közben elszállott belőle minden emberi nagyság. Trimalchio<sup>40</sup> is akadt: Grimod de la Reynière-nek hívták; abban az időben jelent meg az *Ínyencek kalendáriuma* is. A Palais-Royal félemeleti éttermeiben rezesbandák muzsikájára vacsoráztak, néhol női zenekarok léptek föl, melyek vígan verték a dobot és recsegették a trombitát; ez volt a vonóval hadonászó táncmester uralma; Méot kocsmájában „keleti módra” lehetett vacsorázni, ahol az asztalokat teli parfümös edények díszítették és illatosították. Boze, a festő, a tizenhat éves ártatlan és bájos leányfigurákat guillotine-kosztümben festette, vagyis erősen kivágott nyakú vörös ingben. Az összeomlott templomok között rendezett vad táncokat azok a bacchanáliák váltották föl, melyeket Ruggieri, Luquet, Wenzel, Maudit, Montansier termeiben rendeztek. A komoly polgártársnők helyébe, akik tépést csináltak a katonáknak, a szultának, a nimfák, az egzotikus hetérák léptek; az utcán a vérző, sáros és poros, mezítlábas katonák nyomában a gyémántokkal kicicomázott hölgyek mezítelen lábai tipegtek, és amikor a szemérmertlenség elfoglalta trónját, megjelent a becstelenség is; fönn a hadiszállító uralkodott, lenn a mélyben a kis csirkefogók hada; Párizst hirtelen a szélhámosok áradata lepte el, és mindenkinek ugyancsak ügyelnie kellett a bugyellárisára. A nép egyik kedves szórakozásának számított elsétálni a törvényszéki palota terére, ahol szegyenpadra állították a tolvajnőket, de a szoknyájukat össze kellett kötni a lábuk körül; a színházak kijáróinál a suhancok konflisokat kínáltak a hazatérő közönségnek: „Polgártárs és polgártársnő, kettőnek is jut hely a kocsimban!” Még nem árulták a *Vieux cordelier*-t<sup>41</sup> vagy az *Ami du Peuple*-öt,<sup>42</sup> a rikkancsok *Lettre de Polichinelle*-t és *Pétition des Galopins*-t kínáltak. A Piques körzetének ülésein, a Vendôme téren, De Sade márki elnökkölt. A reakció kedélyeskedő és kegyetlen volt. Az 1792-ben „Szabadság drago nyosai” néven alakult egyesület most a „Tör lovagjai” néven született újjá. A színpadokon ismét Jocrisse<sup>43</sup> figurája uralkodott. Ekkor léptek föl a *merveilleuse*-ök,<sup>44</sup> és akik még rajtuk is túltettek, az *inconcevable*-ok.<sup>45</sup> Aki esküdözött, az „antitehohista úhi szaváha” fogadkozott. Hol voltak már ezek Mirabeau-tól? Bobèche volt már a bálványuk. Így változik Párizs ábrázata. Ez a város korunk civilizációjának óriási ingaórája, amely hol az egyik, hol a másik

---

<sup>38</sup> A XIV. Lajos halálát követő nyolc esztendő (1715-1723), amikor a gyermek XV. Lajos helyett Fülöp orléans-i herceg uralkodott.

<sup>39</sup> Öttagú testület, amely Franciaországban 1795 októberétől 1799 novemberéig gyakorolta a hatalmat. I. Napóleon brumaire-i államcsínyre döntötte meg.

<sup>40</sup> Petronius latin író (I. sz.) *Satiricon* című regényének egyik részlete írja le a dúsgazdag Trimalchio esztelen fényűzésű lakomáját.

<sup>41</sup> Forradalmi újság, Camille Desmoulins szerkesztette. A lap küzdött a plebejus irányzat (Hébert) ellen.

<sup>42</sup> A lap címeről nevezték el szerkesztőjét, Marat-t, „a nép barátja”-nak.

<sup>43</sup> Régi francia vígjátéki alak: tutyimutyi fiatal szolga.

<sup>44</sup> „Csodálatos nők”; 1795 táján így nevezték a párizsi divathölgyeket, akik az antik öltözködésmód majmolásával hívták fel magukra a figyelmet.

<sup>45</sup> „Felfoghatatlanok”; különönc ficsúrok, divatmájok a forradalmi Párizsban.

pólust érinti, hol Thermopülai fölött suhan át, hol Gomorrha fölött. 1793 után a forradalom csodálatos csillagjárásokat élt meg. A század úgy végezte be pályáját, hogy elfelejtette, honnan indult. Valami förtelmes orgia foglalta el az aréna előterét, háttérbe szorította az Apokalipszis rémségeit. Elfátyolozta az irtózatosan nagyszerű látványt, és az ijedség után kacagni kezdett. A tragédia a paródia röhejébe siklott át. A látóhatár mélyén farsangi tüzek füstje függönyözte el Medúza figuráját.

De 1793-ban, történetünk idején, Párizs még a forradalom kezdetének vad és fönséges arculatát viselte. Mindenfelé szónokok jártak, mint például Varlet, aki egy komédiáskocsi tetejéről beszélt a járókelőkhöz. Megvoltak még a hősök, akik közül az egyiket „vasbotos kapitány”-nak nevezték, a nép kedvencei, mint például Guffroy, a *Rougiff* című röpirat híres szerzője. Akadtak a népszerű emberek között ártalmas gonosztevők is, de voltak közöttük tisztességesek is. A tisztességesek közé tartozott egy becsületes, és végzetesen jellemes ember is: Cimourdain.

## II *Cimourdain*

Cimourdain tiszta lelkű, de komor természetű ember volt. A föltétlen igazság lakozott benne. Pap volt, és ez komor hivatás. Az ember lelke, akárcsak az ég, komoran is lehet derűs. Csak az kell, hogy éjt borítson rá valami. Papi volta teremtetten benne az éjszakát. Aki pap volt, az is marad.

De ugyanaz az erő, amely az éjszaka sötétjét teremti, a csillagokat is kigyújtja. Cimourdain lelke tele volt erényekkel, igazsággal, de ezek leginkább a homályban csillogtak.

Története pár szóban elmondható. Falusi pap volt. Házitanítóskodott egy előkelő családnál. Amikor örökölt egy kis pénzt, a maga lábára állt.

Cimourdain konok akarátú ember volt. Úgy használta az elmélkedést, mint más a harapófogót, és úgy gondolta, addig nem engedi ki a kezéből a fonalat, amíg valamely gondolatsor végére nem ért. Szenvedélyesen szeretett gondolkodni. Európa valamennyi nyelvét ismerte, és a keleti nyelvekből is néhányat. Ez az ember szüntelenül tanult. A szellemi munka megkönnyítette számára az önmegtartóztató életet. De nincs veszedelmesebb dolog az ilyen önmegtartóztatásnál.

Mint pap, büszkeségből, véletlen folytán, vagy lelki nagyságból, sohasem szegte meg a szüzességi fogadalmát. De a hitét nem tudta megóvni, a tudás lerombolta benne a hitet. A dogmák hamarosan elpárologtak a fejéből. Eleinte úgy érezte, mintha megcsónkították volna; mint pap, nem tudott magára találni, ezért arra törekedett, hogy mint ember találjon magára. Mindezt egyszerűen, szinte ridegen cselekedte. A családalapítást elvették tőle, örökbe fogadta hát hazája ügyét. Megtagadták tőle az asszonyt, felolvadt az emberiség iránti szerelemben. Ez a teljesség a valóságban roppant űrt takart.

Parasztzülei, amikor a szemináriumba küldték, ki akarták emelni a szegénységből. Ő pedig újra visszatért a nép közé.

Szenvedélyes elszántsággal tért vissza. A szenvedők sorsát félelmetes részvétellel szemlélte. Papból filozófus lett, a filozófusból pedig harcos forradalmár. XV. Lajos még életben volt, amikor Cimourdain már a köztársaság eszméjével barátkozott. Milyen köztársasági forma híve volt? Talán Platón köztársaságára esküdött, de lehet az is, hogy Drakónéra.

Megtiltották neki, hogy szeressen, így egész szenvedélyével gyűlölni tanult. Gyűlölte a hazugságot, a királyság intézményét, a papi uralmat, a papi ruhát. Gyűlölte a jelent. Hangos kiáltozással hívta a jövőt. Megérezte, hogy ez a jövő szörnyűséges és nagyszerű lesz. Megértette, hogy az embert siralmas nyomorúságától majd egy bosszuló, nagy harc fogja megszabadítani. A forradalmat úgy tisztelte, mint a bosszú és a fölszabadulás angyalát. Már régen várta és áhította a katasztrófát.

1789-ben, amikor a katasztrófa elkezdődött, Cimourdain tette készen állott. Ésszerűen vetette magát e hatalmas emberi megújulásba, s ez a magafajta ember esetében azt jelenti: kérelhetetlenül. A logika nem érzékenyül el semmin. Cimourdain végigélte a nagy forradalmi esztendőket. Ott volt ezeknek minden viharában: 1789-ben ott állott a Bastille lerombolásánál, a nép felszabadulásának első határkövénél. 1790. június 19-én a hűbéri rend megszűnésének volt tanúja. 1791-ben, Varenne napjaiban, látta a királyság bukását, 1792-ben megérte a Köztársaság születését, és látta a forradalom pirkadását. Nem riadt meg ettől a véres óriástól. Ellenkezően. A vihar növekedése fölkorbácsolta minden erejét. Jóllehet már idősebb embernek számított (habár csak ötvenéves volt, de a pap hamarabb öregszik, mint más ember), úgy érezte, hogy megifjodik az idővel. Évről évre látta, hogyan érnek az események. Úgy érezte, hogy velük együtt növekszik ő is. Eleinte félt, hogy a forradalom elvetél; csak figyelte: jog és értelem van benne, ő sikert is akart. Minél félelmesebb lett a vihar, ő annál inkább bízott. Azt akarta, hogy ez a Minerva, akinek fejét a jövő csillagai koronázták, Pallasz Athéné is legyen, és kígyóhajú Gorgó-fő legyen a pajzsa. Azt akarta, hogy a forradalom isteni szeme, ha kell, a pokol kénköves lángját szórhassa az ellenséges démonokra, és terrorért terrorral fizessen.

Így érte meg kilencvenháromat.

Kilencvenhárom: Európa háborúja Franciaország ellen, és a francia falu Párizs ellen. És mi a forradalom? Franciaország győzelme Európa fölött, és Párizs Franciaország fölött. Innen e félelmetes pillanat nagyszerűsége. Kilencvenhárom nagyobb, mint az egész évszázad.

Lehet-e ennél tragikusabb dolog? Európa Franciaországot, Franciaország pedig Párizst támadja. Epikus dráma.

Kilencvenhárom tele van feszültséggel. A vihar ott dübörög egész haragjával és egész félelmes nagyságában. Cimourdain pompásan érezte magát ebben a légkörben. Otthonosan mozgott a fékeveszett, vad, de mégis ragyogó világban. Ez az ember, hasonlóan a tenger felett szálló sashoz, végtelen nyugalommal járt-kelt, és élvezte a kívülről fenyegető veszedelmet. A szárnyaló lelkekben vadság és méltóságos nyugalom keveredik: szélvészre születtek. A vihar fiai ők.

Volt benne részvét is, de csak az elesettek számára tartogatta. Az iszonytató szenvedés láttára ellágyult. Semmi sem riasztotta. Ez volt az ő jósága. Istenien és elborzasztó módon segített. Szinte kereste a sebeket, hogy megcsókolja. A rútaknak tetsző jócselekedetek a legnehezebbek; ő épp ezeket kedvelte. A párizsi közkórházban egy férfi küszködött a halállal. Fekély volt a nyakán, bűzlő, csúnya, talán ragályos fekély, amelyet rögtön ki kellett tisztítani. Cimourdain arra járt; látva a vívódást, lehajolt, rátapasztotta száját a sebre, kiszívta, kiköpte a váladékot, ezzel a sebet megtisztította a gennytől, és megmentette az embert. Minthogy ebben az időben még papi ruháját viselte, valaki ezt mondta neki:

- Ha ezt a királynak tenné, püspököt csinálna önből.

- A királynak nem tenném meg - felelte Cimourdain.

Cselekedete és szavai egyszerre nagy népszerűséget szereztek neki Párizs sötét negyedeiben.

A szenvedők, a sírok, a fenekedők engedelmesen hallgattak rá. Abban az időben a nép haragja főként az áruhalmozók ellen fordult, és néha ártatlanokat sújtott. Cimourdain volt az, aki megakadályozta, hogy kifosszanak egy szappannal megrakott hajót a Saint-Nicolas kikötőben. Szétoszlatta a dühöngők tömegét, a Saint-Lazare sorompójánál föltartóztatta a kocsikat.

Ő volt, aki augusztus tizedike után tíz nappal az utcára vezette a népet, és ledöntötte velük a királyok szobrait. A szobrok, ahogy alázuhantak, embereket öltek. A Vendôme téren egy nőt, Reine Violet-t, XIV. Lajos alakja agyonűjtött. Ez az asszony a királyszobor nyakába vetett kötéllal lefelé rángatta a szobrot. XIV. Lajos bronzmása már száz éve állott a helyén; 1692. augusztus 12-én emelték a Vendôme téren, és 1792. augusztus 12-én döntötték le. A Concorde téren egy Guinguerlot nevű ember a szoborrombolókat csirkefogóknak nevezte. Erre XV. Lajos szobrának talapzatán agyonűjtötték, a szobrot pedig darabokra törték. Később aprópénzt vertek a bronzából. Csak a jobb karja menekült meg a rombolástól. Az a kar, amelyet XV. Lajos egy római császár büszke mozdulatával nyújtott ki. Cimourdain arra kérte a népet, hogy ajándékozza oda és egy küldöttség útján nyújtsa át ezt a kart Latude-nek, annak az embernek, akit harminchét esztendőn át őriztek a Bastille pincebörtöneiben. Amikor Latude - a nyakán vasperec, a derekán lánc - ott rohadt elevenen a börtön mélyén, mert úgy parancsolta az a király, akinek szobra Párizs fölött uralkodott, ki hitte volna, hogy ez a börtönvár egy napon összeomlik, hogy ez a királyi szobor is leomlik, hogy Latude szabad levegőre kerül sírboltjából, és hogy helyébe a királyságot temetik, ő pedig, a fogoly, ama kéz bronzmásának ura lesz, amely bebörtönzésének végzését aláírta, és a sárból való királyból nem marad fenn több, csak a bronzkeze?

Cimourdain azok közé az emberek közé tartozott, akikben egy hang beszél, és ők a hang szavára hallgatnak. Sokszor úgy látszik, hogy ezek az emberek szórakozottak, pedig csak figyelnek valamire...

Cimourdain mindent tudott, és semmit sem tudott. Mindent tudott a tudományból, de semmit sem tudott az életből. Ez magyarázza ridegségét. Bekötött szemmel járt, mint Homérosz Thémisze. Olyan vak biztonsággal mozgott a világban, mint az a nyílvevő, mely csak a célba tart, afelé röpköd. Forradalomban nincs félelmesebb, mint az egyenes út. Cimourdain végzetes következetességgel ment a maga útján.

Cimourdain úgy hitte, hogy a társadalmi vajúadásban a szélsőség a szilárd talaj. Az olyan szellemnek jellegzetes tévedése ez, akik az ésszerűséget a logikussal helyettesítik. Cimourdain túlmént a Konvent forradalmiságán, túlmént a Kommünön, az Évêché pártján állott.

Az Évêché klub onnan kapta a nevét, hogy üléseit a régi püspöki palota egyik termében tartotta. Sajátságosan kevert társaság volt ez, alig lehetett egyesületnek nevezni. Mint a Kommün ülésein, itt is láthatók voltak azok a szótlan és sejtelmes szemlélők, akik, mint Garat<sup>46</sup> megjegyezte, annyi pisztolyt hordoztak maguknál, ahány zsebük volt. Az Évêché sajátságos gyülekezet volt már csak azért is, mert nemcsak párizsiak, hanem más nemzetiségűek is részt vettek benne. Ebben nincs semmi csodálnivaló, mert hiszen Párizs az a város, ahol a népek szíve dobog. Ez volt a plebejus tömegek olvasztótégelye. Az Évêchéhez képest a Konvent levegője hideg, és a Kommüné legföljebb langyosnak mondható. Az Évêché forrongó alakulat volt, mint a vulkáni alakulatok. Az Évêchében minden együtt volt: a tudatlanság, az ostobaság, a becsületesség, a hősiesség, a lázadó düh és a rendőrség. Brunswick<sup>47</sup>

---

<sup>46</sup> D.-Joseph Garat (1749-1833) - irodalmár, a forradalom idején miniszter.

<sup>47</sup> Ferdinand Brunswick (1735-1806) - porosz tábornok, a forradalmi Franciaország ellen támadó koalíciós seregek főparancsnoka.

ügynökei szintén ott ólálkodtak. Voltak ott spártai nagyságú férfiak és fegyháztöltelékek is. A legtöbbjük becsületes fanatikus volt. A girondisták Isnard<sup>48</sup> szájából, aki átmenetileg elnöke volt a Konventnek, ezt a szörnyűséges fenyegetést intézték a párizsiakhoz:

- Párizsiak, vigyázzatok magatokra! Kő kövön nem marad ebben a városban, és valamikor keresni fogják azt a helyet, ahol Párizs városa épült egykoron.

Ez a fenyegetés hívta életre az Évêché-t. Egyes férfiak és - amint mondtuk az imént - különböző népek fiai úgy érezték, hogy föl kell sorakozniuk Párizs védelmére. Cimourdain ehhez a csoporthoz csatlakozott.

Ez a csoport szembeszállt a reakciókkal. A klub az erőszak nyilvánvaló szükségéből született, amely a forradalmak titokzatos és félelmes sajátja. Az Évêché ennek az igazságnak az erejéből nyerte a maga erejét. Párizs belső harcaiban a Kommün gyűjtotta meg az ágyúk kanócát, és az Évêché verte félre a harangokat.

Cimourdain a maga könyörtelen jámborságában azt hitte, hogy minden méltányossá válik az igazság szolgálatában. Ez adta neki azt a képességet, hogy a szélsőséges pártok fölött uralkodjék. A gazemberek tudták róla, hogy becsületes ember, és örültek neki. Mert a bűnnek néha hízeleg, ha az erény trónol fölötte. Zavarja, de tetszik neki. Itt volt például Palloy, az az építész, aki vagyont szerzett a Bastille lerombolásából, mert a köveket saját hasznára árusította, és aki, amikor azzal bízták meg, hogy mázoltassa ki XVI. Lajos börtönét, csupa buzgalomból a falakat rácsokkal, láncokkal és bilincsekkel díszítette; Gonchon, a Saint-Antoine külváros gyanús demagógja, akinek később megtalálták a nyugtáit; Fournier, az amerikai, aki június 17-én rálőtt Lafayette-re,<sup>49</sup> de amint mondják, Lafayette megbízásából; Henriot, aki Bicêtre-ből<sup>50</sup> került ki, és mielőtt generális lett és ágyúit a Konventre szegeztette, lakáj, vásári kókler, tolvaj és fizetett kém is volt; La Reynie, a hajdani chartres-i fővikárius, aki eldobta breviáriumát a *Père Duchesne*<sup>51</sup> kedvéért. Mindezeket az embereket Cimourdain keményen kordában tartotta, és voltak olyan pillanatok, amelyekben elég volt a legelvetemültebbek megfélemezéséhez, hogy ez a félelmes, meggyőződéses jámborság eléjük toppanjon. Saint-Just is hasonló módon uralkodott Schneider<sup>52</sup> fölött. Az Évêché többsége, amely főként szegényekből és lobbanékony, ám derék emberekből állott, hitt Cimourdainben, és követte őt. Mellette a vikárius, vagy ha úgy tetszik, a hadsegéd, egy másik republikánus pap volt, bizonyos Danjau, akit a nép főleg óriás termete miatt kedvelt, és Nyakigláb abbénak keresztelt el. Cimourdain akár a pokolba is elvezethette volna azt a vakmerő katonát és vezért, akit a nép Pika generálisnak nevezett, vagy azt a másik bátor fiút, Truchont, másként Grand-Nicolas-t, aki meg akarta menteni Lamballe asszonyt,<sup>53</sup> és karját nyújtotta neki, hogy átvezesse a hullák tömegén, ami talán sikerült is volna Charlot borbély<sup>54</sup> kegyetlen tréfája nélkül.

---

<sup>48</sup> Maximin Isnard (1755-1825) - girondista politikus, a Konvent tagja.

<sup>49</sup> Gilbert Motier de Lafayette (1757-1834) - francia politikus és hadvezér; részt vett az amerikai szabadságharcban. 1789-ben a nemzetőrség parancsnoka.

<sup>50</sup> Párizs környéki kórház és börtön.

<sup>51</sup> Népszerű vígjátéki alak, kedélyes öregember. Jacques-René Hébert (1757-1794), a forradalom egyik plebejus vezetője, „Duchesne apó” álnéven írt, majd lapot is adott ki ilyen címmel.

<sup>52</sup> Euloge Schneider (1756-1794) - franciskánus pap, a strasbourg-i jakobinusok vezetője. 1794-ben kivégezték.

<sup>53</sup> Lamballe asszony (1749-1792) - Marie-Antoinette királyné barátnője, 1792 szeptemberében a börtönben agyonverték.

<sup>54</sup> Charles-Henry Sanson, a hóhér.

A Kommün szemmel tartotta a Konventet, az Évêché szemmel tartotta a Kommünt. Cimourdain egyenes jellemű ember volt, irtóztott az intrikáktól, és nemegyszer szétszaggatta azokat a rejtelmes szálakat, melyeket Pache<sup>55</sup> tartott a kezében, akit Beurnonville<sup>56</sup> „fekete ember”-nek nevezett. Cimourdain az Évêchénél mindenkivel jóban volt. Dobsent<sup>57</sup> és Momoro<sup>58</sup> minden dologban kikérte tanácsát. Spanyolul beszélt Gusmannal,<sup>59</sup> olaszul Pióval,<sup>60</sup> angolul Arthurral,<sup>61</sup> flamandul Pereyrával,<sup>62</sup> németül az osztrák Prolyval,<sup>63</sup> aki egy herceg törvénytelen fia volt. Ő teremtette meg az összhangot a széthúzásban. Ezért a pozíciója rejtelmes, de erős. Hébert<sup>64</sup> félt tőle.

Cimourdain ezekben az időkben és ezekben a tragikus csoportosulásokban a kérlelhetetlenek hatalmát gyakorolta. Makulátlan jellemű ember volt, aki azt hitte magáról, hogy csalhatatlan. Sígni senki se látta. A megközelíthetetlen erény embere volt, hideg, mint egy jégtömb. A félelmes, igaz ember volt.

Egy pap számára a forradalomban nincs középút. Egy pap csak úgy dobhatja magát ebbe a szédületes és nyilvánvaló kalandba, ha a legaljasabb vagy a legmagasabb célok vezetik. Vagy hitvány, vagy fönséges embernek kellett lennie. Cimourdain fönséges volt, a maga elszigeteltségében, fönséges, szirti magányban, riasztó komorságban, fönséges, meredek szakadékok között. A magas hegyek kevélykednek ilyen gyászos szüzességgel.

Cimourdain külsőre nem különbözött a közönséges emberektől; egyszerűen öltözött, szinte szegényesen. Fiatal korában tonzúrárt nyírtak a fejére, amikor öreg lett, megkopaszodott. Kevés maradék haja szürke volt. Széles homlokán a szemlélő valami elhivatottság jelét láthatta. Cimourdain modorában volt valami nyers, szenvedélyes és ünnepélyes, hangja kemény és ellentmondást nem tűrő. Szája szomorú és keserű volt, szeme világos és átható, s egész arcán valami méltatlankodás látszott.

Ilyen volt Cimourdain.

Ma már az emberek azt se tudják, hogy a világon volt. A történelemnek vannak ilyen valamikor rettegett és elfeledett hősei.

---

<sup>55</sup> Jean-Nicolas Pache (1746-1823) - 1792-ben hadügyminiszter, később Párizs polgármestere.

<sup>56</sup> Pierre Beurnonville (1752-1821) - a forradalom tábornoka, majd hadügyminiszter.

<sup>57</sup> Dobsent - a Konvent tagja. Hébert követője; az állambiztonsági szolgálatban dolgozott, 1794-ben végezték ki.

<sup>58</sup> Momoro - újságíró, konventbiztos; a nagyipar és a kereskedelem államosítása ellen foglalt állást. 1794-ben végezték ki.

<sup>59</sup> Gusman - a forradalom spanyol származású harcosa, Danton híve.

<sup>60</sup> Pio - a párizsi községtanács útleve lhivatalának vezető tisztviselője.

<sup>61</sup> Arthur - párizsi papírkereskedő, a városi községtanács jakobinus tagja.

<sup>62</sup> Pereyra - áruló jakobinus, Dumouriez cinkosa; 1794-ben végezték ki.

<sup>63</sup> Berchtold Proly - belga bankár, osztrák zsoldban álló jakobinus. 1794-ben végezték ki.

<sup>64</sup> Jacques-René Hébert (1757-1794) - a szélsőbaloldali jakobinusok egyik vezetője, egyik megalapítója az Ész kultuszának. 1793-ban Robespierre ellen fordult, kivégezték.

### III

#### *Akhilleusz sarka*

Ember volt-e az ilyen ember? Az emberi nemnek ez a szolgája tudhatott-e szeretni? Vagy talán túl szellemi lény volt ahhoz, hogy szíve is legyen? Az a roppant ölelés, mely átfogta a mindenséget, le tudott-e hajolni egyetlen valakihez? Tudott-e Cimourdain szeretni? Mondjuk meg: igen.

Fiatal korában mint nevelő, egy majdnem hercegi házba került, ahol a család fiát és örökösét bízták a kezére. Megszerette ezt a gyereket. Egy gyereket könnyű megszeretni. Gyereknek mindent megbocsát az ember. Még azt is meg lehet neki bocsátani, hogy úri família sarja, hogy herceg vagy király. Ebben a korban még olyan ártatlan, hogy elfelejteti fajtájának bűneit. Gyengesége elfelejteti magas rangját. Olyan kicsi, hogy meg lehet neki bocsátani a nagyságot. A rabszolga megbocsátja neki, hogy ő az ura. Az öreg négerek néha imádják a fehér csemetét. Cimourdain szenvedélyesen megszerette növendékét. A gyermeknek megvan az a titokzatos varázsa, hogy mindenkinek megnyeri a szeretetét. Cimourdain minden szeretete úgyszólván záporozott erre a gyerekre; ez az ártatlan, szelíd kis jószág mintegy áldozata lett ennek a magányosságra kárhozott emberi szívnek. Cimourdain az apa és a testvér, a barát, a teremtmény minden gyöngédségével szerette ezt a fiút. Mert ez az ő fia volt, ha nem vér szerint is, de szellemi gyermeke. Az apja nem ő volt, a fiú nem az ő teste volt, de ő volt a mestere, és a fiú lett élete fő műve. Ebből a kis uraságból embert faragott. Ki tudja, tán nagy embert. Mert Cimourdain erről ábrándozott. A család tudta nélkül - mert hiszen mi szükség van arra, hogy engedelmet kérjünk egy szellem kiformálására, az akarat, a férfias jellem nevelésére? - minden megtanított az ifjú vicomte-nak, tanítványának, amit maga tudott a haladásról. Együttal beleoltotta erényeinek félelmes vírusát. Ereibe sugározta meggyőződését, lelkiismeretét, eszményeit. A nép lelkét plántálta ennek az ifjú arisztokratának a fejébe.

A szellem táplál, és az értelem olyan, mint az anyatej. Van valami hasonlatosság a tejét adó szoptatós dada és a tudást nyújtó nevelő között. Gyakorta a nevelő inkább apja a gyereknek, mint a tulajdon apja, a dajka gyakran inkább anyja a gyermeknek, mint a tulajdon anyja.

Ez a mély szellemi apaság fűzte Cimourdaint a tanítványához. Ha csak látta is a gyereket, elérzékenyült.

Hozzá kell tennünk, hogy az apát könnyen helyettesíthette, mert a fiúnak már nem volt apja. Árva gyerek volt, anyja is, apja is elhalt; neveltetéséről vak nagyanyja és egy mindig távollevő nagybátyja gondoskodott. Azután elhunyt a nagyanyja is, a nagybácsi pedig, aki a család feje lett - nagy katona és nagy uraság volt, az udvarnál is fontos tisztséget viselt -, került a családi várkastélyt; Versailles-ban élt, a hadsereg útjait járta, és az árvát magára hagyta az isten háta mögötti kastélyban. Így a nevelő a szó minden értelmében a gyermek gyámja lett.

Még azt is hozzá kell tennünk, hogy Cimourdain ott volt növendéke bölcsőjénél. A kisfiú, aki kicsiny korában árvaságra jutott, súlyos beteg volt. Cimourdain éjjel-nappal virrasztott, hessegette a halált mellőle. Az orvos csak kezeli a beteget, az ápoló az, aki megmenti. Ezt a gyermeket Cimourdain szívós kitartása mentette meg. Tanítványa nemcsak nevelését, tudását, tanultságát köszönhette neki, hanem lábadozását és egészségét is; nemcsak a gondolkodás tudományát köszönhette neki, hanem az életét is. Imádjuk azokat, akik mindent nekünk köszönhetnek; Cimourdain imádta ezt a gyereket.

Aztán bekövetkezett az életben természetes eltávolodás. Amikor a gyerek serdült, Cimourdain befejezte nevelői munkáját, és el kellett hagynia a házat. Milyen öntudatlan és hideg kegyetlenséggel válnak el ilyenkor az emberek. Milyen könnyű szívvel eresztik szélnek a család urai a nevelőt, aki egész lelkét abban a gyermekben hagyta, mint a dajkát, aki szívét

hagyja ott! Cimourdain, amikor kifizették és kitették a házból, hátat fordított ennek a felsőbbrendű világnak, és belépett az alsóbbrendűek világába; mögötte becsapódott az ajtó, mely elválasztja a nagyokat a kicsiktől. Az ifjú uraság már tisztnek született, és most egyszeriben kapitány lett; elutazott valahová, valami helyőrségbe. Az egyszerű nevelő pedig, aki szíve mélyén már régen elszakadt az egyháztól, sietve aláereszkedett a klérusnak abba a homályos alagsorába, melyet alsópapságnak neveznek. Tanítványát elvesztette szeme elől.

Amikor elkövetkezett a forradalom, lelkében még tovább élt ennek az ifjú lénynek az emléke, akiből ő faragott embert, ez az emlék rejtve szunnyadozott, de a roppant közügyek sem tudták elmosni.

Szép dolog kifaragni egy szobrot, és életet adni neki; de még szebb kiformálni egy emberi lelket és megtölteni igazsággal. Cimourdain is Pügmaliónja volt egy léleknek.

A szellemnek is lehet gyereke.

Ez a tanítvány, ez a gyermek, ez az árva, ez volt az egyetlen emberi lény a földön, akit szeretett.

Ám - még ily érzelmeiben is - sebezhető az ilyen ember?

Meglátjuk.



## MÁSODIK KÖNYV

### *A Páva utcai kocsmában*

#### I

*Mínosz, Aiákosz és Rhadamanthüsz*

Volt a Páva utcában egy kocsmá, melyet kávéháznak hívtak. Ennek a kávéháznak volt egy hátsó helyisége: ma már történelmi nevezetességű. Itt találkoztak hébe-hóba, többé-kevésbé titokban, egyes hatalmas és körülmélt emberek, akik nem mertek egymással a nyilvánosság előtt beszélgetni. Itt csókolózott össze 1792. október 23-án a Hegy-párt és a Gironde. Itt jelent meg Garat (jóllehet emlékirataiban gondosan eltitkolja az esetet) azon a végzetes éjszakán, amikor Clavière-t<sup>65</sup> a Beaune utcában biztonságra helyezte, és megállította a kocsiját a Royal-hídon, hogy hallja, mint verik félre a harangokat.

1793. június 28-án három ember ült ebben a hátsó szobában. Székük jó messze állt egymástól, mind a hárman az asztal egy-egy oldalát foglalták el, és üresen hagyták a negyedik helyet. Úgy este nyolc óra lehetett; az utcán még világos volt, de ebben a hátsó helyiségben rég besötétedett, és az asztalt a mennyezetről lecsüngő mécs világította meg, amely akkoriban nagy fényűzésnek számított.

Hármuk közül az első sápadt, fiatal és komoly képű, keskeny ajkú, hideg tekintetű ember volt. Arcán néha ideges rángatózás látszott; ez bizonyára zavarta, ha mosolyogni akart. Hajporos parókát, gondosan lekefält, begombolt kabátot, a kezén kesztyűt viselt. Világoskék kabátja egyetlen ráncot nem vetett. Rövid nanking nadrágja volt, fehér harisnyája, magasan záródó nyakkendője, berakott nyakfodor a mellén, ezüstcsatos félcipő a lábán. A másik kettő egészen másféle ember volt; az egyik egy óriás, a másik egy törpe. Az óriás skarlátszín posztóruhát viselt, mely szélesen, hanyagul nyílt szét rajta, és megmutatta mezítelen nyakát; nyakkendője kibomlott, és úgy lógott alá a mellfodrára. Mellénye is kinyílt, mert a gombok lepattantak róla, lehajtott szárú csizmát viselt az óriás, a haja egészen feldúlt volt, habár látszott rajta a fodrász munkája; parókája alól dús sörény bukott elő. Arcán a himlő hagyott nyomot; két szemöldöke közé mély barázdát ásott az indulatosság, de a szája két sarkában a jóság vonásai játszadoztak; vastag ajka, egészséges, nagy fogai voltak, ökle akkora, mint egy kikötőmunkásé; szeme elevenen csillogott. A törpe egy sárga arcú kis ember volt; ha ült, szinte torznak látszott; fejét hátravetette; szeme véraláfutásos volt, szederjes foltok csúfították az arcát. Zsíros, sima haját zsebkendővel kötötte le; alacsony homloka volt, arcán nagy és félelmes szája uralkodott. Hosszú nadrágot, otromba cipőt viselt, mellényt, mely valamikor fehér szatén lehetett; a mellény fölé egy övfélét tekert, melyben egy erős, hosszú, egyenes kitüremkedés egy tört sejtetett.

E három ember közül az első Robespierre volt, a második Danton, a harmadik Marat.

Egyedül ültek ebben a teremben. Danton előtt egy pohár és egy poros borosüveg volt, mely Luther híres söröskancsójára emlékeztetett; Marat előtt egy csésze kávé állott, Robespierre előtt semmi, csak egy csomó írás.

---

<sup>65</sup> Étienne Clavière (1735-1793) - genfi bankár, az első girondista kormányban pénzügyminiszter. Letartóztatása után öngyilkos lett.

Papírajai mellett ott állott a nagy, nehézkes, kerek, rovátkolt ólom tintatartó, amelyre még jól emlékeznek azok, akik a tizenkilencedik század elején jártak iskolába. Egy toll hevert a tintatartó mellett. A papírcsomón nyomatékul hatalmas réz pecsétnyomó feküdt, melyen ez volt olvasható: *Palloy fecit*<sup>66</sup> a Bastille hűségese mását ábrázolta.

Az asztal közepén Franciaország térképe feküdt kiterítve.

Kívül az ajtónál Marat házőrző kutyája várakozott: Laurent Basse, a Cordeliers utca 18-as<sup>67</sup> számú házának kifutója, aki július 13-án, szóval tizenöt nappal június 28. után egy székkal leütötte azt a nőt, akit Charlotte Corday-nak<sup>68</sup> hívtak, és aki e pillanatban még valahol Caen városában lappangott és tervét forralgatta. Laurent Basse volt az *Ami du Peuple* kifutója, ő vitte a nyomdába a lap levonatait. Ezen az estén gazdája azért vitte magával a Páva utcai kávéházba, hogy állja el az ajtót, amely mögött Marat, Danton és Robespierre tárgyal, senkit ne bocsásson be, csak ha a Közjóléti Bizottság, a Kommün vagy az Évêché részéről érkeznek valaki.

Robespierre nem akarta bezárni ajtaját Saint-Just előtt, Danton nem akarta kizárni barátját, Pache-t, Marat nem akarta kizárni Gusmant.

A megbeszélés már jó ideje tartott. Tárgya az a sokféle írásos jelentés volt, amelyet Robespierre olvasott fel. A hangok egyre magasabbak és élesebbek lettek. Harag vagy indulat fortyogott e három ember szavában. Kívülről időnként csattanó felkiáltásokat lehetett hallani. Ebben az időben a nyilvános viták arra szoktatták az embereket, hogy joguk van meghallgatni, amit a közügyről mondanak. Fabricius Pâris, a Közjóléti Bizottság hivatalnok, egész természetesen találta, hogy a kulcslyukon át lesse, mi történik a bizottság ülésén. Mellesleg, ez nem is volt fölösleges, mert Pâris tudósította Dantont 1794. március 30-ról 31-re virradó éjszaka.<sup>69</sup> Laurent Basse is rátapasztotta fülét arra az ajtóra, amely mögött Danton, Marat és Robespierre tartózkodott. Laurent Basse Marat embere volt, de az Évêché híve.

## II

*Magna testantur voce per umbras*<sup>70</sup>

Danton felugrott a helyéről; székét indulatosan hátralökte.

- Ide figyeljenek - kiáltotta -, én csak egy sürgős ügyet ismerek: azt, hogy a Köztársaság veszélyben van. Nekem csak egy fontos dolgom van: hogy megszabadítsam az országot ellenségeitől. Ennek a célnak érdekében minden eszköz jó. Minden, minden eszköz! Amikor látom, hogy mennyiféle veszedelem vesz körül bennünket, akkor nem válogatok az eszközökben; ha okom van valamennyitől tartani, jogom van akármilyen fegyvert alkalmazni ellenük! A gondolataim vadak, mint az oroszlánok. Forradalomban nem ismerek szemérmet, nem

---

<sup>66</sup> Palloy műve.

<sup>67</sup> A cordelier-k párizsi kolostorának és a benne székelő Cordelier Klubnak a címe.

<sup>68</sup> Charlotte Corday d'Armont (1768-1793) - nemesi származású lány, Marat gyilkosa.

<sup>69</sup> Saint-Just javaslatára a Közjóléti Bizottság ekkor döntötte el Danton és társai letartóztatását és kivégzését.

<sup>70</sup> Iszonyú hangon bömbölve az éjben (Lakatos István fordítása; idézet Vergilius *Aeneis*-éből, a VI. ének 619. sorából).

ismerek fél rendszabályokat. A nemezis nem finnyáskodik. Legyünk félelmesek, hogy hasznosak lehessünk. Vajon az elefánt sokat okoskodik-e minden lépésénél, hova teszi le a talpát. Tiporjuk le ellenfeleinket!

Robespierre nyugodtan felelte:

- Rendben van.

Azután még hozzátette:

- Most csak az a kérdés, hol az ellenség?

- Az ellenség kívül van, én elkergettem - mondta Danton.

- Az ellenség itt van köztünk, de én szemmel tartom - felelte Robespierre.

- Én még egyszer elkergetem - folytatta Danton.

- A belső ellenséget nem kergetjük ki a házból.

- Akkor hát mit teszünk vele?

- Elpusztítjuk.

- Rendben van - felelte most Danton.

Majd hozzátette:

- Ismétlem, Robespierre, hogy az ellenség kívül van.

- Danton, mondom, hogy köztünk van.

- Robespierre, az ellenség a határon áll.

- Danton! Vendée-ban áll.

- Nyugodjanak meg - szólt most közbe a harmadik hang -, ellenség vesz körül mindenfelől, és önök elvesztek.

Ezt Marat mondta.

Robespierre Marat felé pillantott, és nyugodtan odavetette:

- Hagyjuk az általánosításokat. Én tényekről beszélek. Itt vannak előttünk.

- Javíthatatlan pedáns - dörögte Marat.

Robespierre rátette tenyerét az előtte kitergetett papírokra, és így folytatta:

- Épp az imént olvastam fel önöknek Prieur de la Marne tudósításait. Közöltem azokat az értesítéseket is, amelyeket Gélambre küldött. Ide hallgasson, Danton: a külső háború semmi-ség, a fő veszedelem a polgárháború. A külső háború annyi, mint ha az ember leüti a bőrt a könyökéről, a polgárháború az a fekély, amely szétmarja a máját. Mindabból, amit az imént felolvastam, ez tűnik ki: a Vendée, mely eddig különböző fejek vezérlete alatt szétszórtan verekedett, most elért odáig, hogy egységes parancsnokság alá került. Mostantól kezdve főparancsnoka van...

- Központi rablóvezére - dörögte Danton.

- Ez az ember - folytatta Robespierre - azonos azzal, aki június 2-án Pontorson közelében szállott partra. Láthatták, milyen fából faragták. Megfigyelhették, hogy ez a partraszállás összevág a mi kiküldött megbízottaink, Prieur de la Côte-d'Or és Romme letartóztatásával, akiket a calvadosi árulók június 2-án, tehát ugyanazon a napon, Bayeux-ban elfogattak.

- És átszállították a caeni várba - tette hozzá Danton.

Robespierre folytatta:

- Tovább ismertetem a sürgönyöket. A portyázó háború kiszélesedett. Az angolok is partraszállást készítenek elő. A vendée-iek és az angolok: ez annyi, mint Britannia szövetezése Bretagne-nyal. A finistère-i vadak ugyanazt a nyelvet beszélik, mint a cornwalli bennszülöttek. Bemutattam önöknek egy elfogott levelet. Ez a levél Puisaye-ből jött, és ez áll benne: „Ha kiosztunk húszezer vörös kabátot a felkelők között, százezer ember indul harcra.” Mire a parasztfelkelés általános lesz, bekövetkezik az angol partraszállás is. Itt van a haditerv. Kövessék a térképen.

Robespierre a térkép egy pontjára mutatott, és folytatta:

- Az angolok válogathatnak a partraszállási lehetőségekben Paimpol és Cancale között. Craig Saint-Brieuc öblét ajánlja, Cornwallis a Saint-Cast öböl mellett kardoskodik. De ez részletkérdés. A Loire bal partját a lázadó vendée-i hadsereg tartja; ami pedig a huszonnyolc mérföldnyi védtelen vonalat illeti Ancenis és Pontorson között, erre nézve negyven normandiai község megígérte segítségét. Az angol partraszállás három ponton fog végbemenni: Plérin, Ifiniac és Pléneuf környékén; Plérinből Saint-Brieucbe vonul a betörő sereg, Pléneufból Lamballe-ba; másodnap elérheti Dinan városát, ahol kilencszáz angol hadifoglyot őrzünk. Egyidejűen elfoglalják Saint-Jouant és Saint-Méent, ezek őrzésére otthagyják lovasságukat. Harmadnap két oszlop indul útnak, egyik Jouanból Bédée felé, a másik Dinanból Becherel felé, melyet természetes erősség véd. Itt két üteget állítanak fel. Negyednap érkeznek Rennes-be. Rennes Bretagne kulcsa. Aki Rennes-t a kezében tartja, ura az egész tartománynak. Ha Rennes-t elfoglalják, Châteauneuf és Saint-Malo is elesik. Rennes-ben van egymillió töltenyünk és ötven tábori ágyunk...

- Amit megkaparintanak - dünnyögte Danton.

Robespierre folytatta:

- Ezzel végeztem is. Rennes-ből három oszlop indul; az egyik Fougères-t, a másik Vittrét, a harmadik Redont rohanja meg. Minthogy a hidak romban hevernek, az ellenséges csapatok pontonokat és gerendákat hoznak magukkal, és bizonyára akadnak majd vezetők, akik megmutatják nekik a folyók gázlóit, amelyeken a lovasság átkelhet. Fougères-ből könnyen eléri Avranches-ot, Redonból Ancenis-t, Vittréből Lavalt. Ezek után Nantes megadja magát, Brest is megadja magát. Redon megnyitja a Vilaine egész völgyét, Fougères utat nyit Normandiába, Vittré szabaddá teszi a párizsi országutat. Tizenöt nap se telik bele, háromezrezer főnyi rablópáddal lesz dolgunk, Bretagne pedig a francia király kezében lesz.

- Vagyis az angol király kezében - mondta Danton.

- Nem, Franciaország királya kezében.

Robespierre hozzátette:

- Franciaország királya: ez a rosszabbik ellenfél. A külső ellenséget két hét alatt ki lehet verni, de tizenkilenc évszázad kellett, hogy megszabaduljunk a királyságtól.

Danton visszaült helyére, az asztalra könyökölt, fejét tenyerébe hajtotta és elgondolkozott.

- Látják a veszélyt - mondta Robespierre. - Vittré megnyitja az angolok előtt a párizsi utat.

Danton felkapta fejét, és két nagy, ökölbe szorított kezével lecsapott a térképre, mint egy üllőre.

- Nono, Robespierre, valamikor Verdun is megnyitotta a Párizs felé vezető utat a poroszok előtt.

- No és?

- No és az angolokat éppúgy kiverjük, mint a poroszokat.

Danton újra felállott.

Robespierre Danton forró öklére tette hideg kezét.

- Danton! Champagne nem állott a poroszok pártján, de Bretagne támogatni fogja az angolokat. Amikor visszafoglaltuk Verdunt, ez a külháború sikere volt; Vitré visszafoglalása, ez polgárháború.

Robespierre hideg és mély hangon ismételte:

- Nagy különbség.

Aztán folytatta:

- Üljön csak le, Danton, és ne üsse-verje, hanem nézze azt a térképet.

De Danton csak a maga gondolataival foglalkozott:

- Nem fér a fejembe ez a konokság! - kiáltott fel. - Hogy valaki mindenáron nyugaton keresi a veszedelmet, amikor kelet felől fenyeget bennünket. Nézze, Robespierre, én elhiszem magának, hogy Anglia az óceán felől készülődik, no de Spanyolország a Pireneusok mögött, Olaszország az Alpések mögött, Németország a Rajna vonalán készülődik. A háttérben ott a nagy orosz medve. Robespierre, körös-körül veszély, és mi a kör közepén állunk. Kinn az európai koalíció, benn az árulás. Délen Servant<sup>71</sup> kinyitotta Franciaország kapuját a spanyol király előtt, északon Dumouriez<sup>72</sup> átpártolt az ellenséghez. Különben ez az ember sohase fenyegette úgy Hollandiát, mint Párizst. Nerwinden<sup>73</sup> eltörli mindazt, amit Jemappes-nál<sup>74</sup> és Valmynál<sup>75</sup> nyertünk. Rabaut Saint-Étienne filozófus, aki protestáns létére áruló lett, most levelezésben áll az udvaronc Montesquiou-val. Hadseregünk meg van tizedelve. Egy zászlóaljunk sincs, melyben négyszáznál több katonánk volna; a Deux-Ponts pompás ezrede százötven emberre olvadt; a pamar-i tábornok kiszolgáltatták; Givet-nek összesen ötszáz zászlót maradt; Landaunál hátrálnunk kell; Würmser<sup>76</sup> keményen szorongatja Klébert, Mainz bátor küzdelem után, Condé gyáván, harc nélkül, Valenciennes is hasonlóképpen elbukik. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy Chancel, Valenciennes védője és az öreg Féraud, aki Condét védte, nem verekedett hőiesen, mint akár Meunier, aki Mainzot tartotta. De a többiek valamennyien elárulnak bennünket. Dharville elárult bennünket Aachennél, Mouton elárult bennünket Brüsszel alatt, Valence Brédánál, Neuilly Limburg alatt, Miranda elárult bennünket

---

<sup>71</sup> Joseph Servant de Gerbey (1741-1808) - tábornok, girondista hadügyminiszter.

<sup>72</sup> Charles-François Dumouriez (1739-1823) - tábornok, miniszter. 1793 áprilisában átállt az osztrákokhoz.

<sup>73</sup> Némalföldi község. Dumouriez itt szenvedett vereséget 1793. március 18-án az osztrákoktól.

<sup>74</sup> Belgiumi község. A forradalom seregei itt győzték le Dumouriez parancsnoksága alatt az osztrákokat (1792. november 5.).

<sup>75</sup> Északkelet-franciaországi község, a forradalom seregei itt győztek először a porosz-osztrák-emigráns francia támadók ellen (1792. szeptember 20.).

<sup>76</sup> Dagobert Würmser (1724-1797) - osztrák tábornok, 1793-ban Strasbourg-t fenyegette csapataival.

Maestrichtnél. Áruló lett Stengel, áruló Lanoue, áruló Ligonier, áruló Menou, áruló Dillon, Dumouriez, ocsmány júdáspenzen vették meg őket. Szigorú példákat kell statuálni. Custine<sup>77</sup> ide-oda vonulásai nekem gyanúsak. Szerintem Custine fontosabbnak tartja a bő zsákmányt ígérő Frankfurtot, mint a politikailag értékes Koblenzet. Igaz, hogy Frankfurt négy millió frank hadisarcot fog fizetni. De mi ez ahhoz képest, ha eltapossuk az emigránsok kígyófészkrét? Szerintem ez is árulás. Meunier június tizenharmadikán meghalt. Kléber egyedül maradt. Brunswick hadserege egyre növekszik és nyomul előre. Minden elfoglalt francia városra kitűzik a német lobogót. A brandenburgi örgróf ma Európa döntőbírája; tartományainkat egymás után bezsebeli. Meglátják, rövidesen Belgiumot is megkaparintja. Azt mondhatnák, hogy Berlin kontójára dolgozunk, ha ez így megy tovább, és ha nem csinálunk rendet, a francia forradalom csak Potsdamnak hoz hasznót, és az egésznek az lesz az eredménye, hogy II. Frigyes kis országából hatalmas birodalom lesz, és majd elmondják, hogy mi a porosz király kedvéért öltük meg a francia királyt.

Danton rettenetes hahotára fakadt.

Danton úgy nevetett, hogy Marat is elmosolyodott.

- Mind a kettőjüknek - szólt -, magának is Danton, magának is Robespierre, megvan a maga rögeszméje. Danton csak Poroszországot látja, Robespierre meg csak Vendée-ra gondol. Most rajtam a sor, hogy megmutassam az igazi ellenséget. Mert maguk ezt nem látják. Az igazi ellenség a párizsi kávéházakban és játéktérmekekben lappang. A Choiseul kávéház jakobinus, a Patin királypárti, a Rendez-vous kávéházból megtámadják a nemzeti gárdát, a Porte-Saint-Martin kávéház meg kivonul ennek védelmére, a Régence Brissot ellen esküszik, a Corazza Brissot<sup>78</sup> pártját fogja, a Procope Diderot nevére esküszik, a Théâtre Français Voltaire-isteníti, a Rotonde kávéházban széttépik és földre tiporják az asszignátákat, a Saint-Marceau kávéházai állandóan lázonganak, a Manouri kávéházban a lisztspekuláció dolgát firtatják, a Foy kávéházban tivornya és dőzsölés folyik, a Perronban börzeshiénák garázdálkodnak. Ez az igazi veszedelem.

Danton már nem nevetett. Marat mosolya még nem tűnt el. A törpe mosolya rosszabb, mint a kolosszus hahotája.

- Marat, maga tréfál? - dörmögte Danton.

Marat rándított egyet a derekán; ez a mozdulata híressé vált. Mosolya eltűnt.

- Danton polgártárs, úgy látom, megint a régi formájában van. Mert ön volt az, aki a Konvent ülésén engem „Marat nevezetű egyén”-nek titulált. No, hallgasson ide. Megbocsátom önnek. Nagyon ostoba helyzetben vagyunk. Azt mondja, hogy tréfálok önökkel? Csakugyan, micsoda ember vagyok! Én lepleztem le Chazot-t,<sup>79</sup> Pétiont,<sup>80</sup> Kersaint-t,<sup>81</sup> Moretont. Én lepleztem le

---

<sup>77</sup> Philippe Custine (1740-1793) - tábornok, 1793-ban az északi hadsereg főparancsnoka. Mainz feladása miatt halálra ítélték.

<sup>78</sup> Jacques-Pierre Brissot (1754-1793) - újságíró, a girondisták egyik vezetője. Kivégezték.

<sup>79</sup> Chazot - tábornok, Dumouriez cinkosa.

<sup>80</sup> Jérôme Pétion de Villeneuve (1756-1794) - 1791-92-ben Párizs polgármestere, később a Konvent tagja, Dumouriez cinkosa. A letartóztatás elől az öngyilkosságba menekült.

<sup>81</sup> Armand Kersaint (1742-1793) - admirális, girondista képviselő, a királypárt ügynöke. Kivégezték.

Dufriche-Valazét,<sup>82</sup> Ligonier-t, Menou-t,<sup>83</sup> Banneville-t.<sup>84</sup> Én jelentettem föl Gensonnét,<sup>85</sup> Biront,<sup>86</sup> én lepleztem le Lidont<sup>87</sup> és Chambont.<sup>88</sup> Talán nem volt igazam? Az én orrom megérzi az árulást, és úgy gondolom, hogy jobb akkor leleplezni a bűnöst, amikor még nem követhette el bűnét. Megvan az a szokásom, hogy ma mondom ki azt, amit maguk csak holnap mondanának. Én vagyok az az ember, aki a Konventnek új büntetőtörvényhozási javaslatot terjesztettem elő. Mi is volt máig az én szerepem? Indítványoztam, hogy a körzeteket lássák el kellő utasításokkal, hogy ezek vessék alá magukat a forradalom fegyelmének, én nyitattam fel a harminckét lepecsételt aktacsomót, én követeltem, hogy adják ki a Roland<sup>89</sup> kezére bízott gyémántokat, bebizonyítottam, hogy Brissot emberei az Állambiztonsági Tanácsnak kitöltetlen letartóztatási parancsokat adtak, én figyelmeztettem a Nemzetgyűlést, hogy Lindet<sup>90</sup> jelentései hiányosak, mert elhallgatják a Capet család bűneit, én voltam az, aki azt követeltem, hogy a zsarnokot huszonnégy óra alatt végezzék ki, én vettem védelmembe a Mauconseil<sup>91</sup> és a Republicain zászlóaljat, én akadályoztam meg, hogy Narbonne<sup>92</sup> és Malhouet<sup>93</sup> leveleit fölolvassák, én tettem javaslatot a sebesült katonák ápolására, én töröltem el a Hatos-bizottságot,<sup>94</sup> megmondtam előre a mons-i eset<sup>95</sup> kapcsán, hogy Dumouriez áruló lesz, én követeltem, hogy az emigránsok százezer hozzátartozóját fogják össze mint tűszokat, az ellenségnek kiszolgáltatott köztársasági megbízottak ellenében, én indítványoztam, hogy nyilvánítsák árulónak mindazokat a megbízottakat, akik átlépik a határt, én lepleztem le Roland titkos szervezkedésének szerepét a marseille-i zavargásokban, követeltem, hogy tűzzenek ki díjat Égalité herceg fejére, védelmembe vettem Bouchotte-ot.<sup>96</sup>

---

<sup>82</sup> Dufriche-Valazé - girondista képviselő, a XVI. Lajos bűneit kivizsgáló bizottság tagja; enyhíteni próbálta a király bűneit. 1793-ban kivégezték.

<sup>83</sup> François Menou (1750-1810) - tábornok, a vendée-i ellenforradalmárok legyőzték.

<sup>84</sup> Nicolas de Banneville - a *Vasszaj* című lap szerkesztője, *A vallások szelleme* című könyv írója.

<sup>85</sup> Armand Gensonné (1758-1793) - girondista politikus; kivégezték.

<sup>86</sup> Armand Biron (1747-1793) - arisztokrata származású tábornok; vendée-i kudarcai után kivégezték.

<sup>87</sup> Lidon - a Konvent tagja, a Hegy-párt ellenfele.

<sup>88</sup> Nicolas Chambon de Montaux (1748-1826) - orvos; 1792-93-ban Párizs polgármestere.

<sup>89</sup> Jean-Marie Roland de la Platière (1734-1793) - a forradalom áruló minisztere; igyekezett megmenteni a királyt.

<sup>90</sup> Robert Lindet (1746-1825) - jogász, a Közjóléti Bizottság tagja; az ő jelentése alapján állították össze a vádiratot XVI. Lajos ellen.

<sup>91</sup> Párizs egyik legforradalmibb körzete; 1792-ben kimondta, hogy nem ismeri el XVI. Lajost a franciák királyának.

<sup>92</sup> Louis Narbonne-Lara (1755-1813) - királypárti tábornok, diplomata, miniszter; 1793-ban külföldre szökött.

<sup>93</sup> P.-Victor Malhouet (1740-1814) - királypárti arisztokrata. 1792. augusztus 10-e után Angliába szökött.

<sup>94</sup> 1793. március 24-én jött létre; a forradalmi törvényszék eljárásának és ítéleteinek törvényességét ellenőrizte.

<sup>95</sup> Mons belgiumi községet 1792-ben foglalták el a forradalmi csapatok Dumouriez parancsnoksága alatt.

<sup>96</sup> J.-Baptiste Bouchotte (1754-1840) - a Konvent idején hadügyminiszter.

Én követeltem a név szerinti szavazást, amikor arról volt szó, hogy Isnard-t el kell távolítani az elnöki székből, az én kívánságomra mondták ki, hogy a párizsiak megérdemlik a haza háláját; ezért van az, hogy Louvet<sup>97</sup> paprikajancsinak nevez, és Finistère azt kívánja, hogy zárjanak ki a Konventből, Loudun városa azt követeli, hogy száműzzenek, Amiens városa azt óhajtja, hogy szájkosarat kapjak, Koburg azt akarja, hogy bebörtönözzenek, és Lecointe-Puyraveau<sup>98</sup> azt indítványozta a Konventben, hogy nyilvánítsanak bolondnak. Ezért hát azt kérdem, kedves Danton polgártárs, minek hívatott ide, ebbe a titkos tanácsba, ha nem azért, hogy megkérdezze a véleményemet? Talán bizony idetolakodtam? Még a gondolata is távol volt tőlem. Semmi kedvem az efféle bizalmas beszélgetésekhez olyan ellenforradalmárokkal, mint amilyen maga meg Robespierre. Különben el lehettem készülve rá, hogy nem fognak megérteni; Robespierre éppoly kevésbé, mint ön, és maga éppoly kevésbé, mint Robespierre. Hát nincs egyetlen államférfi se köztünk? Nekem kell hát itt elmagyarázni, hogy mi a politika, és nekem kell levonni a következtetéseket. Amit az imént mondtam, azzal azt akartam tudomásukra hozni: mind a ketten csalódnak; a veszedelem nem London felől fenyeget, ahogy Robespierre gondolja, nem is Berlin felől, ahogy Danton gondolja; a veszedelem itt van Párizsban. Ha van veszedelem, azért van, mert hiányzik az egység, mert mindenkinek joga van a maga külön pecsenyéjét sütögetni, mint maguk ketten csinálják az eszmék szétforgácsolásában, a szándékok anarchiájában...

- Anarchia? - vágott közbe Danton. - Ki csinálja itt az anarchiát, ha nem maga?

Marat nem engedte, hogy félbeszakítsák.

- Robespierre, Danton, jól jegyezzék meg, a veszedelem ezeknek a kávéházaknak, kocsmái társaságoknak, kluboknak a sokadalmában van; itt van a Feketék klubja, a Federáltak klubja, a Dámák klubja, a Pártatlanok klubja, amely még Clairmont-Tonnerre<sup>99</sup> idejéből származik, és 1790-ben a királypártiak gyülekezőhelye volt, melyet Claude Fauchet, a pap, társadalmi körnek tervezett, a Gyapjúsapkások klubja, melyet az újságos Prudhomme alakított, nem is szólva az ön Jakobinus klubjáról, Robespierre, és a maga Cordelier klubjáról, Danton. A veszedelem az éhínségben van. Az éhség következménye volt, hogy Blin, a zsákhordó, a városháza lámpavasára akasztotta a Palu piac pékjét, François Denis-t, abban az igazságszolgáltatásban, mely fölakasztatta Blint, a zsákhordót, azért, mert Denis-t, a péket fölakasztotta. A veszedelem a papírpénzben van, mely napról napra veszíti értékét. A Temple utcában valaki elejtett egy százfrankos asszignátát, mire egy járókelő, pedig egyszerű ember volt, ezt mondta: „Nem érdemes lehajolni érte.” Az áruhalmazók és az árdragítók, ez a fő veszedelem. Hiába tűzik ki a fekete zászlót a városházára. Letartóztatták Trenck bárót;<sup>100</sup> ez kevés. Ki kell tekernünk a nyakát ennek a vén csirkefogónak, aki még a börtönben is intrikákat sző. Azt hiszik, hogy kimásznak a bajokból azzal, hogy a Konvent elnöke megkoszorúzza Labretèche fejét, aki negyvenegy kardcsapást kapott Jemappes alatt, és akinek érdekében Chénier<sup>101</sup> verte

---

<sup>97</sup> Jean-Baptiste Louvet de Couvrai (1760-1797) - girondista újságíró, thermidor 9-e után a Nemzetgyűlés elnöke.

<sup>98</sup> Michel Lecointe-Puyraveau (1750-1827) - ügyvéd, politikus, Marat ellenfele.

<sup>99</sup> Stanislas Clairmont-Tonnerre (1757-1792) - a rendi gyűlésben a nemesség képviselője, teljhatalmat követelt a király számára.

<sup>100</sup> Trenck báró (1726-1794) - német kalandor, Mária Terézia megbízottja. A francia forradalom idején Párizsba ment, itt Robespierre kivégeztette.

<sup>101</sup> André Chénier (1762-1794) - nagy francia lírikus. Kivégezték. Öccse, Marie-Joseph (1764-1811) drámaíró, a Konvent tagja volt.



a dobót? Mindez csupa komédia és szemfényvesztés! Ohó, önök elfordítják a tekintetüket Párizstól! Valahol távolabb keresik az ellenséget, holott itt ólálkodik közvetlen közelünkben. Mire jó a maga házirendőrsége, Robespierre, ha ennyi hasznát se veszi? Mert tudom, hogy mindenütt vannak kémei, például Payan a városházán, Coffinhal a forradalmi törvényszéken, David a Nemzetbiztonsági Bizottságban, Couthon a Közjóléti Bizottság kebelében. Amint látja, mindenről tájékoztattak. Nos, tudja meg: a veszedelem ott libeg a feje fölött, ott settenkedik a lába körül. Mindenfelé konspirálnak, konspirálnak, konspirálnak! A járókelők belenézegetnek egymás újságjába, és fejbólintással adnak jelt egymásnak. Hatezer ember, hatezer emigráns tért haza titokban, ficsúrok, királypártiak, akik polgári lap nélkül, a Palais-Royal pincéiben, padlásain és fagalériáin rejtőzködnek; a pékek boltjai előtt hosszú sorok ácsorognak, az asszonyok házuk küszöbén összetett kézzel rimázkodnak az éghez: mikor lesz már béke? Hiába zárkoznak be, hogy magukra maradjanak a végrehajtó bizottság belső termeiben, mindenki tudja, hogy mit beszélnek egymás közt. Bizonyítékot akar, Robespierre, hogy igaz-e, amit mondok? Nos, tegnap este maga ezeket a szavakat intézte Saint-Just-höz: „Barbaroux nagyon pocakosodik, ez gátolni fogja a futásban.” Igen, a veszedelem mindenfelől vicsorog ránk, de főképp itt a központban, Párizsban. Az egykori nemesurak összeesküvést szerveznek, a Köztársaság hű polgárai mezítláb járnak, az arisztokraták, akiket március 9-én elfogtak, már mind szabadon vannak, a luxusparipák, amelyeket a frontra kellett volna küldenünk, hogy ágyúinkat vontassák, itt fröccsentik arcunkba a sarat Párizs utcáin. A négyfontos kenyér három frank hatvanba kerül, a színházak erkölcsstelen darabokat játszanak, és Robespierre le fogja fejeztetni Dantont.

- Ohó - mondotta Danton.

Robespierre egy pillanatra se vette le szemét a térképről.

- Tudják, mi kell nekünk? - kiáltott most föl nyersen Marat. - Egy diktátor kell nekünk. Robespierre, maga jól tudja, hogy én egy diktátort keresek.

Robespierre fölnézett a térképről.

- Tudom, Marat, maga vagy én...

- Én vagy maga - felelte Marat.

Danton a foga közt mormolta:

- Diktatúrát akartok? Jól van, próbáljátok meg!

Marat észrevette, hogy Danton összevonta a szemöldökét.

- Hallgassanak ide - folytatta. - Tegyük egy utolsó erőfeszítést. Egyezünk meg. Megéri. Hiszen május 31-én egyszer már sikerült megegyezésre jutnunk. A fő kérdések ma sokkal súlyosabbak, mint a girondisták ügye, ami csak részletkérdés. Sok igazság van abban, amit maguk mondtak, de az igazság, az egész igazság, a való igazság az, amit én mondok maguknak. Délen a federalizmus, nyugaton a királypárti zendülés. Párizsban az állandó párviadal a Konvent és a Kommün között. A határokon Custine hátráló taktikája és Dumouriez árulása. Mit jelent mindez? A szétesést jelenti. Mire van hát szükségünk? Egységre. Ebben van a menekvés. Siessünk, Párizsnak kezébe kell vennie a forradalom kormányzását. Ha csak egy órát veszítünk, a vendée-iek maholnap Orléans alatt lesznek, és a poroszok Párizsban. Ebben igazat adok magának, Danton, és - nem bánom - magának is igazat adok, Robespierre. Nos, a megoldás nem lehet más, csak a diktatúra. Ragadjuk magunkhoz a diktatúrát. Mi hárman képviseljük a forradalmat, mi hárman vagyunk a Cerberus fejei. E három közül az egyik beszél, ez maga, Robespierre, a másik üvölt, ez maga, Danton...

- A harmadik harap - mondta Danton -, és ez maga, Marat.

- Mind a három harap - vetette oda Robespierre.

Elhallgattak, majd a vita baljós összecsapások közt újra megindult.

- Hallgasson ide, Marat, mielőtt összeházasodnánk, mégiscsak ismernünk kellene egymást. Honnan tudja, hogy én mit mondtam tegnap este Saint-Just-nek?

- Ez, Robespierre, csak rám tartozik.

- Marat!

- Kötelességem mindent tudni, és az én dolgom, hogyan és kikkel tájékoztatom magamat.

- Marat!

- Szeretek mindent tudni.

- Marat!

- Nézze, Robespierre, hogy ön mit mond Saint-Just-nek, éppúgy tudom, mint azt, amit Danton mond Lacroix-nak. Azt is tudom, hogy mi történik a Théatins rakpart bizonyos házában, a Labriffe-palotában, azon a büntanyán, ahová az emigránsok nimfái járnak. Azt is tudom, hogy mi történik a Thilles család házában, Gonesse mellett, mely most Valmerange úré, a volt postaigazgatóé, ahová valamikor Maury<sup>102</sup> és Cazalès<sup>103</sup> járt, ahová azóta Sieyès<sup>104</sup> és Vergniaud<sup>105</sup> járkált, és ahová valaki most is eljár hetenként egyszer.

Marat, amikor az „eljár” szót kimondta, Dantonra pillantott.

Danton fölkiáltott.

- Ha két garas ára hatalom volna a kezemben, lenne haddelhadd!

Marat folytatta:

- Tudom, Robespierre, hogy maga mit mond, mint ahogy azt is tudom, hogy mi történt a Temple tornyában, amikor még XVI. Lajost itt hizlalták. Például, hogy csupán szeptember havában a hím farkas, a nőtény farkas és a farkaskölykök nem kevesebb, mint nyolcvanhat kosár őszibarackot faltak föl. Ezalatt a nép éhezett. Tudom, mint ahogy azt is tudom, hogy Roland-t a Harpe utcán egy hátsó udvari lakásban rejtegették. Mint ahogy azt is tudom, hogy a július 14-i felkelés hatszáz pikáját Faure, az orléans-i herceg lakatosa gyártotta; mint ahogy azt is tudom, mit művelnek Saint-Hilaire kisasszonynál, Sillery<sup>106</sup> szeretőjénél; báli napokon az öreg Sillery maga keféli, sikálja föl a Neuve des Mathurms utca sárga szalonjának

---

<sup>102</sup> Jean Siffrein Maury (1746-1817) - kardinális, a jobboldal egyik vezető politikusa; 1792-ben külföldre ment.

<sup>103</sup> Jacques Cazalès (1758-1805) - a főnemesség képviselője a rendi gyűlésben; 1792-ben külföldre ment.

<sup>104</sup> Emmanuel-Joseph Sieyès (1748-1836) - pap és politikus, 1789-ben adta ki híres brosját a harmadik rend követeléseiről. A Konvent tagja volt.

<sup>105</sup> Pierre Victurnien Vergniaud (1753-1793) - vezető girondista politikus, a párizsi községtanács tagja. Kivégezték.

<sup>106</sup> Charles Sillery (1737-1793) - arisztokrata tábornok és politikus, a girondistákkal való kapcsolatai miatt kivégezték.

parkettáit; Buzot<sup>107</sup> és Kersaint is ott ebédelt. Huszonhetedikén Saladin<sup>108</sup> is ott vacsorázott, és pedig kivel? No, Robespierre, mit gondol? A maga Lasource barátjával.

- Szóbeszéd - dűnyögte Robespierre. - Lasource nem barátom.

Elgondolkozva tette hozzá:

- Ameddig mi itt beszélünk, Londonban tizennyolc műhelyben gyártják a hamis asszignátákat.

Marat nyugodtan, de félelmes, kissé meg-megremegő hangon folytatta:

- Igen, maguk alkotják a fontos emberek klikkjét. Mindent tudok, annak ellenére, amit Saint-Just úgy nevez, *államtitok*.

Marat ezt a szót erősen hangsúlyozta. Robespierre-re pillantott, és így folytatta:

- Azt is tudom, hogy miről beszélgetnek az asztalnál azokon a napokon, amikor Lebas<sup>109</sup> meghívja Davidot, hogy megkóstolja menyasszonyának, Elisabeth Duplay kisasszonynak, az ön jövődöbeli sógornőjének a főztjét, Robespierre. Én a nép óriás szeme vagyok, és pincém mélyéből mindent látok. Igen, én látok, és hallok, és tudok mindent. Önöket a kis dolgok is kielégítik. Maguk csodálják magukat. Robespierre szívesen bámultatja magát Chalabre asszonnyal, annak a Chalabre márkinak a lányával, aki Damiens<sup>110</sup> kivégzésének estéjén whistet játszott XV. Lajos királlyal. Igen, magasan hordják az orrukat. Saint-Just roppant nyakkendője mögé bújik. Legendre<sup>111</sup> egész választékosan öltözködik, új kabátja és fehér mellénye van, és hozzá mellfodra, hogy elfelejtesse kötényét. Robespierre azt hiszi, hogy a történelem majd külön föl fogja jegyezni róla, hogy olajbarna szalonkabátja volt az Alkotmányozó Gyűlésen, és égszínkék kabátot viselt a Konventben. Szobájának minden faláról saját portréja néz le rá...

Robespierre a Marat-énál sokkal nyugodtabb hangon félbeszakította:

- A maga portréját, Marat, minden csatornában megtalálni.

Aztán barátságos beszélgetés hangján folytatták, de ennek letompított lassúsága csak kiemelte a feleletek és visszavágások élességét, és bizonyos iróniával fűszerezte a benne foglalt fenyegetést.

- Robespierre, maga egyszer úgy jellemezte azokat, akik meg akarják dönteni a királyságot, hogy ők az emberi nem Don Quijotéi.

- És maga, Marat? Augusztus 4-e után az *Ami du Peuple* című lapjának 559. számában - lássa, megjegyeztem még a számát is, mert ez is hasznos dolog - azt kívánta, hogy adjuk vissza a főnemességnek a címeiket. Ezt mondta: egy herceg mindig herceg marad...

---

<sup>107</sup> François Buzot (1760-1794) - girondista politikus, ellenforradalmi felkelést szervezett Normandiában. Letartóztatása előtt öngyilkos lett.

<sup>108</sup> Saladin - a király bűneinek kivizsgálására 1792. december 10-én alakult huszonegy tagú konventbizottság és más bizottságok vezető tagja.

<sup>109</sup> Philippe Lebas (1765-1794) - a Konvent tagja, állambiztonsági tisztviselő, Saint-Just bizalmasa.

<sup>110</sup> Robert Damiens (1715-1757) - merényletet követett el XV. Lajos ellen, felnégyelték.

<sup>111</sup> Louis Legendre (1752-1797) - mészáros volt; sűrűn változtatta pártállását, egy ideig Danton oldalán állt.

- Robespierre, maga a december 7-i ülésen védelmébe vette Roland feleségét Viard-ral<sup>112</sup> szemben.
  - Ugyanúgy, ahogy az öcsém magát védelmezte, Marat, amikor a Jakobinusok klubjában megtámadták. Mit bizonyít ez? Semmit.
  - Robespierre, nagyon jól ismerjük a Tuilériáknak azt a szobáját, amelyben ezt mondta Garat előtt: „Belefáradtam a forradalomba.”
  - Marat, itt ebben a kocsmában történt, október 29-én, hogy maga Barbaroux-val<sup>113</sup> összecsókolózott.
  - Robespierre, maga azt mondta Buzot-nak: „Mit akarnak a köztársasággal, mire való az?”
  - Marat, maga ebben a kocsmában vendégelt meg három marseille-i katonát.
  - Robespierre, maga egy vásárcsarnoki bunkós emberrel kísérteti magát.
  - No és maga, Marat, augusztus 10-nek előestéjén arra kérte Buzot-t, hogy segítse magát lovász-öltözetben Marseille-be menekülni.
  - Robespierre, maga a szeptemberi napokban elbújt a törvénybírák elől.
  - Na és maga, Marat, maga az utcán mutogatta magát.
  - Maga, Robespierre, földhöz vágta a vörös sipkát.
  - Igen, amikor azt láttam, hogy árulók hivalkodnak vele. Ami Dumouriez-t díszíti, az bemocskolja Robespierre-t.
  - Robespierre, maga nem engedte meg, hogy a Châteaueux katonái előtt letakarják egy fátyollal XVI. Lajos fejét.
  - Én többet is tettem annál, hogy elfátyolozzam ezt a fejet: én levágtam.
- Danton erre közbelépett, de a közbelépése olaj volt a tűzre.
- Robespierre, Marat, türtőztessék magukat.
- Marat nem szerette, ha második helyen emlegetik. Mérgesen visszafordult:
- Miért ártja bele magát ebbe a dologba?
- Danton fölpattant:
- Hogy miért ártom bele magamat? Hát azért. Azért, hogy ne tetézzük a bajokat testvérgyilkolással; azért, mert semmi szükség nincs arra, hogy két ember, aki a népet szolgálja, egymást öldökölje. Hogy épp elég bajunk van a külháborúval, épp elég nekünk az a polgárháború, amivel máris küszködünk, fölösleges családi drámákat fölidézni. Azért ártom bele magamat, mert én csináltam a forradalmat, és nem akarom, hogy elrontsák a munkámat. Íme, ezért törődöm a maguk dolgával.
- Marat föl sem emelte a hangját, úgy felelt:
- Azzal törődjön, hogy tisztázza a számadásait.

---

<sup>112</sup> Viard - királpárti katonatiszt.

<sup>113</sup> Charles Barbaroux (1767-1794) - természettudós, girondista politikus; ellenforradalmi felkelést szervezett.

- A számadásaimat? - kiáltott Danton. - KérjeteK számadást az argonne-i szorosoktól, Champagne-tól, amelyet fölszabadítottam, Belgiumtól, amelyet meghódítottam, hadseregeinktől, amelyekkel már négyszer vonultam ki az első vonalba és állottam pusztá mellel az ellenség golyói elé. MenjeteK és kérjeteK számadást a Forradalom terén a január 21-i vérpadtól, a tróntól, amelyet a földre döntöttem, a nyaktilótól, ettől az „özvegy”-től.

Marat félbeszakította Dantont.

- A nyaktiló nem özvegy, hanem szűz lány. Az ember ráfekszik, de nem termékenyíti meg.

- Mit tudja azt maga? - felelte Danton. - Én meg fogom termékenyíteni.

- Majd meglátjuk - mondta csöndesen Marat.

És elmosolyodott.

Danton észrevette ezt a mosolyt.

- Marat - kiabálta -, maga a bujkáló emberek közé tartozik, én meg a napvilágon, a szabad levegőn szeretek élni. Gyűlölöm a csúszómászó életet. A svábbogárélet nem nekem való. Maga pincében lakik, én pedig kinn lakom az utcán. Maga jóformán senkivel sem érintkezik, engem minden járókelő megállíthat, én mindenkivel szóba állok.

- Szép fiú, jöjjön velem a szobámba... - dünnyögte Marat.

Már nem mosolygott, hanem szigorú hangon dörgött rá:

- Danton, adjon számot arról a harmincháromezer tallerről, csengő ércpénzről, amelyet Montmorin<sup>114</sup> a király nevében fizetett magának, azon a címen, hogy kárpótolják a Châtelet bíróságnál viselt ügyészi állásáért.

- Részt vettem a július 14-i harcokban - felelte Danton fölényesen.

- És a királyi bútorraktár, és a korona gyémántjai?

- A helyemen álltam október hatodikán.

- És mit szól hasonmásának, Lacroix-nak, belgiumi rablásaihoz?

- Június 20-án se hiányoztam.

- És azok a kölcsönök, amelyeket Montansier kisasszonynak adott?

- Én vezettem a népet a király ellen, amikor visszahozták Varennes-ből.

- És az operaszála, amelyet a maga által szerzett pénzből építettek?

- Én fegyvereztem föl a párizsi körzeteket.

- És mi történt az igazságügyminisztérium százezer franknyi titkos alapjával?

- Én szerveztem augusztus 10-ét.

- És a Nemzetgyűlés kétmillió franknyi titkos kiadása, amelynek maga költötte el egynegyedét?

- Megállítottam a benyomuló ellenséget, és elvágtam a szövetkezett királyok útját.

- Prostituált - vetette oda Marat.

---

<sup>114</sup> Armand Montmorin de Saint-Héron (1745-1792) - arisztokrata tábornok, külügyminiszter; 1792-ben a börtönben ölték meg.

Danton föl pattant, és félelmes arccal kiáltotta oda neki:

- Igen, én utcalány vagyok, eladtam a hasamat, hogy megmentsem a világot!

Robespierre visszahúzódott és a körmét rágtá. Ő nem tudott sem nevetni, sem mosolyogni. Danton ragyogó, villámló nevetése, és Marat szúrós, gyilkos mosolya hiányzott belőle.

Danton folytatta:

- Olyan vagyok, mint az óceán, nálam is megvan a dagály és az apály órája; apálykor láthatók szennyes mélyeim, de amikor a tenger vize visszaáramlik, csak a hullámaimat látni.

- A tajtékját - mondta Marat.

- Viharomat - felelte Danton.

Ugyanakkor, amikor Danton fölugrott, Marat is felemelkedett helyéből, ő is kitört. A sikló-kígyóból egyszerre sárkány lett.

- Ej, Robespierre, ej, Danton, nem akarnak meghallgatni engem! No, hát megmondom maguknak, mind a ketten elvesztek. A maguk politikája zsákutcába vezet, amelyből nincsen menekvés. Maguk csupa olyan dolgot tesznek, amely becsapja maguk előtt az ajtót, kivéve a sírbolt kapuját.

- Ez a mi nagyságunk - mondta Danton.

És vállat vonva leült.

Marat folytatta:

- Danton, vigyázz magadra! Vergniaud-nak is nagy a szája, vastag ajka és harcias szemöldöke van. Vergniaud-nak is ragyás az arca, mint Mirabeau-é és mint a tied, mégse tudta megakadályozni május 31-ét.<sup>115</sup> Aha, a válladat rángatod. Ha az ember föl vonja a vállát, néha elveszti a fejét. Danton, én mondom neked, a te nagy hangod, a te bő nyakkendő, a te puha csizmád, dús asztalod, feneketlen zsebed egyszer még Louisette karjaiba fog vinni.

Marat ezt a kedveskedő nevet adta a nyaktilónak.

Folytatta:

- Ami pedig téged illet, Robespierre, te úgynevezett mérsékelt elem vagy, de ez se fog téged kimenteni a bajból. Menj, rizsporoztasd be a parókádat, keféld meg, csípd ki magad, válts sűrűn inget és nyakfodrot, vigyázz, hogy olyan légy, mintha skatulyából húztak volna elő. Úgyis hiába, mert te is a Grève térre<sup>116</sup> kerülsz. Olvasd csak Brunswick kiáltványát, veled se fognak enyhébben bánni, mint a királygyilkos Damiens-nel, és hiába jársz úgy kinyalva, mint egy gavallér, a kutyák fogják föl nyalni a véredet.

- Koblenz visszhangja! - köpte oda Robespierre a foga közül.

- Nem, Robespierre, én nem vagyok senki visszhangja, én a tömeg hangja vagyok. Ti mind a ketten fiatal emberek vagytok. Milyen idős vagy, Danton? Harmincnégy éves. Hány éves vagy, Robespierre? Harminchárom éves. Nos, hát én mindenkinél öregebb vagyok, én olyan öreg vagyok, mint maga a világ, mert én vagyok az ősi emberi szenvedés! Én hatezer éves vagyok.

---

<sup>115</sup> 1793 elején a párizsi nép szembefordult a girondista politikával, május 31-én a jakobinusok vezetésével nagy tüntetést rendezett, június 2-án pedig kényszerítette a Konventet a girondista uralom felszámolására.

<sup>116</sup> Grève tér - Itt tartották Párizsban a nagyobb ünnepségeket és a kivégzéseket.

- Ez már igaz - felelte Danton. - Hatezer esztendeje, hogy Káin elásta magát a gyűlöletben, ahogy a varangy a kövekben. A szikla kettétörik, Káin kiugrik az emberek közé, ez Marat.

- Danton! - kiáltott rá Marat, és szederjes fény csillant meg a szemében.

- Nos, mi az? - kérdezte Danton.

Így beszélt ez a három rettentő ember. Villámok viszálya.

### III

#### *A lélek megreteg*

A vita megrekedt; a titánok egy pillanatra visszaroskadtak a maguk gondolataiba.

Az oroszlán fél a hidrától. Robespierre halotthalvány volt, Danton pedig egészen kivörösödött. Mind a kettő borzongott a bensejében. Marat szemének vad csillogása kialudt, nyugalom, de valami parancsoló nyugalom simult ennek az embernek az arcára, akitől a rettegettek is rettegettek.

Danton úgy érezte, hogy leverték, de nem akarta megadni magát. Ő szólalt meg újból.

- Marat nagy hangon beszél a diktatúráról és az egységről, de csak egy dologban tudja megmutatni az erejét: a bomlasztásban.

Robespierre szétnyitotta keskeny ajkait, és hozzátette:

- Részemről Anacharsis Cloots<sup>117</sup> véleményén vagyok, és azt mondom: se Roland, se Marat.

- Én pedig azt mondom - vágott most közbe Marat -, se Danton, se Robespierre.

Élesen nézett mind a kettőre, és így szólt:

- Hadd adjak magának egy jó tanácsot, Danton. Maga szerelmes, maga szeretne újból megnősülni, legyen okos, ne avatkozzék többet a politikába.

Aztán az ajtó felé hátrálva, mint aki távozni akar, ezzel a baljóslatú köszönéssel búcsúzott:

- Isten önökkel, uraim.

Danton és Robespierre megborzongott.

Ebben a pillanatban a helyiség háttéréből egy másik hang hallatszott:

- Marat, nincs igazad.

Valamennyien megfordultak. Marat kitörése alatt egyik jelenlevő sem vette észre, hogy valaki belépett a szobába a hátsó ajtón.

- Te vagy az, Cimourdain polgártárs? - szólt Marat. - Jó napot.

Valóban Cimourdain jelent meg köztük.

- Ismétlem, Marat, nincs igazad - folytatta Cimourdain.

Marat arca elzöldült, ez nála elsápadást jelentett.

---

<sup>117</sup> Anacharsis Cloots (1755-1794) - porosz származású forradalmár, az Ész kultuszának egyik megalapítója, Hébert követőivel együtt végezték ki.

Cimourdain így folytatta:

- Te hasznos ember vagy, Marat, de Robespierre és Danton nélkülözhetetlen ember. Mit fenyegetitek ti egymást? Egység, egység, polgártársak. A nép egységet akar.

Cimourdain belépése úgy hatott, mint a hideg zuhany; amikor egy idegen toppan egy családi perpatvar kellős közepébe, megjelenése mindig csillapítóan hat, ha nem a szívek mélyére is, a dolgok felületére.

Cimourdain az asztalhoz lépett.

Danton és Robespierre is jól ismerte őt. Gyakran látták a Konvent karzatán ezt a hatalmas, titokzatos embert, akit a nép üdvözölt. De Robespierre ezen a helyen is ragaszkodott a formákhoz, és megkérdezte:

- Polgártárs, ki bocsátotta be hozzánk?

- Ő az Évêché embere - felelte Marat Cimourdain helyett, olyan hangon, melyből kiértett a hódolat e testület iránt.

Marat néha kihívta maga ellen a Konventet, a Kommünben nagy legény volt, de az Évêchéből félt.

Ez is törvényszerű.

Mirabeau érezte, hogy alatta az ismeretlen mélységben Robespierre mozgolódik, Robespierre érezte, hogy Marat mozgolódik, Marat érezte, hogy Hébert mozgolódik, Hébert érezte, hogy Babeuf<sup>118</sup> mozgolódik. Amíg a föld alatti rétegek nyugodtak, a politikai vezér bátran mehet tovább az útján. De minden forradalmár talpa alatt vannak mélyebb rétegek, és közülük a legvakmerőbb is riadtan megáll, ha megérzi talpa alatt a föld vonaglását, amelyet valamikor felülről ő idézett elő.

A nagy forradalmár erénye és zsenialitása az, hogy meg tudja különböztetni a kapzsiság szülte mozgalmakat az elvi mozgalmaktól, tud harcolni az egyik ellen, s támogatni tudja a másikat.

Danton látta, hogy Marat meghajlik Cimourdain előtt.

- Cimourdain polgártárs szívesen látott ember közöttünk - mondta, és kezét nyújtott neki.

Majd így folytatta:

- A patvarba, magyarázzuk el a helyzetet Cimourdain polgártársnak. Éppen jókor jött. Én itt a Hegy-pártot képviselem, Robespierre a Közjóléti Bizottságot képviseli, Marat a Kommünt képviseli, Cimourdain pedig az Évêché-t képviseli. Ő majd igazságot tesz közöttünk.

- Legyen - mondta egyszerűen és komolyan Cimourdain. - Miről van szó?

- Vendée-ről beszéltünk - felelte Robespierre.

- Vendée! - mondta Cimourdain.

Majd így folytatta:

- Ez a mi legnagyobb veszedelmünk. Ha a forradalom megbukik, Vendée buktatta meg. Vendée magában félelmetesebb, mint tíz Németország. Ahhoz, hogy Franciaország életben maradjon, Vendée-t agyon kell vernünk.

---

<sup>118</sup> François-Émile Babeuf (1760-1797) - Gracchus álnéven a forradalom nagy hatású újságírója; utópista szocialista. A Direktórium kivégeztette.



Ezzel a pár szavával Cimourdain megnyerte magának Robespierre-t.

De azért Robespierre megkérdezte:

- Ön, ugyebár, pap volt valamikor?

Robespierre fölismerte benne a papot. Ő másokon is jól látta azt, amit önmagában hordott.

- Igen, polgártárs - válaszolt Cimourdain.

- Hát aztán? - kiáltott közbe Danton. - A jó pap többet ér, mint más. A forradalmak idején a papokból is polgártárs lesz, ahogy a harangokból ágyút öntünk vagy garasokat verünk. Danjou<sup>119</sup> pap volt, Daunou<sup>120</sup> is pap volt. Thomas Lindet<sup>121</sup> Évreux püspöke. Robespierre, maga a Konventben Massieu mellett ül, aki beauvais-i püspök. Vaugeois, a püspöki vikárius, tagja volt az augusztus 10-i felkelés vezetőségének. Chabot<sup>122</sup> kapucinus barát, Gerle<sup>123</sup> olvasta föl az eskü szövegét a Labdaházban;<sup>124</sup> Audran abbé mondatta ki a Nemzetgyűléssel, hogy fölötte áll a királyi hatalomnak; Goutte abbé szólította az Alkotmányozó Gyűlést, hogy távolíttassa el a mennyezetet XVI. Lajos széke fölül. Grégoire abbé erőszakolta ki a királyság eltörlését.

- Akit Collot-d'Herbois, a csepűragó támogatót - jegyezte meg gúnyosan Marat. - Megosztották egymás közt a munkát; a pap ledöntötte a trónt, a komédiás kibuktatta belőle a királyt.

- Térjünk vissza Vendée ügyére - mondta Robespierre.

- Nos? - kérdezte Cimourdain. - Mi újság? Mit csinál Vendée?

- Vezére van. Veszedelemmé válik - felelte Robespierre.

- Ki az a vezér, Robespierre polgártárs?

- Az egykori Lantenac márkí, aki Bretagne hercegének nevezi magát.

Cimourdain megrezzent.

- Ismerem - mondta. - Káplánja voltam.

Egy pillanatig eltűnődött, azután folytatta:

- Azelőtt a szoknyák után futott, most, úgy látszik, a hadi dicsőséget kergeti.

- Akárcsak Biron, aki Lauzun<sup>125</sup> volt valamikor - jegyezte meg Danton.

---

<sup>119</sup> Danjou - konventbiztos a forradalom hadseregében.

<sup>120</sup> Pierre-Claude Daunou (1761-1840) - pap, történész, a Konvent tagja. A girondistákkal rokonszenvezett.

<sup>121</sup> Thomas Lindet (1743-1823) - Az Alkotmányozó Gyűlés és a Konvent tagja. A Konventben megszavazta a király halálát, majd lemondott püspöki méltóságáról.

<sup>122</sup> François Chabot (1759-1794) - kapucinus barát, a Konvent tagja. Dantonnal együtt végezték ki.

<sup>123</sup> Christophe Gerle (1736-1801) - karthauzi szerzetes, a forradalom kezdetén liberális nézeteket hangoztatott, de a katolikus vallás államvallássá tételét követelte.

<sup>124</sup> 1789. június 20-án a király megakadályozta, hogy a rendi gyűlés a szokásos helyén tartsa meg üléseit. A képviselők erre a Labdaházba vonultak, és megesküdtek, hogy minden akadályt leküzdve munkálkodnak az új alkotmány létrehozásán.

<sup>125</sup> Lauzun - kalandos életű herceg XIV. Lajos udvarában; Biron arisztokrata neve.

És Cimourdain elgondolkozva tette hozzá:

- Igen, ez az ember nagy kéjenc volt valamikor. Most félelmetes lehet.
- Rettenetes - mondta Robespierre. - Felégeti a falvakat, lemészároltatja a sebesülteket, felkoncoltatja a foglyokat, agyonlövöti a nőket.
- A nőket is?
- Igen, többek közt agyonlövötett egy asszonyt, akinek három gyereke volt. Mi lett a három gyerekkel, nem tudjuk. Különben kitűnő hadvezér, ért a hadakozáshoz.
- Ez bizonyos - felelte Cimourdain. - Ő vezette a hannoveri hadjáratot is. A katonák ezt mondogatták: „Richelieu viseli a kardot, de Lantenac vág vele.” A valóságban Lantenac volt a generális. Kérdezzék meg Dussaulx<sup>126</sup> kollégájuk véleményét...

Robespierre eltűnődött egy darabig, azután tovább társalgott Cimourdainnel:

- Nos, Cimourdain polgártárs, ez az ember most Vendée-ban van.
- Mióta?
- Három hete.
- Törvényen kívül kell helyezni.
- Ez megtörtént.
- Díjat kell kitűzni a fejére.
- Ez is megtörtént.
- Sok pénzt kell felkínálni annak, aki elfogja.
- Ez is megtörtént.
- De nem asszignátákban.
- Megtörtént.
- Aranyban.
- Úgy történt.
- Le kell nyakaztatni.
- Ez is meg fog történni.
- És ki hajtja végre?
- Ön.
- Én?
- Igen, ön lesz a Közjóléti Bizottság teljhatalmú megbízottja.
- Vállalom - felelte Cimourdain.

Robespierre gyorsan ki tudta választani emberét; ez államférfiúi tulajdonság. Most kivett egy papírlapot abból az iratcsomóból, amely előtte feküdt. Ez volt rányomtatva:

---

<sup>126</sup> Jean-Joseph Dussaulx (1728-1799) - irodalmár. A Konvent girondista képviselője volt, Marat mentette meg a kivégzéstől.

## AZ EGYSEGES ÉS OSZTHATATLAN FRANCIA KÖZTÁRSASÁG KÖZJÓLÉTI BIZOTTSÁG

Cimourdain folytatta:

- Igen, vállalom. Rettenetes leszek a retteneteshez. Lantenac könyörtelen, én is az leszek. Ez a háború életre-halálra megy. Megszabadítom tőle a Köztársaságot, ha Isten is úgy akarja.

Elhallgatott, majd hozzátette:

- Hiába, pap vagyok, hiszek Istenben.

- Isten már előregegett - mondta Danton.

- Hiszek Istenben - felelte Cimourdain szenvtelenül. Robespierre egy fejbőlintással komoran helybenhagyta.

- Ki mellé fognak engem delegálni? - szólalt meg ismét Cimourdain.

Robespierre felelt:

- Az expedíciós haderő parancsnoka mellé, akit Lantenac ellen küldtünk. De figyelmeztetem, hogy az egy nemesember.

Danton közbekiáltott:

- Megint olyan kifogás, aminek semmi értelme. Nemesember? Hát aztán? A nemesekkel is úgy vagyunk, mint a papokkal. Ha jóra való, akkor egészen jóra való, a nemesség se más, csak előítélet. Éppúgy fölösleges egyik irányban, mint a másik irányban, éppoly kevés értelme van ha elismerjük, mintha ágálunk ellene. Mondja csak, Robespierre, vajon Saint-Just nem nemesember? Florelle de Saint-Just, a teremburáját! Anacharsis Cloots exbáró. Charles Hesse barátunk, aki a Cordelier klub egyetlen ülését se mulasztja el, valóságos herceg, a Hessen-Rothenburg örgróf öccse. Montaut, Marat bizalmasa, Montaut márki. A forradalmi törvényszék egyik esküdtje, Vilate, pap. És egy másik esküdtje szintén főnemes, Leroy, Montflabert márki. Mind a kettő megbízható ember.

- Megfelelkezik a forradalmi esküdszék elnökéről... - tette hozzá Robespierre.

- Antonelle?

- Igen, Antonelle márkiról - mondotta Robespierre.

Danton így folytatta:

- Nos, Robespierre, Dampierre is nemesember volt, aki Condé alatt meghalt a Köztársaságért. És Beaurepaire is nemesember volt, aki inkább agyonlőtte magát, semhogy megnyissa Verdun kapuit a poroszok előtt.

- Mindez azonban nem változtat azon a tényen - dünnyögte maga elé Marat -, hogy amikor Condorcet<sup>127</sup> azt mondta: „A Gracchusok is nemesek voltak!”, Danton ezt kiáltotta oda Condorcet-nak: „A nemesek mind árulók, Mirabeau-n kezdve és rajtad végezve!”

Cimourdain most fölemelte mély, komor hangját:

---

<sup>127</sup> Marie-Jean-Antoine Condorcet (1743-1794) - filozófus, matematikus, közgazdász, girondista politikus. A börtönben öngyilkos lett.

- Danton polgártárs, Robespierre polgártárs, önöknek tán igazuk van, ha megbíznak ezekben az emberekben, de a nép bizalmatlan, és minden oka megvan a bizalmatlanságra. Ha egy papra bízátok, hogy ellenőrizze a nemesember munkáját, kétszeresen súlyos a felelősség. Ilyenkor a papnak hajthatatlannak kell lennie.

- Úgy van - mondta Robespierre.

Cimourdain hozzátette:

- Kérlelhetetlennek kell lennie.

Robespierre vette át a szót:

- Jól mondja, Cimourdain polgártárs. Egy fiatalemberrel lesz dolga. Talán jó befolyást gyakorolhat rá, mert ön kétszer olyan idős, mint ő. Vezetnie kell, de kímélnie is kell. Úgy mondják, hogy katonai tehetség, minden jelentésünk azt állítja róla. A rajnai hadseregből vettük ki, hogy Vendée-ba küldjük. A határról érkezik, ahol bámulatos értelmességről és bátorságról tett tanúságot. Kitűnően vezeti az expedíciós hadoszlopot. Tizenöt napja, hogy szemben áll Lantenackal, és keményen sakokban tartja az öreget. Veri és hajtja maga előtt. Úgy látszik, hogy a tengerhez szorítja és belekergeti. Lantenac ravasz, mint egy vén generális, ez pedig bátor, mint a fiatal vezérek. Az ifjú embernek már ellenségei és irigyei vannak. Úgy látom, hogy a főhadsegéd, Léchelle,<sup>128</sup> irigykedik rá.

- Ez a Léchelle - szólt közbe Danton - mindenképpen fővezér akar lenni.

- És nem akarja - folytatta Robespierre -, hogy más verje meg Lantenacot. Az egész vendée-i háború szerencsétlensége ebben a versengésben rejlik. A mi katonáink rosszul vezényelt hősök. Chambon, az egyszerű huszárkapitány, benyomul Saumur városába, és megszalasztja az ellenséget azzal, hogy a trombitással a *Ça ira*-t fúvatja. Továbbmehetne és elfoglalhatná Cholet-t, de nincs parancsa, és kénytelen megállni. Az egész Vendée parancsnoki beosztásait át kell szerveznünk. Túlságosan szétszórják a helyőrségeinket, megosztják az erőinket. Egy darabokra tört hadsereg béna hadsereg. Egy köszikla, melyet porrá törnek. A paraméi táborban csak sátrai vannak. Tréguier és Dinan közt száz haszontalan, apró őrségünk van, melyekből egy hadosztályt lehetne alakítani, és megvédeni vele az egész partvidéket. Léchelle, Parrain támogatásával, kivonta minden erőnket Bretagne északi partjairól, azzal az ürüggyel, hogy a déli partokat kell megvédenie. És ezzel kaput nyit az angolok előtt. Lantenac terve a következő: fölláztat félmillió parasztot, és megkönnyíti az angol csapatok partraszállását. Az expedíciós csapatok fiatal parancsnoka keményen szorongatja ezt a Lantenacot, és meg is veri, mégpedig Léchelle engedélye nélkül; nos, Léchelle a följebbvalója, s így állandóan bepanaszolja őt nálunk. A vélemények megoszlanak a fiatalembert illetően. Léchelle legszívesebben agyonlővetné. Prieur de la Marne viszont elő akarja léptetni főhadsegéddé.

- Úgy látom - mondta Cimourdain -, hogy ebben az ifjú emberben nagy képességek lakoznak.

- De van egy hibája.

Ezt a közbeszólást Marat vetette oda.

- Milyen hibája? - kérdezte Cimourdain.

- Lágú szívű - mondta Marat.

---

<sup>128</sup> Jean Léchelle (1760-1793) - a vendée-i ellenforradalmárok ellen küzdő haderő parancsnoka; Lavalnál súlyos vereséget szenvedett.

Azután így folytatta:

- Kemény a csatában, de az ütközet után csupa puhaság. Irgalmaskodik, kegyelmet oszt, megbocsát, védelmébe veszi az apácákat, megszabadítja az arisztokraták asszonyait és leányait, szélnek ereszti a foglyokat, kiszabadítja a papokat.

- Súlyos hiba - mormolta Cimourdain.

- Bűn - mondta Marat.

- Néha - mondotta Danton.

- Gyakran - mondotta Robespierre.

- Majdnem mindig - tette hozzá Marat.

- Ha a forradalom ellenségeivel van dolgunk: mindig - mondta Cimourdain.

Marat most Cimourdain felé fordult:

- És mit csinálnál te egy olyan republikánus vezérrel, aki szabadon bocsátja a királpártiak vezérét?

- Azt mondanám, amit Léchelle, és agyonlővetném.

- Vagy lenyakaztatnám - mondta Marat.

- Tetszés szerint - mondta Cimourdain.

Danton felkacagott.

- Én mindkettőt egyformán szeretem.

- Te már biztosan tudod, hogy megkapod az egyiket - dünnyögte Marat.

Pillantása Dantonról Cimourdainre siklott.

- Ezek szerint, Cimourdain polgártárs, ha egy köztársasági vezér ingadozni kezdene, te lenyakaztatnád?

- Huszonnégy órán belül.

- Akkor hát - jelentette ki Marat - én is csatlakozom Robespierre véleményéhez, hogy Cimourdain polgártársat ki kell küldenünk mint a Közjóléti Bizottság meghatalmazott biztosát a partvidéki expedíciós csapatok parancsnoka mellé. Hogy is hívják ezt a parancsnokot?

Robespierre tűnődve felelte:

- Egy volt főnemes...

Lapozgatni kezdett az iratcsomóban.

- Bízunk a főnemes urat a papra - mondta Danton. - Én nem bízom meg egy papban, ha egyedül van, és nem bízom meg egy főnemesben, ha szintén egyedül van. Ha együtt vannak, akkor megnyugszom, mert egyik ügyel a másikra, és mind a kettő rendesen végzi a dolgát.

Cimourdain méltatlankodást kifejező szemöldöke most egy pillanatra dühösen megrándult; de Danton megjegyzését alapján véve helyesnek találta, ezért nem is fordult Danton felé, hanem megemelte szigorú hangját:

- Ha a köztársasági parancsnok, akit rám bízunk, egy hibás lépést tesz, azonnal kivégeztetem.

Robespierre, a füzetcsomóra szegezve szemét, így szólt:

- No, itt a neve. Mint mondtam, Cimourdain polgártárs, ez a parancsnok, akit önre bízunk, egy egykori vicomte. A neve Gauvain.

Cimourdain elsápadt:

- Gauvain!

Marat észrevette, hogy Cimourdain arca elhalványult.

- Gauvain vicomte - ismételte Cimourdain.

- Igen - mondta Robespierre.

- Nos? - szólt most Marat, és szemét Cimourdainre szögezte.

Rövid csend támadt. Marat vette át a szót.

- Nyilatkozzék, Cimourdain polgártárs, vállalja-e a maga által meghatározott föltételekkel ezt a küldetést, mint meghatalmazott főbiztos, Gauvain parancsnok mellett? Állja a szavát?

- Állom a szavamat - felelte Cimourdain.

De arca egyre sápadtabb lett.

Robespierre fölvette a tollat, amely a tintatartó mellett hevert, és lassú, szabályos írással négy sort vetett a fehér papírosra, amelyen ez a nyomtatott fölírás állott: Közjóléti Bizottság.

Aláírta, átnyújtotta a papírlapot és a tollat Dantonnak; Danton is aláírta, és Danton után Marat is aláírta, aki le nem vette szemét Cimourdain egyre halványodó arcáról.

Robespierre újra a kezébe vette a papírlapot, dátumot írt rá, és átnyújtotta Cimourdainnek, aki hangosan elolvasta.

„A Köztársaság II. éve.

*Cimourdain polgártársat ezennel teljhatalommal ruházzuk föl, mint a Közjóléti Bizottság kiküldött főbiztosát, Gauvain polgártárs, a partvidéki expedíciós hadsereg parancsnoka mellett.*

*Robespierre - Danton - Marat.”  
Az aláírások alatt: 1793. június 28-án.*

A forradalmi naptár, amelyet polgári kalendáriumnak neveztek, ebben az időben még nem lépett életbe, mert a Konvent csak 1793. október 5-én fogadta el, Romme javaslatára.

Amíg Cimourdain a meghatalmazást olvasta, Marat a vonásait vizsgálgatta.

Marat félhangon, mintha magában beszélne, megjegyezte:

- Mindezt a Konventnek egy rendeletével, vagy a Közjóléti Bizottság külön határozatával kellene ellátni. Itt még marad valami tennivaló.

- Cimourdain polgártárs - kérdezte Robespierre -, hol lakik ön?

- A Cour du Commerce-ben.

- No nézd csak, én is ott lakom - mondta Danton. - Szomszédok vagyunk.

Robespierre folytatta:

- Nincs egy pillanatnyi vesztegetni való időnk. Holnap megkapja a papírjait a Közjóléti Bizottság tagjainak aláírásával. Ez csupán megerősítése a megbízásnak, amely főként a bizottság többi megbízottja előtt igazolja önt, így Philippeaux, Prieur de la Marne, Lecointre, Alcier polgártársnál és a többinél. Mi ismerjük önt. Megbízatása teljhatalmú. Gauvaint tetszése szerint tábornokká léptetheti elő, vagy a vérpadra küldheti. Holnap délután három órakor megkapja a papírjait. Mikor akar indulni?

- Négy órakor - mondta Cimourdain.

Elbúcsúztak.

Amikor hazaért, Marat figyelmeztette Simone Évrard-t,<sup>129</sup> hogy másnap el akar menni a Konventbe.

---

<sup>129</sup> Simone Évrard (1764-1824) - 1790 óta Marat élettársa.

## HARMADIK KÖNYV

### *A Konvent*

#### I *A Konvent*

##### *I*

A csúcsponthoz közeledünk.

Íme, a Konvent.

A tekintet megmerevedik, ahogy erre a csúcsra szögezzük.

Soha ennél fenségesebb magaslát nem mutatkozott az emberiség látóhatárán.

Van Himalája, és van Konvent.

A Konvent talán a történelem tetőpontja.

Amíg a Konvent élt - mert az ilyen gyülekezet is él -, az emberek föl sem fogták, hogy mi az. A kortársak éppen a nagyságot nem ismerték föl benne; az emberek nem látták ezt a káprázatot, mert túlságosan féltek tőle. Minden valóban nagyszerű valami szent irtózatot kelt. Könnyű a közepszerűeket és a dombokat csodálni, de a túl nagy magasság, akár zseni, akár hegy, akár gyülekezet, akár remekmű, közelről nézve riasztó. Minden orom túlzásnak tetszik. Fárasztó a megmászása. Az ember kifulladásig megcsúszik a lejtőkön, megsebzí magát a gyönyörű szirteken; a zuhatagok tajtékjukkal szakadékokat jeleznek, a felhők eltakarják a csúcsokat; a kapaszkodás éppolyan rémítő, mint a zuhanás. Ez aztán több iszonyatot, mint bámulatot kelt. Az embert furcsa érzés keríti hatalmába: a nagyságtól való irtózás. Csak a meredélyeket látjuk, nem a fönséget; a szörnyeteget látjuk, nem a természet csodáját. Eleinte a Konventet is így ítélték meg. A Konventet rövidlátók vizsgálgatták, pedig sasoknak kellett volna szemügyre venniük.

Ma már távolról szemléljük, amint csöndes, tragikus messzeségben a francia forradalom óriási profilját rajzolja föl a mélységes mennyboltra.

##### 2

Július 14-e megszabadított.

Augusztus 10-e villámlott.

Szeptember 21-e<sup>130</sup> alapot vetett.

Szeptember 21-e: napéjegyenlőség, egyensúly. Libra.<sup>131</sup> Mérleg. Romme megjegyzése szerint az egyenlőségnek és az igazságnak e jegyében kiáltották ki a Köztársaságot. Ez a csillagkép hirdette ki.

---

<sup>130</sup> 1792. szeptember 21-én kiáltották ki a Köztársaságot.

<sup>131</sup> „Kétserpenyős mérleg”: a déli égteke csillagképe. A csillagjósok szerint a Mérleg jegyében született emberek nyílt, erőteljes, időnként hevesen kitörő egyéniségek.



A Konvent a nép első megtestesülése. A Konventtel új, nagy lap nyílt, s ezzel kezdődött a mi jövőnk.

Minden eszmének látható köntösre, minden gondolatnak lakóhelyre van szüksége: a templom se más, csak Isten négy fal között. Minden dogmának egyház kell. Amikor a Konvent megalakult, az volt az első gond, hol helyezték el?

Előbb a Lovardára gondoltak, azután a Tuilériákra. Ott aztán először keretet építettek, a falakat David festette be szürkés tónusú képekkel, szabályos padokat állítottak be, majd egy négyszögletű tribünt, párhuzamos falpilléreket, ezek alá olyan talapzatot, amely vérpadtökére emlékeztetett, hosszú, egyenes oszlopokat, négyszögletű sejteket, amelyekben a tömeg szorongott, és amelyeket karzatnak neveztek. A mennyezetet római velárium díszítette, másutt görög drapériákat vontak fel, és itt, a derékszögek és egyenes vonalak közt helyezték el a Konventet: a vihart geometriába szorították. A karzaton a vörös frígiai sapkát szürkére festették. A király pártiak sokat mulattak ezen a megszükkült vörös sipkán, ezen a talmi termen, ezen a papírmásé szentélyen, ezen a papír monumentumon, ezen a sáros és teleköpködött Panthéonon. Mily gyorsan pusztulnia kellett! Az oszlopokat hordódongából eszkábálták, a mennyezet lécből és deszkából épült, a dombormű díszítések agyagból készültek, a párkányzat fenyőből, a szobrok gipszből voltak, a márványt csak odafestették, a közfalak vászonból voltak, és ebben az ideiglenességben Franciaország mégis örökkévalót alkotott.

A Lovarda termének falai, amikor a Konvent itt tartotta néhány ülését, még teli voltak aggatva azokkal a plakátokkal, amelyek Párizs utcáit borították abban az időben, amikor a királyt visszahozták Varennes-ből. Ezeken ilyesmiket lehetett olvasni: „A király visszatért; meg kell botozni azt, aki tapssal fogadja. Föl kell kötni azt, aki bántalmazza.” „Nyugalom! Senki se emelje meg a kalapját. Bírái elé megy.” „A király célba vette a nemzetet, de fegyvere csütörtököt mondott; most a nemzeten a sor, hogy lőjön.” „Törvényt! Törvényt!” A Konvent a Lovarda falai közt ítélte el XVI. Lajost.

A Tuilériákban, ahova a Konvent 1793. május 10-én átköltözött (az épületet Nemzeti Palotának nevezték el), az ülésterem elfoglalta azt az egész épületrészt, amely az Óra pavilont (új nevén Egység pavilont) a Marsan pavilonnal (új nevén a Szabadság pavilonjával) összeköti. A Flore pavilont Egyenlőség pavilonnak hívták. Jean Bullant hatalmas lépcsője vezetett föl az ülésterembe. Az első emelet alatt, amelyet a Konvent foglalt el, a palota egész földszintjét az őrség különféle csapatai szállták meg, telirakták fegyvergúllakkal, tábori ágyakkal. A gyülekezetnek különben díszőrsége is volt, úgy nevezték: „a Konvent gránátosai”.

A palotát, ahol az üléseket tartották, háromszínű szalag választotta el a kerttől, amelyben szabadon járt-kelt a nép.

### 3

Mondjuk el, amit még el kell mondani erről az ülésteremről. Ezen a rettenetes helyen minden érdekes.

A belépő tekintetét először a Szabadság hatalmas méretű szobra vonta magára, amely két széles ablak között állott.

A terem hossza negyvenkét méter volt, szélessége tíz méter, magassága tizenegy méter. Ezek voltak a méretei a király házi színháztermének, amely később a forradalom színtere lett. A

pompás, elegáns terem, melyet Vigarani<sup>132</sup> az udvaroncoknak épített, eltűnt a durván összeeszkábált ácsmunka alatt, amelynek kilencvenháromban a nép súlyát kellett elviselnie. Ez az állványozás, amelyre a nyilvános karzatok épültek (ez olyan részlet, amely megérdemli, hogy megemlítsessék), egyetlen oszlopon nyugodott. Ez az oszlop egyetlen darabból állt, és tízméteres ívnyílása volt. Kevés olyan kariatidát faragtak a világon, amely annyit dolgozott volna, mint ez az oszlop, mert ez éveken át állotta a forradalom kemény lökéseit. Elviselte a helyeslést, a lelkesedést, a szidalmakat, a lármát, a tombolást, a düh kavargó káoszát, a lázadást, és meg se moccant. A Konvent után a Vének Tanácsa ülésezett ebben a teremben. Brumaire 18 szolgálaton kívül helyezte az oszlopot.

Percier abban az időben a faoszlopot márványoszlopokkal cserélte föl, ezek azonban nem szolgáltak olyan hűségesen.

Az építészek elképzelései néha különösek; a Rivoli utca építőjének az ideálja egy ágyúgolyó röppálya volt. Karlsruhe építője inkább a legyező formában találta meg alkotó vágyai kifejezését; annak az építésznek, aki a Konvent tervét készítette, óriási méretű szekrényfiók lebegett a szeme előtt, annak mintájára építette a termet, amelyben 1793. május 10-től kezdve a Konvent tartotta üléseit. Hosszú, magas és csupasz terem volt. A téglalap alakú helyiség egyik hosszanti oldalához egy széles félkör csatlakozott; ez volt a képviselők padjainak amfiteátruma, asztalok nélkül; Garant-Coulon,<sup>133</sup> aki sokat írogatott, térdére fektette a papírjait, és úgy jegyzett; a padokkal szemben volt a szónoki emelvény; a szónoki emelvény előtt állt Lepelletier-Saint-Fargeau<sup>134</sup> mellszobra; a szószék mögött volt az elnök karosszéke.

A mellszobor feje kissé magasabbra emelkedett, mint a szónoki emelvény asztala, ezért később elhelyezték onnan.

A képviselők amfiteátruma tizenkilenc, félkörben elhelyezett padsorból állott, amelyek lépcsőzetesen emelkedtek. A terem sarkaiban rövidebb padsorok járultak az amfiteátrumhoz.

A szónoki emelvény alatt, a patkó alakú üres térségben, teremőrök helyezkedtek el.

Az emelvény egyik oldalán, fekete fakeretben, egy kilenc láb magasságú falitáblán, amelyet középen egy jogyszerű választóvonal osztott ketté, az emberi jogok deklarációja volt olvasható. A tribün másik oldalán a fal egy darabon üres volt, távolabb egy hasonló falitáblára a forradalom második esztendejében hozott alkotmány paragrafusai voltak fölírva, szintén két oszlopban, amelyeket egy kard választott ketté. Az emelvény fölött, a szónok feje fölött, három háromszínű zászló lengedezett; egy zsúfolt, mély, kétrészes páholyból nyúltak elő, szinte vízszintesen. A zászlók rúdjai különben egy oltárfélére támaszkodtak, amelyen ez a fölírás volt olvasható: „A törvény.” Az oltár mögött, mint egy őrszem, mely a szólásszabadságra vigyáz, egy hatalmas római vesszőnyaláb állott; magas volt, mint egy oszlop. Roppant méretű szobrok támaszkodtak a falhoz, a képviselők padjaival szemben. Az elnök jobbán Lükurgosz, balján Szolón szobra emelkedett. A Hegy-párt felett Platón kapott helyet.

A szobrok sima kockákon nyugodtak, ezek meg egy kiugró párkányzaton voltak elhelyezve, amely végigfutott a terem hosszában, és elválasztotta a hallgatóságot a képviselők gyülekezetétől. A közönség erre a párkányra támaszkodott, és úgy nézett le a terembe.

---

<sup>132</sup> Gaspare Vigarani (1586-1663) - több párizsi színház építője.

<sup>133</sup> Garant-Coulon - a párizsi községtanács biztosa, a Konvent tagja.

<sup>134</sup> Michel Lepelletier-Saint-Fargeau (1760-1793) - nemesi származású jogász, a Konvent tagja; megszavazta a király halálát, ezért XVI. Lajos egyik testőre meggyilkolta. Temetése nagy tüntetés volt a királyság ellen.

Az emberi jogok falitáblájának fekete kerete fölért egészen a párkányzatig, megszakította a párkányzat rajzát, megbontotta annak egyenes vonalát, s ez Chabot képviselőt fölháborította.

- Ez csúnya - mondta Vadier-nek.<sup>135</sup>

A szobrok fejét babér- vagy tölgykoszorú koronázta.

A falak mentén egyenes, bő redőjű, a zöld alapszínnél sötétebb zöld koszorúkkal mintázott posztófüggönyök hullottak alá, amelyek a karzat párkányától egész a padlóig beborították a tanácsterem falait. A posztókárpit fölött a fal színe ridegen csupasz fehér volt. Ebbe a falba minden párkányzat vagy virágdísz nélkül két emeletsorban vágódtak be a karzatok. Alul a négyszögletű, felül a kerekded alakú nagy erkélyek, mert még Vitruvius építészeti elvei uralkodtak: a bolthajtásos íveket mindig a gerendás benyílóok fölé kellett emelni. Tíz-tíz tribünje volt az ülésteremnek a terem két hosszabbik oldalán, és a két végén két-két hatalmas páholy: összesen huszonnégy. Ezekben tolongott a hallgatók tömege.

Az alsóbb tribünök látogatói előzőnlöttek minden talpalatnyi helyet, és a karzat minden öblét megszállottak. A felsőbb karzatokon vasrúd korlát futott körül, úgy könyökmagasságban, avégből, hogy a nézőket a lépcsőkről föláramló tömegek ki ne szoríthassák a karzatról az ülésterembe.

Egyszer mégis megtörtént, hogy egy ember lezuhant a karzatról, és félig-meddig Massieu beauvais-i püspök nyakába esett. Nem ütötte agyon magát, s így szólt: „No lám, mégiscsak lehet valami hasznát venni egy püspöknek.”

A Konvent terme általában kétezer személy befogadására volt berendezve, de a felkelés napjaiban háromezer is beszorult.

A Konvent naponta két ülést tartott, egyet délelőtt, egyet az esti órákban.

Az elnök karosszékének kerek volt a háta, és aranyos szögekkel verték ki.

Asztala négy szárnyas szörnyfigurára támaszkodott, amelyek egyetlen lábon ültek. Mintha az Apokalipszisből szalajtották volna ide őket, hogy tanúi legyenek a forradalomnak. Mintha azért fogták volna ki őket Ezékiel szekeréből, hogy Sanson<sup>136</sup> taligáját húzzák.

Az elnök asztalán nagy csengő állott, amely kisebbfajta harangnak is beillett volna, továbbá hatalmas réz tintatartó, és egy nagy, pergamenbe kötött könyv, amely az ülések jegyzőkönyveit tartalmazta.

Néha egy-egy levágott fejből erre az asztalra csurrant a vér, ahogy a pika végén odanyújtották.

A szónoki emelvényre kilenc lépcsőfok vezetett. Ez a lépcső olyan magas, meredek és kényelmetlen volt, hogy Gensonné egyszer megbotlott rajta, amikor az emelvényre igyekezett. - Ez a lépcső olyan, mint amelyik a vérpadra visz! - mondta. - Jól teszed, ha megtanulod rajta a járást - kiáltotta oda Carrier.<sup>137</sup>

Azokon a helyeken, ahol a fal túlságosan üresnek és mezítelennek látszott, például a terem sarkaiban, az építész díszítésül vesszőnyalábokat applikált; a fejszék éle kifelé fordult.

---

<sup>135</sup> Marc-Guillaume-Albert Vadier (1736-1828) - a Konvent Hegy-párti képviselője. Robespierre ellenfele. Állambiztonsági tisztviselő.

<sup>136</sup> Charles-Henri Sanson (1740-1793) - régi párizsi hóhérdinasztia tagja, ő végezte ki XVI. Lajost is.

<sup>137</sup> Jean-Baptiste Carrier (1756-1794) - a Konvent képviselője, Normandiában és Bretagne-ban az ellenforradalmárok ellen harcolt. Thermidor 9-e után kivégezték.

A szónoki emelvénytől jobbra és balra két oszlopon egy-egy tizenkét láb magas kandeláber emelkedett, amelynek csúcsán négy pár lámpás pislákol. Minden karzaton volt egy-egy ilyen kandeláber. A lámpatartók alapzataira szabályos karikák voltak faragva, ezeket a nép a guillotine nyakláncainak nevezte.

A képviselők padjai majdnem a karzatok párkányáig emelkedtek, a nép és képviselői közvetlenül beszélgethettek egymással.

A tribünök kijárói a folyosók valóságos útvesztőibe torkollottak, amelyekben néha vad láрма uralkodott.

A Konvent túlnőtt a palota keretein, és kiáradt a szomszéd palotákba, a Longueville és a Coigny család házaiba. A Coigny-palota helyiségeibe hordták át augusztus 10-e után a királyi lakosztályok bútorait, ha hitelt lehet adni lord Bradford egy levelének. Két álló hónapig tartott, amíg kiürítették a Tuilériákat.

A különböző bizottságokat az ülésterem közvetlen közelében helyezték el; az Egyenlőség pavilonban volt a Törvényszerkesztő, a Földművelésügyi és Kereskedelemügyi Bizottság tanácskozóterme; a Szabadságról elnevezett pavilonban helyezkedett el a Tengerészeti, a Gyarmatügyi, a Pénzügyi, a Bankjegykibocsátó és a Közjóléti Bizottság, az Egység pavilonban ült a Hadügyi Bizottság.

A Nemzetbiztonsági Bizottság egy sötét, éjjel-nappal lámpával megvilágított folyosón keresztül érintkezett a Közjóléti Bizottság tagjaival; ez a bizottság minden rendű és rangú kémek egész sokaságát fogadta. Itt csak halkan beszéltek.

A Konvent korlátját több ízben áthelyezték. Általában az elnök jobbján volt.

A terem végén az a két válaszfal, amely a képviselők padjainak amfiteátrumát jobb és bal oldalon lezárta, maga és a fal között két hosszú, keskeny folyosót hagyott, melyekre két sötét, szögletes ajtó nyílt. Ezeken az ajtókon át jártak ki és be a terembe.

A képviselők azon az ajtón léptek be az ülésterembe, mely a Feuillants kolostor<sup>138</sup> terasza felé nyílt.

Ezt a termet nappal alig világította meg néhány sápadt ablak, alkonyatkor meg rosszul világították meg a fakó fáklyák: mindig valami éjhomály borongott benne. Ez a felemás világítás csak az esti sötétséget növelte. Lámpavilágnál gyászosak voltak az ülések. Az emberek nem láttak a terem egyik sarkából a másikba, a jobb- és baloldal padjaiból bizonytalan körvonaltú alakok szidalmazták egymást. Az emberek egymásba ütköztek, és nem ismerték meg egymást. Egy napon Laignelot<sup>139</sup> a szónoki emelvény felé sietve, a lefelé vezető folyosón nekiütközött valakinek. - Bocsánat, Robespierre - mondja neki szabadkozva. - Kinek nézel engem? - válaszol egy rekedt hang. - Bocsásson meg, Marat - mondja Laignelot.

Lenn a földszinten, az elnöki emelvénytől jobbra és balra, két fönntartott tribün volt, mert - furcsa dolog, de így van - a Konventben is voltak kiváltságos hallgatók. Ezeket a tribünöket függönyök ékesítették. A gerendapárkány közepén két aranybojt fogta össze a drapériát. A nép karzata csupasz és dísztelen volt.

---

<sup>138</sup> A Feuillant szerzetesrend párizsi kolostorában tartotta üléseit az Alkotmányozó és Törvényhozó Gyűlés, valamint a Konvent is, a Tuilériákba való átköltözés előtt. Ez a kolostor volt a székhelye A forradalom barátainak társasága elnevezésű politikai csoportosulásnak is. Ide tartoztak kezdetben a jakobinusok is. A feuillant-ok 1791 júliusában váltak ki, amikor a jakobinusok a király trónfosztását követelték.

<sup>139</sup> Laignelot - vidéken működő konventbiztos.

Az egész környezet riasztó, vad és szabályos volt. Kifogástalan és zordon. Kissé ilyen volt az egész forradalom. A Konvent terme volt a legjellemzőbb mintaképe annak, amit az építészek azóta így neveznek: „Messidori építészet.” Ez tömörséget és könnyedséget jelent. Ennek a kornak az építői az arányosságot tekintették a szépség ideáljának. A reneszánsz XV. Lajos korában mondta ki utolsó szavát, azután következett a visszahatás. A nemes formákat ízetlenséggé, a tisztaságot unalommal változtatták. A szemérmeskedés az építkezésben is érvényesülhet. A XVIII. század forma- és színorgiái után a művészet mintegy koplalókúrára fogta magát, és csak az egyenes vonalakat tűrte. Az efféle haladás hamarosan rútsággá fajul. A csontvázig leegyszerűsített művészet jellemezte ezt a kort.

Az effajta bölcsességnek és mértékletességnek az a hátránya, hogy a stílus ésszerűvé és szegényessé válik.

A politikai indulatoktól eltekintve, ha csupán az építészetet nézzük, a teremből bizonyos borzongó hűvösség áradt. Az ember emlékeiben valahogy fölbukkant a régi színház képe, rózsagírlandos páholyaival, piros és azúrkék mennyezetével, az üvegkristályos, csillogó csillár, a gyémántos, villogó, karos gyertyatartókkal, a galambbegy színű kárpittal, a függönnyel, melyen amorettek és nimfák szállongtak, a dús drapériákkal, az egész festett, aranyos, faragott, gáláns királyi idill, amely betöltötte mosolyával a komor helyiséget, de most köröskörül csupa kemény, szögletes, hideg, metsző élességű vonal látszott, mintha minden acélból volna; mintha Boucher-t<sup>140</sup> lenyakazta volna David.

#### 4

Aki a gyülekezetet látta, már nem gondolt a teremre. Aki ezt a drámát látta, már nem törődött a díszletekkel. Sohase láttunk ennél furább és ennél fenségesebb testületet. Csupa hős, egy gyáva farka. Dúvadak a hegy hátán, csúszómászók a mocsárban. Itt nyüzsgöttek, itt tolongtak, hadakoztak, fenyegetőztek, harcoltak és éltek azok a harcosok, akik ma már csak fantomok.

Titánok fölvonulása.

Jobbra volt a Gironde, a gondolkodók légiója; balra a Montagne; a Hegy-párt, harcosok serege. Egyik oldalon Brissot, aki átvette a Bastille kulcsait; Barbaroux, akire a marseille-iek esküdtek; Kervélégan, aki a bresti zászlóaljat vezette, mely a Saint-Marceau külvárosban állomásozott; Gensonné, aki megállapította a képviselők fensőbbiségét a tábornokokkal szemben; a végzetes Guadet, akinek a királyné egy éjszaka a Tuilériákban megmutatta az alvó trónörökös; Guadet megcsókolta a gyermek homlokát, és levágatta az apja fejét; Salles, aki leleplezte a Hegy-párt és Ausztria állítólagos bizalmas kapcsolatait; Sillery, a jobboldal sántája, Couthon,<sup>141</sup> a baloldal bénája; Lause-Duperret,<sup>142</sup> akit egy újságíró aljasnak nevezett, mire ő az újságírót meghívta ebédre ezekkel a szavakkal: „Jól tudom, hogy ez a szó: *aljas*, nem jelent egyebet, mint hogy az illető másképp gondolkodik, mint mi”; Rabaut Saint-Étienne, aki az 1790. esztendőre szerkesztett kalendáriumát így kezdte: „A forradalom befejeződött”; Quinette, XVI. Lajos egyik megbuktatója; Camus, a janzenista, aki a klérus új

---

<sup>140</sup> François Boucher (1703-1770) - festő és grafikus, a Régensség divatos művésze.

<sup>141</sup> Georges Couthon (1755-1794) - ügyvéd, a Konvent tagja, Robespierre híve, vele együtt végezték ki.

<sup>142</sup> Claude Lause-Duperret (1747-1793) - girondista konventtag, Charlotte Corday bűntársa.

polgári szervezeti rendjét szerkesztette, hitt Pâris diakónus<sup>143</sup> csodáiban, éjszakánként egy hét láb magas feszület előtt térdelt, amely a hálósobájának falán függött; Fauchet, egy másik pap, aki július 14-én együtt lépett fel Camille Desmoulins-nel;<sup>144</sup> Isnard, aki azt a bűnt követte el, hogy kimondotta: „Párizst földig le fogják rombolni”, mégpedig majdnem ugyanazon a napon mondta ki, amikor Brunswick tábornok kijelentette: „Párizst felperzseljük”; Jacob Dupont, aki elsőnek kiáltotta el a Konventben: „Ateista vagyok”, s akinek Robespierre ezt válaszolta: „Az ateizmus az arisztokrácia mulatsága”; Lanjuinais, a keményfejű, okos és bátor breton; Ducos,<sup>145</sup> Boyer-Fonfrède<sup>146</sup> Euryalus,<sup>147</sup> Rebecqui,<sup>148</sup> Barbaroux Püladésze, aki lemondott képviselői mandátumáról, mert Robespierre-t még nem fejezték le, Richaud, aki a körzetek állandó jellege ellen lépett fel; Lasource, aki ezt a gyilkos szöveget bocsátotta ki: „Átok a hálás nemzetekre!”, és aki önmagával került ellentmondásba, amikor a vérpadra vezették, ezt a kevély üzenetet küldvén a Hegy-pártiaknak: „Azért halunk meg, mert a nép még nem ébredt öntudatra, és meg kell halnotok, mert a nép egyszer föl fog ébredni”; Birotteau, aki kimondatta a Konventtel a mentelmi jog eltörlését, és ezzel öntudatlanul maga is odaállt a nyaktiló kovácsolói közé, és magának is előkészítette a vérpadot; Charles Villette, aki ezzel a kijelentéssel igyekezett megnyugtatni lelkiismeretét: „Nem akarok szavazni a nyaktiló árnyékában”; Louvet, a *Faublas*<sup>149</sup> szerzője, aki mint könyvtáros végezte életét a Palais-Royal árkádjai alatt, és Lodoïska<sup>150</sup> ült a pénztárában; Mercier, a *Párizsi életképek* szerzője, aki így kiáltott föl: „Január 21-ét<sup>151</sup> minden király megérezte a nyakszirtje körül”; Marec, akinek „a régi korlátozásokat visszakívánó frakció” okozott gondot; Carra, az újságíró, aki a vérpad lépcsőjén így szólt a hóhérhoz: „Sajnálom, hogy meg kell halnom. Szívesen megnéztem volna, mi történik ezután”; Vigée, aki a „Mayenne-et-Loire második zászlóaljának gránátosa” címet viselte, és aki, amikor a karzat hangosan lázongott ellene, így kiáltott föl: „Indítványozom, hogy a karzat első megmukkanására valamennyien hagyjuk el a termet, és kivont karddal vonuljunk Versailles-ba!”; Buzot, akinek éhen kellett halnia; Valazé, aki tulajdon töre által veszett el; Condorcet, akinek Bourg-la-Reine-ben kellett meghalnia, melyet akkoriban Bourg-Égaliténak neveztek, és akit az árult el, hogy Horatiusát a zsebében hordozta; Pétion, akinek az volt a sorsa, hogy 1792-ben a nép imádja és 1794-ben a farkasok falják föl; és még húsz más: Pontécoulant<sup>152</sup> Marboz, Lidon, Saint-Martin,<sup>153</sup> Dussaulx, Juvenalis fordítója, aki

---

<sup>143</sup> Pâris diakónus (1690-1727) - janzenista pap, akinek a sírját nagy tömegben keresték fel a csodahívó párizsiak.

<sup>144</sup> Camille Desmoulins (1760-1794) - ügyvéd, a forradalom újságírója és szónoka. Dantonnal együtt végezték ki.

<sup>145</sup> Roger Ducos (1747-1816) - jogász, a Konvent tagja.

<sup>146</sup> Jean-Baptiste Boyer-Fonfrède (1766-1793) - a Konvent girondista tagja, 1793-ban elnöke; októberben kivégezték.

<sup>147</sup> Euryalus - fiatal trójai hős Vergilius *Aeneis*-ében. Nisus hű barátja.

<sup>148</sup> Rebecqui - a párizsi községtanács tagja.

<sup>149</sup> Louvet 1787-1790 között megjelent népszerű regénye *Faublas*-nak, egy tizenhat éves fiúnak szerelmi kalandjairól.

<sup>150</sup> Lodoïska - Louvet szeretője.

<sup>151</sup> 1793. január 21-én végezték ki XVI. Lajost.

<sup>152</sup> Louis-Gustave Pontécoulant (1764-1853) - girondista képviselő; visszautasította a megbízást, hogy Charlotte Corday-t védje a forradalmi törvényszék előtt.

<sup>153</sup> Saint-Martin - a kor misztikus filozófusa.

végigküzdötte a hannoveri hadjáratot; Boileau,<sup>154</sup> Bertrand, Lesterp-Beauvais, Lesage,<sup>155</sup> Gomaire, Gardien, Mainvielle, Duplantier, Lacaze,<sup>156</sup> Antiboul,<sup>157</sup> élükön egy Barnave-val,<sup>158</sup> akit Vergniaud-nak neveztek.

A másik oldalon: Antoine-Louis-Léon Florelle de Saint-Just sápadt, szép, szabályos arca, alacsony homloka, titokzatos szeme, mély bánata és huszonhárom éve; Merlin de Thionville,<sup>159</sup> akit a németek *Feuer Teufel*-nek, „Tüzes ördög”-nek neveztek; Merlin de Douai, a gyanúsakról szóló törvény vétkes szerzője; Soubrany,<sup>160</sup> akit prairial<sup>161</sup> elsején Párizs népe generálisnak akart megtenni, Lebon, a volt pap, aki azzal a kézzel, amellyel valamikor szenteltvizet szórt, most kardot forgatott; Billaud-Varennes,<sup>162</sup> aki előre látta a jövő törvényszékét: nem bírakat, hanem döntőbírákat kívánt; Fabre d'Églantine, akinek volt egy kedves ötlete, a forradalmi kalendárium, ahogy Rouget de Lisle-t is megszállotta egyszer az ihlet, amikor a *Marseillaise*-t költötte, de ezek a nagy gondolatok nem ismétlődtek meg náluk; Manuel, a Kommün ügyésze, aki ezt mondta: „Ha egy király meghal, az nemcsak annyit jelent, hogy egy emberrel kevesebb”; Goujon, aki bevonult Tripstadtba, Neustadtba és Speierbe, és látta a porosz hadsereg futását; Lacroix, az ügyvéd, aki tábornok lett, és hat nappal augusztus 10-e előtt avatták Szent Lajos-lovaggá; Fréron-Therszitész,<sup>163</sup> Fréron-Zoilosz<sup>164</sup> fia; Ruhl, a páncélszekrény könyörtelen kutatója, akit sorsa, a Köztársaság, öngyilkosságra szánt, mert megölte magát azon a napon, amikor meghalt a Köztársaság; Fouché, ez a démoni lélek, aki egy hulla ábrázatát viselte; Camboulas, a Père Duchêne barátja, aki így szólt Guillotinhez: „Te a Feuillants klub embere vagy, de a lányod jakobinus”; Jagot, aki a foglyok mezítlenségéről panaszkodóknak ezt felelte: „A börtön, az a rabok kőből való ruházata”; Javogues, a Saint-Denis-i királýsírok könyörtelen nyitogatója; Osselin, aki üldözte az ellenforradalmárokat, de a lakásán rejtegetett egy üldözött nőt, Charry asszonyt; Bentabolle, aki amikor elnökölt az üléseken, jelt adott a karzatnak, hogy mikor kell tapsolni vagy tiltakozni; Róbert, az újságíró, Kéralio kisasszony férje, aki ezt írta a naplóba: „Se Robespierre, se Marat nem jár hozzánk, Robespierre majd eljön, ha akar, Marat soha”;

---

<sup>154</sup> Jacques Boileau - a Konvent számos vizsgálóbizottságának a tagja.

<sup>155</sup> Lesage - a Konvent tagja, a thermidori ellenforradalom után nagy szerephez jutott.

<sup>156</sup> Mainvielle, Lacaze - 1793-ban kivégzett girondista konventtagok.

<sup>157</sup> Ch.-Louis Antiboul - a Konvent korzikai biztosa.

<sup>158</sup> Antoine Barnave (1761-1793) - ügyvéd, alkotmányos monarchista, majd girondista képviselő.

<sup>159</sup> Antoine Merlin de Thionville (1762-1833) - a Konvent Hegy-párti képviselője, 1792-ben Mainz ostrománál tűnt ki. Robespierre ellenfele, a Direktórium idején üldözte a jakobinusokat.

<sup>160</sup> Pierre Soubrany (1752-1795) - akit a prairiali megmozdulásban való részvételéért halálra ítélték.

<sup>161</sup> „Réthónap”. - A Köztársaság III. évének prairial elsején (1795. május 20.) a nyomorgó párizsi nép megtámadta a Konventet és „Kenyeret, 1793-as demokratikus alkotmányt” követelt.

<sup>162</sup> Jean-Nicolas Billaud-Varennes (1756-1815) - a Konvent Hegy-párti tagja, részt vett a thermidor 9-i államcsíny előkészítésében.

<sup>163</sup> Therszitész - a Tróját ostromló görög sereg egyik harcosa: rút, gyáva, fecsegő, szemtelen. Victor Hugo hasonlatában ő Stanislas Fréron, aki a thermidori reakció oldalára állott.

<sup>164</sup> Zoilosz (i. e. IV. sz.) - görög szofista filozófus, aki Homérosz ellen írt kicsinyes kritikájáról vált hírhedtté. Zoilosz neve az irigykedő, rosszindulatú kritikázót jelenti. Victor Hugo itt Stanislas Fréron apjára, Elie-Catherine Fréronra gondol (1719-1776), aki irodalmi kritikus volt, és szüklátókörién vitázott a XVIII. század új szellemű íróival, gondolkodóival.

Garant-Coulon, aki büszkén indítványozta, amikor Spanyolország be akart avatkozni XVI. Lajos pörébe, hogy a gyűlés meg se hallgassa egy király levelét egy másik pörbe fogott király ügyében; Grégoire,<sup>165</sup> aki az őskeresztény egyház méltó püspöke lehetett volna a forradalom kezdetén, de a császárság alatt eladta a köztársasági Grégoire-t, amikor Grégoire gróf lett belőle; Amar, aki ezt mondta: „Az egész világ elítéli XVI. Lajost. Hová lehet ez ellen fellebbezni? A csillagokhoz!”; Rouyer, aki január 21-én ellenezte, hogy üdvölvést adassanak az Új-híd ágyújából, mondván: „Ha egy király feje lehull, annak nem kell nagyobb zajt ütni, mint ha egy más ember feje hull a kosárba”; Chénier, André Chénier bátyja; Vadier, egy azok közül, akik pisztolyt fogtak a karzatra; Tanis,<sup>166</sup> aki egyszer ezt mondta Momorónak: „Azt akarom, hogy Marat és Robespierre összecsókolózzon az asztalomnál.” „Hol is lakol te?” „Charentonban.”<sup>167</sup> „Nem csodálom” - mondta Momoro; Legendre, aki a francia forradalom mészárosa volt, ahogy Pride az angol forradalom mészárosa volt. „Jöjj csak ide, hadd taglózsalak le!” - kiáltotta egyszer Lanjuinais felé. Lanjuinais így felelt: „Előbb mondasd ki a Konventtel, hogy taglózni való barom vagyok”; Collot d’Herbois, ez a sötét komédiás, aki arcán az antik világ kétszajú maszkját viselte, amely egyszerre tudott igent és nemet mondani, egyik szájával helyeselte azt, amit a másikkal elítélt, ostorozta Carrier nantes-i tevékenységét, és istenítette Chalier<sup>168</sup> lyoni munkáját, Robespierre-t a vesztőhelyre küldte, Marat-t meg a Panthéonba; Génissieux, aki halálbüntetést kért bárki ellen, akinél „XVI. Lajos mártíromságának emlékérmé”-t találják; Léonard Bourdon,<sup>169</sup> a tanító, aki felajánlotta házát a Jura hegység aggastyánjának; Topsent, a tengerész; Goupilleau, az ügyvéd; Laurent-Lecointre, a kereskedő; Duhem, az orvos; Sergent, a szobrász; David, a festő; Joseph Égalité herceg és még mások; Lecointe-Puiraveau, aki azt kívánta, hogy Marat-t törvényesen nyilvánítsák örültnek; Róbert Lindet, annak a polipnak különös megteremtője, amelynek a Nemzetbiztonsági Bizottság volt a feje, és amely huszonegyezer karral, a forradalmi bizottságokkal fonta át Franciaországot; Leboeuf, akiről Girey-Dupré az *Álhazafiak karácsonya*-ban ezt a verset írta:

### Leboeuf rábőgött Legendre-ra

Thomas Payne,<sup>170</sup> a jámbor amerikai; Anacharsis Cloots, aki német volt, báró, milliomos, ateista, hébertista és különben szelíd lélek; a becsületes Lebas, a Duplay család barátja; Rovère, azok közül a ritka emberek közül való, akik csupán a gonoszság kedvéért voltak gonoszak, mert az öncélúság sokkal valóságosabb, mintsem gondolná az ember; Charlier, aki azt kívánta, hogy az arisztokratákat magázással különböztessék meg; Tallien, elégikus lélek és egyben könyörtelen, aki szerelemből csinálta thermidor 9-ét; Cambacères, az ügyész, aki

---

<sup>165</sup> Henri Grégoire (1750-1831) - pap, a Konvent tagja, megszavaztatta a rabszolgaság eltörlését.

<sup>166</sup> Étienne-Jean Tanis (1757-1832) - ügyvéd, Párizs képviselője a Konventben; állambiztonsági ügyekkel foglalkozott.

<sup>167</sup> Párizs melletti város, ahol tébolyda működött. „Charentoni ember” a köznyelvben bolondot jelentett.

<sup>168</sup> Joseph Chalier (1747-1793) - Lyon egyik forradalmi vezére. Az 1793-as királypárti megmozdulás miatt - a Konvent utasítása ellenére - kivégezték.

<sup>169</sup> Léonard Bourdon (1758-1815) - a Konvent tagja, Hébert híve. A császárság idején a touloni katonakórház gondnoka volt. A Bourbonok restaurációja idején sok forradalmárt megmentett.

<sup>170</sup> Thomas Payne (1737-1809) - amerikai publicista, az amerikai függetlenség harcosa. 1793-ban francia állampolgárságot kapott, a Konventben a girondisták pártján állott, letartóztatták.



később hercegi címet kapott; Carrier, az ügyész, aki tigrissé vált; Laplanche,<sup>171</sup> aki egy napon fölkiáltott: „Azt kívánom, hogy a riasztó ágyúnak adják az elsőbbséget”; Thuriot, aki azt indítványozta, hogy a forradalmi törvényszékeken az esküdtbírák hangosan adják le szavazatukat; Bourdon de l’Oise, aki párbajra hívta Chambont, följelentette Payne-t, és akit Hébert juttatott törvényszék elé; Fayot, aki azt indítványozta, hogy „gyűjtogató csapatokat” küldjenek Vendée-ba; Tavaux, aki április 13-án kevés híján kibékítette a Gironde-ot a Hegy-párttal; Vernier, aki azt kívánta, hogy a Gironde és a Hegy-párt főemberei menjenek el a harctérre, mint egyszerű katonák; Rewbell, aki bezárkózott Mainzban; Bourbotte, aki alól Saumur bevételénél kilőtték a lovat; Guimbertau, aki a cherbourg-i partvidék hadseregét vezényelte; Jard-Panvilliers, aki a La Rochelle-i partvidéki hadsereget vezette; Lecarpentier, aki a Cancale vidéki hajóhadat vezette; Roberjot, akit Rastadtban orvul megöltek; Prieur de la Marne, aki ha táborba szállott, lovaskapitányi vállrojtját viselte; Levasseur de la Sarthe, aki egyetlen szavával rávette Serrent Saint-Amand-i zászlóaljparancsnokot, hogy a halálba rohanjon; Reverchon, Maure, Bernard de Saintes, Charles Richard, Lequinio és e csoport élén egy Mirabeau, akit Dantonnak neveztek.

A két táboron kívül, mindkettőt sakokban tartva, egy ember állott: Robespierre.

## 5

Alant az irtózat görnyedt, mely eredhet nemes érzésekből, továbbá a gyávaság, amely aljasságból ered. A szenvedély, a hősiesség, az önfeláldozás, az elkeseredés táborá alatt a névtelenek szürke sokadalma nyüzsgött.

A Konvent alja az a csoport volt, melyet Plaine-nek (Lapálynak) neveztek. Itt gyülekeztek azok az emberek, akik jobbra-balra ingadoztak, a bizonytalankodók, a tétovázók, a hátrálók, a halogatók, a firtatók, akik mind tartottak valakitől. A Hegy-párt a kiválasztottak csapata volt, a Gironde az elit, a Lapály a tömeg. A Lapály Sieyèsben összegeződött és összpontosult.

Sieyès: tartalmas ember, aki üres lett. Megállt a harmadik rendnél, a népig nem tudott emelkedni. Vannak olyan szellemiségek, akik mindig megállnak félúton. Sieyès tigrisnek nevezte Robespierre-t, aki őt vakondnak nevezte. Sieyès a filozófia nem a bölcsességhez, hanem az óvatossághoz vezette. Ő a forradalomnak nem szolgálja, hanem udvaronca volt. Egyszer lapátot fogott, és elment a néppel dolgozni a Mars-mezőre, és ugyanazt a targoncát tolta, amit Alexandre de Beauharnais.<sup>172</sup> Erélyt tanácsolt másoknak, de ő maga nem élt vele. Ezt mondta a girondistáknak: „Állítsátok az ágyúkat a magatok oldalára.” Vannak gondolkodók, akik harcolni is tudnak, mint például Condorcet, aki Vergniaud oldalára állott, vagy Camille Desmoulins, aki Dantonnak fogta pártját. Vannak gondolkodók, akik csak élni akarnak, ezek Sieyès mellé szegődtek.

A legnemesebb boroknak is van seprőjük. A Lapály alatt ott lappangott még a Marais (a Mocsár). Visszataszító állóvíz, amelyen áttetszett az önzés. Ebben didergett a remegők néma várakozása. Ez volt a legnyomorultabb látványosság. Minden gyalázat, semmi szégyenérzés; a lappangó düh; a szolgai lázadás. Cinikusak és gyávák voltak. A gyávaságnak minden bátorsága megvolt bennük; a Gironde volt a szívük szerint való párt, de a Hegy-párt mellett szavaztak; a döntés gyakran tőlük függött, ők mindig arra az oldalra tódultak, amely felé a si-

---

<sup>171</sup> Laplanche - volt püspöki helynök, a Konvent megbízottja Loiret és Cher megyében.

<sup>172</sup> Alexandre de Beauharnais (1760-1794) - arisztokrata tábornok. Felesége később I. Napóleon első felesége lett. Mainz feladásában való bűnrészessége miatt kivégezték.

ker hajlott. Kiadták XVI. Lajost Vergniaudnak, Vergniaud-t Dantonnak, Dantont Robespierre-nek, Robespierre-t Talliennek. Amíg élt, Marat-t kipellengéreztek, amikor meghalt, istenítették. Mindenkit és mindent támogattak, amíg meg nem döntötték. Ösztönszerűen adták meg a végső lökést mindannak, ami ingadozott. Ők elvből mindig az erők mellé szegődtek, azzal a föltétellel, hogy ők lesznek az erők béresei; de aki egyszer ingadozni kezdett, azt árulónak tekintették. Ők voltak a tömeg, övék volt az erő, és ők képviselték a félelmet. Innen eredt annyi ocsmányság vakmerősége.

Ebből született május 31-e,<sup>173</sup> germinal 11-e és thermidor 9-e. Tragédiák, amelyeket óriások bogozgattak, és törpék oldottak meg.

## 6

A szenvedélyektől lángoló emberek álmodozókkal ültek egy sorban. Utópia élt közöttük, minden alakjában; harcias formában azoknál, akik elismerték a vérpad szükségességét; jámbor és ártatlan formában azoknál, akik el akarták törölni a halálbüntetést: kísértet a trónok körül, angyal a nép oldalán. A harcias jellemek mellett olyanok is voltak ott, akik csak kotlottak. Egyesek a háborút, mások a békét forgatták fejükben; az egyik agy, a Carnot-é, tizennégy hadsereget szült, Jean Debry, a másik, a demokratikus világszövetségről ábrándozott. A dühödt ékesszólás, üvöltő és zsörtölődő hangok mellett hallgatag és termékeny csönd is volt. Lakanal nem szónokolt, de magában kidolgozta a közoktatás új szervezetét. Lanthenas hallgatott, de megteremtette az elemi népiskolákat; Revellière-Lepeaux szintén hallgatott, és arról álmodozott, hogy a filozófiát a vallás rangjára kell emelni. Mások kisebb, de gyakorlati részletkérdésekkel foglalkoztak. Guyton-Morveau a kórházak higiénijának megjavításával; Maire a tényleges szolgáltatások kötelezettségének megszüntetésével; Jean-Bon-Saint-André az adósok börtönének és a testi kényszerítés törvényének hatályon kívül helyezésével; Romme Chappe javaslatával;<sup>174</sup> Duboë a levéltárak rendezésével; Coren-Fustier az anatómiai és természetrajzi laboratóriumok megteremtésével; Guyomard a folyami hajózással és az Escaut folyó zsilipjeivel. A művészetnek is megvoltak a maga fanatikusai és mániákusai. Január 21-én, amikor a király feje lehullott a Forradalom terén, Bezárd, Oise megye képviselője lement megvizsgálni egy Rubens-képet, melyet a Saint-Lazare utca egyik odújában fedeztek fel. Művészek, szónokok, próféták és kolosszusok, mint Danton, naiv gyerekek, mint Cloots, gladiátorok és filozófusok, valamennyien egy cél felé törtek: a haladás felé. Semmi se riasztotta meg őket. A Konvent nagysága éppen abban mutatkozott meg, hogy szenvedélyesen kereste, mennyi a valóság abban, amit az emberek lehetetlenségnek neveznek. Az egyik szélsőség képviselője Robespierre, aki szigorúan a jogra tekintett, a másik szélsőséget Condorcet képviselte, aki szigorúan a kötelességre tekintett.

Condorcet az ábrándok és a világosság embere volt. Robespierre a kivitel embere. Néha a kiöregedett társadalmak végső válságában a kivitel kiirtást jelent. A forradalmaknak két oldala van, emelkedője és lejtője. A két hegyoldalon minden éghajlat megtalálható, a jégmező éppúgy, mint a virágoskert. Ezek a zónák megteremtik a maguk embereit, azokat is, akik a napfényben élnek, azokat is, akik a viharban.

---

<sup>173</sup> Május 31-e - 1794. V. 31-én tartóztatták le Dantont és társait. A Victor Hugo által egymás mellé állított dátumok a forradalom három fontos állomását jelzik: a girondisták, Danton és Robespierre bukását.

<sup>174</sup> Claude Chappe (1763-1805) - egy optikai (karjelzős) távírókészülék feltalálója.

Mutogatták a bal oldali folyosónak azt a szögletét, ahol Robespierre ezt súgta Garat-nak, Clavière barátjának fülébe: „Clavière mindenütt lázadást szított, ahol levegőt szívott.” Ugyanebben a szögletben - amely alkalmas volt titkos beszélgetések folytatására és félhalk dühkitörésekre - szidta össze Romme-ot Fabre d'Églantine. Szemére vetette, hogy elcsúfította a kalendáriumát, mert a „Fervidor”-t „Thermidor”-ra változtatta. Mutogatták azt a beszöggelést is, ahol Haute-Garonne megye hét képviselője szorongott, akiket elsőnek szólítottak fel arra, hogy ítéletet mondjanak XVI. Lajos felett, s akik egymás után így nyilatkoztak: Mailhe: „Halál!” - Delmas: „Halál!” - Projean: „Halál!” - Calès: „Halál!” - Ayrat: „Halál!” - Julien: „Halál!” - Desacy: „Halál!”. A történelmet ez az örökös visszhang tölti meg, és amióta csak emberek igazságot szolgáltatnak, ez mindig a sírgödör sóhaját visszhangozza a törvényszékek falain. Ujjal mutogattak mindazokra a férfiakra, akikről az arcok sokadalmas összevisszaságában a tragikus szavazás lármája felhangzott. Paganelt, aki azt mondta: „Halál! Egy király csak halálában lehet jó valamire”; Millaud-t, aki így szólt: „Ha a halálbüntetés nem léteznék, most kellene feltalálni”; az öreg Raffron du Trouillet-t, aki azt kívánta: „Végezzék ki minél előbb!”; Goupilleau-t, aki ezt kiabálta: „Azonnal vérpadra vele! A lassúság súlyosbítja a halált”; Sieyès gyászos tömörséggel csak ennyit mondott: „Halál!” Thuriot visszautasította Buzot indítványát, hogy a néphez fellebbezenek: „Hogyan? Az alsó törvényszékek mindegyikéhez akarja vinni az ügyet! Negyvennégyezer bíróság elé! Micsoda vég nélküli procedúra! XVI. Lajos feje kényelmesen megöszülhetne addig, amíg levágyják!”; Augustin-Bon Robespierre így kiáltott fel bátyja szavazata után: „Nem ismerem el azt emberséggésnek, ami legyilkolja a népeket és megkegyelmez a kényúrnak. Halált reá! Haladékot adni néki? Ez annyit jelent, hogy fellebbezünk, de nem a néphez, hanem a többi elnyomóhoz”; Foussedoire, aki Bernardin de Saint-Pierre-t<sup>175</sup> helyettesítette, ezt mondta: „Irtózom attól, hogy embervért ontsak, de egy király vére, az nem ember vére. Halált reá”; Jean-Bon-Saint-André azt mondta: „Nincs szabad nép halott tirannus nélkül!”; Lavicomterie ezt jelentette ki: „Amíg a zsarnok lélegzik, a nép fuldoklik. Halált reá”; Châteauneuf-Randon ezt kiáltotta oda: „Halál utolsó Lajos fejére!”; Guyardin ezt kívánta: „Végezzék ki a Ledöntött Korlátokat!” A Ledöntött Korlátok a trón korlátaikat jelentették; Tellier ezt mondta: „Kovácsoljanak ellenségeink ellen olyan kaliberű ágyút, mint XVI. Lajos feje!” Aztán az engedékenyek: Gentil ezt mondta: „Én a bebörtönzésére szavazok. Ha I. Károlyt csinálunk belőle, akkor Cromwellt is teremtetünk”; Bancal így szólt: „Száműzetést javaslok. Látni akarom a világ első királyát, aki valami mesterségre kényszerül, hogy megélhessen”; Albouys ezt kívánta: „Száműzzék! Kísértsen ez az élő kísértet a többi trón körül!”; Zangiacomi azt mondta: „Börtönözzék be. Ijesztő példaként őrizzük az élő Capet-t”; Challion ezt mondta: „Hagyjuk életben. Ha holt embert csinálunk belőle, Róma szentet csinál belőle.” Míg ezek az ítéletek elhangzottak a szigorú ajkokról, és egymás után enyésztek el a történelemben, fönny a karzaton kivágott ruhás és cicomás asszonyok számlálták a szavazatokat. Kezükből lista volt, és minden szavazat alá gombostűt szúrtak.

Ahová egyszer a tragédia betette a lábát, ott a borzalom és a szánsalom tanyázik.

Ettől fogva uralkodásának bármely szakában nézzük is a Konventet, mindig az utolsó Capet elítélőjét látjuk benne; mintha január 21. legendája belevegyülne minden tettebe; ez a félelmetes gyülekezet telve volt azzal a végzetes fuvallattal, amely ráfűjt és eloltotta a monarchia tizenhét százada égő öreg fáklyáját; minden király pörét ez egyetlen király pörében

<sup>175</sup> Henri Bernardin de Saint-Pierre (1737-1814) - érzelmes író, *Pál és Virginia* című idillikus regényével nagy sikert ért el.

döntötték el; ez volt annak a nagy háborúnak a kiindulópontja, amelyet a Konvent a múltnak üzent; akármivel foglalkozott is a Konvent ülése, aki azt végignézte, XVI. Lajos vérpadjának árnyékát látta rajta; a nézők Kersaint és Roland lemondását mesélték, és Deux-Sèvres képviselőjének, Duchâtelnek esetét, aki nagybeteg, hordágyon vitette magát a Konventbe, és haldokolva a király életére szavazott, amin nagyot kacagott Marat; a szemek egyre azt a képviselőt keresték, akit ma már elfelejtett a történelem, és aki a harminchét órás üléshez alatta a fáradtságtól kimerülve elaludt padjában, és akit a teremőr ébresztett fel, mikor rákerült a szavazás sora, és aki félig kinyitva szemét csak ennyit mondott: „Halál reá!”, és rögtön újra elaludt.

Amikor XVI. Lajost halálra ítélték, Robespierre-nek még tizenhét hónapja volt hátra életéből, Dantonnak tizenöt hónapja, Vergniaud-nak kilenc hónapja, Marat-nak öt hónapja és három hete, Lepelletier Saint-Fargeau-nak egy napja. Rövid és szörnyű fuvallata az emberi léleknek!

## 8

A nép nyitott ablakból, a nyilvános karzatról nézte a Konvent munkáját. Ha az ablak nem volt elég nagy, kitárta az ajtót, és az utca betódult a gyűlésbe. A tömeg beözönlése ebbe a szenátusba a történelem egyik legmegkapóbb jelensége. Ezek a betörések rendszerint barátságosak voltak. Az utca barátkozott a tribuni székkal. De micsoda félelmetes barátság az ilyen népé, mely egy napon, három óra alatt elvette az Invalidus-palota ágyúit és negyvenezer puskáját. Állandóan fölvonulások szakították félbe az üléshez; ezek küldöttségek voltak, amelyeket a szónoki emelvény korlátjánál fogadtak; kérelmeztek, tiszteletüket jöttek kifejezni, vagy ajándékot hoztak. A Saint-Antoine külváros díszpikáját hozták az asszonyok a vállukon. Tökepenzesek húszezer pár cipőt ajánlottak föl a mezítlábas katonaságnak. A *Moniteur* ezt írta: „Arnoux polgártárs, Aubignan lelkésze, a Drôme zászlóalj parancsnoka, arra kérte a gyülekezetet, hogy a határra vonulhasson, és tartsák fenn számára a plébániáját.” Delegátusok érkeztek a választókerületekből, targoncákon tálat, kehelytányérokat, kelyheket, szentségtartókat, aranyhalmokat, ezüst és zománcozott aranytárgyakat hozva, amit ez a rongyos sokaság a hazának kínált, és cserébe arra kérte a Konventet, hogy eltáncolhassa előtte a *Carmagnole*-t. Chenard, Narbonne és Vallière azért jött, hogy a Hegy-pártot köszöntő nótáit elénekelje. A Mont-Blanc körzet Lepelletier szobrát hozta magával, és egy asszony az elnök fejére vörös sipkát tett, aki ezért megcsókolta. A Mail körzet polgártársnői virágot szórtak a „törvényhozókra”, a „haza iskolásai” zenekarral jöttek megköszönni a Konventnek, hogy „a kor felvirágoztatásán dolgozik”; a Gardes-Françaises körzet asszonyai rózsát hoztak, a Champs-Élysées körzet asszonyai tölgyfa koszorút; a Temple körzet hölgyei azért járultak a korlát elé, hogy megfogadják, „csak valódi republikánushoz mennek férjhez”, a Molière körzet egy Franklin fejével díszített érmet hozott, amelyet aztán határozatilag a Szabadság szobrának koszorújára akasztottak; az elhagyott gyermekek, akiket a Köztársaság gyermekeinek nyilvánítottak, nemzeti egyenruhájukban vonultak föl; Quatrevingt-douze körzet fiatal lányai hosszú fehér ruhában sorakoztak föl, és a következő napon a *Moniteur* ezt írta róluk: „Az elnök virágcsokrot kap egy szépséges hajadon kezéből.” A Konvent szónokai üdvözölték a tömegeket; olykor hízelegtek is nekik, azt mondták a sokaságnak: „Te csálhatatlan vagy, te hibátlan vagy, fenséges vagy!” A népben gyermekes vonás is van, szereti az édességet. Olykor lázadozva tört a gyülekezetre, dühösen vonult fel, de megnyugodva távozott, mint a Rhône folyó, amely csupa iszap, amikor a Genfi-tóba ömlik, és azúrkék, amikor elhagyja.

De nem mindig volt ilyen békés, azért Henriot a Tuilériák kapuja elé hozatta a rostokat, amelyeken az ágyúgolyót tüzesítették.

Amikor ez a gyülekezet a forradalom tüzet árasztotta, a művelődést is gyarapította. Kemence volt, de hámor is. Ebben a kemencében, ahol a terror forrott, a haladás is erjedt. A homály eme zűrzavarából és a felhők sötét gomolygásából hatalmas fénysugarak vetődtek ki, párhuzamosan az örökkévalóság törvényeivel. A láthatáron mindörökké fennmaradtak, és a népek egén mindig láthatók lesznek az igazságosság, a türelem, a jóság, a belátás, az igazság, a szeretet sugarai. A Konvent törvénybe iktatta ezt az alapigazságot: „A polgártárs szabadsága ott ér véget, ahol egy másik polgártárs szabadsága kezdődik”; az emberi összetartozás eszméjét tömörebben nem is lehet meghatározni. A Konvent szentté avatta a szegénységet, szentnek nyilvánította a nyomorékságot, amikor a vakokat és süketnémákat az állam gyámoltjaivá tette, szentté avatta az anyaságot, mert fölemelte és megvigasztalta a leányanyát; szentté avatta a gyermeket, mikor a hazával örökbe fogadtatta az árvákat; szentté avatta az ártatlanságot, amikor kárpótlást adott a fölmentett vádlottnak. Megbélyegezte a négerek adásvételét, eltörölte a rabszolgaságot. Kikiáltotta a honpolgári összefogást. Elrendelte az ingyenes oktatást. Megszervezte az állami nevelést; tanárképző főiskolát adott Párizsnak, központi iskolát minden megyeszékhelynek, és elemi iskolát minden községnek. Zeneakadémiát és múzeumokat teremtett. Egyenlő törvényt adott az egész országnak, egyenlő súly- és hosszúságú mértéket, amelynek alapjául bevezette a tízes rendszert; új alapra helyezte Franciaország pénzügyi politikáját, és a királyság hosszan tartó államesődjé nyomában életre hívta a közhitelt. Bevezette a távíró, az aggoknak jól ellátott menházat adott, a betegeknek tiszta kórházat, az oktatásnak mérnöki főiskolát, a tudománynak a csillagászati és matematikai ismeretek intézetét, az emberi szellemnek a tudományos akadémiát. Amikor francia volt, nemzetközi is tudott lenni. A Konvent tizenegyezer-kétszázötven rendeletének egyharmada politikai célt szolgált, kétharmada emberi érdekeket. Az egyetemes erkölcsöt az emberi társadalom alapjának nyilvánította, az egyetemes lelkiismeretet pedig a törvény alapjának. Mindezt: a szolgaság eltörlését, a testvériség kinyilatkoztatását, az ember védelmét, az emberi lelkiismeret helyes meghatározását, a munka törvényének a munka jogára való átváltoztatását, s így a teher támasszá változtatását, a nemzeti vagyon megszilárdulását, a gyermekek tanítását és támogatását, a tudományok és a műveltség terjesztését, mindezt, ami fényeket gyújtott minden csúcson, és minden nyomorúságnak segítséget nyújtott, minden elvet törvénybe iktatott, a Konvent úgy végezte el, hogy belsejét, mint egy hidra, a vendée-i pártütés szaggatta, és a vállát, mint megannyi tigris, a királyok hadai marcangolták.

## 10

Lenyűgöző hely! Mindenféle emberi, embertelen, emberfeletti típus gyűlt itt egybe. Gigászi ellentétek halmaza. Guillotin kerülte Davidot, Bazire<sup>176</sup> acsarkodott Chabot ellen, Guadet<sup>177</sup> csúfolta Saint-Just-öt, Vergniaud megvetette Dantont, Louvet támadta Robespierre-t, Buzot leleplezte Égalitét, Chambon megbélyegezte Pache-t, és mindnyájan gyűlölték Marat-t. Még néhány nevet kellene följegyeznünk! Armonville, akit Vörös Sipkának neveztek el, mert csakis frígiai sipkában ülésezett; Robespierre barátja volt, és azt kívánta, hogy az egyensúly kedvéért „XVI. Lajos után végezzék ki Robespierre-t”; Massieu, kollégája és szakasztott

---

<sup>176</sup> Claude Bazire (1764-1794) - a Konvent tagja; Dantonnal együtt végezték ki.

<sup>177</sup> Élie Guadet (1758-1794) - girondista képviselő, ellenforradalmi felkelést szervezett. Kivégezték.

hasonmása a jó Lamourette<sup>178</sup> érseknek, akit sorsa arra kárhoztatott, hogy nevét egy csók örökítse meg; Lehardy du Morbihan, aki megbélyegezte a bretagne-i papokat; Barère,<sup>179</sup> a többség embere, aki akkor elnökölt, amikor XVI. Lajos megjelent a Konvent színe előtt, és aki az volt Pamélának, ami Louvet volt Lodoiskának; Daunou, az oratoriánus pap, aki azt hangoztatta: „Próbáljunk időt nyerni!”; Dobuis-Crancé, akinek Marat súgta fülébe titkait; Châteauneuf<sup>180</sup> márkí, Laclos, Hérault de Séchelles, aki visszahúzódott Henriot<sup>181</sup> elől, ezt kiabálva: „Tüzérek, az ágyúkhöz!”; Julien, aki a Hegy-pártot a thermopülai szoroshoz hasonlított; Gamon, aki azt kívánta, hogy külön karzatot állítsanak fel az asszonyok számára; Laloy, aki az egyik ülésen hódolatát fejezte ki Gobel püspöknek, mert az a Konvent előtt letette mitráját, és fejére vörös sapkát tett; Lecomte, aki ezt kiáltotta erre: „Ez jár annak, aki kiugrik a reverendából!” Ott volt Féraud is, akinek levágott fejét egykoron Boissy d’Anglas fogja üdvözölni, nyitva hagyta a történelem előtt azt a kérdést: a fejet, vagyis az áldozatot, vagy pedig a pikát, vagyis a gyilkosokat üdvözölte-e Boissy d’Anglas? Ott volt a két Duprat testvér is, az egyik Hegy-párti, a másik girondista, akik úgy gyűlölték egymást, mint a két Chénier testvér.

Erről a szószerkről néha szédületes szavak hangzottak el, amelyek a szónok tudtán kívül magukban hordták a forradalom végzetes hangsúlyát, és amelyek következményeként mintha hirtelen megbokrosodtak volna a dolgok, türelmetlen szenvedélyességbe csaptak át, mintha nem tetszett volna nekik a szónokok beszéde; úgy tetszik, a tényeket a szavak bősztítik; nagy katasztrófák következnek, mintha az emberi szó dühitené fel őket. Néha elég egy hang, hogy a hegyekben a lavina meginduljon. Egy szóval több, és bekövetkezhethet a földindulás. Ha senki se szólt volna, mi sem történik. Szinte azt lehet mondani, hogy az események ingerlékeny természetűek.

Így, véletlenül, egy rosszul értett szónokias fordulat miatt hullott le Élisabeth asszony<sup>182</sup> feje.

A Konventben a szó féktelenségének polgárjoga volt.

A viták hevében úgy röpködtek, és úgy kergették egymást a fenyegetések, mint tűzvész idején a szikrák. - Pétion: „Robespierre, térjen a tárgyra!” - Robespierre: „Ön a tárgy, Pétion. Mindjárt rátérek, és meglátja.” - Egy hang: „Halál Marat-ra!” - Marat: „Azon a napon, amikor Marat meghal, már Párizs se lesz többé, és azon a napon, amelyen Párizs elvész, elvész a Köztársaság is!” - Billaud-Varennes fölkel, és ezt mondja: „Azt akarjuk...” - Barère közbeszól: „Úgy beszélsz, mint egy király.” Egy másik napon ezt mondja Philipeaux: „A Konvent egy tagja kardot rántott ellenem.” - Audoin: „Elnök, utasítsa rendre a gyilkost!” Az elnök: „Várjon.” - Panis: „Elnök, én magát rendreutasítom.” Harsányan nevetni is tudtak. - Lecointre: „A Chant-de-Bout-i lelkész arról panaszkodik, hogy püspöke, Fauchet, megtiltotta neki, hogy megházasodjon.” Egy hang: „Nem értem, hogy Fauchet, akinek szeretői vannak, miért tiltja

---

<sup>178</sup> Adrien Lamourette érsek (1742-1794) - a Törvényhozó Gyűlés tagja. 1792. június 20-án, amikor a párizsi nép megrohanta a királyi palotát, Lamourette egységbe hívta a pártokat a nép ellen, és javasolta, hogy a képviselők a megbékülés jeléül csókolják meg egymást.

<sup>179</sup> Bertrand Barère de Vieuzac (1755-1841) - ügyvéd, újságíró, a Konvent tagja. Minden kivégzést helyeselt, ezért „a guillotine Anakreónjára”-nak nevezték el.

<sup>180</sup> Châteauneuf-Randon márkí (1757-1816) - tábornok, a Konvent tagja, Lyon ostrománál kormánybiztos.

<sup>181</sup> François Henriot (1761-1794) - szolgálóiból lett tábornok, 1793-ban Párizs városparancsnoka, az ő katonái üzték ki a Konventből a girondistákat. Robespierre-rel együtt végezték ki.

<sup>182</sup> Élisabeth asszony (1764-1794) - XVI. Lajos testvére; nagy befolyása volt a királyra.

másnak, hogy felesége legyen.” - Egy másik hang: „Pap, házasodjál!” A karzatok beleszóltak a vitába. Tegezték a gyülekezetet. Egy nap Ruamps képviselő lép az emelvényre. A farának az egyik fele nagyobb volt, mint a másik. Valaki a hallgatóságból ezt kiáltotta feléje: „Fordítsd inkább jobb felé, olyan David füstötte >képed< van.” Ilyeneket engedhetett meg magának a nép a Konventtel szemben. Egyszer azonban, 1793. április 11-én, olyan nagy volt a tumultus, hogy az elnök elvitetett valakit, mert mindig félbeszakította a szónokot.

Egy napon - az öreg Buonarotti<sup>183</sup> tanúskodik erről az ülésről - Robespierre kér szót, és két óra hosszat beszél, közben folyton Dantont nézi, néha szemtől szemben, ami elég veszedelmes dolog, máskor meg csak úgy oldalról, ami még annál rosszabb. Közvetlen közletről sújt le rá. Aztán a baljós szavak fölháborodott kitörésében így fejezi be: „Ismerjük a bajkeverőket, ismerjük a megvesztegetőket és a megvesztegetetteket, ismerjük az árulókat; itt ülnek ebben a gyülekezetben. Hallják jól, amit mondunk, látjuk, és nem tévesztjük szem elől őket. Ők meg nézzenek a fejük fölé, mert felettük lebeg a törvény kardja. Szálljanak magukba, akkor majd meglátják aljasságukat. Vigyázzanak magukra.” Mikor Robespierre befejezte, Danton maga fölé nézett, félig lehunyt szemmel, fél karját padjának támláján hátralógatva, egészen hátravetette magát, és ezt dudorászta:

Cadet Roussel<sup>184</sup> bölcsessége olyan, mint a hurka,  
Nem túl hosszú, hanem inkább girbegörbe, kurta...

A szidalmak nem maradtak válasz nélkül. - „Összeesküvő!” „Gyilkos!” - „Aljas!” - „Pártütő!” - „Megalkuvó!” Brutus szobra előtt vádolták egymást. Szemrehányások, szidalmak, kihívások. Dühös pillantások mind az egyik, mind a másik oldalról. Fenygető öklök, felrémlő pisztolyok, elővillanó török. A tribün hatalmas lángolása. Voltak olyanok, akik úgy beszéltek, mintha a nyaktilóhoz támaszkodnának. A fejek rémülten és ijesztően hullámoztak. Hegypártiak, girondisták, feuillantisták, mérsékeltek, terroristák, jakobinusok, „cordelier-k”; tizen-nyolc királyölő pap. Mind e sok ember: szétoszló füstgomoly.

## II

Vihartépte lelkek voltak ezek.

De ez a vihar csodák vihara volt.

A Konvent tagja az óceán egy hulláma volt. Legalábbis a legnagyobbak minden bizonnyal. A lendítőerő fölülről jött. A Konventben egységes akarat volt: mindenkié és senkié. Ez az akarat egy eszme volt, fékezhetetlen és mértéktelen eszme, mely a magas égből suhant a homályba. Ezt az eszmét úgy hívják: forradalom. Mikor ez az eszme végigszágulott, egyeseket ledöntött, másokat fölemelt; az egyiket elvitte, mint a tajtékot, a másikat összetörte a zátonyokon. Ez az eszme tudta, hogy merre tart, és örvényt sodort maga előtt. Az embereknek tulajdonítani a forradalmat, ez annyi, mint a hullámoknak tulajdonítani a dagályt.

A forradalom az Ismeretlen műve. Nevezzük jó vagy rossz műnek, aszerint, hogy a jövőt vagy a múltat tartjuk szemünk előtt, de hagyjuk meg a forradalmat alkotójának. Úgy tűnik, mintha a nagy események és nagy egyéniségek közös műve lenne, de a valóságban csupán az

---

<sup>183</sup> Filippo Michele Buonarroti (1761-1837) - olasz forradalmár. Francia állampolgárságot kapott, konventbiztosi munkát végzett. Később Babeuf munkatársa lett.

<sup>184</sup> Cadet Roussel - egy 1792-ben született katonadal hőse; komikus figura, három háza, három fiú- és leánygyermek, három szeme van, és három dénár az összes vagyona.

események következménye. Az események pazarolnak, és az emberek fizetnek. Az események diktálnak, az emberek pedig aláírják a nevüket. Július tizennegyedikét Camille Desmoulins írta alá, augusztus tizedikét Danton írta alá, szeptember másodikát Marat írta alá, szeptember huszonegyedikét Grégoire írta alá, január huszonegyedikét Robespierre írta alá; de Desmoulins, Danton, Marat, Grégoire és Robespierre csak írnok volt. E nagy lapok hatalmas és gyászos szerzőjének neve: Isten, álarca: a Sors. Robespierre hitt Istenben. Minden bizonynal!

A forradalom annak az immanens jelenségnek egyik formája, amely minden oldalról sarkall bennünket, és amit úgy hívunk, hogy Szükségszerűség.

A jótettek és a szenvedések e titokzatos szövevényével szemben ott állt a történelem nagy Miértje.

Azért, mert... - ezt a feleletet adja az, aki semmit se tud, és így felel az is, aki mindent tud.

E roppant égháborúk láttán, melyek időről időre elpusztítják és új életre keltik a művelődést, az ember óvatosan ítéli meg a részleteket. Elítélni vagy dicsérni az embereket eredményeik miatt, ez jóformán annyi, mintha valaki a számokat magasztalná vagy hibáztatná az összegezés eredménye miatt. Aminek meg kell történnie, megtörténik, aminek el kell viharzania fölöttünk, az elviharzik. A végtelenség nyugalma meg se rezzen az ilyen északi szelektől. A forradalmak fölött ott ragyog a jog és igazság, mint vihar fölött a csillagos ég.

## 12

Ilyen volt ez a mérhetetlen nagy Konvent. Ez volt az emberiség elsáncolt tábor, melyet a sötétség minden oldalról támadott; ostromolt eszmék hadseregének tábortüzei, szellemiségek roppant hadállásai a szakadék szélén. Az emberiség történetében nincs hozzá hasonlítható gyülekezés, mely egyesítette magában a szenátust és a csöcseléket, a konklávét és a piaci csödületet, az areopágot és a népgyűlést, a törvényszéket és a vádlottat.

A Konvent rendszerint arra hajlott, amerre a szél sodorta; de ez a szél a nép szájából jött, és Isten fuvallata volt.

Ma, nyolcvan esztendő múltán, valahányszor egy ember gondolatában megjelenik a Konvent, akár történész, akár filozófus, ez az ember megáll és elgondolkozik. Lehetetlen, hogy föl ne figyeljen az árnyak eme nagy vonulására.

## II

### *Marat a színpalak között*

Marat, amint Simonne Évrard-nak mondta, a Páva utcai találkozó másnapján elment a Konventbe.

A Konventnek volt egy Louis de Montaut nevű tagja, egy márki, Marat híve; ő volt az, aki később egy tízes beosztású állóórát adományozott a Konventnek, melyet Marat mellszobra díszített.

Amikor Marat belépett a tanácssterembe, Chabot éppen a következő beszélgetést folytatta Montaut-val.

- Hé, exmárki... - szólt hozzá.



Montaut felnézett:

- Miért szólítasz engem exmárkinak?
- Mert az vagy.
- Én?
- Hiszen márkí voltál...
- Soha!
- No!
- Apám katona volt, nagyapám szövőmester.
- Mit nem beszélsz itt, Montaut.
- Nem Montaut a nevem.
- Akkor hát hogy hívnak?
- Maribon a nevem.
- Bánom is én, ez egyre megy - felelte Chabot.

Majd a foga közül ezt vetette oda:

- Versengve dobálják el a rangot!

Marat megállt a bal oldali folyosón, és onnan nézte Montaut-t és Chabot-t.

Valahányszor Marat az ülésterembe lépett, mindig mozgás és zúgás fogadta; de csak a távolabbi padokban. Körülötte mindenki hallgatott. Marat nem is ügyelt erre a lármára. Megvetette a „mocsári brekegést”.

A homályban lenn, az alsó padok között, az Oise megyei Coupé<sup>185</sup> Prunelle, Villars, a püspök, aki később a Francia Akadémia tagja lett, Boutroue,<sup>186</sup> Petit,<sup>187</sup> Plaichard, Bonet,<sup>188</sup> Thibaudeau,<sup>189</sup> Valdruche ujjal mutogatták egymásnak:

- Nézd csak, itt van Marat.
- Akkor hát nem igaz, hogy beteg?
- Dehogynem, látod, hogy házikabátban jött ide.
- Házikabátban?
- Az ám, a mindenit!
- Ez aztán mindent megenged magának!
- Így mer a Konvent színe elé állni!
- Miért ne? Ha babérkoszorús fejjel élénk állhatott, miért ne jöhetne most házikabátban?

---

<sup>185</sup> Jacques-Michel Coupé - pap, Oise megyét képviselte a Konventben.

<sup>186</sup> Stanislas Boutroue - Sarthe megye képviselője a Konventben.

<sup>187</sup> Jean-Martin Petit (1772-1856) - a forradalom katonatisztje, I. Napóleon alatt tábornok.

<sup>188</sup> Joseph-Balthazar Bonet - Haute-Loire megye képviselője a Konventben.

<sup>189</sup> Antoine-Clair Thibaudeau (1765-1854) - ügyvéd, a Konvent tagja, Robespierre ellenfele.

- Ábrázata fénylik, mint a réz, a foga is penészeszöld, mint a réz rozsdája.
- Ez a házikabát egész újnak látszik.
- Miből lehet?
- Ripszből.
- Csíkos ripszből.
- Nézzétek csak meg a hajtókáját.
- Az meg bőrből van.
- Tigrisbőrből.
- Nem, hermelinből.
- De az hamis.
- És harisnya van a lábán.
- Furcsa.
- És csatos cipő.
- Ezüstcsattal.
- Camboulas<sup>190</sup> facipői ezt sohase fogják megbocsátani neki.

Más padokban úgy tettek, mintha nem is vették volna észre Marat érkezését. Egyéb dolgokról csevegtek. Santhonax Dussaulx-hoz fordult:

- Tudja már, Dussaulx?
- Mit?
- Brienne exgróf esetét.
- Aki a Force börtönében volt Villeroy exherceggel?
- Igen.
- Mind a kettőt jól ismertem. Nos, mi történt velük?
- Ezek úgy be voltak gyulladva, hogy minden börtönőr veres sipkája előtt kétrét görnyedtek, és egyszer visszautasítottak egy piképartit, mert a kártyalapokon királyok és királynők figurája volt.
- No és?
- Tegnap lefejezték őket.
- Mind a kettőt?
- Mind a kettőt.
- És hogyan viselkedtek a börtönben?
- Gyáván.
- No és a vérpadon?

---

<sup>190</sup> Simon Camboulas - Provence egyik képviselője a Konventben.

- Bátran.

Dussaulx így kiáltott föl:

- Igen, könnyebb meghalni, mint élni.

Barère egy jelentést olvasott fel: a vendée-i harcokról szólt. Morbihanból kilencszáz ember indult útnak tűzéség kíséretében, hogy megsegítse Nantes helyőrségét. Redont a parasztseregek fenyegetik. Paimboeuf ellen már megindult a támadás. Maindrin körül egy hajóraj cirkál, hogy megakadályozza a partraszállást. Ingrande-tól Maure-ig a Loire egész bal partját a királpártiak ütegei szállták meg. Pornicban háromezer paraszt tanyázik. Ezek azt kiabálták: „Éljenek az angolok!” Barère fölolvasta Santerre levelét a Konventhez, mely így végződött: „Hétezer paraszt támadta meg Vannes városát. A támadókat visszavertük, négy ágyút zsákmányoltunk...”

- Hány foglyot ejtettek? - kiáltott közbe egy hang.

Barère így folytatta: „A levél utóirata: Foglyaink nincsenek, már nem ejtünk foglyokat.”<sup>191</sup>

Marat még mindig mozdulatlanul állt, és oda se figyelt a jelentésre. Mintha valami komor gondolat foglalkoztatta volna.

Egy papírlapot tartott a kezében, ezt sodorgatta az ujjaival. Ha valaki kinyitja, a következő sorokat olvashatta volna e papíron (az írás Momoro kezétől származott, és valószínűen válasz volt egy kérdésre):

Tehetetlenek vagyunk a kiküldött megbízottak teljhatalmával szemben. Főleg a Közjóléti Bizottság komisszáriusaival szemben. Génissieux hiába panaszkodott a május hatodikai ülésen, hogy a komisszáriusok nagyobb urak a királynál. Nem használt semmit. Élet és halál urai. Angers-ban Massade, Saint-Amand-ban Trullard, Marcé generális mellett Nyon, a sables-i hadseregnél Parrein, a niort-i hadseregnél Millières, valamennyien mindenhatók. A Jakobinus klub odáig ment, hogy Parreint dandártábornoknak nevezte ki. A körülmények minden hibát mentenek. A Közjóléti Bizottság megbízottja sakkban tart egy vezénylő tábornokot.

Marat összegyűrte a papirost, zsebre tette, és lassan elindult Montaut és Chabot felé, akik tovább beszélgettek, nem vették észre Marat megjelenését.

Chabot ezt mondta:

- Maribon vagy Montaut, bánom is én, hogy hívnak, ide hallgass: én most jövök a Közjóléti Bizottság üléséről.

- No és mit csinálnak ott?

- Egy papra bíznak egy nemesurat.

- Ugyan.

- Olyan nemest, mint te...

- Én nem vagyok nemes - mondta Montaut.

- Egy papra...

- Mint te.

---

<sup>191</sup> Moniteur, XIX. kötet, 81. lap. (Victor Hugo jegyzete)

- Én nem vagyok pap - mondta Chabot.

Erre mind a ketten elnevették magukat.

- No, most meséld el, mi történt - szólt Montaut.

- A következő. Egy Cimourdain nevű papot küldtek ki teljhatalommal egy Gauvain nevű vicomte mellé; ez a vicomte a parancsnoka a partvidéki expedíciós hadseregnek. Arról van szó, meg kell akadályozni a nemesurat abban, hogy összejátsszon az ellenséggel, és a papot abban, hogy eláruljon bennünket.

- Ez roppant egyszerű - felelte Montaut. - Csak bele kell keverni a halált a históriába.

- Ezért jövök - szólalt meg Marat.

Erre mindketten fölkapták a fejüket.

- Jó napot, Marat - mondta Chabot. - Ritka vendég vagy a mi üléseinken.

- Orvosom fürdőket rendelt - felelte Marat.

- Jó lesz vigyázni azzal a fürdővel - mondta Chabot. - Seneca is a fürdőben lelte halálát.

Marat elmosolyodott.

- Elfelejtet, Chabot, hogy köztünk nincs Néró.

- Itt vagy te! - vágta oda egy érdes hang.

Danton volt, aki padja felé igyekezett, és mellettük ment el.

Marat meg se fordult erre a megjegyzésre.

Közelebb lépett Montaut-hoz és Chabot-hoz.

- Ide hallgassatok. Komoly dolgot akarok megbeszélni veletek. Hármunk közül valakinek egy törvényjavaslatot kell előterjesztenie a mai ülésen.

- Én nem tehetem - felelte Montaut -, engem meg se hallgatnak, mert én márkai vagyok.

- Engem se hallgatnak meg - mondta Chabot -, mert én kapucinus barát vagyok.

- Engem pedig - mondta Marat - nem hallgatnak meg, mert én Marat vagyok.

Erre egy pillanatnyi csend támadt köztük.

Ha Marat elgondolkozott valamin, akkor nem volt tanácsos kérdésekkel zavarni. De Montaut most megkockáztatta a kérdést:

- Mondd csak, Marat, miféle törvényjavaslatot akarsz előterjeszteni?

- Egy olyan rendeletet, amely halállal büntet minden katonai parancsnokot, aki szabadon enged egy fogoly lázadót.

Chabot most közbelépett.

- Ezt a törvényt már megcsinálták. Április végén szavaztuk meg.

- Akkor hát nem hajtják végre. Minden úgy megy, mintha ez a törvény sohase látott volna napvilágot. Vendée-ban mindenütt vígan szélnek eresztik a foglyokat, és aki menedéket ad a szökevényeknek, büntetlen marad.

- Marat, ez a törvény elévült.

- Chabot, újra érvényt kell neki szerezni.

- Persze.
- Ezért föl kell szólalni a Konventben.
- Marat, a Konvent ez esetben fölösleges. A Közjóléti Bizottság is elintézheti.
- Célunkat úgy is elérhetjük - tette hozzá Montaut -, ha a Közjóléti Bizottság kiragasztatja ezt a rendeletet Vendée minden falujában, és két-három példát szolgáltat.
- Mégpedig a nagyfejűeken - mondta Chabot. - Például a tábornokokon.

Marat ezt dörögte:

- Igaz, ez is elég.
- Menj magad, Marat - folytatta Chabot -, mondd el ezt a Közjóléti Bizottságnak.

Marat most keményen a szemébe nézett, ez még Chabot-nak se volt kellemes.

- Chabot - mondta -, a Közjóléti Bizottság Robespierre tanyája. Én nem megyek Robespierre-hez.
- Majd én elmegyek - mondta Montaut.
- Jól van - mondta Marat.

Másnap minden irányban szétküldték a Közjóléti Bizottság parancsát, hogy Vendée valamennyi városa és faluja köteles kifüggeszteni és szigorúan végrehajtani azt a rendeletet, mely halállal büntet minden bűnrészességet a fogoly fölkelők és rablók szöktetésében.

Ez a rendelet csak az első lépés volt. A Konvent később még tovább ment. Néhány hónappal ezután, a II. év brumaire tizenegyedikén (1793 novemberében) Laval város esetével kapcsolatban, mely megnyitotta kapuit a menekülő vendée-i lázadók előtt, a Konvent kihirdette, hogy minden város földig leromboltatik és elpusztíttatik, ha menedéket ad a lázadóknak.

Európa királyai pedig, Brunswick herceg kiáltványában, melyet a francia emigránsok sugalmaztak, és amelyet Linnon márki, Orléans herceg jószágigazgatója fogalmazott, kijelentették, hogy minden franciát, aki fegyveresen esik fogságukba, agyon fognak lövetni, és ha a királynak egyetlen haja szála meggörbülne, Párizst elsöprik a föld színéről.

Vadságra barbárság a válasz.

**HARMADIK RÉSZ**  
*Vendée földjén*

# ELSŐ KÖNYV

## *Vendée*

### I

#### *Az erdők*

Abban az időben hét szörnyűséges nagy erdő volt Bretagne-ban. Vendée a lázadó papság földje volt. Ennek a lázadásnak volt cinkosa az erdő. A sötétség segíti a sötétséget.

Bretagne hét Fekete erdeje közül a fougères-i Dol és Avranches között zárta el a közlekedést; Princé erdejének nyolc mérföld volt a kerülete; Paimpont erdeje tele volt vízmosással és patakkal, szinte megközelíthetetlen volt a baignoni oldal felől, de könnyű visszavonulást biztosított Concornet-nál, amely a királpártiak fészke volt; Rennes erdejében hallani lehetett, amikor a köztársaságpárti falvakban - a városok közelében fekvő falvak általában köztársasági szelleműek voltak - megkondultak a vészharangok; ott veszejtette el Puysaye<sup>192</sup> Focard-t; Machecoul erdejében, mint valami vadállat, Charette<sup>193</sup> tanyázott; Garnache erdeje a La Trémoille, Gauvain és Rohan család birtoka volt; a Brocélianda erdő pedig a tündéréké.

Volt Bretagne-ban egy nemesember, aki a Hét Erdő urának címét viselte. Fontenay vicomte-ja volt, Bretagne hercege.

Mert nemcsak francia, hanem breton hercegek is voltak. A Rohan család tagjai breton hercegek voltak. Garnier de Saintes,<sup>194</sup> a II. év nivose havának tizenötödikén Talmont hercegről ezt jelentette a Konventnek: „Ez a zsvány - Capet, Maine tartomány és Normandia uralkodója.”

A bretagne-i erdők 1792 és 1800 közé eső történetét külön kellene megírni. Ez úgy illeszkednék azután a vendée-i nagy kaland históriájába, mint valami legenda.

A történelemnek megvan a maga igazsága, a legendának is megvan a magáé. A legendák valósága más természetű, mint a történelem valósága. A legendák igazságai olyan mesékből fakadnak, melyekből valóság lesz. Egyébként a történelemnek és a legendának ugyanaz a célja: megmutatni a pillanatnyi emberben az örök embert.

Vendée-t csak akkor érthetjük meg, ha történetét kiegészíthetjük a legendával; az egész megismeréséhez szükségünk van a történelemre; a részletek megértéséhez pedig a legendákra.

El kell ismernünk, Vendée megéri a fáradságot. Vendée csodálatos föld.

A Tudatlanok Háborúja, mely ostoba volt és csodálatos, förtelmes és nagyszerű, kétségbeeséssel és bánattal töltötte el Franciaországot. Vendée fekély és egyben glória.

---

<sup>192</sup> Joseph-Geneviève Puysaye (1755-1827) - arisztokrata, királpárti tábornok; ellenforradalmi felkelést szervezett Bretagne-ban.

<sup>193</sup> François-Athanase Charette de la Coutrie (1763-1796) - királpárti tiszt, a vendée-i ellenforradalom egyik katonai vezetője.

<sup>194</sup> Garnier de Saintes (1755-1820) - a Konvent képviselője, 1793-94-ben konventbiztos Nyugat-Franciaországban.

Vannak az emberi társadalomnak ilyen talányai. Az ilyen talány a bölcsek számára világosság, a tudatlanok számára sötétség, erőszakosság, barbárság. A filozófus ítélete ingadozik. Számol a zavarral, melyet ezek a problémák okoznak. A problémák sora olyan árnyat borít fölējük, mint a felhők.

Vendée megértéséhez arra van szükség, hogy magunk elé képzeljük ezt az ellentétet: egyik oldalon a francia forradalom, a másikon a breton paraszt. Páratlan események zúdultak rá, melyek egyszerre mindenféle jótéteménnyel fenyegették, és a civilizáció kirobbanó dühével, a haladás lázas türelmetlenségével; mértéktelen és fölfoghatatlan módon mindent meg akartak javítani. Mindezekkel szemben értetlenül és idegenül állott ez a komor és különös, világos szemű, hosszú hajú vadember, aki tejen és gesztenyén élt, aki kunyhója zsúpfödélén, földjének sövényén és árján túl nem törődött a világgal, aki a szomszédos tanyákat a kolomp-szavukról ismerte meg, aki a vizet csak arra használta, hogy szomját oltsa vele, bőrködmönt viselt, melyet primitív selyemmintákkal hímezett tele, úgy tetoválta ruháit, ahogy ősei, a kelták az arcukat tetoválták, aki földesurát tisztelte a hóhérjában, aki holt nyelvet beszélt, s így sírboltba zárta gondolatait, csak nógatta ökreit, fente a kaszáját, gyomlálgatta fekete gabonáját, dagasztotta pohánkalepényét, aki elsősorban az ekéjét tisztelte, csak utána a nagyanyját, hitt a Szent Szűzben és a Fehér Hölgyben,<sup>195</sup> leborult az oltár előtt ugyanolyan áhítattal, mint kinn a pusztán a magasba nyúló, titokzatos köemlék előtt, szántóvető volt a síkságon, halász a tengeren, vadász a sűrűben, szerette királyait, földesurait, papjait, tetveit, magába mélyedve, eltűnődve állt az elhagyott nagy köves parton, komoran hallgatva a tengert.

Gondoljuk csak meg, örülhetett-e ez a világtalan a fénynek!

## II *Az emberek*

A parasztnak két pártfogója van: a mező, mely elteti, és az erdő, mely elrejt.

Nehéz elképzelni, milyenek voltak a Bretagne-i erdők akkoriban: városok voltak. Sehol sem volt süketebb a csönd, némább a vadon, mint a tüskés indák és ágak kibogozhatatlan sűrűségében. Ezek a nagy bozótok a mozdulatlanság és a csönd menedékei voltak. Látszatra halott és síri magánosság volt mindenütt: de ha hirtelen, villámcsapásszerűen levágták volna a fákat, nyüzsgő embertömeg került volna napvilágra.

Kerek és szűk kútnyílások, amelyeket kívülről köfedők és ágak takartak, függőlegesen, majd vízszintesen tölcsérré szélesültek a föld alatt, és sötét odúkba vezettek. Ilyesfélét talált Kambüszész Egyiptomban, és Westermann Bretagne-ban; ott a sivatagban lették őket, itt az erdőben; az egyiptomi pincékben halottak voltak, a Bretagne-i pincékben élő emberek. Misdon erdejének egyik legvadabb tisztását, amelyet folyosók és cellák fűrtak keresztül-kasul, és amelyben titokzatos népség sürgölődött, „nagyváros”-nak hívták. Azt a másik erdei tisztást, amely a föld felett éppolyan elhagyott hely volt, és a föld alatt éppolyan sűrűn lakott, úgy emlegették: „a Király tere”.

Emberemlékezet óta tartott Bretagne-ban ez a föld alatti élet. Az ember itt minden időben bújt az ember elől. Emiatt a sok csúszómászó odú, amelyet a fák gyökerei alá ástak. Ez a szokás még a druidáktól eredt, és egyik-másik kriptá olyan öreg volt, mint a dolmenek. A legendák minden réme és a történelem minden szörnyetege átszánguldott ezen a gyászos

---

<sup>195</sup> A babona szerint a Fehér Hölgyek természetfeletti lények, akik egy-egy család sorsát befolyásolják.



földön; Teutatès,<sup>196</sup> Caesar, Hoël,<sup>197</sup> Néomène,<sup>198</sup> Angliai Geoffroy,<sup>199</sup> Vasmárkú Alain,<sup>200</sup> Pierre Mauclerc,<sup>201</sup> a francia Blois-ház,<sup>202</sup> az angol Montfort-ház,<sup>203</sup> királyok és hercegek, Bretagne kilenc bárója, a „Nagy Napok”<sup>204</sup> bírái, a nantes-i grófok a rennes-i grófokkal való viszályukban, portyázó katonák, gonosztevők, kalandorcsapatok, II. René,<sup>205</sup> Rohan vicomte, a király által kinevezett kormányzók, a „jó Chaulnes herceg”,<sup>206</sup> aki Sévigné asszony ablakai alá a fákra köttette föl a parasztokat; a földesurak mézárásai a XV. században, vallásháborúk a XVI. és XVII. században, harmincezer embervadászatra betanított kutya a XVIII. században. E szörnyű taposásban a nép olykor jónak látta eltűnni. Sorjában: először a barlanglakók a kelták elől, majd a kelták a rómaiak elől, a bretonok a normannok elől, a hugenották a katolikusok elől, a csempészek a fiskus darabontjai elől az erdőkbe menekültek, majd ott is a föld alá húzódtak. Az állatok menedékéhez folyamodtak. Ide juttatja a zsarnokság a népeket. Kétezer év óta a zsarnokság minden fajtája, hódítás, hűbéri rend, fanatizmus, adószedő üldözte a szerencsétlen, eszelős Bretagne-t. A kérlelhetetlen hajtóvadászat csak azért szűnt meg egyik formájában, hogy valamilyen más néven újrakezdődjék. Az emberek a föld alá húzódtak.

A rettegetés, amely a dühnek egyik fajtája, már régen ott élt a szívekben, és amikor a Francia Köztársaság megszületett, a bűvőhelyek is készen voltak az erdők mélyén. Bretagne fellázadt, mert úgy érezte, hogy ez az erőszakos fölszabadítás elnyomja. A rabszolgák szokásos rövidlátása.

### III

#### *Az emberek és az erdők összejátszanak*

A tragikus bretagne-i erdők folytatták régi mesterségüket: szolgálták és cinkosok módjára segítették ezt a lázadást is, mint a többi.

Ezek az erdők olyanok voltak a szintjük alatt, mint a korallbokrok. Folyosók és cellák ismeretlen hálózata járta át földjüket minden irányban. A vaksi cellák öt-hat embernek adtak menedéket. Bizony nehéz volt bennük levegőhöz jutni. Különös számok vetnek világot e kiterjedt parasztfölkelés hatalmas szervezetére. Ille-et-Vilaine-ben, Pertre erdejében, Talmont

---

<sup>196</sup> Teutatès - a gallok, ókori belgák és kelták közös főistene.

<sup>197</sup> Több breton törzsfő neve a XII. századig; védték Bretagne függetlenségét a francia uralkodók ellen.

<sup>198</sup> Néomène (IX. sz.) - breton fejedelem, kivívta Bretagne függetlenségét Franciaországgal szemben.

<sup>199</sup> Angliai Geoffroy (1158-1186) - angol herceg, házassága révén Bretagne fejedelme lett.

<sup>200</sup> Középkori breton uralkodó.

<sup>201</sup> Pierre Mauclerc (XIII. sz.) - Dreux hercege, feleségül vette Geoffroy lányát, így lett Bretagne hercege.

<sup>202</sup> Grófi család, amely a XIV. században az angol Montfort-házzal harcolt Bretagne birtokáért.

<sup>203</sup> Angol hercegi család. IV. Montfort János 1342-ben III. Edward angol király fegyveres támogatásával megszerezte Bretagne-t.

<sup>204</sup> A középkorban a legfelső hűbéri bíróságok törvénynapjai.

<sup>205</sup> II. René (1451-1508) - lotaringiai herceg; Bretagne birtokáért harcolt.

<sup>206</sup> Charles d'Albert d'Ailly (1625-1698) - francia diplomata és tábornok; 1670-1695-ig Bretagne kormányzója; 1675-ben kegyetlenül elnyomott egy bretagne-i felkelést.

herceg menedékhelyén egy sóhajlás sem hallatszott, embernek nyoma sem látszott, mégis hatezer ember lapult benne Focard vezetése alatt: Morbihanban, Meulac erdejében egy lélek sem volt látható, pedig nyolcezer ember bújt meg a föld alatt. Ez a két erdő, Pertre és Meulac, nem is számított a nagy bretagne-i erdőségek közé, mégis borzalmas volt a földjükre lépni. A csalóka csalitok telve lapuló harcosokkal, olyanok voltak, mint holmi sötét szivacsok, amelyekből a forradalomnak, e gigantikus lábnak súlya alatt kibuggyant a polgárháború.

Láthatatlan zászlóaljok álltak lesben. Ezek a nem is sejtett seregek ott tekergőztek a köztársasági hadak alatt, egyszer csak kijöttek a föld alól, és visszahúzódtak; megszámlálhatatlan sereggel rajzottak elő, és foszlottak újra a semmibe; egyszerre száz helyen csaptak le, majd sehol sem voltak találhatók; hol úgy zúdultak alá, mint valami földcsuszamlás, hol pedig szétporladtak; olyan kolosszus volt ez a sereg, amelynek megadatott, hogy egészen kicsire tudjon zsugorodni; óriás volt, ha hadakozni kellett, és törpe, ha el kellett tűnnie. Jaguárok voltak, vakond szokásokkal.

De nemcsak az erdők segítették őket! Ott voltak a berkek, csalitok is. Ahogy a városok alatt falvak vannak, úgy az erdők alatt bozót van. Az erdőségeket mindenfelé ligetek útvesztője kötötte össze. Öreg kastélyok, amelyek erődítések voltak, tanyák, amelyek táborhelyül szolgáltak, udvarházak, amelyeket csapdák és vermek vettek körül, fákkal kerített majorságok, amelyeknek földjét árkokkal szaggatták föl, mindmegannyi láncszeme annak a hálónak, amelybe belegabalyodtak a köztársasági seregek.

Ezt az egészet úgy hívták: a Cserjés.

Oda tartozott Mison erdeje, amelynek közepén tó volt. Ez a hely Jean Chouané<sup>207</sup> volt. Oda tartozott a gennes-i erdő, amely Taillefer harci tere volt; oda tartozott Huisserie erdeje, amely Gouge-le-Bruant-é volt; a Charnie erdő, amely fölött Courtillé-le-Bâtard, a Vache-Noire tábor vezére, vagy ahogy az emberei maguk közt nevezték: Szent Pál apostol parancsnokolt; Burguault erdeje fölött az a titokzatos Monsieur Jacques uralkodott, akinek a sors furcsa végzetet tartogatott Juvardeil föld alatti világában; ott volt Charreau erdeje, ahol Pimousse és Petit-Prince, amikor Châteauneuf helyőrsége megtámadta őket, úgy ejtettek foglyokat, hogy behatoltak a köztársaságiak soraiba, derékon ragadták a gránátosokat, és úgy vitték magukkal őket; az Heureuserie erdő a Longue-Faye-i őrség vereségének volt tanúja; Aulne erdejéből a Rennes és Laval közti utat kémlelték; a gravelle-i erdőt egy La Trémouille herceg tekejátékon nyerte valamikor; a Côtes-du-Nord vidékén volt Lorges erdeje, ahol Bernard de Villeneuve után Charles de Boishardy uralkodott; a Bagnard erdő, Fontenay mellett, ahol Lescure harcba hívta Chalbos-t, ő pedig - bár öt emberrel szemben csak egyet állíthatott - el is fogadta a kihívást; Durondais erdejét valamikor egyaránt magának követelte mind Erős Alain, mind Hérispoux, Kopasz Károly<sup>208</sup> fia; a Croqueloup erdő, amely annak a bereknek a szélén kezdődött, ahol Coquereau kopaszra borotváltatta hadifoglyai fejét; a Croix-Bataille erdő, amely végignézte, mily homéri módon ócsárolta Jambe-d'Argent Morière-t és Morière Jambe-d'Argent-t;<sup>209</sup> Saudraie erdeje, amelyet, láttuk, miként kutatott át egy párizsi zászlóalj. Még sok ilyen erdeje van a vendée-i lázadásnak.

---

<sup>207</sup> Jean Chouan - Jean Cottureau vendée-i parasztvezér álneve.

<sup>208</sup> Kopasz Károly (823-877) - francia király.

<sup>209</sup> Jambe-d'Argent - „Ezüstlábú”.

Sok ilyen vadonban és erdőben a főodú körül nemcsak a föld alatti falu húzódott meg, hanem voltak ott tanyát alkotó valóságos alacsony kunyhók is a fák gyökerei alatt; olykor olyan nagy számban, hogy betöltötték az egész erdőt.

A felszálló füst gyakran elárulta őket. Misdon erdejének két ilyen tanyája nagy hírre jutott, az egyik Lorrière volt Létang mellett, a másik a Saint-Ouen-les-Toits felőli oldalon fekvő kunyhótábor, amelyet Rue-de-Bau-nak hívtak.

Az asszonyok a kunyhókban éltek, az emberek a vermekben. Ez a háború felhasználta a tündérek folyosóit és a régi kelta tárnákat. Így hordták az ételt a beásott embereknek. Előfordult, hogy egyesekről megfeledkeztek, azok éhen haltak. Ügyetlen fickók, akik nem tudták kinyitni a kútszájakat. A kutakat elzáró fedőt rendszerint olyan művészi módon fonták mohából és ágakból, hogy kívülről a fű között lehetetlen volt fölismerni. Belülről az ajtók könnyen nyíltak és csukódtak. Ezeket az odúkat nagy körültekintéssel ásták ki. A tárnákból kiemelt földet egy-egy szomszédos mocsárba szórták. Belső falukat és földjüket páfránnal és mohával bélelték. Ezeket az odvakat „szállás”-nak hívták. Jól érezte magát bennük az ember; csak a világosság, a tűz, a kenyér és a levegő hiányzott.

Óvatlanul visszatérni az élők közé, ok nélkül felszínre szállni, súlyos következményekkel járhatott. A felbukkanó ember hirtelen egy menetelő sereg lába alatt találhatta magát. Félelmetes erdők voltak azok; kétszeres csapdák. A kékek nem merészkedtek behatolni, a fehérek nem mertek kibújni belőlük.

#### IV *Élet a föld alatt*

Az emberek unták magukat ezekben a rókalyukakban. Olykor éjszakának idején, mindent kockáztatva, előbújtak, és táncra perdültek a közeli tisztásokon. Máskor meg imádkoztak, hogy agyonüssék valamivel az időt. „Jean Chouan egész napon át az olvasót morzsoltatja velünk” - mondta Bourdoiseau.

Mikor eljött az idő, szinte lehetetlen volt az Alsó-Maine vidékéről való parasztokat visszatartani attól, hogy elmenjenek az aratóünnepre. És mi nem jutott némelyiknek az eszébe! Denys, akit Hegyvágónak neveztek, asszonynak öltözködött, úgy ment Lavalba komédiát nézni, aztán visszabújt az odvába.

Csak azért bújtak elő hirtelen, hogy leölessék magukat, felcseréljék a vermet a sírveremmel.

Olykor fölemelték odújuk fedelét, és figyelték, hogy harcolnak-e valahol; fülükkel kísérték a csata lefolyását. A köztársaságiak egyfolytában tüzeltek, a királpártiak szaggatottan: a hang tájékoztatta őket. Ha a szabálytalan tüzelés hirtelen megszakadt, ez azt jelentette, hogy a királpártiak vesztek, ha az egyenlőtlen tüzelés folytatódott és a látóhatár felé távolodott, ez a győzelmet jelentette. A fehérek mindig üldözték a megvert ellenfelet: a kékek sohase tették ezt, mert tudták, hogy az egész vidék ellenük van.

A föld alatti hadviselőknak nagyszerű értesüléseik voltak. Kémszolgálatuk gyorsan működött és titokzatos módon. Fölszedtek minden hidat, elrontottak minden szekeret, de azért megtalálták a módot, hogy mindent közöljenek egymással, és mindenre figyelmeztessék egymást. Hírhordókat váltó állomások működtek erdőtől erdőig, falutól faluig, majortól majorig, kunyhótól kunyhóig, bokortól bokorig.

Buta képű parasztok rótták az utakat, üres botjuk sürgős üzenetet tartalmazott.

Az Alkotmányozó Gyűlés egyik volt tagja, Boétidoux, olyan friss köztársasági útlevelemmel látta el őket, amellyel Bretagne egyik végéből a másikba mehettek; ennek az árulónak egész kötegre való útlevele volt, amelyeken a név helye üresen maradt. Lehetetlen volt tetten érni őket. Puysaye mondja: „Több mint négyszázezer ember ismerte a titkokat, de vallásos áhítattal meg is őrizte.”<sup>210</sup>

Olyan volt, mintha ennek a négyszögnek, amelyet délről a Sables-Thouars vonal zár le, keletről a Thouars-Saumur vonal és a Thoué patak határol, északi részén a Loire és nyugaton az óceán, egyetlen idegközpontja volna, és földjének egyik csücske, ha megrezzen, megrándul vele az egész. Egy szempillantás alatt mindenről tudtak Noirmoutier-től Luçonig, a La Louré tábor tudta, hogy mit csinál Croix-Morineau tábor. Szinte a madarak is segítették őket. Hoche ezt írta III. év messidor 7-én: „Az ember azt hinné, hogy távírójuk van.”

Törzsekben éltek, mint Skóciában. Minden községnek megvolt a maga kapitánya. Van mit mesélnem erről a háborúról, apám végigharcolta.

## V

### *Háborús élet*

A legtöbb paraszt egyetlen fegyvere a pika volt. Jó vadászfegyver is akadt bőven. Nincs jobb lövész a vendée-i cserjések vadorzóinál, és Loroux vidékének csempészeinél. Különös harcosok voltak ezek, félelmesek és merészek. A háromszázezer embert fegyverbe szólító rendelet hatszáz faluban verette félre a harangokat. A tűzvész mindenütt egyszerre szikrázott fel. Poitou és Anjou ugyanazon a napon lázadt fel. Igaz, a vihar első dörgései már egy hónappal augusztus 10-e előtt, 1792. július 8-án is hallatszottak a kerbaderi pusztán. Ma senki se ismeri Alain Redeler nevét, aki La Rochejaquelein és Jean Chouan párttűtő fölkelésének volt az előfutára. A királpártiak halálbüntetés terhe alatt minden épkézláb embert szolgálatra kényszerítettek. Fogatokat, szekereket, élelmet rekviráltak. Sapinaud-nak azonnal háromezer embere volt, Cathelineaunak tízezer, Stofflet-nak húsezer, és Charette elfoglalta Noirmoutier-t. Scépeaux vicomte fölrazta Felső-Anjou-t, Dieuzie lovag a Vilaine és Loire közötti területet, Tristan-l'Hermite az Alsó-Maine vidékét, Gaston, a borbély, Guéménée városát, és Dernier abbé a többi. Igen kevés erőfeszítésre volt szükség, hogy fellátsák ezt a sokaságot. Elég volt a felkeléshez, hogy egy nagy fekete macskát dugtak a köztársasági alkotmányra felesküdt pap - ahogy akkoriban nevezték őket: a „hitehagyott pap” - szentségtartójába, ahonnan mise közben az állat hirtelen kiugrott. „Itt az ördög!” - kiáltották a parasztok, és az egész járás föllázadt. A tűz lehelete csapott ki a gyóntatószékből. A kékek megtámadására, és a mély vízmosások átugrására ugyanaz a fegyverük volt: a *ferre*, a tizenöt láb hosszú bot. Egyaránt használták támadásban és menekvésben. A legvadabb összecsapások idején, amikor a parasztok a köztársaságiak harci négyszögeit támadták, ha a harc mezején egy feszület vagy egy kápolna elé értek, térdre hulltak, és a kartácsútűzben imádkozni kezdtek. Ha lemorzsolták olvasójukat, az élve maradtak felugráltak, és az ellenségre vetették magukat. Micsoda százalmas óriások! Futás közben újratöltötték a puskájukat, ehhez különös tehetségük volt. Azt hitték el velük, amit akartak; papjaik más vidékről való papokat mutattak nekik, akiknek nyakán vörös csíkot csináltak egy szorosra húzott zsineggel, és ezekről azt mondták nekik: „Ezek lenyakazott emberek, akik feltámadtak...” Olykor lovagiassági roham fogta el őket:

---

<sup>210</sup> II. kötet, 35. lap. (Victor Hugo jegyzete)

például nagy tisztelettel vették körül Fesque köztársasági zászlótartót, aki tűrte, hogy összekaszabolják, de nem adta ki a kezéből a zászlót. A parasztok szerettek gúnyolódni. A nős republikánus papokról azt mondták: a *sans-calotte*-ből *sans-culotte*<sup>211</sup> lett. Kezdetben félték az ágyútól, majd furkósaikkal támadtak rájuk, és néha elragadták őket. Először egy szép bronzágyút zsákmányoltak, amelyet a Misszionárius névre kereszteltek, majd egy másikat vettek el, mely még a vallásháborúk idejéből származott, amelybe Richelieu címere és a Szűz képmása volt vésve. Ezt Marie-Jeanne-nak nevezték el. Mikor elvesztették Fontenay-t, vele együtt elvesztették Marie-Jeanne-t is; hatszáz paraszt hullott el védelmében, de egy sem gondolt futásra; aztán visszahódították Fontenay-t, hogy visszaszerezhessék Marie-Jeanne-t. Úgy hozták vissza felvirágozva, a királpártiak lilomos zászlaja alatt, és útközben, ha asszonnyal találkoztak, annak meg kellett csókolnia az ágyú csövét. De két ágyú kevés volt. Marie-Jeanne-t Stofflet szerezte, Cathelineau féltékeny lett erre a dicsőségre, és Pien-en-Mange-ból megtámadta Jallais-t, és egy harmadik ágyút zsákmányolt; Forest Saint-Florent-ra vetette magát, és így szereztek egy negyediket. Két másik kapitány, Chouppes és Saint-Pol még ennél is többet tett: ledöntött fatönkökkel ágyúkat utánoztak, tüzerekül bábukat állítottak melléjük, és ezzel a tüzéséggel, amelyen nagyokat mulattak, meghátrálásra készítették a kékeket Mareuil-nél. Ez volt a parasztháború hőskora. Később, amikor Chalbos szétverte La Marsonière bandáját, a parasztok harminckét angol címeres ágyút hagytak a szégyenletes csatavesztés színhelyén. Anglia pénzelte ebben az időben a francia hercegeket, és küldte is szorgalmasan „a nagy summákat öfelségének - ahogy Nantiat 1794. május 10-én megírta -, mert Pittnek<sup>212</sup> azt mondták, hogy ezt kívánja az illendőség”. Mélinet<sup>213</sup> írja március 31-i jelentésében: „A felkelők csatakiáltása: éljenek az angolok!” A parasztseregek el-elmaradoztak, mert fosztogattak. Ezek az ájtatos katonák loptak. A vadaknak gyöngéik vannak. Így kezdi majd ki őket később a civilizáció. Puysaye<sup>214</sup> a műve II. kötetében, a 187. oldalon ezt írja: „Több esetben megóvtam Plélan községet a kifosztástól.” Majd később a 434. oldalon megjegyzi, hogy nem vonult be Montfort-ba, hanem „kerülőt tettem, hogy megkíméljem a jakobinusok házait a kirablástól”. A parasztok fölforgatták Cholet-t; kifosztották Challans-t. Póruł jártak Granville-ben, de megsarcolták Villedieu-t. Jacobinus népségének nevezték azokat a falusiakat, akik a kékekhez csatlakoztak, és még nagyobb dühvel gyilkolták őket, mint a többieket. Szerettek katona módra mérsárlásokat rendezni és rablók módjára gyilkolni. Agyonlőni a „fajankókat”, azaz a polgárembereket, ez tetszett nekik, „megetetés”-nek nevezték ezt a műveletet. Fontenay-ban egyik papjuk, Barbotin plébános, egy kardcsapással ütött le egy aggastyánt. Saint-Germain-sur-Ille községben egyik kapitányuk, aki nemesember is volt, egy puskalövéssel megölte a helység ügyvédjét, és elvette az óráját. Machecoulban módszeresen kiirtották a republikánusokat, naponta harminc embert végeztek ki, és ez öt héten át tartott; a harmincas csoportokat „rózsafüzér”-nek nevezték. Sorba állították ezt az emberfüzért egy előre megásott árok szélére, és sortüzet adtak rájuk. Egyesek még éltek, amikor a gödörbe hullottak, de azért azokat is eltemették. Azóta újra találkoztunk ezekkel az erkölcsökökkel. Joubert járási elöljárónak lefűrészelték a két keze fejét. A republikánus foglyok

---

<sup>211</sup> Játék a kerek papi sapkát jelentő „calotte” és a térdnadrágot jelentő „culotte” szó hasonló hangzásával: „sapka nélküli” (kilépett pap), „térdnadrág nélküli” (forradalmár).

<sup>212</sup> Ifj. William Pitt (1759-1806) - angol politikus, miniszterelnök. Koalíciót szervezett a francia forradalom, majd I. Napóleon ellen.

<sup>213</sup> François-Aimé Mélinet (1768-1831) - a francia forradalom tisztje 1793-ig; 1830-ban a belga szabadságharc katonája.

<sup>214</sup> Puysaye, II. kötet 35. lap. (Victor Hugo jegyzete)

kezére bilincseket raktak, amelyeket szándékosan kovácsoltak éles szélűre. A köztereken ölték meg őket, s közben a kürtöseik Hallali-t fújtak. Charette, aki mindig úgy írta alá nevét, hogy „Testvériség, Charette lovag”, és aki bekötött homlokkal járt, mint Marat - felégette Pornic városát lakóival együtt. Ugyanebben az időben Carrier is félelmesen garázdálkodott. Terrorért terrorral fizettek. A breton lázadó szinte képmása volt a görög lázadónak, rövid zekéjében, vállán keresztbe vetett puskával, lábszárvédővel, bő bugyogóban, amely olyan volt, mint a görög szoknya, szakasztott görög zsivány. Henri de La Rochejaquelein huszonegy éves volt, amikor elindult ebbe a háborúba botjával és pár pisztolyával. A vendée-i hadsereg százötvennégy hadosztályt számlált. Szabályosan ostrom alá vette a városokat; Bressuire-t három napra elzárta a világtól. Nagypéntek napján tízezer paraszt tüzes ágyúgolyókkal lőtte Sables városát. Megesett, hogy Montigne és Courbevilles közt egyetlen napon tizennégy köztársasági tábornok tette tönkre. Thouars magas falán ezt a pompás párbeszédet hallották La Rochejaquelein és egyik legénye közt: - Carle! - Itt vagyok! - Tartsd a vállad, hogy ráállhassak. - Nosza, rajta! Add a puskád. - Ehol e! - La Rochejaquelein beugrott a város falán át, és hadai létra nélkül elfoglalták a bástyákat, amelyeket Duguesclin<sup>215</sup> ostromolt. Ezek a parasztok többre tartottak egy tölteny egy Lajos-aranynál. Sírtak, amikor eltűnt szemük elől falujuk templomának tornya. A futást nagyon egyszerű dolognak látták; vezéreik csak rájuk kiabáltak: „Dobjátok el a facipőtetőket, de vigyázzatok a puskákra!” Ha nem volt lőszerük, először lemorzsolgatták az olvasójukat, aztán elindultak, hogy puskaport keressenek a köztársaságiak lőszeres ládáiban; később d’Elbée az angoloktól kért muníciót. Ha ellenséges csapat közeledett feléjük, sebesültjeiket elrejtették a magasra nőtt búzában vagy a vad páfrányosokban, aztán később, a csetepaté után visszamentek értük. Nem volt uniformisuk. Ruhájuk leszakadt róluk. Parasztok és nemesurak egyaránt szedett-vedett rongyokban jártak. Roger Mouliniers La Flèche városka színházának kelléktárából szerzett turbánt és dolmányt hordott; Beauvilliers lovag ügyészi talárban járt, és fejét egy gyapjú hálósapka fölött női kalap fedte. De mindnyájan fehér övet és fehér vállszalagot viseltek; a tiszteket csak a tiszti rózsza különböztette meg a közlegényektől. Stofflet kokárdája vörös volt, La Rochejaqueleinné fekete; Wimpfen, ez a királpárti girondist, aki sohase hagyta el Normandiát, a caeni polgárőrök karszalagját viselte. A királpárti lázadók soraiban asszonyok is voltak, így Lescure asszony, aki később La Rochejaqueleinné lett; La Rouarie barátnője, Thérèse de Mollien, aki elégette községe vezéreinek névsorát; La Rochefoucauld asszony, aki szép volt és fiatal, a Puy-Rousseau kastély nagy tornya tövében sorakoztatta a parasztokat, karddal a kezében; Antoinette Adams, akit Adams lovagnak neveztek, olyan bátor volt, hogy amikor elfogták, katonai tiszteletadással lőtték agyon. Hősi korszak volt ez, de kegyetlen. Az emberek valósággal őrjöngtek. Lescure asszony a lovával tapostatta le a sebesült republikánusokat, „Halottak - mondotta -, de talán csak sebesültek.” Megesett, hogy férfiak árulók lettek, de az asszonyok soha, Fleury kisasszony, a Théâtre Français tagja, otthagya ugyan La Rouarie-t Marat kedvéért, de ezt szerelemből cselekedte. A tisztek és kapitányok sokszor éppoly tudatlanok voltak, mint katonáik. Sapinaud nem ismerte a helyesírást, így írt: „olvasa egéségel ezen soraimat...” A vezetők gyűlöltek egymást; a síkságon szolgáló kapitányok ezt kiabálták: „Le a dombvidékiekkel!” Gyér és ügyel-bajjal összeszedett lovasságuk volt. Puysaye ezt írja: „Ugyanaz az ember, aki vidáman velem küldi két fiát, hirtelen elhidegül tőlem, ha egyik lovát kérem.” Ugrópóznák, vasvillák, új és régimódi puskák, vassal és szöggel kivert furkósok, kaszák, kések, nyársak voltak a fegyvereik; egyesek két embercsontból formált keresztet hordtak a nyakukban. Nagy ordítással zúdultak az ellenségre, egyszerre rohantak elő mindenfelől: az erdőkből, a dombokról, az

---

<sup>215</sup> Bertrand Duguesclin (1320-1380) - a százéves angol-francia háborúban V. Károly francia király győzelmes hadvezére.

irtásokból, a mélyutakból, félkörben vonultak föl; öltek, gyilkoltak, irtottak, romboltak, és azután eltűntek. Ha köztársasági községeen vitt át az útjuk, kivágták, tűzre dobták a „Szabadság fája”-t és körül táncolták a tüzet. Csakis éjszaka jöttek-mentek. „Jöttöd mindig váratlan legyen!” - ez volt a vendée-iek szabálya. Tizenöt mérföldet is megtettek halotti csöndben, anélkül, hogy egy fűszál meggömbült volna útjukon. Ha megjött az este (miután a haditanácsban vezéreikkel megbeszélték, hogy másnap hol támadják meg a köztársasági őrségeket), megtöltötték puskájukat, elmormolták imáikat, lehúzták facipőjüket, és hosszú sorban osontak az erdőkön át, meztelen talppal lépve hangán és mohán, hang nélkül, szó nélkül, szisszenés nélkül. Macskák járnak így a sötétben.

## VI

### *A föld lelke megszállja az embert*

Vendée lázadói legalább ötszázezren voltak, férfiak, nők, gyermekek. Félmillió harcosról beszél Tuffin de La Rouarie is.

A federalisták<sup>216</sup> segítették őket. Vendée és a Gironde bűntársak voltak. Lozère vidéke harmincezer embert küldött a vendée-i cserjésekbe. Nyolc megye szövetkezett, öt bretagne-i, három normandiai. Évreux városa Caennal barátkozott, és polgármestere, Chaumont, meg előljárója, Gardembas révén képviseltette magát a felkelésben. Buzot, Gorsas és Barbaroux Caenban, Brissot Moulinsban, Chassan Lyonban, Rabaut Saint-Étienne Nîmes-ben, Meillan és Duchâtel Bretagne-ban élesztgették a lázadás tüzét.

Két Vendée volt: a nagy, mely az erdei háborút vezette, és a kicsi, mely a berkekben harcolt; ez volt az az árnyalati különbség, mely elválasztotta egymástól Charette-et és Jean Chouant. A kis Vendée jóhiszemű volt, a nagy Vendée romlott; a kicsi volt a becsületesebb. Charette-et megtették márkinak, kinevezték a királyi seregek parancsnokává, és megkapta Szent Lajos nagykeresztjét; Jean Chouan csak Jean Chouan maradt. Charette jóformán bandita volt, Jean Chouan afféle kóbor lovag.

Az olyan lelkes vezérek, mint Bonchamps, Lescure, La Rochejaquelein, mind nagyot csalódtak. Esztelenül erőlködtek a nagy katolikus sereg megteremtésén, ebből csak bukás lehetett. Elképzelhető-e, hogy ez a paraszt-vihar megtámadja Párizst, hogy szövetkezett falvak a Panthéont ostromolják, hogy zsolozsmás és imádságos falkák csaholjanak a *Marseillaise* körül, hogy facipős fergeteg támad az eszmék légióira? Le Mans és Savenay<sup>217</sup> megtorolja ezt a bolondériát. Vendée nem léphette át a Loire-t. Mindent megtehetett, csak ezt a lépést nem. A polgárháború nem hódíthat; Caesar, ha átkel a Rajnán, betetőzi hatalmát, Napóleon megnöveli a birodalmát, de ha La Rochejaquelein átlép a Loire-on, belepusztul.

Vendée csak a saját földjén Vendée; ott több mint sérthetetlen, elérhetetlen. A vendée-i ember a maga falujában csempész, szántóvető, katona, pásztor, orvvadász, szabadharcos, kecskepásztor, harangozó, paraszt, kém, gyilkos, sekrestyész, erdei vad.

La Rochejaquelein csupán Akhilleusz, de Jean Chouan maga Proteusz.

---

<sup>216</sup> „Szövetségspártiak”: egy girondista szakadár irányzat hívei 1793-ban; a tartományok önállóságát hangoztatták Párizssal szemben. A Konvent hamar úrrá lett a mozgolódáson, az 1793-as alkotmány kimondotta az „egy és oszthatatlan” Köztársaságot.

<sup>217</sup> 1793 decemberében a két helység között nagy csata zajlott le, amelyben az ellenforradalmárok döntő vereséget szenvedtek.

Vendée lázadása halva született. Más felkeléseket siker koronázhatott, mint a svájciakét. A svájci hegyek fölkelői és a vendée-i erdők lázadói között az volt a különbség, hogy a környezet végzetes hatására, az egyik csaknem mindig valami eszméért harcolt, a másik csak előítéletekért. Az egyik szárnyal, a másik csak vonszolja magát. Az egyik az emberiségért küzd, a másik a magányosságért; az egyik a szabadságot akarja, a másik el akar zárkózni, az egyik a közösséget védi, a másik az egyházközséget. „A közért! A közért!” - kiáltották a murteni hősök.<sup>218</sup> Az egyik a mélységek felett harcol, a másik a kátyú felett; az egyik a zuhatagok és tajtékzó hegyi patakok embere, a másik a sekélyes állóvizeké, ahonnan lázpárák szállanak fel; az egyiknek feje fölött azúr ég ragyog, a másik felett sűrű ágak szövevényei sötétlenek; az egyik az orom tetején áll, a másik a mély árnyékban.

Nem egyforma nevelést adnak a csúcsok és a mélységek.

A hegy olyan, mint a fellegvár, az erdő, mint a leshely. Az egyik bátorságra, a másik cselvetésre oktat. Az ókor a hegyek ormaira helyezte isteneit, szatírjait meg a bozótokba. A szatír vadember: félig ember, félig állat. Szabad országokban az Appenninek, Alpok, Pireneusok és az Olimposz hegyei emelkednek. Hegy a Parnasszus is. A Mont-Blanc Tell Vilmos hatalmas szövetségese volt. India hősi énekei telve vannak azokkal a gigantikus harcokkal, melyekben a szellem a sötétséggel küzd, s e harcok háttérében és felette a Himaláját pillantjuk meg; Görögország, Spanyolország, Itália és Svájc arcúata a hegy; Kimméria, Germánia vagy Bretagne erdős vidékű. Az erdő barbár.

A talaj alakulata sok tettet sugalmaz az embernek. Nagyobb cinkostárs, mint hinnénk. Vad tájak láttán szinte hajlunk arra, hogy felmentsük az embert, és a teremtésben keressük a bűnt; a természet alattomos kihívását érezzük; a pusztaság olykor károsan hat a tudatra, különösen a homályos tudatra; a tudat óriássá nőhet, akkor Szókratészt és Jézust teremt, de lehet törpe is, akkor Atreusz és Júdás áll előttünk. A kis lélek könnyen csúszómászóvá lesz; a félhomályos sűrűk, az indák, a tövisek, az ágak alatt lapuló mocsarak gonosz tanácsadók, titokzatos módon beleszivárognak és rosszra vezérlik. Az optikai csalódások, a megmagyarázhatatlan délibábok, az éjjeli órák vagy a fenyegető árnyak okozta szorongó érzések az embert abba a különös, félig vallásos, félig állati riadalomba kergetik, mely közönséges időkben babonákat szül, harcos korszakokban vadságot. Az érzékszalódások fáklyái a gyilkosságok útjára világítanak. A rabló mindig meghibbant ember. A dúsgazdag természet két módon hat: elkápráztatja a nagy szellemeket, és elvakítja a vad lelkeket. Ha az ember tudatlan, ha a sivatag látomásokkal terhes, a magányosság homálya csak növeli értelme homályát, és akkor az emberben iszonyú mélységek nyílnak meg. Vannak bizonyos sziklák, szakadékok, berkek, vad csapások az esti fák között, melyek az embert örült és borzalmas tettek felé taszítják. Majdnem azt mondhatnánk, vannak bűnös tájak.

Micsoda tragikus dolgokat láthatott az a zordon halom is ott Baignon és Plélan között!

A széles láthatár a lelket nagy, általános eszmékhez vezeti; a szűkre szabott horizont kis részleteszméket szül; ez az, ami a nagy szíveket néha arra kárhoztatja, hogy törpe szellemiségek legyenek; példa rá Jean Chouan.

A részleteszmék gyűlölik a nagy általános eszméket; ezért harc a haladás.

Szülőföld és haza, ebben a két szóban foglalhatjuk össze az egész vendée-i háborút; a helyi eszmék az egyetemes eszmével kezdtek csatát. Parasztok keltek harcra hazafiak ellen.

---

<sup>218</sup> A svájci szabadság harcosai Murten svájci városkánál verték vissza 1476-ban Merész Károly burgundiai csapatait.



## VII

### *Vendée: Bretagne utolsó szava*

Bretagne vén rebellis. Sokszor lázongott az elmúlt kétezer év folyamán, és gyakran igaza volt; utoljára nem volt igaza. Pedig a dolgok mélyén, akár a forradalom, akár a királyság ellen lázadt, akár a kiküldött köztársasági megbízottak, akár a kormányzó hercegek és főurak ellen, akár az asszignáta-kötegek, akár a királyi sóadóbérletek ellen; és e harc szereplője akár Nicolas Rapin, François de La Noue, Pluviaut kapitány és La Granache nagyasszony, akár Stofflet, Coquereau és Lechandelier de Pierreville volt, akár Rohan herceggel a király ellen vagy La Rochejaquelein úrral a király mellett, Bretagne mindig ugyanazt a harcot vívta: a helyi szemlélet harcát a nemzeti szemlélet ellen.

Mocsár volt ez az ősi provincia, olyan, mint az állóvíz; gyűlölte a mozgást; ha szél érte, nem frissítette föl, csak felborzolta. Finistère: itt végződött Franciaország, ahol az embernek adományozott föld véget ért, s ahol a nemzedékek haladása megállott. „Állj!”, kiáltotta az óceán a földnek, és a barbárság a civilizációnak. Ahányszor csak Párizs, a központ, kezdeményez valamit, jöjjön ez a kezdeményezés a királyságtól vagy a Köztársaságtól, szolgálja az elnyomást vagy a szabadságot, ez mindig valami újat jelent, és Bretagne mindig megbotránkozva tiltakozik. Hagyjanak békén bennünket! Mit akarnak tőlünk? És a Marais sóvidéke vasvillát ragad, a vendée-i Cserjések népe flinta után kap. Minden próbálkozásunk, minden kezdeményezésünk, mind a törvényhozásban, mind a nevelésben, enciklopédistáink, filozófusaink, nagy szellemeink összes dicsősége kudarcot vall Houroux előtt; Bazouges vészharangja a francia forradalmat fenyegeti, Faou pusztasága fellázad viharos fórumaink ellen, és Haut-des-Prés haranglába hadat üzen a Louvre tornyának.

Borzalmas süketség.

A vendée-i lázadás gyászos félreértés.

Ez az óriási csetepaté, a titánok kötekedése, ez a szertelen lázongás a történelemben csak egy szó emléket hagyott hátra, ennyit: Vendée. Fényes és gyászos szó ez. Vendée öngyilkos lett holmi távollevők érdekében, feláldozta magát az önzésnek, arra pazarolta idejét, hogy a gyávaságot megajándékozza határtalan bátorságával; számítás nélkül, stratégia, taktika, terv nélkül, cél nélkül, vezér nélkül, felelősség nélkül; megmutatta, milyen mértékben változhat az akarat képtelenséggé; lovagias és vad volt; a világosság ellen akart sötétség-korlátot emelni; tudatlansága hosszan, bután és hősieskedve ellenszegült a valóságnak, az igazságnak, a jognak, a józan észnek, a megváltásnak; nyolc esztendő ijesztő réme, tizennégy megye pusztulása, szántóföldek földülése, a termés letiprása, falvak felgyújtása, városok lerontása, házak kifosztása, asszonyok és gyermekek leölése, fáklya a zsúpfedélen, kard a szívekben, a civilizáció réme, Pitt úr reménysége: ez volt ez a háború, ez az öntudatlan, gyilkos próbálkozás.

Végeredményben, mert megmutatta, hogy milyen halaszthatatlanul szükséges széttepní az átkozott breton ködöt, és a világosság nyilaival átszaggatni ezt a bozótot, Vendée a haladást is szolgálta. A katasztrófák a maguk sötét módján intézik a dolgokat.

## MÁSODIK KÖNYV

### *A három gyermek*

#### I

*Plus quam civilia bella*<sup>219</sup>

Ezerhétsházkilencvenkettő nyara nagyon esős volt; 1793 nyara nagyon forró. A polgárháború miatt már szinte utak se voltak Bretagne-ban. Azért mégiscsak utazgattak, hála a szép nyári időjárásnak. Nincs jobb út a kiszáradt földnél.

Július hónap egyik derült estéjén, körülbelül egy órával napszállta után, egy Avranches felől érkező lovas ember állt meg az Ágaskereszt nevű kis fogadó előtt, mely Pontorson város végén állott. Cégtábláján még néhány évvel ezelőtt is ezt a felírást olvashatták: „Itt jó almabort kortyolhattok.” Egész nap nagyon meleg volt, de aztán szél támadt.

Az utas olyan bő köpenybe burkolózott, hogy az lovának farát is betakarta. Széles kalapot viselt, háromszínű kokárdával, ez bátor cselekedet volt ebben a bozótos, puskaporfüstös országrészben, ahol egy ilyen kokárda túlságosan is jó célpont lehetett. A köpeny a nyakán záródott, de szétnyílt a mellén, hogy karjai szabad mozgását ne gátolja. Így láthatóvá vált széles, háromszínű öve is, és két pisztoly agya, mely kiállt az övéből. Oldalán kard lógott, s alul kilátszott a köpeny alól.

A lódobogás zajára a fogadó ajtaja kinyílt, és megjelent a kocsmáros egy lámpával. Az alkony órája volt, az úton még világos volt, de a házakban már éjszaka.

A gazda ránézett a kokárdára.

- Polgártárs - kérdezte -, itt akar megszállni?

- Nem!

- Hová megy hát?

- Dolba.

- Akkor forduljon vissza Avranches felé, vagy maradjon Pontorsonban.

- Miért?

- Mert Dolban most harcolnak.

- Úgy! - mondta a lovas.

Aztán így folytatta:

- Adjon zabot a lovamnak.

A gazda vályút hozott, egy zsák zabot öntött belé, kivette a ló szájából a zablát, s az állat fűjtatni és enni kezdett.

A párbeszéd folytatódott:

- Polgártárs, rekvirálta ezt a lovat?

---

<sup>219</sup> Több mint polgárháború.

- Nem.
  - A magáé?
  - Igen. Vettem. Megfizettem az árát.
  - Honnan jön?
  - Párizsból.
  - De nem egyenesen?
  - Nem.
  - Azt biz elhiszem, mert az utak forgalmát megakasztották. De a postakocsi még közlekedik.
  - Csak Alençonig. Ott szálltam ki a postakocsiból.
  - Ugyan! Nemsokára nem lesz több postajárat Franciaországban. Nincsenek lovak. Egy háromszáz frankos lóért hatszázat fizetnek, és a takarmány megfizethetetlenül drága. Postamester voltam, csapláros lett belőlem. Ezerháromszáztizenhárom postamester közül (ennyien voltunk) kétszáz beadta a lemondását. Polgártárs az új tarifa szerint utazott?
  - A május elsejei szerint, igen.
  - Húsz sou állomásonként, ha a kocsi belsejében utazik, tizenkettő, ha egyfogatú könnyű kocsin, öt sou, ha a teherszállítón. Alençonban vette ezt a lovat?
  - Ott.
  - Egész nap lovagolt?
  - Hajnal óta.
  - Tegnap is?
  - Igen. Tegnapelőtt is.
  - Már látom. Maga Domfront és Mortain felől jött.
  - És Avranches felől.
  - Hallgasson rám, polgártárs. Pihenje ki magát! Bizonyára fáradt, a lova is az.
  - A lovaknak joguk van kifáradni, de az embereknek nincs.
- A gazda szeme megint az utast fürkészte. Komoly, nyugodt, szigorú arcot látott, amelyet sűrű haj övezett.
- A fogadós az útra nézett, mely kihaltan húzódott, ameddig csak a szem ellátott, és azt mondta:
- És így utazik, egészen egyedül?
  - Van kíséretem.
  - Hol?
  - Itt: a kardom és a két pisztolyom.
- A fogadós elment, hogy egy vödör vizet hozzon és megitassa a lovat. Míg a ló ivott, a gazda megint az utast vizsgálta, és azt mondta magában: „Mondhat, amit akar, mégis papnak látszik.”
- A lovas újra megszólalt:
- Azt mondotta, hogy verekszenek Dolban?

- Azt. Ebben az órában kezdhették.
- Kik harcolnak?
- Egy volt nemes egy volt nemessel.
- Hogy mondta?
- Azt mondom, hogy egy volt nemes, aki köztársaságpárti, verekszik egy volt nemessel, aki királypárti.
- De hiszen már nincs is király.
- Ott a királyfi. És ami a legérdekesebb: a két volt nemes rokonságban van egymással.

A lovas figyelmesen hallgatta. A fogadós tovább beszélt:

- Az egyik fiatal, a másik öreg. Az unokaöcs verekszik a nagymama fivérével. A nagybácsi királypárti, az unokaöcs hazafi. A nagybácsi vezérli a fehéreket, az öcs a kékeket. Aztán ezeknél nincs kegyelem. Életre-halálra megy a harc.

- Életre-halálra?

- Úgy bizony, polgártárs. Várjon csak! Látni akarja, hogy minő udvariasságokat vágnak ezek egymás fejéhez? No, nézze, az ott egy plakát, melyet az öreg - mindig megtalálja a módját, hogyan - mindenhová kiragasztat, minden házra, minden fára, még ide az én ajtómra is.

A gazda közelebb vitte lámpáját egy négyszögletes papiroshoz, mely a kapu egyik szárnyán fehérlett. Mivel a plakát nagyon nagy betűkkel volt nyomtatva, a lovas a nyeregből olvashatta:

*Lantenac márki tisztelettel értesíti unokaöccsét, Gauvain vicomte urat: ha a márki úrnak szerencséje lesz és elfogja tisztelt személyét, úgy nyomban agyonlöveti a vicomte urat!*

- És - folytatta a fogadós - itt a válasz is.

Megfordult, és lámpájával egy másik plakátot világított meg, melyet szemmel láthatóan amannak kedvéért ragasztottak az ajtó másik szárnyára. Az utas ezt olvasta:

*Gauvain figyelmezteti Lantenacot: ha elfogja, agyon fogja lövetni.*

- Tegnap ragasztották az ajtómra az első plakátot - mondta a gazda -, ma reggel a másodikat. A válasz nem váratott magára.

Az utas félhangon, mint aki magában beszél, néhány szót mondott. A fogadós meghallotta, de nem túlságosan értette:

- Igen! Ez a harc már nemcsak az országon, hanem a családon belül is folyik. Így kell lennie, így van jól. A népek nagy megújulásának ez az ára.

És az utas a kalapjához emelte a kezét, szemét a második plakátra függesztve köszöntötte azt.

A gazda tovább beszélt:

- Látja, így állunk, polgártárs. A városokban és a nagyközségekben a forradalom pártján vagyunk, de falun bizony ellene vannak; azt mondhatnám, a városokban franciák vannak, a falvakban bretonok. Ez a polgárok harca a parasztok ellen. A parasztok fajankóknak hívnak bennünket, mi meg őket tökfilkóknak. A nemesek és papok velük tartanak.

- Nem mindnyájan - szakította félbe a lovas.

- Minden bizonnyal igaza van, polgártárs, hiszen itt is egy vicomte áll egy márkival szemben.

És magában hozzátette még:

„És fogadni mernék, hogy most egy pappal beszélgetek.”

A lovas tovább kérdezett:

- És ki áll jobban a kettő közül?

- Eddig a vicomte. De nem könnyen. Nehéz fickó az öreg. Ezek az emberek, a Gauvain család tagjai, idevaló nemesek. Ez olyan család, amelynek két ága van. A nagy ág, melynek feje Lantenac márki, és a kis ág, melynek fejét Gauvain vicomte-nak hívják. Ma ez a két ág egymást üti. Ilyet nem látunk a fáknál, de az embereknél láthatunk. Ez a Lantenac márki mindenható ember Bretagne-ban; a parasztok szemében hercegnek számít. Partraszállása napján azonnal nyolcezer ember csatlakozott hozzá; egy hét alatt háromszáz község lázadt fel. Ha a partvidéknek csak egy csücskét elfoglalhatta volna, az angolok partra szállnak. Szerencsére itt volt ez a Gauvain, az unokaöccse. Furcsa história! Öccse, a köztársasági parancsnok, móresre tanította a nagybátyját. És a szerencse úgy akarta, hogy ez a Lantenac, mikor ideérkezett, legyilkoltasson egy sereg foglyot, és agyonlövessen két asszonyt, akik közül az egyiknek három gyermeke volt, akiket egy párizsi zászlóalj örökbe fogadott. Ez aztán rettenetes bosszúra tüzelte a zászlóaljat. Vörössipkás zászlóaljnak hívják őket. Már nem sok maradt a párizsi fiúkból, de akik még életben vannak, annál borzasztóbb öldöklők. Ezeket beolvasztották Gauvain csapatába. Senki se tud nékik ellenállni. Meg akarják bosszulni az asszonyokat, és vissza akarják szerezni a gyerekeket. Nem tudni, hogy az öreg mit művelt az apróságokkal. Ez teszi olyan dühödtté a párizsi gránátosokat. Higgye el, ha ezek a gyerekek nem keverednek a dolgokba, ez a háború nem volna olyan ádáz. A vicomte jó és becsületes fiatalember. Annál rosszabb az öreg márki. A parasztok csak úgy beszélnek róluk, hogy Szent Mihály háborúskodik Belzebubbal. Ön talán tudja, hogy Szent Mihály ennek a vidéknek az egyik őrangyala. Az öbölben, a tenger közepéből hegy emelkedik az ég felé, Saint-Michel hegye. Azt tartják az angyalról, hogy démont üzött el onnan, és egy másik hegy alá temette. Nincs is messze onnan, és Tombelaine hegynek hívják.

- Tudom - mormogta a lovas -, *Tumba Beleni*. Tumba annyit tesz, mint „sír”, és Belenus, Belus, Bel, Belial, az annyi, mint „Belzebub”.

- Látom, tudja, miről van szó.

Magában a gazda még ezt tette hozzá:

„Latinul is tud... pap ez, semmi kétség.”

Hangosan pedig így folytatta:

- Nos, polgártárs, a parasztok szerint ez a régi harc kezdődik újra. Mondanom se kell, hogy számukra a királpárti generális személyesíti meg Szent Mihályt, a köztársaságpárti parancsnok pedig Belzebubot; de ha kettejük közül az egyik ördög, úgy bizonyára Lantenac az, és ha valaki angyal, az Gauvain. Szolgálhatok valami ennivalóval, polgártárs?

- Itt a butykosom meg a kenyerem. De mért nem szól arról, hogy mi történik Dolban?

- Gauvain vezényli a part menti expedíciós sereget. Lantenac célja az volt, hogy általános felkelést szít, Alsó-Bretagne-t megsegíti Alsó-Normandiával, kaput tár Pittnek, húszezer angollal és kétszázezer paraszttal segítséget nyújt a nagy vendée-i seregnek. Gauvain csúnyán megghiúsította ezt a tervet. Megszállta a partot, Lantenacot az ország belseje felé, az angolokat pedig a tengerre szorította vissza. Innen is kiverte Lantenacot: visszavette tőle Pont-au-Beau-t, elkergette Avranches-ból, kiebrudalta Villedieu-ból, meggátolta, hogy elérje Granville-t. Most olyan hadmozdulatokat tesz, amelyekkel Fougères erdejébe akarja beszorítani, és ott körülgárni. Minden jól ment. Tegnap még Gauvain itt volt a csapataival. Hirtelen riadót fúvat.

Az történt, hogy az öreg, aki ügyes katona, ék formájában hirtelen előretört, és arról értesültek, hogy Dolt fenyegeti. Ha elfoglalja Dolt, és a Dol hegyen felállít egy üteget, mert ágyújuk is van, akkor újra megszerezték azt a pontot, ahol az angolok partra szállhatnak, és akkor minden elveszett. Ezért nem volt egy perc vesztegetni való idejük se. Gauvain éles eszű ember, nem sokat töprengett, nem kért és nem is kapott parancsot, nyeregbe szólította az embereit, elindította a tüzérségét, összeszedte a seregét, kihúzta kardját, no és míg Lantenac Dolt támadja, Gauvain Lantenacot támadja. Dolban fog összeütközni ez a két kemény breton koponya. Csodaszép összecsapás lesz ez. Most éppen odaérhettek.

- Mennyi idő alatt jutnak el innen Dolba?

- Olyan seregnek, amelyikben szekerek is vannak, legalább három órára van szüksége. De már ott is vannak.

Az utas fülelni kezdett, majd azt mondta:

- Valóban, mintha ágyúszót hallanék.

A gazda is hallgatózni kezdett.

- Jól hallotta, polgártárs. Puskák is ropognak. Nagy vásár folyik ottan. Jól tenné, ha itt maradna éjszakára. Semmi jó nem vár ott az emberre.

- Nem állhatok meg. Folytatnom kell az utamat.

- Rosszul teszi. Nem tudom, mi jóban jár, de ott nagy veszélybe kerülhet, úgyhogy, ha nem a legdrágább kincsről van szó...

- De éppen arról van szó - mondta a lovas.

- Például a fiáról...

- Valami olyasmiről - felelte a lovas.

A fogadós megint ráemelte a szemét, és újra azt gondolta: „Mégiscsak olyan papiember-féle ez a polgártárs.”

Aztán tovább gondolkozott: „Végére is... a papoknak is vannak gyermekeik.”

- Kantározza fel a lovamat - mondta az utas. - Mennyivel tartozom?

Fizetett.

A gazda a ház fala mellé állította a vályút és a vödört, és megint az utashoz fordult:

- Ha mindenáron menni akar, hallgassa meg legalább, amit tanácsolok. Bizonyára Saint-Malóba igyekszik. Legalább kerülje el Dolt. Két útja van. Az egyik Dolon keresztül, a másik végig a tenger partján. Egyik se rövidebb a másiknál. A tenger menti út Saint-Georges de Brehaigne, Cherrueix és Hirelle-Vivier községen vezet keresztül. Délre marad el Dol, és északon Cancalle fekszik. Polgártárs, itt az utca végén van az útelágazás; a doli út lesz a balján, a Saint-Georges-i a jobbján. Hallgasson rám, ha Dolnak tart, a mészárlás kellős közepébe kerül. Ne a bal oldali utat válassza, menjen a jobb oldalán.

- Köszönöm - mondta az utas.

Aztán elindította a lovát.

Egészen besötétedett, az utas eltűnt az éjszakában.

A fogadós már nem láthatta.

De amikor az utas az utca végére ért, az útelágazás elé, felhangzott a fogadós hangja, amint messziről utánakiáltott:

- Forduljon jobbra!

Az utas balra fordult.

## II *Dol*

Dol: franciaországi spanyol város Bretagne-ban - ezt az okiratok mondják róla -, nem is város, hanem egyetlen hosszú utca. Nagy, öreg, gótikus utca, jobb- és baloldalt árkádos-oszlopos házak, melyek nem sorban állnak, hanem kiszögellnek vagy kikönyökölnek a jó széles utcára. A város többi része, a sikátorok hálózata, úgy kapcsolódik, torkollik ebbe a nagy átlós útba, mint a patakok a folyóba. A város - nincsenek kapui, mert hiszen fal se keríti, nyitva áll a Dol hegy aljában - képtelen volna ostromnak ellenállni; de az utca kibírja az ostromot. A házak ormai - ötven évvel ezelőtt még látszott, hogy milyenek voltak - és az oszlopos árkádok alatt vezető két folyosó, amely az utcát szegélyezi, nagyon nehezen bevehető csatahelynek bizonyult. Ahány ház, annyi erősség, amelyeket mind egyenként kellett meghódítani. Az öreg vásárcsarnok körülbelül az utca középpontján volt.

Az Ágaskereszt fogadása igazat mondott, amikor Dolról beszélt: vad tusakodás kavarta föl a városcát. A fehérek reggel érkeztek, és éjszakai harc tört ki köztük és a kékek közt, akik este csaptak rájuk. Az erők nagyon egyenlőtlenül oszlottak meg. A fehérek hatezren voltak, a kékek ezerötszáz, de egyforma dühvel acsarkodtak egymásra. Figyelemre méltó, hogy az ezerötszáz ember támadta meg a hatezret.

Egyik oldalon fegyelmetlen csődület volt, a másikon rendezett csapat. Az egyik oldalon hatezer paraszt, fehér szalagos, kerek kalappal, bőrködmönükön Jézus-szívek, vallásos jelszavak, himzett karszalagok, az övükön olvasó; többnek volt vasvillája, mint kardja vagy szurony nélküli karabély, az ágyúkat kötélén vonszolták maguk után; rosszul felszerelt, rosszul fegyelmezett, rosszul felfegyverzett, de fanatizált csapat. Velük szemben ezerötszáz katona állott: háromszögletes kalapjukon háromszínű kokárda, nagy hajtókás, derékba szabott, hosszú lebenyes kabátban - mellükön keresztbe futó fegyverszíj -, vörösréz markolatos karddal, hosszú szuronyos puskával; fegyelmetlenül sorakoztak, engedelmesek és elszántak voltak, mint az olyan emberek, akik majd parancsolni is tudnak. Ők is önkéntesek voltak, de a haza önkéntesei. Igaz, rongyos uniformisban és cipő nélkül. Egyfelől a monarchiáért harcoló parasztlovagok, a másik oldalon a forradalom mezítlábas hősei. Mind a két csapatnak a lelke a vezére volt: a királpártiakat az aggastyán, a republikánusokat egy fiatalember vezette. Az egyik oldalon Lantenac, a másikon Gauvain.

A forradalomnak olyan ifjú óriásai, mint Danton, Saint-Just és Robespierre, ifjú idealistái is akadtak, mint Hoche<sup>220</sup> és Marceau.<sup>221</sup> Gauvain is ezek közé tartozott.

---

<sup>220</sup> Louis-Lazare Hoche (1768-1797) - a forradalom egyik legdicsőösebb tábornoka. 1795-ben verte le végleg a vendée-i ellenforradalmat.

<sup>221</sup> François-Séverin Marceau (1769-1796) - a forradalom egyik legvitézebb tábornoka. Részt vett a doli harcban, a Le Mans-i és savenay-i csatában.

Gauvain harmincesztendő volt; a fiatal Herkules, szeme komoly volt, mint a prófétaké, nevetése, mint a gyermekeké. Nem dohányzott, nem ivott, nem káromkodott. Tisztálkodó készletét a háborúban is magával hordta, nagy gondot fordított a körmére, fogára és dús, barna hajára. Ha pihenőt tartottak, maga porolta és szellőztette ki golyó szaggatta, porlepte kapitányi egyenruháját. Mindig hanyatt-homlok vetette magát a legnagyobb összecsapásokba, de sohasem sebesült meg. Lágú, kellemes hangja keményen csattant, ha parancsolnia kellett. Példát mutató természetességgel hált földön, szélben, esőben, hóban köpenyébe burkolózva, szép fejét egy köre hajtva. Hősies és tiszta lelkiületű volt. Ha kardot rántott, az ábrázata is átalakult. Lányos arckifejezése a harcban félelmetes volt.

Gondolkodó és bölcselő volt, fiatal tudós; aki látta, Alkibiadészt látta maga előtt, aki hallgatta, Szókratészt hallgatta.

Abban a hatalmas rögtönzésben, amelyet francia forradalomnak hívunk, ez a fiatalember azonnal hadvezér lett.

Hadoszlopa, amelyet maga szervezett, olyan volt, mint a római légió: teljes kis hadsereg; gyalogságból és lovasságból állott; voltak utászai, árkászai, hidászai: és ahogy a római légióknak hajítógépek voltak, az ő csapatának ágyúi is voltak. Három fogatos tábori ágyú erősítette meg a hadoszlopot, anélkül, hogy nehézkessé tette volna.

Hadvezér volt Lantenac is, sőt még ennél is több. Mert megfontoltabb és merészebb volt. Az öreg hősök hidegebben mérlegelnek, mint a fiatalok, mert messze vannak a hajnalhasadástól, bátrabbak is, mert közelebb vannak a halálhoz. Ugyan mit is veszíthetnek? Nagyon keveset... Ezért Lantenac minden merész hadicsele egyúttal bölcs is volt. De végtére, mint majdnem mindig, ha öregek és fiatalok birokra kelnek, Gauvain került fölül. Ez inkább szerencse, mint haditudomány dolga volt. Minden szerencse, még az ilyen rettenetes szerencse is, a fiatalság osztályrésze. A győzelem néha ledér leány.

Lantenac elkeseredetten gyűlölte Gauvaint; először azért, mert Gauvain megverte őt, azután azért, mert rokonok voltak. Micsoda szeszély ez a jakobinuskodás? Ez a Gauvain! Ez a kölyök! Vagyónának örököse, mert a márkinak nem voltak gyermekei. Unokaöccse, majdnem unokája! „Ejh - mondta ez a majdnem-nagyapa -, csak kerüljön a kezem közé, megölöm, mint egy kutyát!”

Egyébként a Köztársaság joggal nyugtalankodott Lantenac márki miatt. Alig szállt partra, máris félelmet keltett. Neve futótűzként járta be a vendée-i lázadás táborait. Azonnal a fölkelés középpontjává lett. Az ilyen természetű felkelésekben, ahol minden vezér féltékeny a maga hatalmára, ahol mindegyiknek megvan a maga hegyszakadéka vagy berke, valaki, aki fölülről érkezik, összefogja a szétszórt, egyenlő rangú vezéreket. Az erdőségek jóformán minden kapitánya Lantenac mellé állott. Közel és távol egyaránt engedelmeskedtek neki.

Egyetlen ember hagyta el, az első, aki csatlakozott hozzá, Gavard. Miért? Azért, mert Gavard bizalmi ember volt. Minden csínját-bínját ismerte a régimódi polgárháborúnak, amelyet Lantenac túlszárnyalt és megváltoztatott. Bizalmi embereket nem lehet átvenni, mint valami örökséget. Lantenacot szorította La Rouarie csizmája. Gavard Bonchampshoz csatlakozott.

Mint katona, Lantenac II. Frigyes iskolájához tartozott; össze akarta egyeztetni a nagy háborút a kicsivel. Nem szerette a nagy katolikus és királyi seregek „zavaros tömegét”, amely csak arra volt jó, hogy eltapossák, sem az egyszerű portyázó taktikát, mely szétszórja embereit berkekben és sűrűkben, és így csak arra jó, hogy nyugtalanítsa, de arra nem, hogy leverje az ellenfelet. A portyázás nem hoz végleges eredményt, vagy rosszat hoz. Azzal kezdi, hogy megtámadja a Köztársaságot, és azzal végzi, hogy kifosztja a postakocsikat. Lantenac nem értette ezt a breton módra vezetett háborút. Se azt, amelyiket sík mezőn vívott La



Rochejaquelein, se azt, amit az erdőkben folytatott Jean Chouan; se vendée-i háborút nem akart, se Chouan-lázadást; valóságos háború kellett neki, fel akarta használni a parasztot, de a katonaságra akart támaszkodni. Stratégiájának bandákra, taktikájának seregekre volt szüksége. A támadáshoz, a hadicselekhez, a rajtaütésekhez nagyszerűek voltak ezek a falusi seregek, gyorsan egybegyűltek, gyorsan szétszóródtak, de nagyon bizonytalanoknak tartotta őket, mintha vizet markolt volna; ő pedig valami biztos pontot szeretett volna teremteni ebben a kusza, hullámzó háborúban; a vad erdei seregek mellé reguláris csapatokat akart, amelyek a paraszti hadmozdulatok tengelyét alkotnák. Jól átgondolt és félelmes terv volt ez; ha sikerül, Vendée bevehetetlen marad.

De hol szerezzen ilyen reguláris csapatokat? Honnan vegyen hozzá katonákat? Hol talál ilyen ezredeket? Hol talál kész, szervezett hadsereget? Angliában! Innen származott Lantenac rögeszméje, hogy megnyitja a francia partokat az angol invázió előtt. A pártoskodás szelleme így visz a hazaáruláshoz, a fehér kokárda eltakarta szeme elől az angol katonák piros uniformisát, Lantenac nem is tudott másra gondolni, csak hogy meghódítsa a part valamelyik pontját, és azt kiszolgáltassa Pittnek. Ezért, mikor Dolt védelem nélkül tudta, rávetette magát, így akarta megszerezni a városon keresztül Dol hegyét és Dol hegyéről a tengerpartot.

Jól választotta meg a helyet. Dol hegyének ágyúi végigsöprik a partot Fresnois-tól Saint-Brelade-ig; a cancale-i cirkálóhajórajt is távoltartják, és szabaddá teszik a lapos partokat Raz-sur-Couesnon és Saint-Meloire-des-Ondes közt egy partraszállás számára.

Azért, hogy ez a döntő kísérlet sikerüljön, Lantenac valamivel több, mint hatezer embert hozott magával, a legjava harcosokat a rendelkezésre álló bandákból. Fölvonultatta egész tüzérségét is, tíz tizenhatos öreg csataágyút, egy nyolcfontos hajóágyút és egyetlen négyfontos kis tábori ágyút. Dol hegyére nagyon erős tüzérséget akart fölállítani, mert az az elgondolás irányította, hogy ha tíz ágyú ezer lövést ad le, az több munkát végez, mint ha ezerötszáz golyót lőnek ki öt ágyúból.

A siker bizonyosnak látszott. Hatezer embere volt. Csak Gauvaintól tarthatott, aki ezerötszáz emberével Avranches körül lehetett, és Dinan felől Léchelle-től. Léchelle-nek, igaz, huszonezer embere volt, de húsz mérföldre volt tőlük. Lantenac tehát biztonságban érezte magát Léchelle felől, mert az, ha sok embere volt is, messze tanyázott; viszont Gauvain felől, ha a távolság nem fedezte is, elég biztonságot ígért csapatainak kis száma. Tegyük még hozzá, hogy Léchelle ostoba ember volt, és később, amikor vágóhídra vitte huszonezer emberét Croix-Bataille mellett a pusztaságban, öngyilkossággal fizetett kudarcáért.

Lantenac így teljes biztonságban érezhette magát. Hirtelen és kemény szigorral csapott le Dolra. Lantenac márkinak sötét híre volt, tudták róla, hogy nem ismer kegyelmet. Nem is próbáltak szembeszállni vele. A megfélemlített lakosság a házaiba zárkózott. A hatezer vendée-i paraszt megszokott falusias nemtörődomséggel szállta meg a várost, mintha vásárra ment volna. Nem voltak szálláscsinálók, kijelölt kvartélyok, úgy táboroztak, ahogy tudtak. A szabadban főztek, szétszóródtak a templomokban, otthagyták a puskáikat a rózsafüzér kedvéért. Lantenac néhány tüzerőt kíséretében sietve Dol hegyére ment, hogy tanulmányozza a terepet, a parancsnokságot Gouge-le-Bruant-ra bízta, akit csapatparancsnoknak nevezett ki.

Gouge-le-Bruant nyomát nagyon elmosódva találjuk meg a történelemben. Még két név ragadt rá: az egyik az volt: Kéktörő. Ezt azért kapta, mert sok köztársasági hazafit gyilkolt le; a másik neve Imânus volt, azért, mert volt benne valami megnevezhetetlen irtóztató. Imânus az *immanis* szó elferdítéséből származik; ősi alsó-normand szó ez, azt jelenti: emberfeletti, szinte isteni csúnyaság, annyi benne a borzalom, mely a démon, a szatírt és az emberevőt idézi. Egy

öreg kéziratban ezt olvashatjuk: „Ennen két szemem látá az imânust.” A vendée-i Cserjésekből való aggastyánok ma már nem tudják, hogy ki volt Gouge-le-Bruant, sem azt, hogy ki volt a Kéktörő, de zavarosan még emlékeznek Imânusra. Imânus beleolvadt a helyi babonák világába. Imânust még mindig emlegetik Trémorelben és Plumaugat-ban, ebben a két faluban, ahol Gouge-le-Bruant otthagyta véres lépteinek nyomát. Vendée-ban a többi vezér is vad volt, de Gouge-le-Bruant barbár volt. Mint valami indián törzsfőnök, kitetováltatta magát kereszttekkel és liliomos királyjelvényekkel. Arcán olyan lélek visszataszító és szinte természetfölötti fénye ragyogott, mely semmi más emberi lélekhez nem hasonlított. Pokolian bátor volt a harcban, utána pedig pokolian kegyetlen. Szíve tele volt mindenféle nyakatekert okoskodással, készen a teljes odaadásra, hajlamosan a legvadabb dühkitörésre. Gondolkozott vajon? Minden bizonnyal, de úgy, ahogy a kígyó kúszik: tekergőzve. Hősnek indult, de gyilkossá lett. Lehetetlen volt kitalálni, honnan jöttek borzalmasságukban olykor nagyszerű elhatározásai. Kész volt minden váratlan szörnyűségre. Mesébe illőn kegyetlen volt.

Ezért kapta ezt az idétlen nevet: Imânus.

Lantenac márki bízott a könyörtelenségében.

Ami a kegyetlenséget illeti, abban nem volt hiba, abban Imânus kitüntette magát; de se taktikában, se stratégiában nem vitte sokra. A márki talán elhibázta a dolgát, amikor csapatparancsnoknak nevezte ki. Akárhogy történt, úgy esett, hogy Imânust bízta meg helyettesítésével és azzal, hogy vigyázzon mindenre.

Gouge-le-Bruant inkább harcos volt, mint katona, előbb legyilkolt egy néptörzset, semmint megvédett egy várost. De azért erős őrséget állított.

Alighogy leszállt az este, Lantenac márki kijelölte a tervbe vett üteg helyét, és visszaindult Dol felé. Hirtelen ágyúszót hallott. Arra fordult. A nagyutca felett vörös füst szállott. A kékek meglepték a csapatait, betörték a városba, megrohmozták őket; állt a harc Dol utcáin.

Nem volt szokása meglepődni, de most mégis megütődött. Ezt nem várta. Ki tehetné? Minden bizonnyal nem Gauvain. Egy a négy ellenében nem szokott támadást kezdeni. Léchelle lett volna? No de milyen rohamlépésben kellett fölvonulnia! Nem. Léchelle támadása nem valószínű, Gauvainé pedig lehetetlen.

Lantenac megsarkantyúzta a lovát; útközben menekülő lakossággal találkozott; kikérdezte őket, valamennyien zavarodottak voltak a félelemtől. Ezt kiáltották: „A kékek! A kékek!” Mikor a márki a helyszínre érkezett, nehéz helyzet fogadta.

Ugyanis ez történt...

### III

#### *Kis seregek - nagy ütközetek*

Amikor a parasztok Dolba vonultak, láttuk, hogyan szóródtak szét a városban. Ki-ki kedve szerint, ahogy történni szokott, ha „barátságból mennek háborúba”, amint a vendée-i fölkelők mondogatták. Az ilyesmiből olyanfajta fegyelem származik, amelyből hősök teremnek, de sorkatonák nem. Tüzérségüket és szekereiket az öreg vásárcsarnok bolthajtásai alatt helyezték el, és aztán kifáradva ettek, ittak, imát mormoltak; egymás hegyen-hátán leheveredtek a főutcán. Inkább ellepték, mint őrizték az utat. Amikor az éjszaka leszállott, majdnem mindannyian aludtak, fejük a zsákjukon pihent, néhány mellett a felesége is ott aludt; mert a parasztasszonyok sok esetben követték férjüket; Vendée-ban a terhes nőket használták

kémkedésre. Szelíd, júliusi éj volt, csillagok ragyogtak az éjszaka mélyfekete kékjében. Ez a tábor inkább valami karaván szálláshelyéhez, mint katonák táborához hasonlított - amint békésen szunnyadozott; akik még nem hunyták le a szemüket, hirtelen azt látták, hogy az esthomályban három ágyú mered a főutca bejáratára.

Gauvain volt ott. Meglepte az őrseget, behatolt a városba, és csapattestével megszállta az utca felső végét.

Egy paraszt föl pattant. „Állj, ki vagy?” - kiáltotta, és kilőtte puskáját. Ágyúdörgés volt a válasz. Majd dühösen megszólaltak a puskák. Fölserkent az egész alvó sokadalom. Micsoda zord riadalom ez! A csillagok alatt szunnyadtak el, és golyózáporban ébredtek.

Az első percek rémületesek voltak. Kevés olyan tragikus dolog van, mint az ilyen villám-sújtott tömeg zsidongása. A fegyvereikre vetették magukat. Kiabáltak, szaladgáltak, sokan elvágódtak. A megtámadott legények már azt se tudták, mit csinálnak: egymásra lövöldöztek. Elképedt emberek szaladtak ki a házaikból, majd újra visszafutottak, megint előjöttek, és fejvesztetten tévelyegtek a verekedők között. Családtagok szólították egymást. Gyászos csata volt ez, ahova asszonyok és gyerekek keveredtek. Sivító golyók szakították át a sötétséget. Minden fekete szögletből puskatűz ropogott. Csupa füst és zűrzavar mindenfelé. A lőszerkocsik és szekerek összevisszasága még csak növelte a fölfordulást. A lovak megbokrosodtak. Sebesülteket tapostak. A földön fetrengők ordítottak. Itt borzalom, ott megdöbbenés uralkodott, katonák és tisztek egymást keresték. Eközben itt-ott valami komor közömbösség. Egy asszony az újszülöttjét szoptatta; háta mögött fal volt, amelyhez törött lábú férje támaszkodott. A törésből csurgott a vér; az ember nyugodtan megtöltötte puskáját, majd találomra kilőtte; azt se tudta, kit öl meg az éjszakában. Emberek a földre hasalva a kocsikerekek küllői közül tüzeltek. Olykor kiáltások zivaja csapott föl. De az ágyú bömbölése mindent elnyelt. Rémítő volt.

Mintha fákat döntenének, úgy hullottak egymásra az emberek. Gauvain jó fedezékből biztosan lövethetett, ő maga alig vesztett néhány embert.

De a parasztok vakmerő és fejetlen rendetlensége lassan védekezéssé alakult; visszahúzódtak a vásárcsarnokba, ebbe a tágas, sötét menedékbe, a köpillérek erdejébe. Itt megvetették a lábukat; mindaz, ami egy kissé a sűrű berekre emlékeztette őket, visszaadta az önbizalmukat. Imânus, ahogy tudta, igyekezett helyettesíteni a távollevő Lantenacot. Ágyúik is voltak, de Gauvain legnagyobb csodálkozására nem használták őket. Ennek az volt az oka, hogy a tűzértisztek a márkival együtt a Dol hegyére mentek terepszemlére. A legénység nem értett a csatakigyókhhoz és a hajóágyúkhhoz; csak puskagolyóval záporozta be a kékeket, akik ágyúval lőtték őket. A parasztok puskatűzzel feleltek a kartácstűzre. De most ők voltak védett helyen. Összehordták a taligákat, targoncákat, szekereket, az öreg vásárcsarnok minden hordóját, és magas torlaszt építettek belőle, amelynek lőrésein átdugták puskáikat. Így a réseken keresztül halálos biztonsággal tüzeltek. Mindez nagyon gyorsan történt. Negyedóra alatt a vásárcsarnok frontja bevehetetlenné lett.

Gauvain helyzete most súlyosra fordult. A vásárcsarnok hirtelen várrá alakult át. Ez váratlan körülmény volt. A parasztok mind odagyültek, tömegesen, konok kitartással. Gauvainnek sikerült meglepni, de nem sikerült megszalasztani őket. Leszállt nyergéből. Mellén keresztbe font karja alá szorította kardjának markolatát, és az ütegét megvilágító fáklya fényében állva a csarnok árnyait vette szemügyre.

A torlasz mögül jól látták alakját a fáklyafényben. Ő volt a célpont, de nem is gondolt erre.

A torlasz golyózáport küldött a töprengésbe mélyedt Gauvain felé.

De a puskákkal szemben neki ágyúja volt. Az utolsó szó pedig mindig az ágyúgolyóé. Akié a tüzéség, azé a diadal. Ha ütegét jól használja, biztosítja fölényét.

Hirtelen villám csapott fel a csarnok sötét árnyai közül, mintha mennydörgött volna, és Gauvain feje fölött ágyúgolyó szakította be az egyik ház falát.

A torlasz ágyúszóval válaszolt az ágyúszóra.

Mi történt hát? Mi volt ez az újabb fordulat? Most már mind a két oldalon tüzéség harcolt.

Az első golyót egy második követte, amely Gauvain mellett fűrődött a falba. Egy harmadik lövedék leütötte a kalapját.

Mind nagykaliberű ágyúgolyók voltak. Tizenhatos ágyúból lőtték.

- Valaki a parancsnok úrra céloz! - kiáltották a tüzérek.

Eloították a fáklyát. Gauvain elgondolkodva szedte föl kalapját.

Valaki csakugyan Gauvainre célzott: Lantenac.

A márki a város másik végéről érte el a torlaszt.

Imânus hozzáfutott.

- Nagyuram, megrohantak bennünket.

- Kicsodák?

- Nem tudom.

- Szabad a Dinan felé vezető út?

- Úgy gondolom, hogy szabad.

- Meg kell kezdenünk a visszavonulást.

- Már megkezdjük. Sokan elmenekültek.

- Ne meneküljete! Vonuljatok vissza. Miért nem használjátok a tüzéséget?

- Elvesztettük a fejünket! A tüzértisztek se voltak itt!

- No, majd megnézem magam.

- Nagyuram, amit csak lehetett, a poggyászt, az asszonyokat, mindent, amire itt nincs szükségünk, Fougères felé irányítottam. Mit csináljunk a három kis fogollyal?

- Azokkal a gyerekekkel?

- Azokkal.

- Azok a túszaink. Vitesse őket La Tourgue-ba.

Ezután a márki a torlaszhoz lépett. A vezér megjelenésével egyszeriben megváltozott a harc ábrázata. A torlasz a tüzéség számára alkalmatlan volt, mindössze két ágyút helyezhettek el mögötte. A márki ütegbe állítatott két tizenhatost, s ezeknek lőréseket készítettek. Amikor így az egyik ágyúra hajolva a lőrésen az ellenséges üteget szemlélte, hirtelen megpillantotta Gauvaint.

- Ő az! - kiáltotta.

Erre ő maga markolta meg a csőtisztogatót és a kallót, maga töltötte meg az ágyút, beállította az irányzékot, és célzott.

Háromszor vette célba Gauvain, de mindig elhibázta. A harmadik lövés is csak a kalapját verte le.

- Milyen ügyetlen vagyok! - mormolta Lantenac. - Egy kevéssel lejjebb a fejét találtam volna.

A fáklya hirtelen kialudt, már csak a sötétség gomolygott előtte.

- Rendben van - mondta.

A paraszt tűzmesterek felé fordulva kiáltotta:

- Kartácstüzet!

Gauvain nagyon komolyan mérlegelte az eseményeket. A helyzet súlyosra fordult. Az ütközet új szakasza kezdődött. A torlaszról ágyúval lőtték. Mit lehet tudni, hátha a védekezésből támadásba csapnak át? Ha leszámította is a halottakat és menekülteket, még mindig ötezer ember állt vele szemben, neki meg mindössze ezerkétszáz hasznavehető katonája maradt. Mi lesz a köztársaságiakkal, ha az ellenség észreveszi, hogy milyen kevesen vannak? A szerepek fölcserélődhetnek. Támadók voltak, akkor pedig védekezhetnek. Ha a torlasz mögül rohamra indulnak, minden könnyen odavész.

Mit csináljon? Szembe nem támadhatja a torlaszt; álmodni sem lehetett arról, hogy saját erejükből szétverjék őket; ezerkétszáz ember nem bír el ötezerrel. Rohamozni lehetetlen volt, várakozni végzetes kockázat. Végezni kellett velük, de hogyan?

Gauvain erről a vidékről való volt, jól ismerte a várost: tudta, hogy az öreg vásárcsarnok, ahova a fehérek visszahúzódtak, keskeny sikátorok tekervényes labirintusának veti hátát.

Csapattisztjéhez fordult, ahhoz a bátor Guéchamp kapitányhoz, aki később arról lett híres, hogy megtisztította Concise erdejét - Jean Chouan fészket -, elrekesztette a zendülők előtt a Chainé mocsár töltését, s ezzel meggátolta, hogy elfoglalják Bourgneuf várát.

- Guéchamp - mondta neki -, átadom magának a parancsnokságot. Tüzeltesen, ahogy csak tud. Szaggassa meg ágyúval a torlaszt. Foglalkoztassa őket.

- Megértettem - mondta Guéchamp.

- Vonultassa föl töltött fegyverrel az egész különítményt, álljanak készen a támadásra.

Aztán még néhány szót suttogott Guéchamp fülébe.

- Megértettem - mondta Guéchamp.

Gauvain tovább beszélt:

- Dobosaink mindnyájan épségben vannak?

- Igenis.

- Összesen kilencen vannak. Tartson magánál kettőt, hetet adjon velem.

A hét dobos a legnagyobb csendben fősorakozott Gauvain előtt.

Gauvain tovább vezényelt:

- Vörössipkás zászlóalj, hozzám!

Tizenkét ember, köztük egy őrmester lépett ki a csapatból.

- Az egész zászlóaljat kérem - mondta Gauvain.

- Itt vagyunk - válaszolt az őrmester.

- Tizenketten vagytok...

- Ennyien maradtunk.

- Jól van - mondotta Gauvain.

Az őrmester a derék, nyers Radoub volt, aki annak idején a zászlóalj nevében örökbe fogadta a Saudraie erdejében talált három gyermeket.

Emlékezhetünk még rá, hogy a zászlóaljnak csak a felét irtották ki az Herbe-en-Pail majorban. Radoub azokhoz a szerencsésekhöz tartozott, akik megmenekültek.

Közelükben egy szekérre való takarmány feküdt; Gauvain rámutatott, és ezt mondta:

- Őrmester, csináltasson a katonáival szalmafonatokat, tekerjék a puskák köré, hogy ne zörögjenek, ha összeütődnek.

Egy perc múlt el; sötétben, teljes csendben hajtották végre ezt a parancsot.

- Készen vagyunk - jelentette az őrmester.

- Katonák, vessétek le a cipőtöket - folytatta Gauvain.

- Nincs cipőnk - válaszolta Radoub.

A hét dobossal együtt tizenkilencen voltak; Gauvain lett a huszadik.

Ezt mondta:

- Libasorban kövessetek. Utánam a dobosok, aztán a zászlóalj. Őrmester, maga vezényli a zászlóaljat.

A menet élére állt, és miközben az ágyúk szaporán feleltek, ez a húsz ember úgy kúszott előre, mint az árnyék, és eltűnt az elhagyott síkátorokban.

Így mentek egy darabig, a házak fala mellett surrantak előre. A városban minden kihalt volt, a polgárok elbújtak a pincékben. Minden kaput beretesztek, minden ablakot bezártak. Minden koromsötét volt.

A főutcai csata dühös dübörgése élesen vágódott ebbe a csendbe. Az ágyúharc folytatódott; a köztársasági üteg és a királypárti torlasz ádázul szórta a kartácsot.

Mintegy húsz percnyi kanyargós menetelés után Gauvain, aki teljes biztonsággal járt a vaksötét síkátorokon, egy utcácska végére ért, ahonnan egyenesen le lehetett ereszkedni a főutcára; csak hogy itt már a vásárcsarnok túlsó oldalán voltak.

Az ellenséges állás hátába értek. Erről az oldalról nem védték magukat, ez a torlaszpépítő örökös könnyelműsége. A csarnok nyitva volt. Beléphettek a bolthajtások alá, ahol néhány málhás szekér befogva, útra készen várakozott. Gauvain és tizenkilenc embere előtt ott állott az ötezer vendée-i, de nem szemben velük, hanem háttal.

Gauvain halkan szólt az őrmesterhez; a puskákról leoldották a szalmaburkot; a tizenkét gránátos csatasorba állt a síkátor szöglete mögé, és a hét dobos magasra tartott dobverővel várakozott.

A tüzéségi tűz szaggatott volt. Hirtelen, két ágyúdörgés közt, Gauvain fölemelte kardját, és olyan hangon, amely ebben a csendben úgy hatott, mint a trombita, ezt kiáltotta:

- Kétszáz ember jobbról, kétszáz ember balról, a többi középen támad.

A tizenkét puska eldördült, és a hét dob támadásra pergett.

Gauvain a kékek félelmetes parancsszavát kiáltotta:

- Szuronyt szegezz! Előre!

A hatás felülmúlt minden várakozást.

Az egész paraszttömeg úgy gondolta, hogy hátba támadták, és azt képzelte, új hadsereg zúdul reá. Amikor a dobszót meghallotta, a nagyutca felső végén álló sereg is nekiindult Guéchamp vezényletével; ez a csapat szintén támadást dobolt, és futólépésben vetette magát a torlaszra; a parasztok két tűz között érezték magukat; a pánik mindent megnövel: a pánikban egy pisztolydurranás úgy hallatszik, mint az ágyúdörgés, minden zaj kísérteties, egy kutya ugatása oroszlánüvöltésnek tűnik. Tegyük még hozzá, hogy a parasztot úgy fogja el a félelem, ahogy a zsúptetőt a tűz, és amilyen gyorsan tűzvész lehet a zsúpfedél lángjából, éppoly gyorsan változik a paraszt félelme futássá. A menekülés leírhatatlan volt.

Néhány perc alatt kiürült a vásárcsarnok, a megrettent legénység elvesztette a fejét, a tisztek nem bírtak velük. Imânus hiába ölt meg két vagy három menekült, mindenünnen ez a kiáltás hallatszott: „Meneküljön, aki tud!” Ez a hadsereg úgy nyargalt át a város utcáin, mint valami rosta lyukain; szétszóródott a mezőkön, olyan gyorsan, ahogy az orkán szétszórja a felhőket.

Egyesek Châteauneuf felé szaladtak, mások Plerguer felé, megint mások Antrain irányában.

Lantenac márki, mikor ezt a futást látta, saját kezével szegezte be az ágyúkat, aztán utolsónak húzódott vissza, lassan, hidegvérrel, és ezt mondta: „Hiába, a parasztok nem érnek semmit. Nekünk angolok kellene.”

#### IV

#### *Másodszor is...*

A győzelem teljes volt.

Gauvain a vörössipkás zászlóalj embereihez fordult, és ezt mondta nekik:

- Tizenketten vagytok, de fölértek ezer emberrel!

Ezekben az időkben a vezér dicsérő szava érdemkeresztnek számított.

Gauvain utasítására Guéchamp a városon túl is üldözte a menekülőket, és sokat elfogott közülük.

Fáklyákat gyűjtöttek, és átkutatták a várost.

Lantenac emberei, akik nem szökhettek meg, megadták magukat. Gauvain katonái tüzes fazekakkal világították ki a főutcat, amelyet végig halottak és sebesültek borítottak. Az ütközetek vége mindig elhúzódik; néhány kétségbeesett csoport itt-ott még ellenállott. Körülkerítették őket, akkor ezek is letették a fegyvert.

Gauvain a menekülők kétségbeesett zsvájában egy rettenthetetlen emberre figyelt föl. Olyan volt, mint valami ügyes és erős faun, védte a visszavonulókat, de maga nem szökött el. Ez a paraszt fölényes tudással használta a karabélyt, kilőtte a patronját, aztán puskaaggal verekedett, olyan alaposan, hogy el is tört a fegyvere; még most is pisztoly volt az egyik kezében, a másikban meg kard. Nem merték megközelíteni. Gauvain hirtelen azt látta, hogy megtántorodik és nekidől a nagyutca egyik árkádoszlopának. Megsebesült. De még mindig kezében szorongatta a kardot és a pisztolyt. Gauvain a hóna alá kapta a kardját, és felé tartott.

- Add meg magad - mondta neki.

Az ember rámeredt. Ruhái alól kicsordult sebe vére, és tócsává lett a lába alatt.

- A foglyom vagy - folytatta Gauvain.

Az ember hallgatott.

- Hogy hívnak?

- Danse-à-l'Ombre - szólt a paraszt.

- Bátor fickó vagy - mondta Gauvain.

És kezét nyújtott neki.

Az ember ezt válaszolta:

- Éljen a király!

Ereje utolsó megfeszítésével egyszerre fölkapta két karját, elsütötte pisztolyát Gauvain szíve felé, és hatalmas kardcsapást mért a fejére.

A tigris gyorsaságával cselekedett; de valaki még nála is gyorsabb volt. Néhány pillanattal azelőtt - senki sem vette észre - egy lovasember érkezett a csataterre. Ez az ember, mikor azt látta, hogy a vendée-i főlemeli fegyverét és kardját, odaugrott Gauvain elé. Nélküle Gauvain elpusztul. A golyó a lovat érte, a kardvágás az embert; mindketten elvágódtak. Mindez egy szempillantás alatt történt.

A vendée-i paraszt maga is a kövezetre zuhant.

A kardvágás az arca közepén érte az ismeretlent; ájultan feküdt a földön. A ló kimúlt.

Gauvain odalépett.

- Ki ez az ember? - kérdezte.

Az arcába nézett, de a kiömlő vér elöntötte, és vörös álarccal kendőzte el a sebesültet. Lehetetlen volt arcát fölismerni; a haja szürke volt.

- Ez az ember megmentette az életemet - folytatta Gauvain. - Ismeri őt valaki?

- Parancsnok úr - mondta az egyik katona -, ez az ember az előbb érkezett a városba. Láttam, amikor ideért. Pontorson felől jött.

A különítmény főorvosa is elősietett a műszertáskájával. A sebesült még mindig eszméletlen volt. A sebész megvizsgálta, és ezt mondta:

- Csak vágás. Semmiség. Majd összevarrjuk. Nyolc napon belül talpon lesz. Szép vágást kapott.

A sebesültnek köpenye volt, háromszínű öve, pisztolya és kardja. Hordágyra fektették, levetkőztették. Hoztak egy vödör friss vizet, és az orvos kimosta a sebet. Lassan előtűnt az arc is. Gauvain feszült figyelemmel szemlélte.

- Voltak igazoló írásai? - kérdezte.

A sebész megtapogatta az oldalsó zsebet, levéltárcát húzott ki belőle, amelyet Gauvainnek nyújtott át.

A hideg víz éleszteni kezdte a sebesültet, aki lassan magához tért. Szemhéja meg-megrebbent.



Gauvain átkutatta a levéltárcát; négyrét hajtott papírlapot talált benne, kibontotta, és olvasni kezdte:

„A Közjóléti Bizottság Cimourdain polgártársat...”

Felkiáltott:

- Cimourdain!

A sebesült erre kinyitotta a szemét.

Gauvain roppant izgalommal fordult feléje.

- Maga az, Cimourdain! Már másodszor menti meg az életemet.

Cimourdain Gauvainre nézett. Az öröm kimondhatatlan fénye világította meg vérző ábrázatát.

Gauvain térdre esett a sebesült előtt, és ezt kiáltotta:

- Mesterem!

- Apád! - válaszolta Cimourdain.

## V

### *Egy csöpp hideg víz*

Sok esztendeig nem látták egymást, de szívükben sosem távolodtak el egymástól; úgy érezték, mintha csak az este váltak volna el.

A doli községházán kórházat rendeztek be. Cimourdaint egy kis szobában helyezték el, amely a sebesültek nagy, közös terméből nyílt. A sebész, aki bevarrta a vágást, azzal vetett véget a két ember áradozó örömének, hogy kijelentette, Cimourdainnek alvásra van szüksége. Gauvaint már különben is magának követelte a győzelemből fakadó feladatok és gondok ezer tennivalója. Cimourdain egyedül maradt, de nem aludt; kétféle láz gyötörte. Egyik a sebéből, másik az örömeből fakadt.

Nem aludt, mégis úgy érezte, hogy nincs ébren. Hát lehetséges ez? Álma beteljesedett. Cimourdain azok közé tartozott, akik nem hisznek a főnyereményben, és most megütötte. Viszontlátta Gauvaint. Gyermekeként hagyta el, férfit talált helyette. Mint nagy, félelmetes, bátor embert látta viszont; mint győztes vezért, aki a népért győzedelmeskedik. Vendée-ban Gauvain a forradalom támasza, és ő, Cimourdain faragta ki a Köztársaságnak ezt a pillérét. Ez a győző az ő tanítványa. Ezen a fiatal arcon a Cimourdain eszméi ragyognak; ezt az ifjút talán a köztársasági Panthéon várja; növendéke, lelkének gyermeke máris hős, és nem telik bele sok idő, Franciaország dicsősége lesz; úgy tetszett Cimourdainnek, hogy saját, Géliusszá nőtt lelkét látja viszont. Saját szemével látta, miként csatázott Gauvain; olyan volt, mint Kheirón, aki Akhilleuszt harcolni látja. A pap és a kentaur közt van valami titokzatos hasonlóság; mert a papnak is csak fél teste emberi.

Ennek a kalandnak minden véletlen eseménye belevegyült a seblázás álmatlanságába, és valami rejtélyes mámorral töltötte el Cimourdaint. Látta, milyen káprázatosan ível fölfelé ez a fiatal életpálya, és mélyről fakadó örömét csak növelte az a tudat, hogy teljhatalma van e sors felett; még egy olyan siker, mint amilyennek az előbb tanúja volt, és akkor Cimourdainnek csak egy szavába kerül, hogy a Köztársaság Gauvainre bízza egyik hadseregét. Semmi sem kápráztat el úgy, mint az ámulatunk, hogy minden vállalkozásunk sikerül. Ebben az időben

mindenki katonai sikerekről ábrándozott; mindenkinek volt egy generális jelöltje; Danton Westermant, Marat Rossignolt, Hébert Ronsint szerette volna generálisnak látni; Robespierre meg egyiket se akarta. „Miért ne lehetne akkor Gauvain?” - mondta magában Cimourdain, és sokáig eltűnődött ezen az ábrádon. Határtalan lehetőségek tárultak elébe; egyik föltevésből a másikba siklott; minden akadály szétfoszlott előtte; ha valaki erre a létrára teszi a lábát, nem áll meg többé rajta; ez az örök emelkedés; az embertől indul el, és feljut a csillagokba. Mi egy nagy generális? Egy hadsereg vezetője; de a nagy vezér egyúttal egy eszme vezére is; Cimourdain ilyen nagy vezérnek álmodta Gauvaint. Az ábrándok szárnyán könnyű messze szállni; mintha Gauvaint már az óceánon látná, amint elkergeti az angolokat; aztán a Rajnán, amint az északi királyokat megregulázza; majd a Pireneusokban visszaszorítja Spanyolországot, és az Alpesekből hívja fel forradalomra Róma népét. Cimourdainben két ember lakozott: a gyöngéd és a komor; most mind a kettő boldog volt, mert a tetterős férfi volt az eszményképe, és Gauvaint nemcsak fenségesnek, hanem rettenthetetlennek is látta. Cimourdain sokat gondolt arra, amit még le kell rombolni, hogy megkezdhessék az építést. „Bizony - mondta magában -, nem az érzékenyülés korát éljük.” Gauvain, ahogy abban az időben mondták, „a helyzet magaslatán” állott. Cimourdain úgy látta őt maga előtt, amint fénytől vértetett - csillag ragyog a homlokán - a Sötétség szellemeit tiporja, kitarja az Igazság, az Értelm, a Haladás nagy, eszményi szárnyait; kezében kard; olyan, mint egy angyal; de pusztító angyal.

Amikor a legjobban elmerült ebben az álmodozásban, amely már szinte önkívületig fokozódott, a félig nyitott ajtón keresztül, amely a szobájával szomszédos kórterembe nyílt, beszédet hallott; megismerte Gauvain hangját. Hiába múltak el az évek, ez a hang most is a fülébe csengett, s a gyermek hangja a férfi hangjában is ott zeng. Odafigyelt. Lépéseket hallott. Katonák beszéltek:

- Parancsnok úr, ez volt az az ember, aki rálőtt a parancsnok úrra. Egy óvatlan pillanatban elvonszolta magát egy pincéig. Ott akadtunk rá. Most itt van.

Cimourdain most Gauvain és a vendée-i közt folyó párbeszédet hallotta:

- Megsebesültél?

- Ahhoz elég jó erőben vagyok, hogy kivégezzenek.

- Fektessétek ágyba ezt az embert. Kötözzétek be a sebeit, ápoljátok, gyógyítsátok meg.

- Meg akarok halni.

- Élni fogsz. A király nevében akartál megölni engem, én a Köztársaság nevében megkegyelmezek neked.

Cimourdain homloka elborult. Mintha álmából serkentették volna fel, gyászos szomorúsággal mormolta magában:

- Csakugyan irgalmas szívű ember.

## VI

### *Gyógyult kebel - vérző szív*

Egy kardvágás hamar összeforr; de valahol volt valaki, aki sokkal mélyebben sebesült meg, mint Cimourdain. Az az asszony, akit lelőttek, s akit a koldus Tellmarch mentett ki az Herben-Pail majorság nagy vérfürdjéből.

Michelle Fléhard nagyobb veszedelemben forgott, mint ahogy Tellmarch gondolta; nemcsak a mellébe kapott lövést, a lapockájába is; az egyik golyó a kulcscsontját törte el, a másik a vállát fúrta át; de a tüdeje épen maradt, s így meggyógyult. Tellmarch „tudományos ember” volt; ez a paraszt szó egy kicsit orvost, egy kicsit sebészt, egy kicsit varázslót jelent. Vadállat odújában tengerifü vackán ápolta a sebesült asszonyt, azokkal a titokzatos szerekkel, amiket „csudafű”-nek hívnak a parasztok, és fáradozása megmentette az anya életét.

A kulcscsontja összeforrt, mell- és vállsebei behegedtek, néhány hét múltán a sebesült lábadozni kezdett.

Egy reggel Tellmarchra támaszkodva már ki is tudott bújni a veremből; leült a fák alá, napos helyre. Tellmarch csak nagyon keveset tudott róla, az asszony mellsebe nem engedte, hogy beszélgessenek, és abban a fél-haláltusában, amely gyógyulását megelőzte, alig ejtett el néhány szót. Ha a nő beszélni akart, Tellmarch elhallgattatta, de megfigyelte, hogy valami makacsul gyötri, és hogy tekintetében szívet facsaró gondolatok kavargása tükröződik. Ezen a reggelen jó erőben volt, már majdnem járni is tudott; a gondoskodás szinte apává tesz, és így Tellmarch boldogan szemlélte. A jó öreg mosolyogva szólt hozzá:

- No ugye, talpon vagyunk? És a sebek is beforrtak mind.

- A szívemen nem - válaszolta az asszony.

Aztán így folytatta:

- Szóval, maga nem tudja, hogy merre vannak?

- Kik? - kérdezte Tellmarch.

- A gyerekeim.

Ez a „szóval” egy egész gondolatvilágot fejezett ki. Azt jelentette: „Maga nem beszél róluk, maga több napja mellettem van, de ki sem nyitja a száját, maga mindig elhallgattat, ahányszor csak beszélni kezdek, úgy látom, maga fél attól, amit én kérdezni akarok, ez azt jelenti, hogy magának nincs számomra semmi mondanivalója.” Lázában, gyötrődésében, önkívületében az asszony sokszor hívta gyermekeit, és ekkor jól látta - mert az önkívületnek is megvannak a maga megfigyelései -, hogy az öregember sohasem felel neki.

Valójában Tellmarch nem tudott volna mit mondani. Nem könnyű feladat egy anyával elveszett gyermekeiről beszélni. És aztán mit is tudott róluk? Semmit. Annyit tudott, hogy lelőttek egy anyát, az asszonyt a földön elnyúlva találta, és amikor fölszedte, inkább hulla volt, mint eleven ember, ennek a hullának három gyermeke volt, és Lantenac márkí, miután kivégeztette az anyát, magával hurcolta a gyermekeket. Eddig terjedt minden tudománya. Mi történt aztán a három gyermekkel? Éltek-e még? Csak annyit tudott, mert kérdezősködött utánuk, hogy kettő fiú volt közülük, a harmadik kislány, akit akkoriban választottak el. Semmi többet. Gyakran eltöprengett e kis család szerencsétlen sorsán, de nem tudott eligazodni rajta. Azok a környékeliek, akiket a gyermekek sorsa felől kérdezett, csak a fejüket rázták; Lantenac úr olyan ember volt, akiről nem szívesen beszéltek.

Az emberek nem szívesen beszéltek Lantenacról, és nem szívesen álltak szóba a koldussal. A parasztok sajátos módon gyanakodnak. Nem is szerették Tellmarchot. Tellmarch, a kódis, nyugtalanította őket. Miért nézi folyton az eget? Mit csinál, és mire gondol, amikor órákon át mozdulatlanul áll? Nagyon különös ember. Ezen a földön javában dúl a háborúság, minden lángol, minden üszökbe hamvad, itt minden embernek csak egy dolga van: a pusztítás, csak egy munkája: az öldöklés; itt abban versenyeznek, hogy ki éget fel egy házat, ki gyilkol le egy családot, ki öl meg egy őrszemet, ki foszt ki egy falut; itt másra se gondolnak, csak törvetésre,

léprecsalásra és egymás kiirtására, és akkor ez a magányos ember a természet csodálatába mélyed, szinte belemerül a teremtés végtelen békéjébe, növényeket és füveket szed, csak virágok, a madarak és a csillagok érdeklik; ez minden bizonnyal veszedelmes ember. Szemmel láthatóan nincs eszénél. Nem rejtőzik bokrok közé, senkire se lő. Ezért tartottak tőle.

- Bolond ember - mondták a járókelők.

Tellmarch nemcsak magányos ember volt, hanem olyan is, akit kerültek.

Nem kérdezték, és nem is szívesen válaszolgattak neki. Így nem is tudott meg annyit, mint amennyit szeretett volna. A háború pedig másfelé húzódott, tovább verekedtek, Lantenac márki is eltűnt a láthatárról. Tellmarch olyan lelkiállapotban volt, hogy a háborúnak végig kellett volna taposnia rajta, hogy ő is tudomást vegyen róla.

De ezekre a szavakra: „a gyerekeim”, Tellmarch arcán kialudt a mosoly, és az anya elgondolkozott. Mi ment végbe lelkében? Micsoda mélységekben vergődött? Hirtelen újra Tellmarchra nézett, és szinte dühös hangon újra felkiáltott:

- A gyerekeim!

Tellmarch, mintha ő volna a bűnös, lehorgasztotta a fejét.

Lantenac márkin járt az esze, aki bizonyosan nem gondol őrát, aki már bizonyára azt is elfelejtette, hogy ő élt valamikor. Elgondolkodott: „Egy nagyúr, ha bajban van, ismer téged; de ha elmúlnak felette a bajok, már nem ismer többé.”

És ekkor azt kérdezte magától: „Hát akkor miért mentettem meg ezt a nagyurat?”

Aztán így felelt magának: „Mert ő is ember.”

Kis ideig elgondolkodott ezen, aztán így folytatta magamagában: „Biztos, hogy ő is ember?”

S újra megismételte keserű kifakadását: „Ha tudtam volna!”

Kalandja nagyon leverte; mert abban, ami történt, valami megfoghatatlant látott. Keservesen tépelődött. Hát a jótett egyszersmind rossz is lehet? Aki megmenti a farkast, megöli a bárányt. Aki meggyógyítja a sas törött szárnyát, karmaiért is felelős.

Bűnösnek érezte magát. Az anyának igaza volt öntudatlan haragjában.

De az a gondolat, hogy megmentette az anya életét, megvigasztalta azért, hogy megmentette a márkiét.

De a gyermekek?

Az anya tovább töprengett. Kettejük gondolatai egy úton jártak, és bár erről nem beszéltek, talán találkoztak is valahol az álmodozások sötétjében.

Az asszony újra Tellmarchra szegezte elborult tekintetét:

- De mégse maradhatunk ennyiben - mondta.

- Csitt, csitt - intett Tellmarch, és ujját szája elé tette.

De az asszony tovább beszélt:

- Rosszul tette, hogy megmentette az életemet, haragszom magára. Bár meghaltam volna. Biztos vagyok benne, akkor látnám őket. Tudnám, hogy hol vannak. Ők nem látnának engem, de mellettük volnék. Egy halott meg tudná védelmezni őket.

Tellmarch megfogta az asszony karját, és kitapintotta az ütőerét.

- Nyugodjék meg, mert újra belázasodik.

Az asszony szinte durván kérdezte:

- Mikor mehetek el innen?

- El akar menni?

- Igen. Utánuk.

- Ha most oktalankodik, sohase mehet el. Ha okosan viseli magát, akkor talán már holnap.

- Hogyan viselkedjem?

- Bizzék Istenben.

- Istenben! Hova tette a gyerekeimet?

Olyan volt, mint aki esztét veszti. Hangja hirtelen megszelídült.

- Értse meg - mondta -, nem maradhatok így. Magának sohase voltak gyerekei. Nekem voltak. Ez nagy különbség. Nem ítéletünk meg egy dolgot, ha nem ismerjük. Ugye, magának nem voltak gyerekei?

- Nem voltak gyermekeim - felelte Tellmarch.

- Nekem a három kis kölykőm volt mindenem. Mi vagyok én a gyerekeim nélkül? Szeretném, ha valaki megmagyarázná, miért szakítottak el a gyerekeimtől? Érzem, hogy valami nagy dolog történik, de nem értem, hogy mi az. Megölték az uramat, engem hajsza hűjén kivégeztek, hiába, mégse értem.

- Hagyjuk ezt - mondta Tellmarch. - Itt van ni, a láza újakezdődik. Ne szóljon többet.

Az asszony ránézett és elhallgatott.

Ettől a naptól kezdve nem szólt többet.

Hűségesebben engedelmeskedett Tellmarchnak, mint ahogy maga Tellmarch szeretne volna. Az asszony órákon át bámezzan kuporodott a nagy fa lábánál. Révedezett és hallgatott. Ki tudja, minő menedéket ad a csönd a fájdalomban elmélyült egyszerű lelkeknek! Úgy tűnt, mintha az anya letett volna arról, hogy megértse, mi történt vele. A kétségbeesés néha olyan őrzőgő magasságba csap, hogy a kétségbeesett ember már nem is érti.

Tellmarch megindultan figyelte. E szenvedés láttán az öregembert asszonyos gondolatok gyötörték. „Igen - mondta magában -, a szája nem szól, de a szeme beszél. Látom, hogy mint valami rögeszme, mindig ugyanaz a gond bántja. Anya volt, és már nem az. Szoptatott, és most nem szoptat többé! Ebbe nem tud belenyugodni. A legkisebbre gondol, akit még nem is régen a tejével táplált. Erre gondol, mindig csak erre gondol. Valójában, nagyszerű érzés lehet, ha egy rózsaszínű szájacska a lelkünket magához húzza a testünkből, és a mi vérünkből építi fel a maga életét!”

Tellmarch is hallgatott, átérezte a szavak hiábavalóságát ennyi szerencsétlenség előtt. Rettenetes az ilyen fájdalomban takaró csend. De hogyan lehet szót érteni egy rögeszmés anyával? Az anyaság érzése nem magyarázható, nem is lehet vitába szállni vele. Az anyát éppen az teszi fenségessé, hogy bizonyos fokig valami állati is van benne. Az anyai ösztön istenien állati. Az anya már nem asszony, hanem nőstény.

A gyermekek a kölykei.

Innen ered, hogy az anyákban van valami, ami alatta marad, és ami fölébe is emelkedik a józan észnek. Az anyának ösztöne van. A teremtés végtelen és kiszámíthatatlan akarata él benne, és vezérli tetteit. Éleslátással teljes elvakultság.

Tellmarch most már azt szerette volna, ha szóra bírja a szerencsétlen asszonyt. De ez nem sikerült neki. Egyszer ezt mondta:

- Sajnos, én már öreg vagyok, nem tudok gyalogolni. Hamarább érnék eröm végére, mint utam céljához. Negyedórai járás után a lábam megtagadja a szolgálatot, és meg kell állnom. Ha nem így volna, szívesen elkísérném. Valójában ugyan talán jobb is, hogy így van. Több kára volna belőlem, mint haszna; itt csak megtűrnék valahogy; de mint paraszt, gyanús vagyok a kékek szemében; a parasztok pedig boszorkányt látnak bennem.

Várta, hogy mit felel az asszony. De az még csak a tekintetével sem fordult feléje.

A rögeszme vagy örülethez, vagy hőstetthez vezet. De micsoda hőstett véghezvitele vár egy szegény parasztasszonyra? Semmilyen. Anya lehet, semmi más. Az asszony mindennap álmodozóbbá vált. Tellmarch figyelte.

Foglalkoztatni akarta valamivel; fonalat, tűt, gyűszűt vitt neki, az asszony a szegény koldus nagy örömeire varrni kezdett; révedezett, de dolgozott. Ez az egészség jele. Ereje lassanként visszatért; kijavította fehérműjét, ruháját, cipőjét, de a szeme fátyolos maradt. Varrás közben érthetetlen kis dalokat dúdolt. Neveket mormolt, talán gyerekneveket, de nem elég világosan, és Tellmarch nem érthette őket. Olykor megszakította a nótát, és a madarak csicsergését hallgatta, mintha híreket várt volna tőlük. Aztán azt vizsgálta, milyen idő van. Ajka mozgott. Halkan beszélt magában. Egy zsákot varrt magának, megtöltötte gesztenyével. Egy reggel Tellmarch látta, hogy útnak indul, szeme révedezve az erdő mélyére mered.

- Hova megy? - kérdezte tőle.

- Megkeresem őket - felelte.

A koldus meg se próbálta visszatartani.

## VII

### *Az igazság két véglete*

Néhány hét múlva, amelyek telve voltak a polgárháború zűrzavarával, Fougères vidékén másról se beszéltek, csak arról a két férfiúról, akik tökéletes ellentétei egymásnak, és mégis ugyanazt az ügyet szolgálják, vagyis vállvetve harcolják végig a nagy forradalmi harcot.

A vad vendée-i párviadal folytatódott, de a parasztok lassan visszavonultak. Különösen Ille-et-Vilaine megyében, ahol a fiatal parancsnok - aki Dol városában olyan sikeresen visszavágott a hatezer királypárti bátor támadására az ezerötszáz republikánus vakmerő ellentámadásával - a zendülést, ha nem nyomta is el, ugyancsak visszaszorította és elszigetelte. Ezt aztán néhány ügyes húzás követte, és ezekből a megsokszorozódott sikerekből új helyzet alakult ki.

A dolgok képe megváltozott, de most valami különleges fordulat kuszáta össze a helyzetet.

Vendée-nak ezen a területén a Köztársaság hívei kerültek fölül, ez kétségtelen volt. De melyik Köztársaság? A kialakuló győzelemben a Köztársaságnak két arculata került szembe egymással: a terror Köztársasága és az irgalom Köztársasága. Az egyik szigorral, a másik

szelídséggel akart diadalmaskodni. Melyik fog győzni a kettő közül? A két elvet, az engesztelődés és a könyörtelenség elvét két olyan ember képviselte, akinek egyforma tekintélye és befolyása volt. Az egyik katonai parancsnok volt, a másik polgári megbízott. Ki kerekedik a kettő közül a másik fölé? Az egyik, a kormánybiztos, félelmes erőkre támaszkodott; magával hozta a párizsi városi tanács fenyegető üzenetét a Santerre zászlóalj számára: „Nincs irgalom! Nincs kegyelem!” Zsebében hordta a Konvent rendeletét, amely tulajdonképpen az ő rendelkezése alá vetett mindenkit, és amelyben ez állott: „Halállal büntetendő mindenki, aki szabadon bocsát vagy futni enged egy elfogott rebellis vezetőt.” A Közjóléti Bizottság teljhatalommal ruházta föl, és ezenkívül ott volt a parancs, amely vele szemben mindenkit engedelmességre kötelez, s amelyet Robespierre, Danton és Marat írt alá. A másiknak, a katonának csak egy hatalom volt a kezében: az irgalom.

Őt csupán erős karja segítette, amely könyörtelenül verte az ellenséget, és a szíve, amely kegyelmet osztogatott. Mint győző úgy hitte, joga van hozzá, hogy kímélje a legyőzötteket.

Ebből lappangó, de mélységes ellentét támadt a két ember között. Mert mind a kettő lelke más-más régióban lebegett, jóllehet mind a ketten az ellenforradalom ellen harcoltak, mindegyiknek megvolt a maga külön villáma, az egyiké a győzelem, a másiké a megtorlás.

A vendée-i nagy Cserjésben egyébről sem volt szó, mint erről a két emberről. A szemlélők aggodalmát csak növelte az, hogy ez a két annyira ellentétes ember egyszersmind teljesen egybeforrott. Az ellenfelek barátok is voltak. Soha két embert mélyebb és tisztább rokonszenv nem fűzött egymáshoz, mint ezeket. A félelmes vadember megmentette a lágyszívűnek az életét, és ennek jelét ott viselte az arcán. Egyikük a halált, másikuk az életet testesítette meg; az egyik a könyörtelenség elvét, a másik a megbékélés elvét képviselte, de szerették egymást. Furcsa eset. Képzeljünk magunk elé egy irgalmas Oresztészt, és egy könyörtelen Püladészt. Képzeljünk el egy Ahrimant, akinek Ormuzd a testvére.

Hozzá kell tennünk, hogy az, akit „vadember”-nek neveztek, egyúttal a legtestvériesebb lélek volt; ápolta a sebesülteket, gondoskodott a betegekről, nappalát és éjjelét a kötőzhelyeken és a kórházakban töltötte, meghatódott, ha egy mezítlábas gyereket látott, soha nem volt egy fillérje sem, mert mindenét szétosztotta a szűkölködők között. Amikor harcoltak, ott volt a csata forgatagában; a támadó oszlopok élén haladt a legvadabb tűzben, fegyveresen, mert övében ott lógott a kardja, és övében két pisztolyt is viselt, fegyvertelenül, mert sose látták, hogy kardot rántott vagy pisztolyhoz nyúlt volna. Dacolt a csapásokkal, de nem adta vissza őket. Azt mondták, pap volt.

Az egyik Gauvain volt, a másik Cimourdain.

Igaz barátság élt a két emberben egymás iránt, de a két ellentétes elv gyűlölete éppoly haragosan lobogott. Olyanok voltak ezek az emberek, mint hogyha lelküket megosztották volna, kettévágták volna; úgy tetszett, Gauvain a magáiban viseli Cimourdain lelkének szelídebbik felét. Úgy látszott, mintha Gauvainnek jutott volna a fehér napsugár, Cimourdain pedig az éjszaka fekete sugarait tartotta volna meg magának. Ebből származott belső ellentétük. Ez a lappangó harc elkerülhetetlenül ki is tört köztük. Egy reggel kirobbant a csata.

Cimourdain így szólt Gauvainhez:

- Mi a helyzet?

Gauvain így felelt:

- Éppolyan jól tudja, mint én. Szétvertem Lantenac bandáit. Már csak néhány embere maradt. Beszorítottuk Fougères erdejébe. Nyolc napon belül bekerítjük.

- És két hét múlva?

- Elfogjuk.

- És azután?

- Olvasta a plakátomat?

- Igen. Tehát?

- Agyon fogom lövetni.

- Megint a könyörületesség. Le kell nyakaztatni.

- Én - felelte Gauvain - a katonai igazságszolgáltatás híve vagyok.

- Én pedig - felelte Cimourdain - a forradalmi igazságszolgáltatás híve vagyok.

Szigorúan Gauvain szemébe nézett, és ezt kérdezte:

- Miért bocsátottad szabadon a Saint-Marc-le-Blanc kolostor apácáit?

- Mert én nem viselek háborút asszonyok ellen - felelte Gauvain.

- Ezek a nők gyűlölik a népet. Egy asszony gyűlölete pedig tíz férfi gyűlöletével fölér. Miért nem küldted a forradalmi törvényszék elé azt a csomó fanatikus vén papot, akiket Louvigné alatt fogtál el?

- Nem viselek háborút aggastyánok ellen.

- Az ilyen vén csuhások rosszabbak, mint a fiatalok. A lázadás is veszedelmesebb, ha ilyen fehér hajú izgatók hirdetik. Az emberek hisznek a ránciaiknak. Rossz helyen alkalmazod az irgalmat, Gauvain. A király elítélői a nép felszabadítói. Sose téveszd szem elől a Temple tornyát.

- Ami a Temple tornyát illeti, ha rajtam állna, kihoznám onnan a trónörököszt. Mert én nem hadakozom gyerekek ellen.

Ekkor Cimourdain tekintete még szigorúbb lett.

- Gauvain, tudd meg, hogy kíméletlen háborút kell viselnünk az olyan nők ellen, amilyen Marie-Antoinette, az olyan aggastyánok ellen, amilyen VI. Pius pápa, és az olyan gyerekek ellen is, amilyen Louis Capet.

- Ej, mesterem, én nem vagyok politikus.

- Ügyelj magadra, fiam, ne légy veszedelmes ember. Amikor a cossói őrség ostrománál a lázadó Jean Tretont már a falhoz szorítottuk, amikor ez kardjával egymaga vagdalkozott az egész csapatod ellen, miért kiáltottad oda a katonáidnak: „Nyissatok utat neki, hadd menjen útjára!”

- Azért, mert ezeröttszáz ember egy férfi ellen nem harcolhat.

- Astilléban, a Cailleterie mellett, mikor azt láttad, hogy a katonáid le akarják ütni a vendée-i Joseph Bézier-t, aki sebesülten vonszolta magát a földön, miért kiáltottad: „Előre! Ezzel majd én végzek!”, és aztán a levegőbe lőttél?

- Mert nem való, hogy leüssünk valakit, aki a földön fetreng.

- Ebben nem volt igazad. Most abból a két emberből bandavezér lett; Joseph Bézier a Bajszos, Jean Treton az Ezüstitű. Azzal, hogy ezt a két embert megmentetted, két ellenséget támasztottál a Köztársaságnak.



- Igaz, de én barátokat akartam szerezni neki, és nem az ellenségeit szaporítani.
- Landéani győzelmed után miért nem lövted főbe háromszáz paraszt foglyodat?
- Azért, mert Bonchamps szintén megkegyelmezett a fogságba esett köztársasági katonáknak, és azt akartam, hogy híre menjen a Köztársaság nagylelkűségének, annak, hogy mi nem végezzük ki a királypárti foglyokat.
- De akkor, ha elfogod Lantenacot, neki is megkegyelmezel?
- Nem.
- Miért nem? Ha a háromszáz parasztnak megkegyelmeztél?
- Mert azok a parasztok tudatlan emberek; de Lantenac jól tudja, hogy mit csinál.
- De Lantenac rokonod.
- Az én anyám Franciaország.
- Lantenac aggastyán...
- Lantenac idegen. Lantenacnak nincs kora. Lantenac: az invázió. Lantenac a haza ellensége. A mi háborúnk csak egyféleképpen végződhet: az ő halálával vagy az enyémmel.
- Gauvain, el ne felejtsd a szavadat.
- Állom a szavamat.

Erre mindketten elhallgattak és egymás szemébe néztek.

Gauvain így folytatta:

- Véres esztendő lesz ez a kilencvenhármas év.
- Fiam, ügyelj minden tetteredre - kiáltott föl Cimourdain. - Szörnyű nehéz feladatot vállaltunk. Ne vádaskodj azok ellen, akik nem felelősek a dolgokért, mert mióta az orvos bűne a betegség? Igaz, ezt a nagy esztendőt a könyörtelenség jellemzi. Miért? Azért, mert ez a nagy forradalmi esztendő. Ez az esztendő testesíti meg a forradalmat. A forradalomnak egy ellenfele van: a régi világ. Ez ellen könyörtelen harcot kell vívnia. A seborvosnak is ellenfele a fekély, amit könyörtelenül ki kell irtania. A forradalom elpusztítja a királyságot a király személyében, az arisztokráciát a nemesek személyében, a despotizmust a királyi katonában, a babonát a pap személyében, a barbár igazságtalanságot a bíró személyében, egyszóval minden zsarnokságot azokban, akik a zsarnokságot képviselik. A műtét borzalmas, de a forradalom biztos kézzel hajtja végre. Ami pedig azt a sok egészséges emberhúst illeti, amit e céljának föláldoz, kérdezd csak meg Boerhaavét,<sup>222</sup> mit gondol róla? Melyik daganatot lehet vérveszteség nélkül kivágni? Melyik az a tüzvész, melynek oltása közben nem ég el valami? Ezek a félelmes szükségszerűségek a siker feltételei. A sebész a mészároséhoz hasonlít; az orvos a hóhérra emlékeztet. A forradalom a végzetes föladatnak szenteli magát. Megcsonkítja a beteg testet, de megmenti az életét. Ugyan! Talán bizony kegyelmet kérsz a fertőző kórnak? Azt akarjátok, hogy irgalmas legyen az ártó mérgekhez? Nem hallgat rátok. Jól megmarkolta a múlt torkát, nem ereszti el, amíg nem végzett vele. Jó mélyen belevág a civilizáció testébe, ebből fog kikelni az emberi nem egészsége. Kétségtelen, megszenveditek. De meddig tart a szenvedés? Amíg a műtét. Utána élni fogtok. A forradalom amputálja a világot. Innen ez a nagy vérömlés: kilencvenhárom.

---

<sup>222</sup> Hermann Boerhaave (1668-1738) - holland orvos, leydeni egyetemi tanár.

- A sebészet megfontolt - jegyezte meg Gauvain -, de az emberek, akiket én látok, őriöngenek.
- A forradalomnak - felelte Cimourdain - elszánt emberekre van szüksége. A remegő kezű segédek elkergeti magától. Csak a kérelhetetlen munkatársukban van bizalma. Danton félelmetes, Robespierre hajthatatlan, Saint-Just megingathatatlan, Marat könyörtelen. Ügyelj rájuk, Gauvain. Ezek a nevek nélkülözhetetlenek. Ezek az emberek hadseregeket érnek. Ezek fogják Európát rettegésben tartani.
- De talán a jövődöt is - mondta Gauvain.

Itt félbeszakította mondanivalóját, és így folytatta:

- Különben, kedves tanítómesterem, téved, ha azt hiszi, hogy vádoltam valakit. Szerintem a forradalmat egy szempontból kell elbírálni, és ez a felelőtlenség szempontja. Senki se ártatlan, senki se bűnös. XVI. Lajos jámbor birka, akit az oroszánok közé vetettek. Futni szeretne, menekülni, igyekszik menteni a bőrét, harapna is, ha tudna. De nem mindenki oroszán, aki az akar lenni. Szándéka bűnnek számít. A fölingerelt birka a fogát vicsorítja, mire az oroszánok ráordítanak: „Hitzegő!” - és fölfalják. Amint ezt elvégezték, egymással marakodnak.
- A birka is csak állat.
- Hát az oroszánok mik?

Cimourdain eltűnődött ezen a válaszon, majd lassan fölemelte a fejét, és így szólt:

- Ezek az oroszánok a nép lelkiismeretét képviselik. Ezek az oroszánok: eszmék. Ezek az oroszánok: elvek.
- Terrorral kormányoznak.
- Eljön a nap, amikor a forradalom igazolni fogja a terrort.
- Vigyázzunk, hogy a terror be ne mocskolja a forradalmat.

Gauvain így folytatta:

- Szabadság, Egyenlőség, Testvériség, ezek a béke és a harmónia dogmái. Miért kell ezeket olyan félelmetes köntösbe öltöztetni? Mit akarunk tulajdonképpen? Meg akarjuk hódítani a népeket a világköztársaság számára. Nos, akkor ne rémítsük el őket! Mire való a megfélemlítés? A madarakat se fogják madárijesztővel, még kevésbé a népeket. Nem kell rosszat tennünk, hogy jót tehessünk. Nem azért döntenek meg a trónt, hogy vérpadot állítsanak. Halál a királyokra, és éljenek a népek! Verjük le a koronákat, de kíméljük meg az emberek fejét. A forradalom: egyetértés, nem pedig rettegés. A könyörtelen emberek rosszul szolgálják a szelíd eszméket. Nekem a „közkegyelem” az emberi nyelv legszebb szava. Én vért csak olyankor ontok, ha a magamét is kockáztatok. Egyebekben én csak harcolni tudok, én csak katona vagyok. De nem érdemes győzni, ha utána nem lehet kegyelmet gyakorolni. A csatában ellenségei legyünk ellenségeinknek, a győzelem után pedig testvérei.
- Vigyázz, Gauvain - mondta most már harmadszor Cimourdain. - Jobban szeretlek, mint ha saját fiam volnál. Vigyázz!

Elgondolkozva tette hozzá:

- Napjainkban az irgalom könnyen az árulás eszközévé válik.

A két ember szóváltása olyan volt, mintha az ember a kard és a hóhérbárd párbeszédét hallgatta volna.

VIII  
*Dolorosa*<sup>223</sup>

Ezalatt az anya a kicsinyeit kereste.

Ment, amerre látott. Miből élt? Ki tudná megmondani? Maga se tudta. Ment napokon és éjszakákon át; koldult, fűvet evett, a puszta földön hált, a szabad ég alatt aludt a sűrűben; a csillagos égbolt volt a takarója, néha eső, szél verte.

Járt faluról falura, a tanyák körül, és kérdezősködött a gyerekei után. Néha megállott a kunyhók küszöbén. Ruhája rongyokban lógott. Néhol befogadták, másutt elkergették. Ha a házakba nem bocsátották be, az erdőkbe húzódott.

Nem volt ismerős a vidéken, nem tudta, merre jár, mert csak Siscoignard és az azéi egyház-község környékén volt otthonos. Fogalma se volt róla, milyen utakon jár, minduntalan visszakanyarodott a már elhagyott ösvényre, többször is végigment ugyanazon az úton, hiábavalóan bolyongott. Néha a köves úton ment, máskor egy szekérkerék nyomában haladt, néhol pedig a sűrűségek ösvényein. Ebben a kószálásban nyomorúságos ruhái lerongyolódtak rajta. Eleinte cipőben mendegélt, azután mezítláb folytatta az utat, végül véresre tört lábbal küszködött tovább.

Ott bolygott a harcok kellős közepén, körülötte puskatűz ropogott, nem látott és nem hallott, nem is bujkált, csak kereste a gyerekeit. A felfordult vidéken se csendőrrel, se előljárókkal, semminő hatósággal nem volt dolga. Csak a járókelőkkel váltott szót.

Megszólította, megkérdezte őket:

- Nem láttak valahol három kis gyereket?

A járókelők fölkapták a fejüket.

- Két fiúcska és egy kisleány - mondta.

Aztán hozzátette:

- René-Jean, Gros-Alain és Georgette a nevük. Nem látták őket?

Aztán így folytatta:

- A legidősebb négy és fél éves, a kislány húszhónapos.

És tovább kérdezősködött:

- Talán tudják, hova lettek? Elvették őket tőlem.

Az emberek csak néztek rá.

Látva, hogy nem értették, amit mondott, hozzátette:

- Az én kicsinyeim. Azért kérdezem.

Az emberek továbbmentek. Akkor az asszony elhallgatott, nem is kérdezett többet, csak a keblébe mart körmével.

De egy napon valahol egy öreg paraszt megállott, és gondolkozott a dolgon.

- Várjon csak - mondta -, három gyereket keres?

---

<sup>223</sup> A fájdalmas (anya).

- Igen.
  - Két fiúcska volt?
  - És egy kisleány.
  - Ezeket keresi?
  - Igen.
  - Hallottam egy uraságról, aki három kisgyereket elhurcolt, és magával vitt valahova.
  - Hol van ez az uraság? - kiáltotta az asszony. - Hol vannak a gyerekek?
- A paraszt így felelt:
- Menjen La Tourgue-ba.
  - Ott találom a gyermekeimet?
  - Meglehet.
  - Hogy is mondta?
  - La Tourgue.
  - Mi az a La Tourgue?
  - Egy hely...
  - Mi az a La Tourgue? Falu, kastély, tanya?
  - Soha életemben nem jártam arra.
  - Messze van innen?
  - Hát bizony nincs közel.
  - Merre lehet?
  - Fougères környékén.
  - Hogy jut oda az ember?
  - Hát most Vantortes-ban vagyunk - mondta a paraszt -, ha innen továbbmegy, balra elhagyja Ernée-t, aztán jobbra Coxelles-t, átmegy Lorchamp-on és végigmegy Leroux-n.
- A paraszt nyugat felé mutatott kinyújtott kezével.
- Mindig egyenesen tovább, arrafelé, ahol a nap lenyugszik.
- A paraszt még le se engedte a karját, az asszony már megindult nyugat felé.
- A paraszt utánakiáltott:
- Vigyázzon, ott most harcolnak.
- Az asszony meg se fordult, hogy feleljen. Csak ment tovább.

IX  
*Egy vidéki Bastille*

I  
La Tourgue

Az utas, aki negyven esztendővel ezelőtt Laignelet felől hatolt be Fougères erdejébe és Parigné felől jött ki belőle, ennek a mély sűrűségnek a szélén baljós jelenséggel találkozott.

Ahogy kibukkant a sűrűből, egyszerre La Tourgue várkastélya toppant elébe.

De ez már nem az élő La Tourgue volt, hanem a halott La Tourgue. A La Tourgue össze-repedezett, megrongált, megtépázott, lerontott falai. A rom úgy viszonylik az épülethez, mint a fantom az emberhez. Sohasem volt siralmasabb látomás, mint La Tourgue vára. Szemünk előtt egy magas, kerek torony állott, egész magányosan az erdő sarkában, mint egy gonosztevő.

Ez a torony, amely egy sziklatömbön emelkedett, szinte rómaiias méltóságot árasztott, olyan szabályos és erős építésű volt, és ebben a tömör kőhalmazban az erő és a bukás eszméje keveredett. Egy kissé valóban római volt, mert román stílusban épült. A kilencedik században kezdték fölrakni a köveit, és a tizenkettedik században fejezték be az építését, a harmadik keresztes hadjárat végeztével. Kiugró vállpárkányra támaszkodó ablakívei elárulták a korát. Közelebb kerülve, fönn a várdombon egy rést talált az ember, és ha bemerészkedett rajta, belül körös-körül csupasz falakat látott. Olyan volt ez, mintha egy kőóriás kürtöt a földre állítottak volna, és annak a belsejében állna az ember. Semmi át nem ívelt rajta: se tető, se boltozat, se palló; a boltíveknek és a kéménykürtőknek csak alapkövei tűntek elő, falkönyöknak való lőrések, díszes ablakmélyedések, és különböző magasságban körbefutó gránit gyámkősor, itt-ott egy-egy mestergerenda, amely a néhai emeletek magasságát jelezte; az éjjeli madarak csúnyán összerondították a gerendákat; a fal hatalmas építmény volt, alapjánál tizenöt láb széles, a teteje körül tizenkettő; itt-ott egy-egy omladék vagy nagyobb lyuk ajtónyílásokra mutatott, amelyekből lépcsők kanyarogtak föl a fal homályos belsejébe. A járókelő, aki esti órákban vetődött erre, jól hallhatta a macskabaglyok, kecskefejők, bakcsók és lappantyúk rikoltását, lába alá bogáncs, kőomladék, csúszómászók kerültek, és a feje fölött, egy kerek korongon keresztül, amely a torony felső nyílása volt, és úgy hatott, mintha egy óriási kút szája lett volna, a csillagok ragyogtak.

A környéken az a legenda járta, hogy a torony felső emeletein titkos ajtók voltak, úgy vágták be őket a falba, mint Júda királyainak sírboltajtáját, amelyeket egy-egy hatalmas kőlap alkotott, és amelyek sarkon fordulva nyíltak vagy zárultak, és ha bezárultak, nyom nélkül tűntek el a fal egyéb kőlapjai között. Ezt az építkezési divatot a gótikus bolthajtással együtt a keresztes hadjáratokból hozták. Ha az ilyen ajtó becsukódott, szinte lehetetlen volt rátalálni, úgy egybeolvadt a fal többi kövével. Ma is láthatunk ilyen ajtókat az Anti-Libanon titokzatos városaiban, amelyek Tiberius alatt megmenekültek a tizenkét várost sújtó földrengéstől.

## 2 A rés

Az a rés, amelyen be lehetett hatolni a romok közé, egy akna műve volt. Aki járatos a vár-ostrom technikájában, és hallott Errard,<sup>224</sup> Sardi<sup>225</sup> és Pagan<sup>226</sup> tanításairól, ezt az aknarobbanást bizonyára valóságos mestermunkának tekinti. A papsüveg formájú löporkamrát a vár hatalmas falaihoz méretezték, amelyeket föl kellett szakítania. Legalább két métermázsza löport helyeztek el benne. Egy zezugos csatornafélén jutott el a gyújtóanyag, ez célirányosabb volt, mintha egyenes csatornát vágtak volna; a robbantás világosan mutatta a felszaggatott kőfalban azt a hurkaszerű vezetéket, amelynek vastagsága olyan átmérőjű volt, mint egy tyúktojás. A robbantás olyan mély sebet vágott a falon, hogy az ostromlók benyomulhattak rajta. Ez a torony különböző korokban bizonyára több ostromot állt ki; falain meglátszottak a golyók nyomai. Ezek a golyók nem mind ugyanabból a korszakból valók voltak, mert minden lövedék a maga módján töri vagy sebzí a falat. A XIV. század kőgolyói éppúgy otthagyták a maguk bevágását, mint a XVIII. század vasgránátjai.

A rés a várkastély földszintjére nyitott utat. A réssel szemben, magában a torony falában nyílt egy ősi kriptá bejárója, amelyet a sziklába vájtak, és amely messze lenyúlt a vár alapzatába, mélyen a földszinti terem alá.

Ezt a kriptát, amely már háromnegyed részében be volt temetve, 1835-ben Auguste Le Prévost<sup>227</sup> bernay-i régész tárta fel.

## 3 A pincebörtön

Ez a kriptá volt a vár titkos börtöne. Minden várnak megvolt a magáé. Ennek a kriptának, mint a korszak legtöbb pincéjének, két emelete volt. Az első emelet, ahová a bejárón jutottak be, elég terjedelmes, boltíves helyiség volt, egy szinten a földszinti teremmel. A szoba sziklába vájt falán két párhuzamos és függőleges barázda volt látható, amely egyik falról a másikra nyúlt a boltozaton áthaladva, ahol elég mélyen bevágódott a kőbe, úgyhogy szinte keréknyomra emlékeztetett. A valóságban ezek csakugyan keréknyomok voltak. Mert ezeket a barázdákat két kerék vágta a falba. Hajdan, a hűbéri időkben ebben a helyiségben hajtották végre az elítéltek darabokra szaggatását, olyan módszerrel, amely nem volt olyan lármás, mint a négy lóhoz kötözés. Ebben a teremben két hatalmas kerék állott, olyan nagyok voltak, hogy a falat és a boltozatot súrolták. Rendszerint odakötözték a két kerékhez az áldozat egy-egy karját és lábát, aztán a kerekeket elindították, persze ellenkező irányba, amíg aztán darabokra nem szaggatták az embert. A keréknek erős lendület kellett, ezért vágtak a kerekek nyomot a kőfalban. Vianden várában még ma is látható egy ilyen szoba.

E helyiség alatt volt egy másik. Ez volt az igazi pincebörtön. Ide már nem ajtó vezetett, hanem egy lyukon át jutott be az ember. A foglyot mezítelenül, hóna alá kötött kötéllal eresztették le

---

<sup>224</sup> Jean Errard (1554-1610) - „a francia erődépítés atyja”: matematikus és hadmérnök. IV. Henrik megbízásából több franciaországi erődöt épített.

<sup>225</sup> Sardi - olasz hadmérnök és hadtörténész a XVII. században..

<sup>226</sup> Blaise-François Pagan (1604-1665) - hadmérnök, 1646-ban jelent meg az erődítési rendszerekről írott könyve.

<sup>227</sup> Auguste Le Prévost (1787-1859) - archeológus, Bernay képviselője

egy szellőztető lyukon keresztül, amelyet a felső helyiség padozatába vágtak. Ha ez mindenképpen életben akart maradni, akkor ledobáltak neki némi ennivalót ezen a lyukon keresztül. Bouillon várában ma is látunk ilyenfajta lyukat.

Ezen a lyukon keresztül szél áramlott a felső helyiségbe. Az első odú, amelyet a földszinti terem alá ástak, inkább verem volt, mint szoba. Ezt az odút néha ellepte a talajvíz és jeges szél töltötte meg. Ez a légáramlás megőlte az alsó odú foglyát, de lehetővé tette a felső terem foglyának életben maradását. Mert ez látta el levegővel. A felső terem foglya, aki csak tapogatózott a boltozatos kamrában, csak ezen a lyukon keresztül jutott levegőhöz. Különben, aki egyszer ide került vagy ide bezuhant, élve nem ment ki többé. A fogolynak ugyancsak ügyelnie kellett rá, hogy a sötétben le ne zuhanjon a lyukba. Egy rossz lépés a felső odú áldozatából könnyen az alsó verem áldozatává tehetette. Ha ragaszkodott az élethez, ez a lyuk volt a veszedelem, ha életét elunta, ez volt a menedéke. A felső helyiség volt a tömlőc, az alsó a sírgödör. Ez a rétegződés nagyon hasonlított az akkori társadalomhoz.

Ezt nevezték őseink kazamatának. A dolog kiment a divatból, így már a nevének sincs számunkra jelentősége. A forradalom jóvoltából ma már közömbösen engedjük el fülünk mellett az ilyen kifejezéseket.

A torony külső oldalán, a rés fölött, amely még negyven évvel ezelőtt az egyedüli bejárást alkotta, látható volt egy szélesebb ablaknyílás, amely valamivel nagyobb volt, mint a többi lőrés, és amelyből egy kilazult és szétvert vasrács lógott alá.

#### 4

#### A várhíd

A toronyhoz a réssel ellenkező oldalon egy háromíves és eléggé ép állapotban maradt kőhíd csatlakozott. Ezen a hídon lakóépület is állott valaha, amelyből szintén fennmaradt néhány töredék. A lakóépületből, amelyen jól meglátszottak egy pusztító tűzvész nyomai, nem maradt fenn egyéb, csak a megfeketedett váz, afféle üres bordázat, amelyen áthatolt a napfény, és amely úgy állott a torony mellett, mint egy csontváz egy fantom oldalán.

Ez az épületrom azóta teljesen összeomlott, és ma már nyoma sincs. Amit annyi király annyi évszázadon át épített, egyetlen napon, egyetlen paraszt keze által elpusztulhat.

A La Tourgue név parasztos rövidítés; eredetileg ezt a kastélyt Tour-Gauvainnek<sup>228</sup> nevezték. Ahogy Jupelle Jupellières-t jelent, és ahogy a púpos bandavezér neve, Pinson-le-Tort, tulajdonképpen Pinson-le-Tortu<sup>229</sup> volt.

La Tourgue, amely negyven évvel ezelőtt még egy várkastély romja volt, és ma már a romnak is csak árnya, 1793-ban erősségnek számított. A Gauvain család ősi bástyatornya volt ez, amely nyugat felől Fougères erdejének bejáráját őrizte. Ezt az erdőt ma már alig lehet erdőnek nevezni.

A citadellát olyan palás sziklatömbön építették, amely nagyon gyakori azon a vidéken Mayenne és Dinan között. Ott fekszenek mindenfelé a sűrű hanga közt, mintha titánok hajigálták volna egymás fejéhez őket.

---

<sup>228</sup> Gauvain-torony.

<sup>229</sup> Görberigó.

A torony egymagában egész erősség volt; a torony alapja a szikla volt, a szikla lábánál pedig egy patak folydogált, amely januárban valóságos zuhataggá válik, júniusban pedig fenéig kiszárad.

Így a középkori fegyverek számára egyszerűségében is jóformán bevehetetlen volt. A híd gyöngített rajta. A Gauvaine gótikus ősei híd nélkül építették. A várba egy ingadozó pallón jártak be, amelyet szükség esetén egyetlen fejszecsapással elpusztítottak. Amíg a Gauvaine csak vicomte-ok voltak, így is tetszett nekik a kastély, és beérték a pallóval; de amikor márkirangot kaptak, és elhagyták ezt az odút a királyi udvar kedvéért, háromívű hidat építettek a patak fölé, és így megközelíthetővé tették házukat a lapály felől, ahogy megközelíthetők lettek a király felől is. A XVII. század márkirai, mint a XVIII. század márkinoi, már semmit se adtak arra, hogy bevehetetlenek legyenek. Az ősök példájának követése helyett Versailles-t utánozták.

A toronnyal szemben a nyugati oldalon elég magas fennsík feküdt, amely lassanként összeolvadt a lapállal. Ez a fennsík szinte a bástyáig ért, csupán egy igen mély szakadék választotta el tőle, amelynek fenekén az a patak folydogált, amely a Couesnonba ömlik. A híd, amely a fennsíkot és erősséget összekötötte, magas pillérekre épült, s ezekre a pillérekre emelték, mint Chenonceaux-ban,<sup>230</sup> azt a Mansard<sup>231</sup> stílusú épületet, amely barátságosabb és lakályosabb volt, mint a torony. Abban az időben az erkölcsök még elég barbárok voltak, ezért az uraságok szívesebben tanyáztak a torony celláiban, jóllehet ezek inkább börtönzárkához, mint szobához hasonlítottak. Ami pedig a híd fölé emelt épületet illeti, ez amolyan kisebbfajta kastély volt, ehhez bejáróul egy hosszabbacska folyosó szolgált, amelyet örszobának neveztek; az őrség terme fölött, amely afféle félemeletnek számított, egy könyvtártermet rendeztek be, és a könyvtárterem fölé hajolt a magtár. Mindezeket hosszúkás apró cseh üvegből kirakott ablakok díszítették. Az ablakok közt falpillérek, a falakon kerek, faragott domborművek; az épület háromemeletes volt: alul az alabárdok és muskéták, középen a könyvek, legfelül a zabos zsákok; mindez kissé ridegnek, de előkelőnek hatott.

Mellette riasztó volt a bástyatorony.

Komor magasságával uralkodott ezen a kecses épületen. A tetejéről el lehetett volna söpörni a hidat.

A két építmény, a zord és a kecses, egyáltalán nem illett össze, inkább elütöttek egymástól. Stílusuk nem egyezett. Ahogy két félkör egyformának látszik, de mi sem hasonlít kevésbé egymáshoz, mint egy román félív a klasszikus bolthajtáshoz. Ez a torony, amely igen jól illett ebbe a vad erdőbe, furcsa szomszédja volt a várhídnak, amely inkább Versailles palotái közé illett. Képzeljék el Bozontosszakállú Alaint,<sup>232</sup> amint karon fogja XIV. Lajos királyt. Ez az együttes szinte ijesztő volt. A két föntség keveredéséből valami vadság áramlott.

Katonai szempontból ez a híd, nem győzzük eléggé hangoztatni, szinte kiszolgáltatta a várat. Megszépítette és lefegyverezte; ékességben nyert, de erejéből veszített. A híd egy szintre hozta a tornyot a fennsíkkal. Az erdő felől megvívhatatlannak látszott, de a lapály felől könnyen sebezhető lett. Valamikor a torony uralkodott a lapály fölött, most fordítva, a lapály uralkodott rajta. Az ellenség, ha erről az oldalról ostrom alá vette, hamarosan ura lehetett a

---

<sup>230</sup> Tours környéki község; a XVI. században épült kastélyát többször átépítették.

<sup>231</sup> Jules Hardouin Mansard (1646-1708) - a manzárd szoba divatját elterjesztő François Mansard (1598-1666) rokona; XIV. Lajos főépítésze volt.

<sup>232</sup> Bozontosszakállú Alain - Bretagne-i herceg a X. században.



hídnak. A könyvtár és a magtár az ostromlókat szolgálta. Szinte segítette őket az erőd ellen. Egy könyvtár és egy magtár annyiban hasonlatos egymáshoz, hogy a könyv meg a széna könnyen gyúló anyag. Az ostromló számára, aki a tüzet is fegyvernek tekinti, teljesen mindegy, hogy Homéroszt égeti-e el, vagy csak a lovak szénáját, csak az a fontos, hogy égjen. A franciák bebizonyították ezt a németeknek, amikor felgyújtották a heidelbergi könyvtárat,<sup>233</sup> és a németek is bebizonyították a franciáknak, amikor felgyújtották a strasbourg-i könyvtárat.<sup>234</sup> Ez a híd, melyet La Tourgue bástyájához illesztettek, katonai szempontból hiba volt; de a XVII. században Colbert és Louvois<sup>235</sup> alatt, a Gauvain hercegek, akárcsak a Rohan vagy a La Trémoille hercegek, már nem tartottak attól, hogy kastélyukat ostrom alá veszik. Mindazáltal a híd építői gondoskodtak néhány biztonsági intézkedésről. Elsősorban a tűzveszélyre gondoltak; ezért a lankás felé tekintő három ablak fölé vaskampókra, amelyek ötven évvel ezelőtt még megvoltak, egy erős mentőlétrát akasztottak, két emelet magasat; ez a magasság három közönséges emelettel is fölért, ostromra is gondoltak: ezért a hidat a toronytól egy alacsony és nehéz vaskapuvál zárták el. A kapu mély bolthajtásba volt bevágva; egy nagy kulccsal lehetett kinyitni, és a kulcs rejtekhelyét csak maga a várúr ismerte; ha ezt a kaput bezárták, döngethették akármilyen faltörő kossal, talán még az ágyúgolyónak is ellenállt volna.

A kapuhoz a hídon át vezetett az út, a toronyba csak ezen a kapun át lehetett bejutni. Más bejáró nem volt.

## 5

### A vaskapu

A hídra épített kastély második emelete, amely kissé magasabban feküdt a hídlábak miatt, a torony második emeletével egy szinten állott. A nagyobb biztonság kedvéért ebbe a magasságba vágták a torony vaskapuját.

A kapu a híd felé a könyvtárba nyílt, a torony felé egy nagy boltozatos terembe vezetett, amelyet középen egy pillér támasztott alá. Ez a terem, amint mondtuk, a várbástya második emeletét alkotta. Kerek volt, mint a torony, hosszúkás lőréses nyílások nyíltak belőle a környező vidékre, és ezek világították meg. Az otromba fal leplezetlenül megmutatta a különben szabályosan egymásba illesztett köveket, amelyekből épült. Ebbe a terembe olyan csigalépcsőn lehetett följutni, amelyet a falba építettek. Ez nagyon egyszerű munka, ha a fal szélessége tizenöt lábnyi. A középkorban a városokat utcáról utcára, az utcákat házról házra, a házakat szobáról szobára ostromolták és foglalták el. Az erődöt emeletről emeletre haladva rohamozták. La Tourgue vára ebből a szempontból igen ravaszul volt megépítve, tele volt csapdákkal, és nehezen volt bevehető. Egyik emeletről a másikra kényelmetlen, nehezen megközelíthető csigalépcső vezetett, az ajtók ferden nyíltak, nem is voltak embermagasságúak, kétrét kellett hajolni, hogy átjusson rajtuk az ember. Nos, az a támadó, aki fejjel előrebújt az ajtón, könnyen kaphatott egyet a fejére. Pedig az ostromlott minden ajtónál várta az ostromlót.

---

<sup>233</sup> 1693-ban gyújtották fel a Pfalzot pusztító francia csapatok.

<sup>234</sup> 1870-ben pusztították el a várost ostromló porosz seregek.

<sup>235</sup> François-Michel Louvois (1639-1691) – XVI Lajos hadügyminisztere. Ő vezette Pfalz ellen a francia csapatokat.

A kerek, oszlopos terem alatt két hasonló szoba volt, ezek alkották az első emeletet és a földszintet. Fölötte három hasonló terem helyezkedett el. A hat egymás fölött fekvő helyiséget végül egy kötötzet fedte be, amely a felső teraszt alkotta, és ahová egy szűk örbódén át lehetett kilépni.

Amikor a fal tizenöt lábnyi széles köveit kivájták, hogy a vaskaput elhelyezzék benne, az így keletkezett boltozatos folyosó közepébe eresztették be. Úgyhogy amikor a kapu zárva volt, mind a híd felől, mind a torony felől hét-nyolc láb mélységű kapuboltozat volt előtte, amikor nyitva volt, ez a két boltozat egybeolvadt, és egyetlen folyosót alkotott.

A híd felőli kapualjból a falba egy csapóajtós csigalépcső nyílt, amely a könyvtár alatti első emeleti őrszobába vezetett; az ostromlók számára ez is újabb nehézséget okozhatott. A kastély a fennsík felé meredek, sima falban végződött, és a híd is itt ért véget. A fennsíkkal egy fölvonóhíd útján közlekedett, amely egy alacsony ajtóhoz csatlakozott. Ez a fölvonóhíd, amely a fennsík szintje miatt nem vízszintesen támaszkodott a fennsíkra, hanem lejtősen, abba a hosszú folyosóba vezetett, amelyet őrszobának neveztek. Ha az ostromló ezt a folyosót birtokába kerítette, és tovább akart jutni a vaskapu felé, kénytelen volt utat törni a kapuboltozathoz azon a kis csigalépcsőn keresztül, amely a második emeletre vezetett.

## 6

### A könyvtár

Ami a könyvtárt illeti, hosszúkás terem volt, olyan széles és olyan hosszú, mint maga a híd. Egyetlen bejárata volt, a vaskapu. A toronyhoz vezető bolthajtásos folyosó nyílását zöld posztóval párnázott, egy lökésre nyíló és záródó csapóajtó álcázta. A könyvtár falát egész magasságban, a padlótól a mennyezetig, a XVII. század szép, ízléses stílusában faragott, üvegajtós szekrények fedték. Hat nagy ablak világította meg, minden hosszú oldalán három, úgyhogy a híd minden árkádja fölé egy ablak jutott. Ezeken az ablakokon át, kívülről, a fennsík magasságából, be lehetett látni a terembe. Az ablakközökben, faragott tölgyfa állványokon, hat márvány mellszobor állott: Bizánci Hermolausz,<sup>236</sup> Athenaios,<sup>237</sup> a naukratiszi nyelvtudós, Szuidász,<sup>238</sup> Casaubon,<sup>239</sup> Clovis<sup>240</sup> francia király és kancellárja, Anachalus; ez utóbbi különben éppúgy nem volt kancellár, ahogy Clovis sem volt király.

Mindenféle szedett-vedett könyv töltötte meg ezt a termet. Egy hírneves is akadt köztük. Negyedréti formájú, metszetekkel díszes mű volt, amelyen nagybetűkkel ez a cím állott: *SZENT BERTALAN*, alatta pedig ez az alcím: „Szent Bertalan evangéliuma, előljáróban Pantoenusnak,<sup>241</sup> a keresztény filozófusnak elmélkedésével arról a kérdésről, miszerint ez az evangélium apokrifnak tekintendő-e, és hogy Szent Bertalan és Nathanael ugyanazon

---

<sup>236</sup> Bizánci Hermolausz - görög lexikográfus a VI. században, aki elkészítette Bizánci István (V. század) földrajzi lexikonának a kivonatát.

<sup>237</sup> Athenaios (III. sz.) - görög irodalmár, az ókor sok irodalmi érdekességét jegyezte fel.

<sup>238</sup> Szuidász (X. sz.) - görög lexikográfus, irodalmár.

<sup>239</sup> Isaac Casaubon (1559-1614) - protestáns teológus, IV. Henrik francia király könyvtárosa; klasszikus műveket adott ki.

<sup>240</sup> Clovis (405-511) - a frank törzsek egyik főnöke: 496-ban a törzsfők közül utolsónak vette fel a kereszténységet.

<sup>241</sup> Pantoenus (II. sz.) - alexandriai sztoikus filozófus; áttért a kereszténységre.

személy-e.” Ezt a könyvet egyetlen példánynak tartották, és a könyvtár közepén, külön olvasóállványon helyezték el. A múlt században sokan eljöttek ide, hogy láthassák ezt a ritkaságot.

## 7

### A magtár

Ami a magtárt illeti, amely a könyvtárhoz hasonlóan a híd hosszúkás alakjához igazodott, ez tulajdonképpen padlás volt. Nagy csarnok, tele szénával és szalmával; hat padlásiablak világította meg. Egyetlen díszé egy Szent Barabás-szobor<sup>242</sup> volt, amelyet az ajtajára faragtak, és alatta ez a verssor:

Barnabus sanctus falcem iubet ire per herbam<sup>243</sup>

Ez a magas és tágas hatemeletes torony - itt-ott lőrés nyílt rajta; egyetlen ki- és bejárója volt, egy vasajtó, amely a várhídra vezetett, ezt meg felvonóhíd zárta el; a torony mögött erdő volt, előtte hangás fennsík, amely magasabban feküdt, mint a híd, de alacsonyabban, mint a torony; a híd alatt, a bástya és a fennsík között, mély, meredek árok, telve bozóttal, télen egy sebes folyóval, tavaszkor patakkal, nyáron kövekkel - íme, ez volt a Gauvain-torony, amelyet La Tourgue-nak hívtak.

## X

### A túsók

Július elmúlt, megjött augusztus hava is. Hősies és vad szél száguldott Franciaország felett; láthatárán két árny suhant át: Marat, szívébe vert törrel, és Charlotte Corday, fej nélkül; rettenetes idők következtek. Ami Vendée-t illeti, miután megverték a „nagy” hadviselésben, a „kicsihez” folyamodott, amely, amint már korábban mondtuk, félelmesebb háború volt, mint a nagy; ez a hadakozás most egy szétszaggatott, óriási csatához hasonlított, amely az erdőkben folyt; a nagy hadsereg, amelyet olyan szívesen neveztek katolikusnak és királynak, már-már összeroppant. A Köztársaság egy rendelete Vendée-ba vezényelte a mainzi sereget; Ancenis-nél nyolcezer paraszt hullott el; a Vendée-belieket kiszorították Nantes-ból, elűzték Montaiguból, kikergették Thouars-ból, elhajtották Noirmoutier-ból, viaszorították Chollet-ból, Mortagne-ból és Saumurból; kiűrtették Parthenay-t; hadaikat kivonták Clissonból; Châtillon-nál visszavonultak; zászlót vesztek Saint-Hilaire-nél; megverték őket Pornicnál, Sables-nál, Fontenay-nél, Douénél, Château-d'Eau-nál, Ponts-de-Cénélnél; csatát vesztek Luconnál, visszahúzódtak Châtaigneraie-nél, megfutamodtak Roche-sur-Yonnánál; más oldalról azonban ők fenyegették La Rochelle-t, és a tengeren, Guernesey szigete körül, egy angol flotta cirkált, amely Craig generális parancsnoksága alatt állott, és a legkiválóbb francia tengerésztisztekkel együtt több angol ezredet szállított. Ezek csak Lantenac márki jeladását várták, hogy ki-össenek. Ez a partraszállás ismét győzelmessé tehetné volna a királpárti fölkelést. Pitt politikus-gonosztevő volt: a politikában hitszegés is van, csakúgy, mint a fegyvergyűjteményben. Pitt hátba döfte Franciaországot, s egyszersmind elárulta hazáját; mert árulás az, ha valaki

---

<sup>242</sup> Szent Barabás - a bibliai írások szerint Jézus tanítványa. Jeruzsálemi birtokát eladta, hogy anyagiilag segítse a keresztény egyházközséget.

<sup>243</sup> Szent Barabás szól, s a kasza már nekiindul a rétnék.

gyalázatot hoz népére; Anglia az ő vezetése alatt, az ő akaratából, pun háborút vívott. Anglia kémkedett, csalt, hazudott. Vadorzó volt és hamisító. A kicsinyes gyűlöletig süllyedt, fölvásárolta a faggyút, melynek öt frankba került fontja. Lille-ben egy angolnál megtalálták Prigent-nak, Pitt vendée-i ügynökének egy levelét, amelyben ezek a sorok voltak olvashatók: „Arra kérem, ne takarékoskodjék a pénzzel. A gyilkosságoknál járjanak el a lehető legnagyobb elővigyázatossággal. Álruhás papokat és asszonyokat használhatnak fel a legnagyobb sikerrel. Küldjön hatvanezer frankot Rouenba és ötvenezer Caenba.” Ezt a levelet augusztus 1-én Barère olvasta fel a Konventben. Ezekre az aljasságokra válaszolt aztán Parein<sup>244</sup> könyörtelensége, és később Carrier irgalmatlansága. A Köztársaság metzi és dél-franciaországi hívei maguk kérték, hogy a lázadók ellen vonulhassanak. Egy rendelet huszonnégy utászszázad felállítását határozta el, hogy kifüstöljék a Cserjés berkeit és bozótjait. Példátlan válság. A háború alig szűnt meg az egyik szögletben, máshol máris újra föllángolt. „Nincs kegyelem! Foglyot nem ejtünk!” - ez volt mind a két párt jelszava. A történelemre ijesztő árnyék borult.

Ekkor, augusztusban ostromolták La Tourgue várát.

Egy este, amikor a csillagok föltünedeztek az égen, a rekkenő alkony békéjében, amikor egy levél se moccant a renetegben, egy fűszál se rebtent a síkon, a leszálló éjszaka csöndjébe tülök szava harsant. A tülökszó a bástya fokáról hangzott.

A tülök szavára alulról kürt válaszolt.

A bástya fokán fegyveres ember állott, ott lenn az árnyékban egy tábor feketéllett.

A sötétben a Gauvain-torony körül csak fekete árnyékok nyüzsgését lehetett kivenni. Ez volt a tábor. Lassanként itt is, ott is az erdőben, a fák alatt és a fennsíkon a hanga közt tábortüzek gyúltak, fénylő pontokat szórva az éjszakába, mintha a föld is csillagdíszbe akarna öltözni, mint az ég. Gyászos csillagok, a háború csillagai! A tábor a fennsíkon egész a lapályig terjedt, az erdős oldalon pedig beleveszett a renetegbe. La Tourgue-ot elvágták a világtól.

Az ostromlók kiterjedt táborából nagy seregre lehetett következtetni.

A tábor szorosan körülzártá az erősséget; a bástya oldalán egész a sziklákig ért, a híd felől egész a szakadékig.

A tülök szava másodszor is felhangzott, és másodszor is felelt rá a kürt.

A tülök kérdezett, a kürt válaszolt.

A tülök a toronyból szólt le az ostromló táborhoz: „Lehet-e veletek beszélni?” A kürt a táborból ezt felelte: „Igen.”

Ebben az időben a Konvent nem tekintette hadviselő feleknek a vendée-i lázadókat, és külön rendelet tiltotta meg a parlamenterek útján való tárgyalást ezekkel a „zsiványokkal”. Az emberek, ahogy tudták, úgy pótolták az érintkezés lehetőségeit, melyeket közönséges háborúban engedélyez, de polgárháborúban tilt a jog. Innen eredt ez az alkalmi egyezés a paraszttülök és a katonai kürt közt. Az első fölhívás csak bevezető volt, a második már föladta a kérdést: „Meghallgattok bennünket?” Ha e második hívásra a kürt néma maradt, ez elutasítást jelentett; ha a kürt válaszolt, ez beleegyezést jelentett. Vagyis: néhány percnyi fegyverszünetet.

---

<sup>244</sup> Parein - konventbiztos a vendée-i harcokban.

Minthogy a kürt válaszolt a második felhívásra, az az ember a torony tetején megszólalt, és ezeket mondta:

- Emberek, akik a szavaimat halljátok, tudjátok meg, hogy én Gouge-le-Bruant vagyok, akit Kéktörőnek neveznek, mert én már sokat legyilkoltam közületek, és akit Imânusnak is hívnak, mert bizonyára még többet le fogok ölni, mint ahányat eddig kiirtottam; levágtátok egy ujjamat egy kardcsapással, amikor a puskámat fogtam a granville-i rohamban. Lavalban lefejeztettétek apámat, anyámat és tizenennyolc éves Jacqueline nővéremet. Ez vagyok!

Gauvain de Lantenac márkí úr, Fontenay vicomte-ja, Bretagne hercege, a Hét Erdő ura, a gazdám nevében beszélek.

Tudjátok meg, hogy a márkí úr öméltósága, mielőtt bezárkózott ebbe a toronyba, amelyet most ostromoltok, a hadviselést hat hadnagyára bízta: Delière-t bízta meg a parancsnoksággal azon a területen, amely a bresti és az ernée-i út közé esik; Treton parancsnokol Roë és Laval között; Jacquet, másként Taillefer, parancsol Haut-Maie határán; Gaulier-nek, más néven Órjás-Péternek adta át Château-Gontier-t; Leconte-nak Craon városát; Fougères vidéke Dubois-Guy úr parancsnoksága alá tartozik; és az egész Mayenne vidékét Rochambeau úrra bízta; úgyhogy ez a háború egyáltalán nem ér véget, ha ti elfoglaljátok a várat, és akkor se, ha a márkí úr meghalna, mert Isten és a király Vendée tartománya nem fog meghalni!

Amit itt mondok nektek, tudjátok meg, azért mondom, hogy figyelmeztesselek benneteket. A márkí úr itt áll mögöttem. Én csak az ő szája vagyok, rajtam át intézi szavait hozzátok. Emberek, akik ostromoltok bennünket, hallgassátok meg csöndesen.

Nos, ezt kell meghallgatnotok:

Ne feledjétek, hogy ez a háború, amit ellenünk viseltek, nem igazságos háború. Mi ennek a földnek régi lakói vagyunk, és mi becsülettel harcolunk a mi ügyünkért, mi Isten akaratát egyszerű és tiszta lélekkel követjük, olyanok vagyunk, mint a harmatos fű. A Köztársaság támadott meg bennünket. A köztársaságiak jöttek fölforgatni falvainkat, fölégették házainkat, elpusztították a termésünket, összelődözték tanyáinkat és asszonyainkat, gyermekeink kénytelenek voltak mezítláb kifutamodni az erdőbe, amikor még javában énekelt a téli poszáta.

Ti, akik itt álltok és halljátok hangomat, ti üldözőbe vettetek bennünket az erdőben, és körülzártatok bennünket ebben a toronyban; leöltétek vagy szétszórtátok azokat, akik hozzánk csatlakoztak; nektek ágyúitok vannak; ti megerősítettétek hadoszlopokat a mortaini, barentoni, teilleuli, landivy-i, évrani, tinténiai és vitréi helyőrségekkel, úgyhogy most négyezeröttszáz katonátok van, aki bennünket ostromol, mi pedig tizenkilencen vagyunk, akik ezt a tornyot védelmezzük.

Van elegendő élelmünk és lőszerünk.

Sikerült aknát robbantanotok a várunk falában, és levegőbe röpítettétek az alap sziklájának és falainknak egy darabját.

Ezáltal lyuk támadt a torony aljában, olyan rés, amelyen keresztül bejuthattok, ha akartok, jóllehet, ez a rés fölül zárt, mert a torony még erősen áll a talpán, és boltozatot emel a rés fölé.

Ti mostan támadásra készültök.

Mi pedig, mindenekelőtt a márkí úr öméltósága, aki Bretagne hercege és a Sainte-Marie de Lantenac apátság kegyura, amelynek templomában Johanna királynő mindennapi misére tett alapítványt, továbbá a torony védelmezői, köztük Turmeau tisztelendő úr, akit katonanevén Grand-Francoeurnek hívnak, Guinoiseau barátom, aki a Zöld tábor kapitánya, azután Cinke

pajtásom, aki a Zab tábor kapitánya, azután Tarisznya barátom, aki a Hangya tábor kapitánya, és jómagam, az egyszerű parasztember, aki Daon községben születtem, ahol a Moriandre patak folyik, mi valamennyien mondani akarunk nektek valamit.

Emberek, akik e torony aljában álltok, hallgassatok ide:

Kezünkben van három fogoly, három gyerek. Ezeket a gyerekeket egyik zászlóaljatok fogadta örökbe, tehát a tiétek. Mi azt az ajánlatot tesszük, hogy visszaadjuk ezt a három gyereket.

Egy föltétellel.

Azzal a föltétellel, hogy szabad utat engedtek nekünk.

Ha visszautasítjátok ezt az ajánlatot, jól jegyezzétek meg, hogy csak két úton támadhattok meg bennünket, az erdő felől a résen keresztül, vagy a fennsík felől a hídon át. A hídi kastély háromemeletes; a legalsó emeleten én, Imânus, aki itt beszélek, hat hordó kátrányt és száz köteg szárított hangát helyeztettem el; a felső emelet tele van szalmával; a középső emeleten könyvek és papírok vannak; a vaskapu, amelyen át a híddal közlekedünk, be van zárva, és kulcsát az uraság magához vette; én a kapu alatt egy lyukat vésettem és ezen a lyukon keresztül egy kénes kanócot dugtam át, melynek vége az egyik kátrányos hordóba ér, a másik vége pedig itt van a kezem ügyében, a torony falain belül. Akkor gyújtom föl ezt az épületet, amikor akarom. Ha ti nem engeditek, hogy szabadon elvonuljunk, ezt a három gyereket a hídi kastély középső emeletére zárjuk, a két emelet közé, ahol a kátrány, a száraz hanga meg a szalma van fölraktározva. A vaskaput rájuk fogjuk zárni. Ha a híd felől akarnátok támadni, ti magatok gyújtjátok rájuk az épületet. Ha pedig a rés felől jöttök, mi gyújtjuk meg. Ha netán egyszerre támadnátok a híd és a rés felől, a tüzet mindkét oldalról meggyújtjuk, és a három gyerek mind a két esetben benn fog égni.

Most aztán vagy elfogadjátok, vagy visszautasítjátok.

Ha elfogadjátok, mi megyünk innen.

Ha elutasítjátok, a gyerekek el fognak pusztulni.

Ennyit akartam mondani.

Az ember, aki a torony tetejéről beszélt, elhallgatott.

Alulról egy hang ezt kiáltotta föl:

- Elutasítjuk az ajánlatot!

Ez a hang kurtán és keményen csattant. Egy másik hang, amely nem olyan kemény, de határozott volt, ezt tette hozzá:

- Huszonnégy óra gondolkodási időt adunk, ezalatt elhatározhatjátok magatokat a föltétel nélküli megadásra.

Most pillanatnyi csend következett, majd ugyanaz a hang így folytatta:

- Holnap ugyanebben az órában, ha addig meg nem adtátok magatokat, megindítjuk a rohamot.

Ekkor az első hang szólalt meg újra:

- De akkor nincs kegyelem!

Erre a zordon, kemény hangra egy másik hang válaszolt a torony csúcsáról. Látható volt, hogy a torony párkányának két lörése között magas férfialak jelent meg, akiben a csillagok fényénél megismerhették Lantenac félelmes alakját, és ez a férfialak alant a homályban keresett valakit a tekintetével. Aztán megszólalt:

- Lám, te vagy az, csuhás!

- Én vagyok az, Júdás! - felelte alulról a kemény hang.

## XI

### *Antik borzalom*

Az a kérlelhetetlen hang csakugyan Cimourdain hangja volt; a fiatalabb, és kevésbé parancsoló pedig Gauvainé.

Lantenac márki, mikor felismerte Cimourdain abbét, nem csalódott.

Alig pár hét alatt, mint tudjuk, Cimourdain neve híres lett ezen a földön, melyet vérrel itatott át a polgárháború. Ahogyan Marat nevét emlegették Párizsban, Ghalier-ét Lyonban, úgy beszéltek Cimourdainról Vendée-ban. A hajdani tisztelet, amellyel körülvették, megvetéssé változott. Így jár az olyan pap, aki leveti a reverendát. Cimourdain rémületet keltett. Hálátlan a szigorú erkölcsű emberek sorsa; aki cselekedeteiket látja, pálcát tör fölöttük, ha a lelkükbe látna, talán fölmentené őket. Egy Lükurgosz, akit nem értenek, Tiberiusnak látszik. Akárhogyan volt is, ez a két ember, Lantenac márki és Cimourdain abbé egyenlő volt a gyűlölet mérlegén; a királpártiak Cimourdainre szórt átkai kiegyensúlyozták azokat a káromlásokat, amelyekkel a köztársaságiak Lantenacot illették. Mind a kettőt szörnyetegnek nevezte az ellenséges tábor. Így történt az a különös eset, hogy amikor Prieur de la Marne vérdíjat tűzött ki Granville-ben Lantenac fejére, Charette vérdíjat tűzött ki Noirmoutier-ban Cimourdain fejére.

Megjegyezzük, hogy ez a két ember, a márki és a pap, bizonyos fokig ugyanaz az ember volt. A polgárháború bronzárcának két arcéle van, az egyik a múlt felé, a másik a jövő felé fordul, de mindkettő egyaránt tragikus. Közülük Lantenac az első arcélt, Cimourdain a másodikat képviselte; csak Lantenac keserű arcára árnyék és éj borult, Cimourdain végzetes homlokán pedig egy hajnalsugár csillogott.

Közben az ostromlott La Tourgue egy kis lélegzethez jutott.

Láttuk, hogy Gauvain közbelépésére mint jött létre egy huszonnégy órás fegyverszünetféle.

Imânus, mikor az imént az ostromlóknak szónokolt, jólétesültségét árulta el, mert Cimourdain toborzásai folytán Gauvain most négyezeröttszáz ember felett parancsnokolt. Ezek részint a nemzeti gárdához, részben a sorkatonasághoz tartoztak. Így szorította be Gauvain Lantenacot La Tourgue-ba, amelyre most tizenkét ágyút szögezett, hatot az erdő széléről, jól elsáncolt állásból, hatot a híd felől, a fennsíkról, ugyancsak a sáncok védelme alatt. Most már alkalmazhatta az aknát is, ezzel megnyílt a rés a torony lábánál.

Így hát a huszonnégy órás fegyverszünet leteltével a harc a következő helyzetben indult meg újra:

A fennsíkon és az erdőben négyezeröttszáz ember.

A várban tizenkilenc ember.

A tizenkilenc ember nevét a történészek megtalálhatják azon a plakáton, melyen törvényen kívül helyezték őket. Talán még találkozunk velük.

Cimourdain azt akarta, hogy miután ez a négyezeröttszáz főnyi haderő már majdnem hadsereget alkotott, parancsnoka, Gauvain fogadja el a főhadsegédi rangot. De Gauvain visszautasította. Ezt mondta:

- Ha elfogtuk Lantenacot, majd meglátjuk. Eddig még nem érdemeltem meg.

Különben is a köztársasági erkölcsök közé tartozott, hogy nagy hadakat vezénylő parancsnokok megtartották szerény rendfokozatukat. Így volt ez később is, amikor Bonaparte tüzérezredes volt az olaszországi hadjárat fővezére.

Különös végzet: a Gauvain várat egy Gauvain támadta, és egy Gauvain védelmezte. Innen eredt bizonyos kímélet a támadók részéről, ami nem volt meg a védőknél, mert Lantenac azok közé tartozott, akik mit se kímélve törnek céljuk felé; ő különben is jóformán mindig Versailles-ban élt, semmi ragaszkodást nem érzett La Tourgue irányában; alig ismerte. Ide húzódott vissza, mert már nem volt más menedéke; de le is rombolta volna minden lelkiismeretfurdalás nélkül. Gauvainben több tisztelet élt.

Az erősség gyöngye pontja a híd volt, de a könyvtárban, amely a hídon feküdt, ott heverték a családi papírok; ha innen támadnak, a híd felégetése elkerülhetlenné válik; Gauvain pedig úgy érezte, hogy őseit sérti meg, ha felégeti a régi levéltárat. La Tourgue a Gauvain család ősi fészke volt; ebből a várból tartották féken bretagne-i hűbéreseiket; ahogy a francia királyok a Louvre tornyából tartották féken hűbéreseiket. Gauvain gyermekkori emlékei tanyáztak itt, ő is itt született; az élet kiszámíthatatlan végzete úgy rendelte, hogy a felnőttek azokat a kedves falakat kellett ostromolnia, amelyek valamikor a bölcsőjét oltalmazták. Odáig kell hát jutnia a kegyeletsértésben, hogy maga hamvasztja el ezt a lakot? Talán a könyvtár fölött a padlás valamelyik sarkában még ott áll a bölcsője. Bizonyos gondolatok érzésekké lágyulnak. Gauvain elérékenyült az ősi családi ház láttán. Ezért kímélte a hidat. Csak arra szorítkozott, hogy minden kitörést vagy minden kiszökést eleve lehetlenné tegyen ezen a kijáráson át; a hídra szögezte egyik ütegének ágyúit, a várat pedig a másik oldalról támadta. Ezért volt futóárok és akna a torony tövében.

Cimourdain tűrte ezt a kíméletet; bár szemrehányásokat tett magának, mert komoran, rosszallóan tekintett ezekre a gótikus régiségekre, és az épületek iránt sem akart több kíméletet tanúsítani, mint az emberek iránt. Egy kastély kímélése már az irgalom kezdete. És éppen az irgalom volt Gauvain gyöngye oldala. Cimourdain, jól tudjuk, erősen szemmel tartotta, és megállította azon a lejtőn, amelyet végzetesnek látott. Pedig maga is bizonyos megrendüléssel látta viszont La Tourgue várát, ha ezt némi haraggal is vallotta be magának; elérékenyült a dolgozószoba láttán: ott vannak az első könyvek, melyeket Gauvainnel olvastatott; ő a szomszéd falunak, Parignénak papja volt; ő maga is ott lakott a hídkastély legfelső emeletén; a könyvtárban tartotta térdei közt a kis Gauvaint, amikor az az ábécét betűzgette; a négy öreg fal közt látta, hogyan nő férfivá, és hogyan érik emberré tanítványa, szívének gyermeke. Ezt a könyvtárat, ezt a kastélyt, ezeket az ifjú fejére kért áldásoktól átitatott falakat akarja összezúzni, fölégetni? Megkegyelmezett nekik. De nem lelkiismeretfurdalás nélkül.

Tűrte, hogy Gauvain a vár ellenkező oldalán kezdje az ostromot. La Tourgue-nak volt egy barbár oldala: a torony felől, és egy civilizált oldala: a könyvtár felől. Cimourdain megengedte Gauvainnek, hogy csak a barbár oldalt aknázza alá.

Egyébként ez az ócska fészek, melyet egy Gauvain támadott és egy Gauvain védett, most, a francia forradalom kellős közepén, visszatért a hűbéri hagyományokhoz. A rokonok közt folytatott háborúk teszik ki a középkor egész történelmét; az Eteoklészek és a Polünikészek lehetnek gótikusok is, ahogy a görögök voltak, és Hamlet éppen azt tette Helsingörben, amit Oresztész Argoszbán.



## XII

### *A mentés előkészületei*

Az éjszaka mind a két félnél előkészületekkel telt el.

Amint befejezték a komor párbeszédet, amelyet hallottunk, Gauvain első gondja az volt, hogy magához hívatta hadnagyát.

Guéchamp - kissé jobban meg kell ismerkednünk vele - egyszerűbb ember volt, becsületes, merész, közepes tehetségű, jobb katona, mint tiszt, könyörtelenül értelmes, egész addig, amíg azt a feladatot nem kapja, hogy ne értsen semmit. Sohase lágyult el, megközelíthetetlen volt mindenféle megvesztegetéssel szemben; nem volt megvásárolható, s így nem rontották meg a lelkiismeretét; nem volt irgalmas, így megőrizte igazságos ítéletét. Lelkén és szívéen két ellenzőt viselt: a fegyelmet és az engedelmisséget, ahogy a ló is két szemellenzőt visel. Lépése biztos volt, de útja keskenyre szabott.

Mindent összevéve megbízható ember volt, merev a parancsolásban, pontos az engedelmisségben.

Gauvain hirtelen azt mondta Guéchamp-nak:

- Guéchamp, egy létrára van szükségem.
- Parancsnok úr, nincs létránk.
- Szerezni kell.
- Az ostromhoz?
- Nem, a mentőmunkálatokhoz.

Guéchamp elgondolkozott, és csak aztán felelt:

- Értem. De ahhoz, amire ön gondol, nagyon magas létra kell.
- Legalább háromemeletnyi magasságú.
- Igenis, parancsnok úr, körülbelül ez a szükséges magasság.
- Még ennél is magasabbnak kell lennie, hogy sikerre számíthassunk.
- Úgy van.
- Hogyhogynincs létrájuk?
- Parancsnok úr, ön nem tartotta szükségesnek, hogy a fennsík felől ostromoljuk La Tourgue-ot. Beértük azzal, hogy körülzártuk; ön nem a híd felől akart támadni, hanem a torony felől. Nem is törődtünk azután mással, csak az aknával, lemondunk a falak megmászásáról. Ezért nincs létránk.
- Azonnal csináltasson!
- Egy három emelet hosszúságú létrát nem lehet csak úgy elővarázsolni.
- Toldjanak egymáshoz több rövid létrát!
- Ehhez kisebb létrákra van szükség.
- Keressen kisebb létrákat.

- Nem találunk. A parasztok mindenfelé tönkreteszik a létrákat, szétszedik a szekereket és ledöntik a hidakat.
- Ez igaz, meg akarják bénítani a Köztársaságot.
- Azt akarják, hogy ne legyen szekerünk, ne tudjunk átkelni a folyókon és ne mászhassuk meg a falakat.
- Mégis szükségünk van arra a létrára.
- Épp azon gondolkozom, parancsnok úr, hogy Javenében, Fougères mellett, van egy nagy ácsműhely. Ott kell létrát szereznünk.
- Nincs egy perc vesztegetni való időnk se.
- Mikorra kívánja a létrát?
- Legkésőbb holnapra, ebben az időben.
- Azonnal gyorsfutárt küldök Javenéba. Magával viszi a rekvirálási parancsot. Javenében lovas őrségünk van, majd adnak kíséretet. A létra holnap este napnyugta előtt itt lehet.
- Rendben van! Jó lesz - mondotta Gauvain -, csak menjen, csinálja gyorsan!

Tíz perccel később Guéchamp visszatért, és jelentette Gauvainnek:

- Parancsnok úr, a gyorsfutár elindult Javenéba.

Gauvain fölment a fennsíkra, és sokáig nézte a kastélyt, amely keresztben nyújtózott a szakadék fölött. Oromfala, amelynek nem volt más bejárója, csak az alacsony ajtó, és amelyet most elzárt a felvonóhíd, szembefordult a szakadék meredek falával. Ha valaki le akart ereszkedni a fennsíkről a híd pilléreihez, a meredélyen kellett lemásznia. Ez nem volt lehetetlen, mert a bokrok fedezték. De amint leért az árok mélyére, a három emeletről könnyen elérhették a támadót a védők golyói. Gauvain most meggyőződhetett, hogy az ostrom jelen állapotában az igazi támadást csak a torony résén keresztül lehet elindítani.

Mindenekelőtt arról gondoskodott, hogy a várból senki se szökhessék meg. La Tourgue ostromzárát még szorosabbra vonta; olyan sűrűn állíttatta föl a zászlóaljok őrségét, hogy azon senki át nem vághatta magát. Gauvain és Cimourdain megosztotta egymás közt az erősség körülzárásának feladatát; Gauvain az erdő felől tartotta szemmel, Cimourdain a fennsík felőli oldal parancsnokságát vette át. Megállapodtak, hogy Gauvain Guéchamp segítségével a résen keresztül indítja el a rohamot, Cimourdain tüzei pedig égő kanóccal állnak az ágyúk mellett, s úgy ügyelnek a hídra és a szakadékra.

### XIII

#### *Mit tesz a márki?*

Amíg odakinn nagyban készültek a rohamra, benn a várban szintén megtették az előkészületeket a védekezésre.

Nem ok nélkül hasonlítják az ilyen tornyot hordóhoz, mert a tornyot éppúgy átüthetik aknarobbantással, ahogy a hordót kilyukasztják fúróval. A falat is éppúgy meglékelik, mint a hordót. Ez történt La Tourgue tornyával is.

Az a két vagy három mázsa puskaapor, melyet mint valami fűröt La Tourgue falába ékeltek, rettenetes munkát végzett. Egészen áttörte a hatalmas falat. Az üreg a torony lábánál nyílt, áthatolt a fal teljes szélességében, és az erősség földszinti termében ért véget valami ormótlan boltozat formájában. Az ostromlók, hogy ezt a nyílást rohamra alkalmassá tegyék, ágyúlövésekkel bővítették és alakították.

A földszinti helyiség, amelyre a rés nyílt, egy kerek alakú, üres terem volt; egész boltozatát középső pillére tartotta. Ez a terem - a legnagyobb a toronyban - legalább negyven láb átmérőjű volt. A torony minden emeletén hasonló terem épült, de azok mind kisebbek voltak, és lőrésük bemélyedéseit kis fülkékbe képezték ki. A földszinti teremnek nem voltak lőrésai, nem voltak ablakai, még pincelyukszerű szellőztetői sem; annyi levegő és napfény jutott bele, mint egy sírverembe.

Ugyanebbe a földszinti terembe nyílt a várbörtön inkább vasból, mint fából készült ajtaja. A másik ajtó egy lépcső felé vezetett, amely a felső emeletek irányában kanyargott. Ezeket a csigalépcsőket a falba építették.

Az ostromlóknak tehát csak ebbe a földszinti terembe nyílt útjuk a résen keresztül. Ha a termet elfoglalták, utána hozzáfoghattak a torony elfoglalásához.

Ebben a mély, majdnem föld alatti teremben levegőt is alig kapott az ember. Senki se bírta benne huszonnégy óránál tovább. A rés jóvoltából most elviselhető lett a levegője.

Az ostromlottak is azért nem tömték be a rést.

Különben hiába is tették volna. Az ágyú újra kibontotta volna.

Egy fáklyatartót vertek a falba, aztán fáklyát dugtak a tartóba, s így világították meg a földszinti helyiséget.

Most az volt a kérdés, hogyan védjék meg.

A rést könnyű lett volna befalazni, de hasztalan. Célszerűbb volt torlaszt emelni, ék alakú belső védőművet, barikádot, amely lehetővé teszi, hogy több oldalról tűz alá fogják a rést; így az, ha kívül nyitva marad is az ostromló ellenfél előtt, belül annál hatásosabban elzáródik. Anyag bőven akadt a kezük ügyében, tehát gyorsan megépítették a torlaszt, és falában elegendő lőrést hagytak; ezen keresztül kidughatták a puskaájukat. A torlasz belső szöge a központi pillérre támaszkodott, két szárnya a két szemben álló falig nyúlt. Amikor ezzel elkészültek, a megfelelő helyeken aknákat is raktak.

Az egész munkálatot a márki vezette. Ő volt a védekezés kiagyalója, parancsnoka, szörnyűsége lelke.

Lantenac afféle XVIII. századi katona volt, aki még nyolcvanéves korában is képes megvédeni egy várost. Ahhoz az Alberg grófhhoz<sup>245</sup> hasonlított, aki már majdnem százéves volt, amikor kiverte Rigából a lengyel királyt.

- Bátorság, barátaim! - biztatta embereit a márki. - 1713-ban, ennek a századnak az elején, Bender városában, XII. Károly egy udvarházba zárkózva, háromszáz svéd katonája élén húszezer törökkel szemben tartotta magát.

A két alsó emeletet eltorlaszolták, a szobákat megerősítették, a fülkébe lőréseket vágtak, kalapáccsal gerendákat vertek az ajtófelekbe, s eltorlaszolták a bejáratokat; de a csigalépcsőket szabadon kellett hagyniuk, mert ezek kötötték össze az emeleteket, és maguknak is

---

<sup>245</sup> Alberg gróf - Gusztáv Adolf svéd király hadvezére. Az epizód 1621-ben játszódott le.

itt kellett közlekedniük; ha ezeket használhatatlanná tették volna az ostromlók számára, magukat is megfosztották volna használatuktól. Az ilyen megerősített helynek mindig vannak gyöngye pontjai.

A márki fáradhatatlanul, fiatalos erővel hordta a gerendákat, emelgette a köveket, példát mutatott a munkában; irányított, segített; pajtáskodott, és nagyokat nevetett ezzel a vad hordával; mégis nagyúr maradt, fölényes, közvetlen, előkelő és kegyetlen.

Ellentmondást nem tűrt. Ezt mondogatta embereinek:

- Ha ennek a kis csapatnak fele föllázadna, a másik felével agyonlővetném a lázadókat, és a maradékkal védeném a várat.

Ilyesmikért istenítik a vezéreket.

#### XIV

##### *Mit tesz Imânus?*

Amíg a márki a réssel és a toronnyal foglalkozott, Imânus a híddal törődött. Az ostrom kezdetekor eltűnt a mentőlétra, amely a második emeleti ablakok alatt keresztbe volt kiakasztva a falra, mert a márki rendeletére Imânus a könyvtárteremben helyezte el. Gauvain talán ennek a létrának a pótlására gondolt. Az első emeleti örszoba ablakait hármassal vasrács védte, amelyet a kőbe ágyaztak, ott egy lélek se mehetett se ki, se be.

A könyvtárterem ablakain nem volt vasrácszat, de az ablakok jó magasan voltak.

Imânus három ember kísérete el a kastélyba, három mindenre kész, mindenre elszánt ember, olyanok, mint ő maga. Itt volt Hoisnard, más néven Aranyág, és a két Fapika testvér. Imânus kinyitotta a vaskaput, és egy tolvajlámpával gondosan szemügyre vette a kastély három emeletének minden zegét-zugát. Hoisnard éppoly könyörtelen ellensége volt a kékeknek, mint Imânus, mert a köztársaságiak agyonlőtték egy testvéröccsét.

Imânus előbb a felső emeletet vizsgálta, amely teli volt szénával és szalmával, majd leszállt a második emeletre, ahová néhány tüzes fazekat hozatott, amelyeket a kátrányos hordók mellé állíttatott. Azután a hangakötegeket ugyancsak a kátrányos hordók közelébe rakatta, és meggyőződött, hogy a kénés gyújtózsínór, amelynek egyik vége a hídon, a másik vége a toronyban volt, használható állapotban van-e. A hordók és a hangakötegek alá kátrányt csorgatott, és a kénés gyújtózsínór végét beáztatta ebbe a tócsába; a földszinten a kátrány, a magtárban a szalma volt: ezek közé a könyvtárszobába vitette a három ágyacskát, ahol René-Jean, Gros-Alain és Georgette aludta mély álmát. Nagy figyelemmel, vigyázva vitték, hogy ne ébresszék föl a gyerekeket.

Egyszerű falusi bölcsőkben, lapos vesszőkosarakban aludtak, amelyet a földre tesznek, hogy a gyerekek a felnőttek segítségével nélkül kijárhasson belőle. Imânus minden bölcső mellé egy tányérka levest tétetett egy fakanállal. A mentőlétra, amelyet leakasztottak vashorgairól, ott feküdt a padlón, a falhoz támasztva. Imânus a három bölcsőt a létrával szemben álló fal mentén helyeztette el. Arra gondolt, hogy a légáramlás csak hasznára lehet a tervének, ezért a könyvtárteremnek mind a hat ablakát kitáratta. Langyos, kék nyári éjszaka volt.

Ekkor elküldte a két Fapika testvért az alsó és felső emeletre, hogy ott is nyissák ki az ablakokat. Feltűnt neki, hogy az épület keleti frontján vén, száraz, már inkább taplószerű örökzöld repkény borítja a kastély egyik falát a tövétől a tetejéig, és mintegy bekeretezi a

három emelet ablakait. Úgy gondolta, hogy ez a száraz repkény nem fog ártani tervének. Imânus még egy utolsó pillantást vetett az épületre, ezután a négy ember otthagya a kastélyt, és visszatért a toronyba. Imânus bezárta maga mögött a nehéz vaskaput, kétszer is ráfordította a kulcsot. Figyelmesen megnézte a roppant és félelmetes zárat, és elégtelen bólintott, amikor megállapította, hogy a kénes gyújtózsínór szintén a helyén van, és most már csak ez köti össze a tornyot a híddal. A gyújtózsínór a kerek teremből indult ki, a vaskapu és a kőboltozat alatt kígyózott át, leereszkedett a híd csigalépcsőjén a földszintre, híven követve a csigalépcső minden fordulóját, végigkúszott a földszint folyosójának padlóján és a kátránytölcsében végződött, amely fölé száraz hangát halmoztak. Imânus kiszámította, hogy körülbelül egy negyedórába tart, amíg ez a gyújtózsínór, melyet a torony belsejében gyújtanak meg, tűzbe borítja a kátrányos hordókat a könyvtárszoba alatt. Amikor mindezt elrendezte, és mindent gondosan megszemlélt, a vaskapu kulcsát visszavitte Lantenac márkihoz, aki zsebébe dugta a kulcsot.

Fontos volt, hogy az ostromlók minden mozdulatát szemmel tartsák. Imânus fölmászott pásztortüskével a torony tetejére, az őrbódéba. Hol az erdőt, hol a fennsíkot figyelte; a toronytető őrházának lőrésében oda volt készítve számára egy löporos zacskó, egy vászonzsák megfelelő méretű golyókkal, és egy csomó öreg újság, amelyekből töltenyt sodorhatott.

Amikor a nap fölkel, nyolc felsorakozott zászlóaljat világított meg; minden katona oldalán kard volt, a hátán borjú, kezében szuronyos puska; rohamra készen álltak; a fennsíkon egy üteg volt készenlétben, lőszeresládákkal, löporoszsákokkal és kartácstartókkal; a vártoronyban tizenkilenc ember készülődött, öreg muskétákat, puskákat, pisztolyokat, karabélyokat töl-  
töttek; a három bölcsőben három alvó gyerek.

## HARMADIK KÖNYV

### *Szent Bertalan vértanúsága*

#### I

A gyerekek fölébredtek.

Előbb a kislány nyitotta ki a szemét.

A gyerekek ébredése olyan, mint a virágok nyílása; mintha virágillat szállna föl e tiszta lelkekből.

Georgette, a húszhónapos kislány, a legkisebb testvér, aki májusban még anyja emlőjén élt, fölemelte kicsi fejét, majd fölült, lábacskaát nézegette és csacsogni kezdett.

A reggeli nap betűzött a bölcsőjébe; nehéz lett volna megmondani, mi volt rózsásabb: Georgette kis lába vagy a hajnal pirkadása.

A másik kettő még javában aludt; a férfiak álma nehezebb. Georgette vidáman és ártatlan nyugalommal csacsogott.

René-Jean barna volt, Gros-Alain gesztenyeszínű, Georgette pedig szőke. A haj színének ez a változása a gyerekek korával jár. René-Jean izmos, kemény lurkó volt, valóságos kis Herkules. Hasán fekve aludt, két öklét a szemére tapasztva. Gros-Alain lába kilóg a kosárból.

Mind a három rongyos volt; az a ruha, amelyet a vörössipkás zászlóalj adott nekik, már leszakadt róluk; ami rajtuk maradt, már ingnek se volt mondható; a két fiú csaknem mezítelen volt; Georgette-en valami kis rongy lógott; valamikor ruhácskának készült, de már csak egy réklire való maradt belőle. Ki viselt gondot ezekre a gyerekekre? Senki se tudta volna megmondani. Anyjuk nem volt. Ezek a vad, paraszt harcosok, akik erdőről erdőre magukkal hurcolták őket, megosztották velük a levesüket. Ennyi gondoskodásban volt részük. Az apróságok aztán úgy éltek, ahogy tudtak. Mindenki rendelkezett, de senki se apáskodott velük. De a gyerekcondra csupa napfény. Kedvesek voltak.

Georgette csacsogott.

Amit a madár csicsereg, azt a kisgyerek gügyögi. Ez ugyanaz a himnusz. Homályos himnusz, dadogó, mélységes. A gyermek annyival több a madárnál, hogy előtte van sötét emberi sorsa. Ezért vegyül a daloló kisgyerek öröme az őt hallgató emberek szomorúságával. A legfönségesebb ének, melyet ezen a földön hallhatunk, az emberi lélek dadogása a kisgyermek ajakán. A gondolat vagy még csak ösztön az örök igazság felé kiált eme susogásban; talán csak egyszerű, szívbemarkoló tiltakozás ez az élet küszöbén; ez a végtelenre mosolygó tudatlanság a teremtettség felelőssé teszi a sorsáért, mely e gyöngye és védtelen lényre vár. Ha balsors lesz az osztályrésze, visszaéltek a bizalmával.

A gyermek gügyögése több is, kevesebb is a beszédnél; nincsenek hangjai, mégis ének; nem tagolt beszéd, mégis nyelv; ez a gügyögés az égből ered, és nem is ér véget ezen a földön; a születés előtti időkből származik, és itt csak folytatódik; része egy folyamatnak. Ebben a gögicselésben az is benne van, amit a gyermek még angyal korában mondott, és az is, amit meglett emberként fog mondani; a bölcsőnek Tegnapija is van, csakúgy, mint a sírnak Holnapja; ez a Holnap és ez a Tegnap ebben a homályos gügyögésben olvasztja egyggyé e kettős

ismeretlent, és semmi sem bizonyít úgy Isten, az örökkévalóság, a felelősség, a sors kettőssége mellett, mint ez a félelmetes árnyék a rózsaszín lélekben.

Amit Georgette gügyögött, nem lehetett szomorú, mert egész édes kis ábrázatát mosoly öntötte el. Mosolygott a szája, mosolygott a szeme, mosolyogtak arcának gödröcskéi. Egész arcából a kelő nappal való titokzatos egyetértés mosolygott. A lélek hisz a napsugárban. Az ég kék volt, meleg volt, szép idő volt. Ez a törékeny teremtes, aki még nem tudott semmit, nem ismert semmit és nem is értett semmit a világból, lágyan átengedte magát a gondolattalan álmodozásnak, és biztonságban érezte magát a természet ölén e becsületes fák között, az őszintén bólogató lombok között, ebben a tiszta és békés környezetben, a madárfészkek, patakok, legyek, falevelek nyüzsgésében, melyek fölött a nap végtelen ártatlansága ragyogott.

Georgette után René-Jean, a legidősebb gyerek, a már négyéves nagyfiú is felébredt. Rögön talpra ugrott, férfiasan kilépett az ágyából, amikor meglátta a tányérját, természetesnek tekintette a dolgot, leült a földre, és kanalazni kezdte a levest.

Georgette gügyögése Gros-Alaint nem ébresztette föl, de a kanál csörömpölésére hirtelen ő is megfordult, és kinyitotta a szemét. Gros-Alain volt a hároméves. Ő is meglátta tányérját, csak ki kellett nyújtania a karját érte; megfogta - ki se lépett ágyából -, térdére tette, marokra kapta a kanalat, és úgy tett, mint René-Jean: ő is evett.

Georgette nem is ügyelt rájuk. Hangjának hullámozása mintha egy álom ringatózását követte volna. Tágra nyílt szeme a magasba bámult: isteni volt; akármilyen mennyezet vagy boltozat van a gyerek feje fölött, szemében mindig az ég tükröződik.

Amikor René-Jean befejezte az evést, kanálával még megkapargatta a tányér fenekét, sóhajtott egyet, és méltóságteljesen ezt mondta:

- Megettem a levest.

Ez kizökkentette Georgette-et ábrándozásából.

- Jeves - mondta.

Látva, hogy René-Jean evett, és Gros-Alain is eszik, maga elé vette a leveses tányérját és nekiállt enni, bár a kanalat többször emelte a füléhez, mint a szájához.

Időnként sutba dobta a civilizációt, és a kezével nyúlt az ételhez.

Mint a bátyja, Gros-Alain is kikaparta a tányér fenekét, majd ő is fölpattant és szaladt a bátyja után.

## II

Egyszer csak kívülről, lentől, az erdő felől, kürtzó hangzott be, mintha egyszerre több harsona rikoltaná gögös és szigorú szólamát. A kürt jelére a torony tetejéről tölköszó válaszolt.

Ezúttal a kürt kérdezett, és a pásztortölkök válaszolt.

Erre másodszor is felharsant a kürtjel, amelyet rövidesen a tölkök második válasza követett.

Ekkor az erdő széléről egy távoli, de tisztán kivehető hang rikoltott föl, mely jól érthetően ezt kiáltotta:

- Zsiványok, ez az utolsó fölszólítás! Ha napnyugtáig föltétel nélkül meg nem adjátok magatokat, támadunk.

Egy hang - inkább dörmögésnek hatott - a torony tetejéről így felelt:

- Támadjatok.

Lent újra megszólalt a hang:

- Utolsó figyelmeztetésül egy ágyúlövést adunk le félórával a roham előtt.

Fent a hang megismételte:

- Támadjatok.

Ez a szóváltás nem jutott el egészen a gyerekekig, de a kürt és a tülök szava messzebb hallatszik, és Georgette már az első kürtjelre fölkapta kis fejét és abbahagyta az evést. Amikor a tülök is elbődült, kanálát visszaejtette tányérjába; a második kürtjelre jobb kezének kis mutatóujját fölemelte, és hol lebillentette, hol föltartotta, a kürt szólama szerint, amelyet a második tülökszó folytatott; amikor a tülök és a kürt elhallgatott, elgondolkozva figyelt, ujjacskáját még mindig a magasba tartva, és félhangon ezt gügyögte maga elé:

- Muzi.

Azt hisszük, azt akarta mondani: muzsika.

René-Jean és Gros-Alain föl se figyelt a tülök és a kürt szavára; az ő figyelmüket más dolog kötötte le: egy ászkabogár mászott végig a könyvtártermen.

Gros-Alain észrevette és fölkiáltott:

- Bogár!

René-Jean odafutott hozzá.

Gros-Alain megjegyezte:

- Csíp.

- Ne bántsd - mondta René-Jean.

Mindketten mohó kíváncsisággal nézték ezt a járókelőt.

Ezalatt Georgette is megette a levesét; pillantásával két bátyját kereste. René-Jean és Gros-Alain egy ablakmélyedésben kuporgott; elmerültek az ászkabogár megfigyelésében; összedugták a fejüket, hajuk is egybevegyült. Szinte visszafojtották a lélegzetüket, oly önfeledten vizsgálták ezt a bogarat, amely megállott és meg se moccant: nem örült a nagy csodálatnak.

Georgette, látva elmerülten szemlélődő két bátyját, maga is tudni akarta, hogy mi történik az ablakmélyedésben. Nem volt könnyű dolog eljutni odáig, de azért megpróbálta; az utat mindenféle akadály zárta el előle. A padlón különböző tárgyak hevertek szanaszét. Fölborított zsámolyok, szétszórt papírkötegek, fölfeszített üres ládák, fiókos szekrények és egyéb tárgyak, amelyeket meg kellett kerülnie; zátonyos tenger; Georgette bátran nekivágott. Azzal kezdte, hogy kimászott a bölcsőjéből; ez nem volt kis munka. Azután elindult, hogy áthatoljon a különböző zátonyokon, végigkúszva a szorosokon, fellökött egy zsámolyt, átmászva két láda közt, maga alá gyűrve egy halom papírköteget; egyik oldalán fölmászott a halomra, a másik oldalán legurult róla, szelíd jámborsággal mutogatva ártatlan, kicsi mezítelenségét, és így jutott el arra a területre, amelyet a hajós nyílt tengernek nevezne, vagyis a padlónak egy elég tekintélyes területére, amelyen már nem voltak akadályok, nem fenyegették szirtek és zátonyok; nekilódult és átvágott ezen a területen, amely olyan széles volt, mint maga a terem;



négykézláb mászott, sebesen, mint a macska, és hamarosan az ablak elé ért; ott azonban félelmes akadályba ütközött. A nagy létra, amely a fal mellett volt végigfektetve, ennél az ablaknál ért véget, úgyhogy a létra hegye félig-meddig elzárta az ablakmélyedést; Georgette-nek, hogy a bátyjaihoz férközhessék, át kellett hatolnia ezen az akadályon; megállt és eltöprengett. Végigmondta magában, amit erről a dologról gondolnia kellett, majd határozott. Rózsaszín ujjacskáival megragadta az egyik létrafokot, amely meredeken, nem vízszintesen állott, mert a létra az oldalára volt fektetve; megpróbált talpra állni, de visszaesett, kétszer-háromszor is újrakezdte, míg végre harmadszor sikerült fölállnia; akkor egyenesen és belefogódzva egyenként a létrafokokba, elindult a létra egész hosszában; amikor a végére ért, és elfogyott a támasztópont, megbotlott, de ekkor elkapta kis kezével a roppant létra hegyét, újra fölállott, megkerülte ezt a sziklafokot, ránézett René-Jeanra és Gros-Alainre, és rájuk nevetett.

### III

Ebben a pillanatban René-Jean befejezte vizsgálódását az ászkabogár körül, fölemelte a fejét és kijelentette:

- Ez nőstény bogár...

Georgette nevetése megkacagtatta René-Jeant, és René-Jean nevetése átragadt Gros-Alainre is.

Georgette-nek sikerült csatlakoznia bátyjaihoz, és hármás társaság alakult ott a földön.

Az ászkabogár megszökött.

Kihasználta az óvatlan pillanatot, amikor Georgette-tel egymásra nevettek a gyerekek, és hirtelen befúrta magát a padló részébe.

Az ászkabogarat különben újabb események követték.

Legelőbb is néhány fecske röppent el az ablak előtt.

Fészkük valószínűen ott rejtőzött az eresz alatt. Ott röpködtek az ablak közelében, mintha a gyerekek jelenléte kicsit megzavarta volna őket; nagy köröket írtak le a levegőben, szelíd, tavaszi csiviteléssel. A gyerekek figyelme most rájuk terelődött, az ászkabogarat el is felejtették. Georgette a fecskék felé emelte ujját:

- Pipi.

René-Jean kijavította:

- Kisasszony, azt nem pipinek hívják, annak az a neve, hogy madár.

- Madáj - mondta utána Georgette.

Mind a hárman a fecskéket nézték.

Ezután egy méh röppent be az ablakon.

Mi sem hasonlít annyira az emberi lélekhez, mint a méh. Virágról virágra száll, ahogy a gondolat száll csillagról csillagra, és úgy gyűjti a mézet, ahogy az emberi lélek gyűjti a világosságot.

A méh nagy lármát csapott, amikor beérkezett a könyvtárterembe. Hangosan zümmögött, mintha ezt mondta volna: „No, itt vagyok. Épp most látogattam meg a rózsákat, most a gyerekeket is megnézem. Hadd lássuk, mit csinálnak?”

A méh olyan, mint a háziasszony, akkor is zsörtölődik, amikor énekel.

Amíg a méh a teremben volt, a gyerekek le nem vették róla a szemüket.

A méh figyelmesen végigfűrkészte az egész könyvtárt, bedugta az orrát minden szögletbe, úgy röpködött, mintha otthon lett volna valami kaptárban, zöngicsélve szárnyalt, körülólálkodta a szekrényeket, mintha bolygó szellem volna, bekandikált az üvegajtón át a könyvek címére.

A látogatás végeztével távozott.

- Most elmegy a házába - mondta René-Jean.

- Ez is bogár - mondta Gros-Alain.

- Dehogyan bogár - felelte René-Jean -, egy nagy légy.

- Léd - mondta utána Georgette.

Gros-Alain egy zsineget talált a földön; a zsineg végére csomó volt kötve; a kisfiú a hüvelyk- és mutatóujja köré csavarta a zsineg szabad végét, és forgatni kezdte az ujj körül, mint egy kis kereplőt. Ez a munka teljesen lekötötte a figyelmét.

Georgette visszatért a négykézláb való közlekedéshez, és elindult a maga szeszélyes útjain a padló hosszában, majd fölfedezett egy valószínű goblin karosszéket, amelyet alaposan megtépázott a moly, és amelyből kikandikált a szőr. A kislány megállt a fotel mellett, ujjával kitépelt a molyrágta lyukakat, és nagy gondossággal húzgálni kezdte belőle a szőrt.

Ekkor hirtelen fölemelte az egyik ujját, mintha ezt akarta volna jelezni: ide figyeljetelek.

A két kisfiú arra fordította a fejét.

Kívülről távoli és bizonytalan lárma hangzott be hozzájuk. Valószínű, hogy a támadó csapatok valamilyen hadmozdulatot hajtottak végre az erdőben; a lovak nyerítettek, a dob pergett, szekerek dübörögtek, láncok csikorogtak, katonai kürtjelek válaszolgattak egymásnak. Zord hadilárma zűrzavara volt ez, mely bizonyos harmóniába olvadt; a gyerekek elbűvölve hallgatták.

- Ez a Jóistenke muzsikája - mondta René-Jean.

#### IV

A lárma elcsendesült.

René-Jean eltűnődve hallgatott.

Vajon hogyan is bomlanak, oldódnak és kapcsolódnak újra a gondolatok ezekben a kis fejcskékben? Zavaros, és még oly rövid emlékezésük ugyan hogyan kavaroghat? Ebben az elgondolkodó, szelíd kis fejben most megjelent a Jóisten, az imádság, az összekulcsolt kezecek, és valami kimondhatatlan gyöngéd mosoly képe, valami, ami följük hajolt valamikor, és ami már nincs többé, és René-Jean ezt susogta maga elé: „Mama.”

- Mama - mondta Gros-Alain.

- Mama - mondta Georgette.

Ezután René-Jean ugrándozni kezdett.

Ezt látva Gros-Alain is ugrándozott.

Gros-Alain René-Jean minden mozdulatát utánozta. Georgette ritkábban. A hároméves gyerek szívesen utánozza a négyévest; a húszhónapos megőrzi a függetlenségét.

Georgette ülve maradt. Időnként egy-egy szót mondogatott magában. Georgette még nem mondatokban beszélt. Csak gondolkodott, olykor megszólalt. Szótagolt.

De egy idő múlva a többiek példája őt is magával ragadta, megpróbált úgy tenni, mint a két bátyja, és e három pár mezítelen lábacska rövidesen táncolva és tántorogva ugrándozott a gyalult, öreg tölgyfa padló porában, a márvány mellszobrok szigorú pillantásai alatt, amelyekre Georgette néha nyugtalanul föl-fölnézegetett, és ezt motyogta magában: - Bácik!

Georgette nyelvén „báci” volt minden élőlény, aki emberhez hasonlított, akkor is, ha nem volt ember. Az élőlények a gyerekek tudatában fantomokkal keveredve szoktak megjelenni.

Georgette inkább tántorgott, mint járt; követte két bátyját, de a legszívesebben négykézláb szaladt utánuk.

Ekkor René-Jean, aki az egyik ablak mellett állott, fölemelte a fejét, és kinézett rajta; majd hirtelen lebújt, és az ablaknyílás mögé rejtőzött ijedtében. Megpillantott valakit, aki őt nézte. Egy köztársasági katona volt, a fennsíkon táborozó csapatokból, aki a fegyvernugvás perceit kihasználva, talán kissé túl is lépve annak határidejét, odaállt a szakadék szélére, ahonnan be lehetett látni a könyvtárterem belsejébe. Amikor Gros-Alain látta, hogy René-Jean elbújik valami elől, ő is elbújt a bátyja mögé, és Georgette szintén mögéjük rejtőzött. Mozdulatlanul, hangtalanul álldogáltak ott, és Georgette a szájához emelte ujjacskáját. Néhány perc múlva azonban René-Jean nekibátorodott, és megint kidugta a fejét; a katona még ott állott. Erre René-Jean gyorsan visszabújt, és a három kisgyerek nem mert többé moccanni se. Ez elég sokáig tartott. Végül is Georgette-et untatni kezdte ez az ijedtség, nekibátorodott, és maga is kinézett. De a katona már továbbment. Erre újra futkározni és játszani kezdtek.

Gros-Alain egyébként nagy bámulója és utánzója volt René-Jeannak, de egy dologban túltett rajta: ő gyakran talált valamit. Bátyja és kishúga most is egyszer csak azt látta, hogy Gros-Alain eszeveszett örömmel nyargal, egy négykerekű kiskocsit húz maga után; ki tudja, honnan vette.

Ez a babakocsi évek óta porosodott ott egy sarokban; jól megfért a nagy szellemek könyveivel és a bölcsek mellszobraival. Nyilván a kis Gauvain valamelyik rég otthelyezett játéka volt.

Gros-Alain a madzagjából ostort csinált; vígan pattogtatott és nagyon büszke volt rá. Ilyenek a fölfedezők. Ha Amerikát nem fedezhetik föl, előkotornak egy kis szekeret. Ez is valami.

De a többiek osztózni akartak. René-Jean be akarta magát fogatni a kocsiba, és Georgette bele akart ülni.

Meg is próbálta, hogy belemásson. René-Jean lett a ló, Gros-Alain a kocsis.

Ám a kocsis nem értett a mesterségéhez, a ló tanította meg rá.

René-Jean odakiáltott Gros-Alainnek:

- Mondd, hogy „gyí”.

- Gyí - ismételte Gros-Alain.

A kocsi fölborult. Georgette kifordult. Az angyalok sikoltanak. Georgette fölsikoltott. Aztán egy kis sírhatnékja támadt.

- Kisasszony - mondta René-Jean -, maga túl nagy ehhez a kocsához.

- Georgette nagy - szólt a kislány.

Ha kiesett is, nagysága megvigasztalta.

Az ablakok alatt széles párkány húzódott végig az épületen, a fennsík hangás réteinek pora, amelyet a szél arra hordott, leülepedett rajta. Az esők sárrá, majd televény talajjá dagasztották ezt a port, a szelek magvakat szórtak bele, úgyhogy ezen a vékony földön megtelepedett és kiterébélyesedett egy szederinda. Ez a szederinda az a szívós életű fajta volt, amelyet ezen a vidéken rókaszedernék hívnak. Augusztus havában jártak, s a szederinda teli volt friss gyümölcscsel, egyik ága behajolt az ablakon, és a vége leért a padlóig.

Gros-Alain, aki fölfedezte a zsineget, majd előkotorta a kocsit, most egyszerre rábukkant erre a szederágra, és odalépett hozzá.

Letépett egy érett szedret és megette.

- Éhes vagyok - mondta René-Jean.

Georgette a térdén és kezén odakúszott.

Hármasban egykettőre kifosztották a szederinda ágát, és megették minden gyümölcsét. Szinte megittasultak tőle, és összemaszatolták a képüket. A szeder bíborától csupa piros lett az arcuk, így a három kis szeráfból egykettőre három kis faun lett, ami talán Dantét megbotránkoztatta, de Vergiliust biztosan elbájolta volna. Kacagtak.

A szeder tüskéi itt-ott megszúrták az ujjukat. Valamit csak valamiért.

Georgette René-Jean felé nyújtotta az ujját, amelyen egy kis piros vércsepp gyöngyözött; a szederágra mutatott, s így szólt:

- Szűj.

Gros-Alain ujját is megszúrta a tövis; most bizalmatlan arccal nézett a szederágra.

- Harap.

- Nem - felelte René-Jean -, ez vessző.

- A vessző is harap - mondta ismét Gros-Alain.

Georgette-nek most megint pityeregni lett volna kedve, de ehelyett nagyot kacagott.

## V

René-Jean már irigykedni kezdett öccse, Gros-Alain fölfedezéseire, és nagy tervet forgatott a fejében. Amíg a szedret szedegették, és ujját tövisek szurkálták, tekintete már jó ideje egyre gyakrabban fordult az olvasóállvány felé, amely egy vasrúdon forgott, és magánosan állott a könyvtárterem közepén, mint egy emlékmű. Ezen az állványon volt elhelyezve a híres *Szent Bertalan*-kötet.

Valóban nagyszerű és becses negyedréti kötet volt. Ezt a *Szent Bertalan*-t 1682-ben a Blaeuw, latinul Caesius nevű híres bibliakiadó nyomtatta, Kölnben. Tégelyes kézisajton, húros fűzőrámán állították elő, nem hollandi papírra nyomták, hanem arra a szép arab papírra, amelyet Edriszi<sup>246</sup> annyira csodált, s amely selyemből és gyapotból van, és mindig fehér marad; aranyos bőr kötésű, kapcsai ezüstből voltak. Az előzőkoldalai abból a pergamenből készültek, amelyet a párizsi pergamenkészítők, esküjükhöz híven, csak a Saint-Mathurin csarnokban vásároltak, „sehol másutt”. A kötet tele volt fa- és rézmetszettel, és számos ország térképével; előszavában a nyomdászok, papír- és könyvkereskedők tiltakozásukat fejezték ki az 1635. évi ediktum ellen, amely adóval sújtotta „a bőrt, a sört, a hasított patás jószágot, a tengeri halat és a papirost”; a címlap hátsó oldalán egy nyájas ajánlás volt olvasható, a Gryphius családhoz, melynek tagjai Lyon városában éppoly híres könyvnyomtatók, mint az Elzevirek Amszterdamban. Ily módon jeles könyv született, olyan ritkaság, mint a moszkvai Apostolus.<sup>247</sup>

Szép könyv volt, ezért bámulta meg René-Jean is; talán kissé túlságosan megcsodálta. A könyv épp azon az oldalán volt nyitva, amelyen egy nagy metszet volt látható; Szent Bertalant ábrázolta, amint bőrét karjára vetve viszi. A kép messziről is látható volt. Amikor már minden szedret meettek, René-Jean rettenetes mohó szemeket meresztett rá, és Georgette, aki követte bátyja tekintetét, szintén meglátta a metszetet, és megállapította: „Kép!”

Ez a szó elhatározásra bírta René-Jeant. Gros-Alain nagy elképedésére, valami furcsa dolgot cselekedett.

A könyvtárterem egyik sarkában nagy tölgyfa szék állott; René-Jean odament, megfogta a széket, és egész az olvasóállványig húzta. Majd, mikor a szék már elérte az állványt, fölmászott rá, és két öklét a könyvre támasztotta.

Mikor fölért erre a csúcsra, szükségét érezte, hogy valami nagyszerűt cselekedjék; megfogta a „kép” felső sarkát, és gondosan kitepte; a szakadás keresztben sikerült, de ez nem a René-Jean hibája volt. René-Jean kénytelen volt a könyvben hagyni az öreg, apokrif evangélista egész bal oldalát, a fél szemét, dicsfényének egy darabját, és a szentnek csak a másik felét, de teljes bőrét ajándékozhatta Georgette-nek. A kislány átvette a szentet, és ennyit mondott:

- Báci.

- Hát nekem? - kiáltotta Gros-Alain.

Az első oldal kiszakítása olyasmi lehet, mint az első vér kiontása. Elindítja a mészárlást.

René-Jean fordított egyet a lapon; a szent mögött mindjárt magyarázójának, Pantoenusnak képe következett; René-Jean Pantoenust Gros-Alainnek juttatta.

Ezalatt Georgette a nagy darab papirost kettétépte, majd a kettőt négy kisebbre; olyan alaposan, hogy a történelem most már azt is följegyezhetné: Szent Bertalant előbb megnyúzták Arméniában, majd felnégyelték Bretagne-ban.

---

<sup>246</sup> Edriszi (XI. sz.) - arab földrajztudós.

<sup>247</sup> Michel Apostolus (XV. sz.) - teológus és kéziratmásoló; tanulmányt írt a latin egyház dogmái ellen.

A felnégyelés után Georgette újra kinyújtotta a kezét René-Jean felé, és ezt mondta:

- Még!

A szent és magyarázója után unalmas képmások, szövegkritikusok következtek. Időrendben Gavantus volt az első. René-Jean kitepte és Georgette kezébe adta Gavantust.

Szent Bertalan minden szövegmagyarázója erre a sorsra jutott.

Micsoda felsőbbtség, ha adhatunk. René-Jean semmit sem tartott meg magának. Gros-Alain és Georgette felnézett rá; ez mindenért kárpótolta; megelégedett a nézőinek bámulatával.

René-Jean kifogyhatatlanul és nagylelkűen Gros-Alainnek ajándékozta Fabrizio Pignatellit, és Georgette-nek Stilting apátot; majd Gros-Alainnek adta Alphonse Tostat-t, és Georgette-nek Cornelius Lapidust; aztán Gros-Alainé lett Henri Hammond, és Georgette-é Roberti atya, s vele együtt Douai látképe is, azé a városé, amelyben a barát született, 1619-ben. Gros-Alain kapta még a papirosgyártók tiltakozását, és Georgette-hez került a Gryphius családhoz szóló ajánlás. Aztán a térképek következtek. René-Jean ezeket is kiosztotta. Gros-Alainnek adta Etiópiát és Georgette-nek Lúkaóniát. Ezután az egész könyvet a földre dobta.

Borzalmas pillanat volt. Gros-Alain és Georgette lelkesedésbe olvadt ijedtséggel nézték, mint húzza össze René-Jean a szemöldökét, hogyan feszíti meg az inát, szorítja ökölbe a kezét, és löki le a súlyos, negyedréti kötetet a tartóállványból. Tragikus pillanat: egy felséges könyv méltatlan sorsra jut. A nehéz könyv kibillent a tartójából, egy pillanatig lógott, tétovázott, ingadozott, majd lezuhant, és összezúzva, gyűrve, tépve, kötéséből kiszakadva, elferdült kapcsokkal, szívfacsaróan elterült a padlón. Szerencsére nem a gyerekekre zuhant.

Nemhogy agyonnyomta volna, hanem elkápráztatta őket. A hódítók kalandjai nem mindig végződnek ilyen szerencsésen.

Mint minden dicsőség, ez is zajt csapott, és nagy port vert föl.

Amikor a könyv sorsát elintézték, René-Jean maga is leszállt a székről.

Egy pillanatig csend és ijedtség volt a könyvtárteremben; a győzelemnek is vannak döbbenetes percei. A három gyerek egymás kezét fogva visszahúzódott, és messziről szemlélte a vastag, széteső könyvet.

De egy kis tétovázás után Gros-Alain határozottan hozzálépett és belérúgott.

Ez volt a vég. Van rombolási düh is. René-Jean is belerúgott a könyvbe. Georgette is belerúgott. Az erőfeszítéstől jómagá is elvesztette egyensúlyát, és lecsücsült a földre. Ezt a helyzetét arra használta ki, hogy Szent Bertalanra vesse magát; minden tekintély odalett; René-Jean rárohant, Gros-Alain rátámadt, és a végzet e három rózsás, kacagó, vad, ragadozó angyala vidáman, magafeledten, győzelmes kedvvel, kérlelhetetlenül, a metszeteket tépve, a lapokat hasogatva, a jelzéseket leszaggatva, a kötést összekarmolva, az aranyozott bőrt lefejtve, az ezüstcsatos sarkok szögeit kihuzigálva, a pergament repesztve, a fonséges szöveget széttépdesve, kézzel-lábbal, foggal-körömmel csapott a védtelen evangélistára.

Megsemmisítették Arméniát, Júdeát és Benevento földjét, ahol annak a Szent Náthánnak a maradványai nyugszanak, aki talán azonos is volt Szent Bertalannal, aztán Gelasius pápát is, aki a Bertalan-Náthán-féle bibliát apokrifnak nyilvánította, az összes képet, az összes térképet. Az öreg könyv kérlelhetetlen elpusztítása annyira lekötötte figyelmüket, hogy azt se vették észre, amikor egy egér végigfutott a termen.

Irtómunkát végeztek.

Tönkretiporni a történelmet, a legendákat, a tudományt, az igazi, vagy talán hamis csodákat, az egyház latinságát, a babonákat, mindenféle fanatizmust, misztériumokat, ízekre tépni egy vallást: ez három óriásnak is elegendő munkát adna, nemcsak három gyereknek; órák teltek el ebben az igyekezetben, de fáradozásukat siker koronázta: semmi sem maradt Szent Bertalanból.

Mikor már mindennek vége volt, az utolsó lapot is kitepték, az utolsó metszet is a padlón feküdt, amikor más már nem maradt a könyvből, csak néhány szöveg- és képcsonk, mely a könyvfedél vázába kapaszkodott, René-Jean fölállott, végignézett a széthullott lapokkal borított padlón, és tapsolni kezdett.

Gros-Alain is tapsolt.

Georgette felvett a padlóról egy lapot, fölállt, az ablakhoz támaszkodott, amelynek szegélyét állal éppen elérte, és az ablakon keresztül dobálni kezdte az apróra szaggatott nagy oldalt.

Mikor René-Jean és Gros-Alain ezt meglátta, rögtön utánozni kezdték. Lapokat nyaláboltak össze és téptek apróra, újabbakat hoztak elő, és azokat is eltépték az ablak mellett, akárcsak Georgette; és az egész antik könyv lap lap után elrepült a szélbe; apró, fenekedő ujjak szétszaggatták. Georgette elgondolkozva nézte a kis, fehér papírok rajzását, amint széteszlottak a szélben.

- Lepkék - mondotta.

A mészárlás bevégződött, a könyv lapjai elszálltak a kék ég felé.

## VII

Így végezték ki másodszor is Szent Bertalant, aki egyszer már vértanúhalált halt Krisztus születése után a 49. esztendőben.

Közeledett az este, a hőség egyre nőtt, a lustálkodás a levegőben volt. Georgette szeme majd leragadt, René-Jean az ágyához lépett, kihúzta belőle a szalmazsákot, amely a derékaljat helyettesítette, egészen az ablak mellé cipelte, elnyújtózott rajta, és azt mondta:

- Feküdjünk le.

Gros-Alain René-Jeanra hajtotta a fejét, Georgette Gros-Alainhez bújt, és a három gonosztevő elaludt.

A nyitott ablakokon enyhe szellő áradt a szobába; a szakadékokból és dombokról a vadvirágok illata szállott, együtt lengedezett az est leheletével; körös-körül mindenütt béke és jószág lakozott, minden sugárzott, minden elpihent, mindent betöltött a szeretet; a nap ontotta simogató fényét, minden póruson valami édes harmónia hatolt a mindenségre, amely a dolgok nagyszerű békességéből áradt; az anyaság áthatotta a végtelent. A teremtés a maga kiteljesedésében csodálatosan bőkezű, hatalmasságát jóságával toldja meg; mintha valami láthatatlan hatalom szinte érezhetően elrendezné a dolgokat, hogy a lények félelmes összecsapásában a gyöngék ne szenvedjenek az erősektől; mindez szép volt. A ragyogása fölért az irgalommal.

Erdő, mező kimondhatatlan mély nyugalomban pihegett, mint egy selyemfátyol borult fölé az a fényjáték, amelyet az árnyék és a napsugár folytonos kergetődzése idéz elő a réten és a patakok tükrén; párák úsztak a felhők felé, ahogy az álmodozás emelkedik a látomás felé; madárrajok szállongtak La Tourgue körül; a fecskék be-bekukkantottak az ablakon, mintha azért röppentek volna oda, hogy lássák, vajon jól alszanak-e a gyerekek. Bájosan borultak egymásra, mozdulatlanul, félmeztelenül, mint három kis angyal; édesek és tiszták voltak; még hárman együtt se töltötték be a kilenc esztendő, álmukban a paradicsomban jártak, ennek halavány mosolya játszadozott az ajkaik körül. Isten talán valamit súgott a fülükbe; azok közül valók voltak, akiket minden emberi nyelven gyöngének és áldottnak neveznek, ők voltak a tiszteletre méltó ártatlanok; minden elcsitul körülöttük, mintha kicsiny tüdejük lélegzése az egész világmindenség ügye volna, és az egész teremtség ezt hallgatná, a levelek sem susogtak, a füvek meg sem rezzentek, mintha ez az irdatlan nagy csillagos világ visszatartaná a lélegzetét, hogy meg ne zavarja e három kicsiny angyali álmodó békéjét; mi sem volt fontosabb, mint az a nagy áhítat, mellyel ezeket az apróságokat vette körül a természet.

Közben a nap leszállott, és már-már a látóhatár szélét érintette. Ekkor hirtelen a mélységes csönd e végtelenjében egy villám csapott föl az erdő felől; bős csattanás követte. Egy ágyúlövés dördült el. A visszhang fölkapta ezt a dörrenést és megsokszorozva, szörnyű robajban adta vissza. Az ágyúszó, amely dombtól dombig futott, ilyképp szörnyűségesen elnyújtózott. Georgette-et is felébresztette.

Kissé felemelte a fejét, aztán mutatóujjával kifelé intve hallgatózott, majd ennyit mondott:

- Bum!

A lárma megszűnt, mindenre ismét csönd terült. Georgette megint Gros-Alainre hajtotta a fejét, és ismét elaludt.



## NEGYEDIK KÖNYV

### *Az anya*

#### I

#### *A halál árnyéka*

Ezen az estén az anya mögött, aki mint láttuk, szinte vaktában bandukolt, egész napi járóföld volt. Különben minden napja így telt: toronyiránt, soha meg nem állt. Mert amikor elcsigázva az első zugban leroskadt, az éppúgy nem volt pihenés, ahogy az se volt táplálkozás, ha itt-ott evett valamit, mint egy csipegető madár. Annyit evett, annyi aludt, hogy holtan össze ne essék.

Egy elhagyott csűrben töltötte az éjszakát; a polgárháborúk ilyen romokat szülnek; egy elárvult mezőn négy falra akadt, nyitott ajtóra és kevés szalmára egy csonka tető alatt. Födél alatt, szalmán hált, bár érezte, hogy futkosnak a szalma alatt a mezeieigerek, s a tetőn át látta, hogyan jönnek föl a csillagok. Aludt néhány órát, majd, még sötét éjszaka, fölébredt, és rögtön útnak is indult, hogy nagy utat tehessen meg, mielőtt a túl forró nap elbágyasztja. Annak, aki nyáron, gyalogszerrel utazik, az éjfél kedvezőbb, mint a dél.

Legjobb tudomása szerint követte az utat, amelyet a vantortes-i paraszt mutatott neki; amennyire csak tehetett, mindig nyugatnak tartott. Ha valaki a közelében lett volna, állandóan hallotta volna, amint félhangon folyvást ezt ismételi: La Tourgue. Három gyereke nevén kívül már alig is tudott mást kimondani, csak azt a szót.

Útközben elrévedezett. A kalandokra gondolt, amelyeken átesett; arra gondolt, amit el kellett szenvednie, amit el kellett viselnie, a találkozásokra, a megaláztatásokra, a föltételekre, az ajánlatokra, amelyeket tettek neki, és amelyeket el kellett fogadnia, olykor a szállásért vagy egy darab kenyérért, vagy csak azért, hogy megmutassák neki az utat. A nyomorult nő szerencsétlenebb, mint a nyomorult férfi, mert örömtárggyá válik. Rettenetes tévelygő gyaloglás! Már minden mindegy volt neki, csak a gyermekeit akarta megtalálni.

Aznapi először egy falut talált az út mentén; még alig pirkadt; még mindent sötét éj borított; de a falu nagy utcáján néhány kapu félig nyitva volt, és kíváncsi fejek hajoltak ki az ablakokon. A község fölízgatott méhkishoz hasonlított. Ugyanis kerek és vasszerszámok zaját hallották.

A téren, a templom előtt egy riadt csoport a levegőbe bámult, mert valami különös dolog közeledett a domb oldalán lefelé ereszkedve a falu irányában. Egy hosszú szekér volt, amelyet öt összeláncolt ló húzott. A szekérre hosszú gerendák voltak rakva. A gerendák közt volt még valami alakatlan tömeg, erről nem derült ki, hogy micsoda, mert nagy ponyva takarta le, amely szemfedőhöz hasonlított. Tíz lovas ember léptetett a szekér előtt, és tíz lovas ember utána. Háromszögletű kalapjuk volt, és a válluk felett meztelen kardok hegye csillogott. A menet lassan haladt, sötétén válva ki a láthatárból. Mintha fekete lett volna a szekér, feketék a lovak, feketék a lovasok. Mögöttük a hajnal sápadozott!

Elérték a falut, és a tér felé tartottak.

Ahogy a szekér lefelé ment a lejtőn, lassan világosabb lett, és most már világosan láthatóvá vált a menet, amely olyan volt, mint az árnyak suhanása, mert egy szó sem hallatszott felőle.

A lovasok zsandárok voltak, kardjuk csakugyan meztelen volt, a ponyva pedig fekete.

A szerencsétlen kóborló anya abban a percben ért a faluba, és közeledett az összegyűlt parasztokhoz, amikor a szekér a zsandárok kíséretében befordult a térre. A csöndületben suttozó hangon elmondott kérdések és feleletek röpködtek.

- Mi ez?

- A nyaktilót viszik.

- Honnan jön?

- Fougères-ből.

- Hova megy?

- Nem tudom. Azt mondják, egy kastélyba, Parigné mellé.

- Parignéba?

- Vigyék, ahová akarják, csak itt ne álljon meg!

Ez a nagy szekér, melynek rakományát mintha szemfedő takarta volna, ez a fogat, a sok zsandár, a láncsörgés, a férfiak némasága, mindez kísérteties hatást tett a hajnali órában.

A csapat átvonult a téren és elhagyta a falut, amely egy völgykatlan alján feküdt egy lejtő és egy magaslat között; negyedóra múlva a parasztok, akik még mindig kővé meredten álltak a piacon, újra meglátták a gyászos menetet a domb tetején, amely a falutól nyugatra emelkedett. A mély szekérnyomokban ide-oda döcögtek a nagy kerekek, a fogat láncai csörögtek a reggeli szélben, a kardok villogtak; a nap fölkelte. Az út elfordult, a jelenség eltűnt.

Ez abban a pillanatban történt, amikor Georgette még alvó fivérei mellett fölébredt a könyvtárteremben, és köszöntötte rózsás lábacskaikat.

## II

### *A halál szava*

Az anya nézte, miként vonul el előtte a sötét látomás, de mit sem értett belőle, és nem is próbálta megérteni; szeme előtt más kép lebegett: a gyermekeié, akik elvesztek a zürzavarban.

Ő is elhagyta a falut, röviddel a menet távozása után, és ugyanazon az úton haladt, amelyen ők, csekély távolságra a második zsandárszakasz mögött. Hirtelen a „nyaktiló” szó bukkant föl az agyában; „nyaktiló”, gondolta; de nem tudta, mi az, mert Michelle Fléhard olyan elvadultan élt, hogy ez a szó nem jutott el hozzá; de ösztöne megmozdult benne, és maga sem tudta, miért, összerázkódott; borzalmasnak találta, hogy ez után a szekér után lépkedjen, ezért balra fordult, letért az útról, és a fougères-i erdőbe húzódott.

Itt kószált egy darabig, míg tornyot és háztetőket nem pillantott meg. Egy erdőszéli falura bukkant; oda tartott. Éhes volt.

Ez a falu olyan község volt, ahol a köztársaságiak őrskéket hagytak hátra.

Az asszony a községháza elé érkezett a térre.

Ebben a faluban is felindulás és szorongás uralkodott. Tömeg tolongott egy lépcsős följáratú tornác, a községháza bejárata előtt! Ezen a tornácon, katonáktól körülvéve, egy ember nagy, kibontott plakátot tartott a kezében. Jobbján a dobos állott, balján egy plakátragasztó ember enyves bögrével és ecsettel.

A bejárat fölött, az erkélyen a polgármester nézett kifelé; parasztruhájára háromszínű vállszalag simult.

Az ember, aki a hirdetményt a kezében tartotta, kikiáltó volt.

A vállszián egy kis tarisznya lógott, amely jelezte, hogy faluról falura jár, mert az egész környéken ki kell hirdetni valamit.

Abban a percben, amikor Michelle Fléhard odaért, éppen kiteregette a hirdetményt és hozzáfogott a fölolvadásához. Erőteljes hangon kiáltotta:

- „Az egységes és oszthatatlan Francia Köztársaság...”

A dobos megpörgette dobját, a tömegben mozgolódás keletkezett. Egyesek megemelték sapkájukat, mások még jobban fejükbe nyomták a kalapot. Ezen a vidéken akkortájt már a kalapviselőről könnyű volt megkülönböztetni az emberek pártállását: a kalapok királpártiak voltak, a sípkák republikánusok. A zivaj lassanként elcsendesült, az emberek megint odafigyeltek, és a kikiáltó tovább olvasott:

- „A kapott parancsok értelmében, és a Közjóléti Bizottság által ránk ruházott hatalom szellemében...”

Erre újra megpördült a dob. A kikiáltó folytatta:

- „... a Konvent rendeletének végrehajtásaként, mely törvényen kívül helyezi a fegyveres harcban elfogott lázadókat, és amely fővesztéssel sújtja mindazokat, akik ezeknek az egyéneknek menedéket adnak, avagy menekülésüket lehetővé teszik...”

Egy paraszt halkán odaszólt a szomszédjához:

- Mi az, hogy „fővesztés”?

A szomszéd vállat vont:

- Magam se tudom.

A kikiáltó meglöbögte a hirdetményt.

- „...Az április 30-án kelt törvény tizenhetedik szakasza értelmében, amely a lázadók elleni harcban minden hatalmat a kormánybiztosokra és helyettes kormánybiztosokra ruház, ezennel törvényen kívül helyeztetnek...”

A kikiáltó újabb lélegzetet vett, majd folytatta:

- „...azok az egyének, akiket az alább következő nevükön vagy csúfnevükön sorolunk elő...”

Az egész gyülekezet a fülét hegyezte.

A kikiáltó hangja öblös lett, amikor ezt mondta:

- „Lantenac, zivány...”

- Ez a mi uraságunk - mormogta egy paraszt.

A tömegben mindenfelől ezt a megjegyzést suttogták:

- „Ez a mi uraságunk.”

A kikiáltó folytatta:

- „...Lantenac exmárki, zivány. Imânus, zivány...”

Két paraszt félrefordította a fejét, és ezt dünnyögte:

- Ez Gouge-le-Bruant.

- Igen, a Kéktörő.

A kikiáltó folytatta a listát:

- „...Grand-Francoeur, zshivány...” A tömeg ezt suttogta:

- Ez a pap.

- Igen, ez Turmeau abbé.

- Az ám, valahol plébános a chapelle-i erdő környékén.

- És zshivány - mondta egy sipkás ember.

A kikiáltó olvasta tovább:

- „...Boisouveau, zshivány. A két Fapika testvér, a két zshivány. Houzard, zshivány...”

- Ez Quélen úr - jegyezte meg egy paraszt.

- „Panier, a zshivány.”

- Ez Sepher úr.

- „...Place-Nette, zshivány...”

- Ez Jamois úr.

A kikiáltó folytatta fölolvadását, oda se hederített a megjegyzésekre.

- „...Guinoiseau, zshivány. Châtenay, más néven Robi, zshivány...”

Egy paraszt ezt suttogta:

- Guinoiseau, akit a szőkefejűnek hívnak, Châtenay pedig Saint-Ouenből való...

- „...Hoisnard, zshivány” - szólalt meg újra a kikiáltó.

- Ruilléből való - hallatszott a tömegből.

- Igen, Aranyág.

- A pontorsoni támadásnál megölték az öccsét.

- Igen, Hoisnard-Malonnière.

- Tizenkilenc éves, szép fiatalember.

- „...Figyelem! - kiáltotta a hírnök. - Olvasom a lista végét: ...Belle-Vigne, zshivány; La Musette, zshivány; Sabre-tout, zshivány; Brin-d'Amour, zshivány...”

Egy fiú erre megcsípte az egyik lány könyökét, az elmosolyodott.

A kikiáltó folytatta:

- „...Cinke, Macska, zshivány...”

Az egyik paraszt erre azt mondta:

- Ez Moulard.

- „...Tabouze, zshivány...”

Egy paraszt megjegyezte:

- Ez Gauffre.

- Két Gauffre is van - tette hozzá egy asszony.

A kikiáltó meglepette a hirdetményt, a dobos megpergette a dobot.

A kikiáltó újra olvasásba fogott:

- „...A fõnt nevezettek, akárhol fogatnak is el, személyazonosságuk megállapítása után azonnal kivégeztetnek.”

A tömegben mozgolódás támadt.

A kikiáltó folytatta:

- „...Aki menedéket ad nekik, vagy szökésükben segíti õket, rögtönítélõ Bíróság elé kerül és halálra ítéltetik. Aláírta...” A téren halálos csend támadt.

- „... Aláírta: a Közjóléti Bizottság megbízottja, Cimourdain.”

- A pap - mondta az egyik paraszt.

- Parigné régi plébánosa - tette hozzá egy másik.

Egy polgárember azt mondta:

- Turmeau és Cimourdain. Egy fehér pap meg egy kék pap.

A polgármester fenn az erkélyen meglepette a kalapját, és elkiáltotta magát:

- Éljen a Köztársaság!

Újabb dobpergés jelezte, hogy a kikiáltó még nem fejezte be a mondókáját. Ezt egy kézmozdulattal is értésére adta a tömegnek.

- Vigyázat! Figyelem! - mondta. - Most következik a kormány hirdetményének utolsó négy sora. Ezt a Côtes-du-Nord-i expedíciós hadoszlop parancsnoka, Gauvain írta alá.

- Halljuk - hallatszott a tömegbõl. A kikiáltó tovább olvasta:

- „...Halálbüntetés terhe alatt...”

Megint temetői csend támadt.

- „...szigorúan tilos, a fenti parancs értelmében, akármiféle segítséget is nyújtani a fent említett tizenkilenc lázadónak, akiket La Tourgue várában körülzártunk.”

- Micsoda? - kiáltott fel egy hang.

Asszony hangja volt. Az anyáé.

### III

#### *Mit sottognak a parasztok*

Michelle Fléhard a tömeg közé vegyült. Nem figyelte, mit beszélnek, de ha nem figyelt is oda, meghallott valamit. Egy szót. Ezt, hogy La Tourgue. Fõlkapta a fejét.

- Micsoda? - ismételte. - La Tourgue-ról van szó?

Rábámultak. Olyan zavaros képe volt. És a ruhája csupa rongy.

Néhányan ezt dünnyögték:

- Valami zsványfajzat.

Egy paraszttasszony, aki pohánkalepényt vitt egy kosárban, hozzálépett, és ezt súgta neki:

- Hallgasson!

Michelle Fléchard megütődve bámult az asszonyra. Már megint nem értett semmit. Ez a név - La Tourgue - már megint felvillant, mint a villám, majd újra éjszaka borult reá. Miért nincs joga kérdezősködni? Miért bámulnak rá olyan különös módon?

Eközben a dob még egyszer, utoljára megszólalt, egy ember kiragasztotta a plakátot, a polgármester eltűnt az erkélyről, a kikiáltó egy másik falu felé vette útját, és a tömeg oszolni kezdett.

Egy csoport a plakát előtt maradt. Michelle Fléchard ehhez a csoporthoz csatlakozott.

Azokról beszélgettek, akiket a hirdetmény törvényen kívül helyezett.

Parasztok és kézművesek voltak ott, azaz fehérek és kékek.

Egy paraszt ezt mondta:

- Nem olyan nagy baj, nem fogtak meg még mindenkit. Tizenkilenc, az csak tizenkilenc. Még nem fogták el Priou-t, se Benjamin Moulains-t, még Goupilra se tudták rátenni a kezüket, aki az andouilléi egyházközségből való.

- Se a monjeani Lorieulre - mondta egy másik.

Mások újabb neveket emlegettek.

- Brice Denys is szabadon jár.

- François Dudouet is.

- Az a lavalai.

- A Launey-Villiers-i Huet is.

- Grégis is.

- Pilon is.

- Filleul is.

- Ménicent is.

- Guéharrée is.

- A három Logerais testvér is.

- A pierreville-i Lechandelier úr is.

- Szamarak - mondta egy fehér hajú, szigorú aggastyán -, hát nem tudjátok, hogy mindenkit kézre kerítenek, ha Lantenacot elfogják?

- Csakhogy még nem fogták el - mormolta az egyik legény.

Az öreg folytatta:

- Ha elfogták Lantenacot, elfogták a fölkelés lelkét. Lantenac halála megöli Vendée-t.

- Ki hát az a Lantenac? - kérdezte az egyik mesterember.

A másik ezt felelte neki:

- Egy volt nemes.

Egy harmadik így folytatta:

- Aki asszonyokat lövet agyon.

Michelle Fléhard hallotta ezt a beszédet, és ő is megszólalt:

- Bizony.

Felé fordultak.

Az anya hozzátette:

- Mert engem is agyonlövetett.

Különösen hangzott ez a beszéd. Egy élő ember, aki holtnak mondja magát. Bizalmatlanul néztek rá.

Valóban nyugtalanító jelenség volt; mindenre összerezzent, feldúltan, rémülten reszketett, mint a mezők vadja, ijedtsége ijesztő volt. Az asszonyok kétségbeesésében van valami borzasztó gyöngeség. Mintha valaki a sors szírtfokán függene. De a parasztok közönyösebben fogják fel az ilyen dolgokat. Egyikük ezt dünnyögte:

- Lehet ez valami kém is.

- Hallgasson, menjen útjára - súgta neki az a jóakarátú asszony, akivel már beszélt.

Michelle Fléhard feléje fordult:

- Nem teszek én semmi rosszat - mondta -, csak a gyermekeimet keresem.

Az asszonyság most azokra nézett, akiknek szeme Michelle Fléhard-t kutatta, azután a homlokára mutatott, majd hunyorítva ezt mondta:

- Szegény félkegyelmű.

Majd félrehúzta az anyát, és egy pohánkalepényt nyomott a kezébe.

Michelle Fléhard meg se köszönte, csak mohón beleharapott.

- Úgy fal, mint a farkas - mondták a parasztok. - Féleszü szegény.

A csoport lassan szétoszlott. Elszállingóztak, egymás után.

Mikor Michelle Fléhard megette a lepényt, a parasztasszony felé fordult, és ezt mondta:

- Ez jó volt, megettem. Most mi van La Tourgue-gal?

- Már megint kezdi - kiáltott fel a parasztasszony.

- La Tourgue-ba kell mennem. Mutassa meg az utat La Tourgue felé.

- Soha! - kiáltott az asszony. - Hogy leöljék ott? Különben se tudom, hogy merre van. Maga csakugyan bolond. Nézze, jóasszony, maga olyan fáradtnak látszik. Jöjjön hozzám, pihenje ki magát.

- Nem tudok pihenni - válaszolta az anya.

- Csupa seb a lába - mormolta a parasztasszony.

Michelle Fléhard újrakezdte:

- Hiszen már mondtam, hogy elrabolták a gyermekeimet. A kislányomat, és a két kisfiút. Az erdei odúból jövök. Kérdezzék csak meg Tellmarchot, a kódist. Meg azt az embert is, akivel tegnap a mezőn találkoztam. A kódís gyógyított meg. Azt hiszem, eltört valamim. Ez mind megtörtént. Ott volt Radoub őrmester is. Kérdezzék meg tőle. Majd megmondja, hogy nem

hazudok. Mert ő talált bennünket az erdőben. Mondom, három gyermekem van. A legidősebbet René-Jeannak hívják. Be tudom bizonyítani. A másikat Gros-Alainnek hívják, a harmadikat Georgette-nek. A férjem meghalt. Megölték. Zsellérek voltunk Siscoignard-ban. Maga olyan jó asszonynak látszik. Mutassa meg az utam. Nem vagyok bolond. Anya vagyok. Elvesztettem a gyerekeimet. Keresem őket. Azt se tudom biztosan, hogy honnan jöttem, merre járok. Ma éjjel egy csűrben háltam a szalmán. La Tourgue-ba megyek. Becsületes asszony vagyok, nem lopok. Látja, igazat mondok. Miért nem segítenek rajtam, hogy megtaláljam a gyerekeimet? Mert nem erről a vidékről való vagyok? Kivégeztek engem, azt se tudom, hol.

A parasztasszony megrázta a fejét:

- Hallgasson meg, jóasszony. Forradalmi időkben nem okos olyan dolgokról beszélni, amihez nem értünk. Vigyázzon, még letartóztathatják.

- De - kiáltotta az anya - La Tourgue? A Kisjézusra, a mennybéli Szűz Máriára, kérem, könyörgök, rimánkodok, mondja meg, merre menjek La Tourgue felé!

A parasztasszonyt előntötte a méreg:

- Nem tudom, de ha tudnám, akkor se mondanám meg! Veszélyes hely az! Jobban teszi, ha kerüli!

- Pedig én elmegyek! - felelte az anya.

És útnak indult.

A parasztasszony hosszan utánanézett, és ezt mormolta:

- Ennie kéne.

Utánaszaladt Michelle Fléchard-nak, és egy pohánkalepényt nyomott a kezébe.

- Itt a vacsorája.

Michelle Fléchard elvette a pohánkakenyeret, nem felelt, még a fejét se fordította vissza, ment egyenesen tovább.

A faluvégen három rongyos, mezítlábas kisgyerekekkel találkozott. Feléjük ment, majd ezt mondta:

- Ez két leány és egy fiú.

Észrevette, hogy a gyerekek a kenyerét nézik. Odanyújtotta nekik.

A gyerekek elfogadták a lepényt, de megijedtek tőle.

Az anya nekivágott az erdőnek.

#### IV

#### *Tévedés*

Ezalatt pedig, épp ezen a napon, még pitymallat előtt az erdő sötét útján Javené és Lécousse közt ez történt:

A vendée-i Cserjés útjai mindig mélyutak, az pedig, amely Javenéból Lécousse-on keresztül Parignéba vezet, még szűk is, kanyargó is. Inkább valami vízmosáshoz, mint úthoz hasonlít. Vitréből jön, és valamikor az a megtiszteltetés érte, hogy Sévigné asszony hintója is rajta döcögött végig. Olyan ez az út, mintha jobbról is, balról is két sövény közé szorították volna. El se lehet képzelni jobb helyet rajtaütésre.



Ekkor hajnalban, egy órával azelőtt, hogy Michelle Fléhard az erdőnek egy másik részén, az első faluban a zsandároktól kísért gyászos szekeret látta, abban a sűrűségben, melyet a Javené felől jövő út szel át azután, hogy elhagyja a Couesnon patak hídját, láthatatlan emberek nyüzsgése, sürgés-forgása volt észlelhető. Az ágak mindent eltakartak. Ezek az emberek parasztok voltak, valamennyien grigóban voltak, kecskebőr ködmönben, amelyet a VI. században Bretagne királyai, és a XVIII.-ban a breton parasztok viseltek. Valamennyien fel voltak fegyverezve, ki puskával, ki fejszével. Akiknek csak fejszójuk volt, az imént éppen azzal foglalatostkodtak, hogy száraz gallyakból és rönkökből máglyafélét raktak egy tisztáson. Mindent előkészítettek, már csak a tüzet kellett meggyújtaniuk. Akiknek puskájuk volt, az út két oldalán helyezkedtek el lesállásban. A lombok mögé nézve, az ember azt láthatta volna, hogy a puskások valamennyien a ravaszon tartják az ujjukat, és az ágak közt az útra irányítják karabélyuk csövét. Ezek az emberek vártak valamire. Minden puska az út felé irányult, melyet most kezdett megvilágítani a pitymallat.

A félhomályban halk hangok társalogtak:

- Biztos vagy benne?
- Hát, azt mondják!
- Erre halad el?
- Azt mondják, itt van a vidéken.
- Nem szabad kiereszteni innen.
- Meg kell égetni.
- Azért jött össze a három falu.
- No de a kíséret?
- Lekaszaboljuk.
- De ezen az úton szállítják?
- Azt mondják.
- Akkor Vitréből jön?
- Miért ne?
- De azt mondták, hogy Fougères-ből jön.
- Akár innen, akár onnan jön, a pokolból jön.
- Az ám.
- Vissza kell oda küldeni.
- Úgy van.
- Akkor hát Parignéba akarják vinni?
- Úgy látszik.
- Oda nem megy.
- Nem, nem.
- De nem ám.
- Vigyázat!

Okosan tették, hogy most elhallgattak, mert már erősen pirkadni kezdett.

A lesben álló emberek egyszerre visszafojtották a lélegzetüket; lódobogás és kocsizörgés hallatszott. Kinéztek a bokrok mögül, és a mélyúton egy hosszú szekér bizonytalan körvonalait pillantották meg, a lovas kíséretet, és a szekér tetején még valamit.

- No, itt van! - szólt most az az ember, aki a banda vezérének látszott.

- Igen - szólt az egyik őrszem -, itt a kíséret is.

- Hány emberből áll a kíséret?

- Tizenketten vannak.

- Azt beszélték, hogy húszan lesznek.

- Akár húsz, akár tizenkettő, valamennyit megöljük.

- Várjuk meg, amíg puskalövésnyire érnek.

Kevéssel ezután az útkanyarban feltűnt a szekér és kísérete.

- Éljen a király! - kiáltotta a parasztvezér.

Száz puskalövés ropogott egyszerre.

Mire a füst eloszlott, a kíséret is eltűnt. Hét lovas lezuhant a lováról, öt elmenekült. A parasztok körülfogták a szekeret.

- No nézd már - kiáltott föl a vezér -, ez nem is a nyaktiló, ez valami létra.

A kocsin valóban nem is volt egyéb, csak egy hosszú létra.

A két ló a földön fetrengett; a kocsist szintén agyonlőtték, bár nem szándékosan.

- Most már mindegy - mondta a vezér. - Minden szállítmány gyanús, ha kíséret követi. Ez is Parigné felé tartott. Biztosan arra kellett, hogy megmásszák rajta La Tourgue bástyáját.

- Égessük el a létrát - kiáltották a parasztok. El is égették a létrát.

Ami pedig azt a gyászos fogatot illeti, amelyre annyira vártak, az egészen más úton közeledett céljához, és már két mérfölddel messzebb járt, abban a faluban, ahol Michelle Fléchard látta a fölkelő nap fényénél.

## V *Vox in deserto*<sup>248</sup>

Michelle Fléchard, amikor elhagyta azt a három gyereket, akiknek odaadta utolsó darab kenyérét, elindult, és vaktában nekivágott az erdőnek.

Senki se akarta megmutatni neki az utat, ezért eltökélte, hogy maga fogja megkeresni. Időnként leült, megpihent, aztán fölkerelkedett, ment egy darabon, majd újra leült. Az a halálos fáradtság vett rajta erőt, melyet először az izmaiban érez az ember, s amely lassan áthúzódik a csontjaiba is: a rabszolgák fáradtsága. Mert ő valóban rabszolga volt. Elvesztett gyerekeinek rabszolgája. Meg kellett találnia őket, hiszen minden percben elpusztulhatnak. Aki ilyen

---

<sup>248</sup> (Kiáltó) szó a pusztában.

kötelességet vállalt magára, annak nincsenek jogai; az ki sem fújhatja magát. De már nagyon elfáradt. A kimerültségnek ebben az állapotában minden lépés kín. Lesz-e még ereje a következőhöz? Reggel óta úton volt; azóta nem látott falut, de még házat sem. Előbb arra az ösvényre bukkant, amely jó irányba vezette, aztán azon indult el, amely eltérítette céljától, végül beleveszett a sűrűbe, ahol a bozót egybeolvadt. Közelebb jutott-e céljához? Végére ért-e kálváriájának? A keresztutat járta, és az utolsó stáció összeroppanását érezte. Ott roskad-e össze az úton, ott leheli-e ki a lelkét? Néha úgy érezte, hogy már egy lépést sem tud tenni. A nap már lemenőben volt, az erdő egyre sötétebb lett, az ösvény eltűnt. Nem tudta, mi lesz vele. Már csak Istenre tudott gondolni. Kiáltozni kezdett, de senki se válaszolt.

Körülnézett, a bokrok mögül napvilág szűrődött be hozzá. Arrafelé indult, és egyszerre az erdő szélére ért.

Keskeny völgy nyílt meg előtte, olyan szűk, mint egy árok. A kövek közt tiszta forrásvíz csobogott. Ekkor jött rá, milyen rettenetes szomjúság gyötri. Lebotorkált a patakhoz, letérdelt a kövekre és ivott.

Ha már úgyis térdelt, úgy gondolta, ez a legjobb alkalom, hogy imádkozzék.

Amikor fölállt, megpróbált tájékozódni.

Átgázolt a kis patakon.

A völgyecskén túl végeláthatatlan, széles fennsík húzódott, melyet törpe bokrok takartak. A patak partjától kezdve fennsík emelkedett és betöltötte a láthatárt. Az erdő a magányosság, a fennsík sivatag volt. Az erdőben minden bokor mögött találkozhatott volna valakivel; a fennsíkon, amíg a szeme ellátott, nem mutatkozott élőlény. Néhány madár röppent föl a hangából, mintha megfutamodott volna előle.

Ekkor ebben a végtelen elhagyatottságban, amikor úgy érezte, hogy térde megrokskad alatta, és az örütség elhatalmasodik rajta, ez a kétségbeesett anya ezt a furcsa kérdést kiáltotta bele a magányba:

- Van itt valaki?

És várt a feleletre.

Egyszer csak megjött a válasz.

Egy mély és komor hang dördült meg. Ez a hang a látóhatár széléről jött, és a visszhang megsokszorozta; mennydörgéshez hasonlított, habár inkább ágyúlövés lehetett, és úgy tűnt, hogy választ adott az asszony kérdésére; ezt felelte: „Van.”

Aztán csönd lett.

Az asszony föl villanyozva pattant föl; mégis van a közelben valaki; lesz már kihez szólnia; már ivott is, imádkozott is; ereje visszatért; nekiindult, hogy megmássza a fennsíkot, és arra tartott, amerről a távoli dörgő hangot hallotta.

Hirtelen a láthatár szélén hatalmas torony magasodott eléje. A torony magányosan állt ebben a vad pusztaságban, a lenyugvó nap egy sugara bíborpiros színbe öltöztette. Több mint egy mérföldre lehetett tőle. A torony mögött az esti homályban végtelen, mély, zöld árnyak veszték a messzeségbe. Ez volt a fougères-i erdő.

A torony ugyanott tűnt fel, ahonnan a dörgő szó jutott el hozzá, amely - úgy érezte - őt hívta. Talán ebből a toronyból hangzott fel a hívó szó.

Michelle Flécharde fölért a fennsík tetejére; most már csak a lapályos részei terültek el előtte.

Megindult a torony felé.

## VI *Helyzetkép*

Elérkezett a döntő pillanat.

A kérelmelhetetlen a kezében tartotta a könyörtelent.

Lantenac Cimourdain kezében volt.

A vén királypárti lázadót a barlangjában fogták körül; innen nem menekülhetett; Cimourdain úgy akarta, hogy a márkit ott helyben fejezzék le, saját földjén, szinte a saját házában, hogy a vén feudális vár lássa, miként hullik le a feudális uraságának feje, azt akarta, hogy ez a példa emlékezetes maradjon.

Ezért hozatta el Fougères-ből a nyaktilót. Láttuk is az úton.

Lantenac lefejeztetése annyit jelentett: a vendée-i lázadás lefejezése; a vendée-i lázadás eltírása annyit jelentett: Franciaország megmenekül. Cimourdain nem habozott. Ennek az embernek az irgalmatlan kötelességteljesítés volt a lételeme.

A márki elveszettnek látszott; emiatt nem aggodalmaskodott Cimourdain, nyugtalanságát más okozta. Elkeseredett harc előtt álltak; Gauvain irányítja majd, de bizonyára maga is a küzdők közé áll; sok van ebben a fiatal parancsnokban a közönséges katonából; olyan ember, aki bizonyára beleveti magát a tusába. Csak meg ne öljék! Gauvain! Gyermekeit! Az egyetlent, akire gyöngéden gondol. Gauvainnek eddig mindig szerencséje volt, de a szerencse is belefárad a hűségbe. Cimourdain megremegett erre a gondolatra. Különös végzete úgy akarta, hogy két Gauvain közé került, az egyiknek halálát kívánta, a másiknak remegett az életéért.

Az az ágyúlövés, amely fölrázta Georgette-et bölcsőjében, és amely hírt vitt az anyának abba a pusztaságba, mást is cselekedett. Talán véletlenségből, de lehet, hogy a tüzerek célzása folytán, ez az ágyúgolyó, amely csak figyelmeztető jel volt, eltalálta, betörte és félig leszakította azt a vasrácsot, amely a torony első emeletének nagy lőrését takarta és védte. Az ostromlottaknak már nem volt idejük, hogy kijavíthassák.

Az ostromlottak alaptalanul dicsekedtek; nagyon kevés lőszerük volt. Helyzetük sokkal válságosabb volt, mint ahogy az ostromlók sejtették. Ha elég löporuk volna, már fölrobbantották volna La Tourgue-ot, magukkal és a bebocsátott ellenséggel együtt; ez volt az álmuk; de már minden tartalékuk kifogyott. Alig volt fejenként harminc golyójuk. Bőségesen el voltak látva puskával, pisztollyal, karabéllyal, de muníciójuk kevés volt. Minden fegyvert előre megtöltöttek, hogy folyamatosan tüzelhessenek; de mennyi ideig bírják majd ezzel a fegyvertűzzel? Egyszerre kell tüzelniük, és takarékoskodniuk a lőszerrel. Szerencséje - micsoda gyászos szerencse - a harc inkább szálfegyverrel, ember ember ellen, kivont karddal, tőrrel folyik. Viaskodni fognak, nem lövöldözni. Mészárolni fogják egymást, ebben reménykedtek.

A torony belseje bevehetetlennek látszott. A földszinti teremben, ahol az aknatépte rés tátongott, az a torlasz emelkedett, amelyet Lantenac építtetett, s amely elzárta a bejáratot. A sánc mögött hosszú asztal állott, töltött fegyverekkel, puskákkal, karabélyokkal, muskétákkal, kardokkal, fejszékkel, törökkel megrakva. A márki nem tudta fölrobbantani a tornyot a terem alatti kriptabörtönből, ezért lezáratta a földszinti terembe nyíló csapóajtót. A földszinti terem fölött volt a kerek terem, ahová csupán egy nagyon keskeny csigalépcső vezetett; ebbe a szobába is hosszú asztalt állítottak, akárcsak az alsó terembe, és megrakták töltött fegy-

verekkel, csak a kezüket kellett kinyújtani értük. Ezt a szobát az a nagy lőrés világította meg, amelyről az ágyúgolyó leszaggatta a vasrácsot; fölötte a második emeleti kerek szoba feküdt, ahová szintén csigalépcső vitt. Ebből a teremből nyílt a vasajtó, amely a hídkastélyhoz vezetett. Ezt a második emeleti szobát hol vasajtós szobának, hol tükrös szobának hívták, azok miatt az apró tükrök miatt, amelyeket nagy számban akasztottak a falak csupasz köveibe vert öreg, rozsdás szögekre; a vadságba különösen keresettség vegyült. A felsőbb emelet szobáit már értelmetlenség lett volna védelmezni, ezért a tükrös szoba lett az, amit Manesson-Mallet, a várvédelem törvényeinek jó ismerője úgy nevez, hogy „az utolsó állomás, ahol az ostromlottak megadják magukat”. Mint mondtuk, a várbeliek igyekeztek meggátolni az ostromlókat abban, hogy idáig jussanak.

A második emelet e kerek szobáját lőrések világították meg, mégis fáklya égett benne. A fáklyát olyan vas fáklyatartóba dugták, amilyen a földszinti teremben volt; Imânus gyújtotta meg hátborzongató gondossággal, közvetlenül mellette helyezve el a kénese kanóc végét.

A földszinti terem mélyén, hosszú állványon, mint valami Homérosz megénekelte barlangban, rengeteg ételt halmoztak fel; nagy tálakon rizses ételek, breton módra készített pohánkakása, borjúhúsvagdalék, vízben főtt gyümölcsös tészta, mártás, almaboros kancsók. Mindenki ehetett-ihatott.

Az ágyúlövésre mind fölfigyeltek. Csak egy félórájuk volt hátra.

Imânus a torony tetejéről kémlelte a támadók közeledését. Lantenac megparancsolta, hogy ne lőjenek, hagyják megközelíteni a várat. Azt mondta:

- Négyezeröttszázan vannak. Fölösleges azokat megölni, akik kint rekednek. Csak a váron belül öljetek. Benn számbeli egyenlőség van. - Nevetve tette hozzá: - Egyenlőség, testvériség.

Abban állapotokba jutottak, hogy amikor az ellenség megmozdul, Imânus tülökkel jelt ad.

Mindnyájan teljes csöndben, a torlasz mögé húzódva, vagy a lépcső fokain állva várakoztak; egyik kezük a puskán, másik a rózsafüzéren pihent.

A helyzet a következőképpen alakult:

Az ostromlóknak át kellett jutniuk a résen, át kellett törniük egy torlaszon, el kellett foglalniuk egyenként, véres küzdelem árán három egymás fölött fekvő termet, lépcsőről lépcsőre kellett fölverekedni magukat kétemeletnyi csigalépcsőn, mindezt vad puskatűzzel szemben. Az ostromlottaknak csak egy feladatuk volt: meghalni.

## VII *Előjáték*

Gauvain ezalatt a támadást szervezte. Utolsó utasításait adta Cimourdainnek, akinek - emlékezhetünk rá - a fennsíkot kellett tartania, és nem avatkozhatott a harcba. Guéchamp-nak a sereg zömével az erdei állásban kellett várakoznia. Abban állapotokba jutottak, hogy mind az alsó, erdei üteg, mind a fennsíkon levő csak abban az esetben tüzel, ha a lázadók kitörnének vagy menekülni próbálnának. A rés felé törő csapat vezetését Gauvain magának tartotta fenn. Ez nyugtalanította Cimourdaint.

A nap éppen lenyugodott.

Egy bástyatorony a harctér közepén olyan, mint egy hajó a nyílt tengeren. Ugyanolyan módon kell megrohamozni. Inkább melléje hajózni, a fedélzetre ugrálni, és elhódítani a régi legénységtől. Ezért nem szabad ágyúzni sem. Főleges volna. Mit használnak, ha tizenöt láb vastag falakra lődöznek? Az ilyen lyukakban kétfelől verekszenek; egyik oldalról azok, akik be akarnak hatolni rajta, másik oldalról, akik elállják az utat. Ilyenkor a fejszének, a késeknek, a pisztolynak, az öklöknek, a fogaknak jut döntő szerep. Ilyen kaland volt ez is.

Gauvain érezte, hogy La Tourgue várát másképp nem lehet bevenni. Nincs véresebb, gyilkosabb harc, mint az olyan támadás, amelyben egymás szemébe merednek az ellenfelek. Gauvain jól ismerte a torony félelmetes belsejét, hiszen itt töltötte gyermekkorát.

Gondolataiba merült. Közben tőle néhány lépésnyire Guéchamp, a hadnagya, távcsővel kémlelt Parigné felé. Egyszer csak fölkiáltott:

- Na végre!

Ez a kiáltás fölriasztotta Gauvaint révedezéséből.

- Mi az, Guéchamp?

- Megérkezett a létra, parancsnok úr.

- A mentőlétra?

- Igen.

- Hogyan, hát csak most érkeznek?

- Csak most, parancsnok úr. Már nyugtalan voltam miatta. A gyorsfutár, akit Javenéba küldtem, már rég visszatért.

- Tudom.

- Jelentette, hogy megtalálta a javenői ácsműhelyben a kívánt méretű létrát, rögtön le is foglalta, fölrakatta egy szekérre, kivezényeltetett egy tizenkét lovasból álló kíséretet, és saját szemével látta, hogy a szekér, a kíséret a létrával elindult Parigné irányába. Aztán lóhalálában visszatért ide.

- Jelentést tett, hozzátéve, hogy a szekér jó előfogattal hajnali két órakor indult útnak, és napszállta előtt biztosan ide fog érni. Mindezt tudom. No és?

- No és? Parancsnok úr, a nap már leáldozott, de a szekér csak most érkezik a létrával.

- Lehetséges ez? Pedig hozzá kell fognunk a támadáshoz. Ütött az óra. Ha késlekednek, az ostromlottak azt hinnék, hogy meghátráltunk.

- Parancsnok úr, támadhatunk.

- De mentőlétra kell.

- Az igaz.

- De nincs.

- Van az.

- Hogyan?

- Ezért mondtam: „Na végre!” A szekér nem jött meg; elővettem a messzelátómat, szemügyre vettem a Parigné-La Tourgue-i utat, s megörültem, parancsnok úr, mert ott a szekér a kísérettel. Most ereszkedik lefelé. Megnézheti.

Gauvain átvette a messzelátót és belenézett.

- Igaza van, jönnek. Nincs elég világos, hogy tisztán láthatnánk. De a kíséret csakugyan látszik, csak nagyobb, mint amekkorát maga mondott, Guéchamp.

- Én is úgy látom.

- Körülbelül negyed mérföldre lehetnek.

- Parancsnok úr, a mentőlétra negyedórán belül itt lesz.

- Megindíthatjuk a támadást.

Valóban szekér érkezett a táborba, de nem az, amelyre számítottak.

Gauvain, ahogy megfordult, Radoub őrmestert látta maga mögött, aki egyenesen, katonásan állt, de lesütött szemmel.

- Mi az, Radoub őrmester?

- Parancsnok úr, mi, a vörössipkás zászlóalj katonái, kérni akarunk valamit.

- Mit?

- Hogy elsőnek mehessünk a halálba.

- Hah! - kiáltott föl Gauvain.

- Teljesíti a kérésünket?

- Hát... Az attól függ - felelte Gauvain.

- Parancsnok úr. A doli csata óta mindenütt kímél bennünket. Még mindig tizenketten vagyunk.

- No és?

- Megaláz bennünket.

- Maguk tartalékban vannak.

- Jobban szeretünk élcsapatban harcolni!

- De nekem szükségem van magukra a csata végén, hogy biztosítsuk a sikert. Ezért tartogatom ezt a kis csapatot.

- Túlságosan tartogat bennünket.

- Mindegy, benne vannak a hadoszlopban. Maguk is együtt mennek a többivel.

- Igen, de hátul. Holott a párizsiak joga, hogy elől mehessenek.

- Majd meggondolom, Radoub őrmester.

- Ma gondolja meg, parancsnok úr. Itt az alkalom. Kemény birkózás lesz a toronyban. Forró napunk lesz. La Tourgue megégeti azoknak az ujját, akik hozzá akarnak nyúlni. Mi azt kérjük, hogy az első között támadhassunk.

Az őrmester hangja elakadt, pödört egyet a bajuszán, és kicsit elváltozott hangon folytatta.

- Azután, lássa, parancsnok úr, itt vannak a toronyban a gyerekeink is. A zászlóalj örökbe fogadott porontyai. A mi három kis kölykünk. Ez a fenekemből lelkedzett, ocsmány képű Gouge-le-Bruant, vagy Imânus, ez a híres Kéktörő, Léptörő, a frászkarika tudja még, hányféle nevű zshivány, a gyerekeink életét fenyegeti. Parancsnok úr, a mi csimotáinkról, a mi három kis kölkünkéről van szó. Nos, ha mennyköves istennyilák zuhognának a levegőből, akkor se

engednénk, hogy ezeket a gyerekeket baj érje. Tetszik ezt érteni, tisztelt parancsnok úr? Nem akarjuk! Az imént, kihasználva azt a néhány percet, míg nem verekedtünk, felmásztam a fennsíkra, és benéztem hozzájuk az ablakon; láttam mind a hármat; igen, csakugyan ott vannak, a szakadék széléről jól lehet látni őket, még meg is ijesztettem szegény picikéimet. Parancsnok úr, ha egy szál haj meggörbül a három angyalka kis kobakján, esküszöm az összes szentekre, hogy én, Radoub őrmester az atyaistennel is ujjat húzok. A zászlóalj pedig ezt mondja: „Mi azt akarjuk, hogy ezeket a gyerekeket kimentsük, vagy valamennyien egy szálíg ott maradunk. Ehhez jogunk van, az áldóját!” Most pedig tisztelettel lelépek.

Gauvain kezet nyújtott Radoubnak, és azt mondta:

- Derék fiúk maguk. Beosztom magukat a támadó csapatba. De két csoportban. Hat vörös-sipkást az élcsapatba teszünk, hogy az előnyomulók meg ne torpanjanak, hatot pedig a hátvédhez, hogy senki se merjen hátrálni.
- A tizenkét embert ezután is én vezénylem?
- Természetesen.
- Akkor hát köszönöm, parancsnok úr, mert én az élcsapattal leszek.

Radoub szalutált, és visszatért a zászlóaljhoz. Gauvain megnézte az óráját, néhány szót mondott Guéchamp fülébe, és a támadó oszlop sorakozni kezdett.

## VIII

### *Az ige és az üvöltés*

Cimourdain még nem tért vissza parancsnoki helyére a fennsíkra, Gauvain közelében tartózkodott, és éppen egy kürtöst intett magához.

- Fújj a kürtödbe - mondta neki.

A kürt felharsant, és a tülök válaszolt.

A kürt még egyszer megszólalt, és a tülök újra válaszolt.

- Mi ez? Mi történik itt? - kérdezte Gauvain Guéchamp-tól. - Mit akar Cimourdain?

Cimourdain megindult a torony felé, kezében fehér zsebkendőt lobogtatott.

Emelt hangon szólt:

- Emberek, akik a toronyban vagytok! Ismertek engem?

Egy hang, az Imânus hangja felelt neki a torony tetejéről:

- Ismerünk.

Ekkor a két hang a következő párbeszédet folytatta:

- Én a Köztársaság küldöttje vagyok.

- Te a régi parignéi plébános vagy.

- Én most a Közjóléti Bizottság kormánybiztosa vagyok.

- Pap vagy.

- Én itt a törvényt képviselem.



- Hitchagyó vagy.
- Én a forradalom politikai biztosa vagyok.
- Istentagadó vagy.
- Cimourdain vagyok.
- Az ördög vagy.
- Ismertek?
- Gyűlölünk.
- Örülnétek, ha a kezetekbe kerülnék?
- Vagyunk itt vagy tizennyolcan, akik szívesen odaadnánk érte a fejünket.
- Nohát, azért jöttem, hogy a kezetekbe adjam magamat.

A torony tetejéről vad kacaj hangzott, és ez a kiáltás:

- Gyere!

A tábor fojtott csendben várakozott.

Cimourdain így folytatta:

- De van egy feltételem.
- Mi az?
- Hallgassatok ide!
- Beszélj!
- Ti gyűlöltök engem?
- Igen.
- Én pedig szeretlek benneteket. Testvéretek vagytok.

A hang így felelt a toronyból:

- Az. Káin.

Cimourdain szelíd hangon felelt, melyből fölény és szeretet áradt:

- Csak szitkozódjatok, de hallgassatok meg! Most mint békeküldött beszélek hozzátok. Igen, testvéreim vagytok. Elbolondított szegény emberek. Barátotok vagytok. Én a világosság vagyok, és a tudatlansággal beszélek. A világosság mindig testvéries. Különben mindnyájunknak egy az édesanyánk: a haza. Nos hát, hallgassatok ide. Valamikor megtudjátok majd, vagy ha ti nem, a gyerekeitek, vagy ha ők sem, az ő gyerekeik fogják megtudni, hogy mindaz, ami most történik, felsőbb törvények akaratából történik, és a forradalom Isten műve. De addig is, míg minden lélek, még a tiétek is, meg nem világosodik, addig is, míg a fanatikus gyűlölet, még a tiétek is, el nem halványodik, addig is, míg az igazság fénye ránk nem derül, valakinek meg kell könyörölnie a ti sötétségteken. Ezért jövök hozzátok, ezért kínálok fel a fejemet. De még ennél is többet teszek, a kezemet nyújtom nektek. Azt a kegyet kérem tőletek: elveszít-hessem magamat, hogy titeket megmentsek! Teljhatalmú megbízásom van, és amit mondok, azt be is váltatom. Itt a végső pillanat, ezért teszem ezt az erőfeszítést értetitek. Igen, aki beszél hozzátok, egy polgártársatok, és ez a polgártárs pap. A polgártárs harcol ellenetek, a pap kérő szóval fordul hozzátok. Hallgassatok rám. Közületek soknak felesége és gyereke

van. Védelmembe veszem gyerekeiteket és asszonyaitokat. Meg akarom védelmezni őket a ti bűneitek ellen. Testvéreim...

- Csak prédikálj! - vihogott Imânus.

Cimourdain folytatta:

- Testvéreim, ne hagyjátok, hogy üssön az a gyűlöletes óra! Itt szörnyű vérontás lesz! Sokan azok közül, akik itt állnak, nem látják meg a holnapot; igen, sokan elhullanak közülünk. De ti mindnyájan elpusztultok! Kegyelmezzetek magatoknak! Mire való ez a sok haszontalan vérontás, miért lemészárolni annyi embert, amikor kettő halála is elég?

- Kettő? - kérdezte Imânus.

- Igen, kettő.

- Kié?

Cimourdain még hangosabban kiáltotta:

- Két ember fölösleges itt: a mi szemünkben Lantenac, a ti szemetekben én. Íme az én ajánlatom, ha elfogadjátok, valamennyien életben maradtok. Adjátok ki nekünk Lantenacot, és vegyetek át engem cserébe. Lantenacot lenyakazzák, velem azt csináltok, amit akartok.

- Csuhas - üvöltötte Imânus -, ha kezünkbe kapnánk, lassú tűzön pirítanánk meg.

- Nem bánom - felelte Cimourdain.

Majd így folytatta:

- Ti, La Tourgue halálraítéltjei, egy órán belül valamennyien visszaadtok az életnek és a szabadságnak, ha akarjátok. Íme, felajánlom nektek a menekülést. Elfogadjátok?

Imânus kirobbant:

- Nemcsak gonosztevő, hanem bolond is vagy. Mit háborgatsz bennünket? Ki kért rá, hogy beszélj? Azt várod, hogy kiadjuk az urunkat? Mit akarsz?

- Lantenac fejét. És ezért odakínálom...

- A bőrödet. Mert mi megnyúznánk, mint egy kutyát, Cimourdain plébános. Nohát, a te bőröd nem ér annyit, mint az ő feje. Menj dolgozdra!

- Szörnyű méészárlás lesz, utoljára kérlek: gondolkozzatok!

Amíg e sötét szóváltás folyt, melyet a toronyban és a tornyon kívül jól hallottak, leszállott az éjszaka. Lantenac márki hallgatott, nem avatkozott a dologba. A vezéreken gyakori az ilyen gyilkos önzés. Ez a felelősség kiváltságos joga.

Imânus most ezeket a szavakat kiáltotta az ostromló katonákhoz:

- Emberek! Mi is ajánlatot tettünk. Szavunkat álljuk is, nem változtatunk rajta. Vagy elfogadjátok, vagy jöjjön, aminek jönni kell! Elfogadjátok? Mi visszaadjuk azt a három gyereket, aki itt van a kezünk közt, ti pedig szabad elvonulást biztosítottok mindnyájunknak.

- Igen - felelte Cimourdain -, valamennyiőtöknek, egyet kivéve.

- Ki az?

- Lantenac.

- Urunkat! Kiadjuk az urunkat? Soha!

- Adjátok ki Lantenacot!
- Soha!
- Csak ezzel a föltétellel állunk szóba veletek!
- Akkor jöhettek!

Erre nagy csend következett.

Imânus fúvott még egyet, aztán leszállt a toronyból; a márki kihúzta kardját; a tizenkilenc ostromlott ember fojtott csendben húzódott le az alsó terembe, az ék alakú sánc mögé, és térdre ereszkedett. Jól hallották a támadó hadoszlop dübörgő lépéseit: közeledik a toronyhoz a sötétben. A zaj egyre közelebb hangzott. Akkor a térdeplő emberek a lőréseknél vállukhoz emelték a puskát, karabélyt, és egyikük, Grand-Francouer, vagyis Turmeau páter, felállott - jobb kezében mezíten kard, bal kezében feszület -, és zord hangon ezt kiáltotta:

- Az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében!

Valamennyien elsütötték a puskájukat, és a harc megkezdődött.

## IX

### *Titánok és óriások*

Rettenetes harc volt.

Ez a közelharc minden képzeletet felülmúlt.

Ha hozzá hasonlót akarnók keresni, Aiszkhülosz nagy párbajait, vagy a hűbéri világ régi mészárlásait kellene fölidéznünk; a kézfegyvereknek azt a tragikus tusáját, melyet a XVII. századig gyakoroltak, ha az ostromlók az árkon és lőrésen keresztül a várakba nyomultak. Borzalmas, véres rohamok voltak ezek. A hajdani alentejói<sup>249</sup> őrmester ezt mondja róluk: „Ha az aknák elvégezték munkájukat, az ostromlók bádoglemezekkel burkolt deszkalapok mögött nyomuljanak előre. Kerek pajzsokkal fedezzék magukat. Hajítsák el a gránátjukat, és így kergessék maguk előtt, üzzék ki sáncaikból és árkaikból az erősség védőit; amíg csak hatalmukba nem kerítik a várat.”

Az ostrom helye szörnyűséges volt; egy olyanfajta rés, melyet katonanyelven boltozatos résnek neveznek, vagyis - emlékszünk még rá - egy olyan lyuk, mely egészen áttörte a falat, de csak mélységben, és nem a szabad ég felé. A puskaportöltés úgy hatott, mint egy fűrő, az akna hatása olyan hatalmas volt, hogy a robbanás az akna fészke fölött mintegy negyven lábnyira meghasította a torony falát, de ez csak vékony repedés volt, és használható rés, a bejáró az alsó terembe, inkább lándzsaszúráshoz hasonlított, mely átjárta a torony testét, semmint szekercecsapáshoz, amely kétfelé hasította.

Olyan volt ez, mintha csapat ütöttek volna a torony oldalába, hosszú, mély lyukat, vízszintesen fűrt tárnát, zegzugos folyosót, mely a tizenöt láb szélességű falon át hatolt a torony belsejébe. Olyan volt ez, mint valami ormóttan henger; teletűzdelve akadályokkal, csapdákkal, robbanó petárdákkal. A behatoló minduntalan a gránitba verhette a fejét, lába megcsúszott a kötörmeléken, szeme csak sötétbe meredhetett.

---

<sup>249</sup> Portugáliai tartomány, a XIII. században súlyos harcok folytak itt a mókrok ellen.

Az ostromlóknak ebbe a fekete pitvarba kellett benyomulniuk, ebbe a tátongó torokba, melynek állkapcsai fent és alant a megrombolt fal köveiből alakultak. Egy cápa pofájában nincs annyi fog, mint ebben a förtelmesen kitépett falban. Ebbe a lyukba kellett behatolniuk, ezen kellett átjutniuk.

Benn az alagútban golyózapor várta őket, az alagúton túl a torlasz meredt elébük. Az alagúton túl, ez annyit jelentett, hogy a földszint sötét termében.

Ha az utászok föld alatti aknája az ellenség ellenaknájába ütközik, ha a tengeri csatában a hadihajók egymás mellé farolnak, és a tengerészkatonák szekercével csapnak össze, akkor kerül sor ilyen vérszomjas, vad öldöklésre. Amikor az ember egy árok fenekén dulakodik életre-halálra, ez a legnagyobb szörnyűség. De ha úgy kell harcolni, hogy fejünket minduntalan a falba verjük, ez még irtózatosabb. Abban a percben, amikor az ostromlók első raja bejutott, az egész torlasz hosszában tüzek villantak föl. Olyan lehetett ez, mintha föld alá csapott volna a mennykő. De a támadók mennydörgése nyomban válaszolt a lesben állók villámaira. Sortüzek robaja feleselt egymással.

Gauvain hangja fölsattant:

- Rohamra!

Majd Lantenac kiáltása hangzott:

- Tartsatok ki keményen!

Később Imânus üvöltött:

- Ide hozzám, Le Maine-iek.

Majd a kardok csaptak össze, szörnyű, pusztító sortüzek dörrentek. A falba erősített fáklya bizonytalan, lobogó fénye világította meg ezt az irtózatot. Lehetetlen volt bármit is tisztán kivenni; vöröslő sötétség borult mindenre. Aki bejutott a résen, egyszerre süket és vak lett, süket a lármától, vak a füsttől. A harcképtelen sebesültek ott fetrengtek a kötörmelékek közt, a katonák halottakon tapostak, beletiptak a sebekbe, összezúzták a tört tagokat. A sebesültek üvöltöttek, a halódók beleharaptak a harcosok lábába. Egy-egy pillanatra azonban minden elcsendesült, ám ez ijesztőbb volt, mint a láрма. Egymás torkának estek, és a vad dulakodásban hallani lehetett a tusakodók ziháló lihegését, a fogak csikorgását, a haldoklók hörgését, a sebesültek szitkozódását, majd újrakezdődött a lövöldözés. Valóságos vérpatak csörgött ki a torony résén, és elfolyt a sötétben. Ez a feketés tócsa még párolgott is, ahogy szétoszlott a fűben.

Mintha a torony vérezett volna, mintha az óriás sebet kapott volna.

Különös: kívül alig hallatszott valami a harci lármából. Koromsötét volt az éjszaka, és az ostromlott vár körül, a fennsíkon és az erdőben valami gyászos béke uralkodott. Belül a pokol, kívül a sírboltok csendje. A homályban egymást öldöklő emberek összecsapásának, a puskalövéseknek, az őrjögők üvöltésének lármáját elnyelték a boltozatok és a falak; a csatazajnak jóformán nem volt levegője; a vérontást fullasztó levegőhiány tetőzte. Mindebből alig hallatszott ki valami. Ezalatt a kisgyerekek békésen aludtak.

De a harc egyre ádázabb lett. A sáncok védői keményen tartották magukat. Nincs nehezebb, mint bevenni az ilyen ék állású barikádokat. Az ostromlottakat hiába szorongatta a túlerő, mert előnyös helyzetük segítette őket. A támadó oszlop sok embert veszített. A torony lábánál hosszú sorok kúsztak be lassan a résen, és a csapat kívül maradt vége úgy fogyatkozott, mint a kigyó farka, mely bebúvik fészkebe.

Gauvain, mint a fiatal vezérek, néha meggondolatlan volt: maga is ott küzdött a torony alsó termében a tűz kellős közepén. Hozzá kell tennünk, bátorságát csak fokozta, hogy még sohasem sebesült meg.

Amint egyszer megfordult, hogy parancsot adjon, egy karabély tüze egy arcot világított meg közvetlen közelében:

- Cimourdain - kiáltott rá -, mit keres ön itt?

Valóban Cimourdain volt. Így válaszolt:

- Azért jöttem, hogy melletted legyek.

- Megöleti magát!

- No és te, te mit keresel itt?

- Rám itt szükség van, önre nincs szükség.

- Ha te itt vagy, nekem is itt kell lennem.

- Nem, mesterem.

- Igen, fiam!

És Cimourdain ott maradt Gauvain mellett.

A halottak egymás hegyén-hátán heverték az alsó terem kőpadlóján.

Jóllehet a sáncot még nem sikerült betörni, a túlerőnek előbb-utóbb fölül kellett kerekednie. A támadók fedezék nélkül harcoltak, az ostromlottakat a torlasz takarta. Tíz ostromló esett el egy ostromlott ellenében. De az ostromlók erősítéseket kaptak. A támadók száma nőtt, az ostromlottaké fogyatkozott.

A tizenkilenc ostromlott a sánc mögé sorakozott, mert erre irányult a fő támadás. Nekik is voltak halottaik és sebesülteik. Legfeljebb tizenötven verekedtek még. Cinke, a legelszántabb fickó, szörnyű sérüléseket szenvedett. Zömök, gyapjas hajú breton volt, a kicsi és eleven fajtából. Egyik szemét kiverték és állkapcsát összezúzták. De még volt jártányi ereje. Valahogy fölvenszolta magát a csigalépcsőn az első emeleti terembe, abban a reményben, hogy ott imádkozhat, és békén meghalhat.

A falhoz támaszkodott a lőrés mellett, hogy friss levegőt szívjon.

Odalenn a sánc körül az öldöklés egyre vérengzőbb lett. Amikor egy pillanatra elült a harci lármája, két sortűz közt felcsattant Cimourdain hangja:

- Várbeliek! - kiáltotta. - Mire való a további vérontás? Körül vagytok fogva, adjátok meg magatokat! Gondoljátok meg, négyezeröttszázan vagyunk tizenkilenc ellen, vagyis több mint kétszázan egy ellen; adjátok meg magatokat!

- Elég a lefetyelésből - kiáltotta Lantenac.

Húsz golyó válaszolt Cimourdainnek.

A torlasz nem emelkedett egészen a boltozatig. Ez lehetővé tette az ostromlottaknak, hogy a barikád mögül kilőjenek, de az ostromlóknak is lehetővé tette, hogy átvessék magukat a torlaszon.

- Rohamra a sánc ellen! - kiáltotta Gauvain. - Van önkéntes vállalkozó, aki elsőnek mássza meg a torlaszt?

- Én! - kiáltotta Radoub őrmester.

## X *Radoub*

Akkor a támadók visszadöbbsentek. Radoub hatodiknak nyomult be a résen a rohamosztág élén; a párizsi zászlóalj hat embere közül négy már elesett. Amikor elkiáltotta magát - Én! -, látták, hogy nem előre tör, hanem hátrál, lehajolva, meggörnyedve, mintegy a harcosok lábai közt mászik vissza a rés szájához, és kiugrik a szabadba. Megfutamodott volna? Ilyen bátor ember! Mit jelenthet ez?

Radoub pedig, ahogy kívül került a résen, a füsttől agyonmart szemét megdörzsölte, hogy elhessegesse belőle a sötétség borzalmát. Aztán fejét a csillagok felé emelve, jól szemügyre vette a torony falait. Majd elégedetten bólintott, mint aki azt mondja magában: „Nem csalódtam.”

Radoub észrevette, hogy az aknarobbanás okozta repedés a rés fölött egész az első emelet lőréséig hatolt, amelynek egy ágyúgolyó szétzúzta és leszakította a vasrácsozatát. A vasrudak törötten, csonkán lógtak le, úgyhogy egy ember könnyen átbújhatott köztük.

Egy ember átbújhatott; de föl tudott-e mászni odáig? A fal repedésében föl, de akkor is csak úgy, ha nem ember, hanem valószínű macska.

Radoub az volt. Ezt a fajtát Pindarosz „fürgő atlétának” nevezi. Az ember lehet öreg katona, de azért legényes. Radoub, aki a francia gárdához tartozott, még nem töltötte be negyvenedik évét. Fürgő Herkules volt.

Radoub letette a földre a muskétáját, mellé a tölténytáskát, levetette a kabátját és mellényét is, csak két pisztolyt tartott magánál; a nadrágszíjába tűzte őket, a kardját pedig a foga közé szorította. A pisztolyok agya magasan kibújt az övéből.

Ilyen módon megszabadult minden fölösleges tehertől. Akkor a rohamoszlop kint rekedt katonáinak ámuló tekintetétől kísérve nekiindult a sötétségben kitapogatni a fal repedéséből kiálló köveket, hogy mint lépcsőn, fölfelé kapaszkodják. Az, hogy cipője nem volt, csak megkönnyítette a dolgát. Csak mezítláb lehet pusztán köveken jól kapaszkodni. Lábujjait keményen megtámasztotta a kövek lyukaiban. Kezével húzta fel magát, és a térdével támaszkodott. Nehéz vállalkozás ez, majdnem olyan munka, mintha valaki egy fűrész fokain kapaszkodna valahová. „Szerencsére - gondolta - senki sincs az első emeleti teremben, különben nem engednék meg, hogy így másszak be hozzájuk.”

Nem kevesebb, mint negyven lábnyi magasságot kellett így legyőznie. Minél magasabbra jutott (a kapaszkodást nem kis mértékben zavarták a pisztolyai), a fal repedése egyre szűkebb lett, és a küszködés egyre nehezebbé vált. És a lezuhanás veszélye ugyanúgy nőtt, ahogy az alatta tátongó mélység.

Végre elérte a lőrés párkányát. Egyik kezével elhárította a rács kicsavarodott és meglazult vasait, így könnyen átbújhatott. Most minden erejét megfeszítve fölhúzódott, és megtámasztotta térdét a párkány szélén, fél kezével jobboldalt, a másikkal baloldalt megragadott egy vasrúd csonkot, aztán fél testével a lőrés nyílása elé emelte magát; foga közt a kardját szorongatta, két kézzel függeszkedett a mélység fölött.

Most már csak egy ugrás volt hátra, hogy bejuthasson az első emeleti terembe.

Ekkor azonban egy arc jelent meg a lőrés nyílásában.

Radoub hirtelen valami szörnyűséges dolgot pillantott meg a homályban: egy üres szemüveget, egy szétzúzott állkapcsot, egy vérbe borult emberi maszkot.

Ez a maszk rászegezte megmaradt szemét.

A maszkhoz két kéz is tartozott; ez a két kéz kiemelkedett a homályból, és Radoub felé nyúlt; az egyik egyetlen markolással kihúzta két pisztolyát az övéből, a másik kirántotta fogai közül a kardját.

Radoub le volt fegyverezve. Térde meg-megsiklott a párkányzat szélén, két merevülten fogózkodó keze utolsó erejének megfeszítésével markolta a vasrács csomjait, melyek alig tudták fönntartani. Mögötte negyven lábnyi mélység tátongott.

Ez a maszk és ez a két kéz Cinkée volt.

Cinke, akit az alsó termekből fölszálló füst fojtogatott, valahogy eljutott a lőrés falmélyedéséig, s ott a friss levegő magához térítette. Az éjszakai hűvösség megalvasztotta a vért az arcán. Lassanként némi erőre kapott. Ekkor hirtelen megjelent előtte a lőrés nyílásában Radoub feje és felsőteste. Radoub pedig, akinek két keze a vasrácsot fogta, csak két lehetőség között választhatott: vagy lezuhan, vagy tűri, hogy lefegyverezzék. Cinke förtelmes nyugalommal nyúlt ki feléje, hogy elszedje a pisztolyait és a kardját.

Megkezdődött a hallatlan párviadal a lefegyverzett és a sebesült között.

Természetesen más nem lehetett a győztes, csak a haldokló. Hiszen elég lett volna egy golyót eresztetni Radoub testébe, hogy ez a szakadékba zuhanjon.

De, Radoub szerencséjére, Cinke két pisztolyt tartott az egyik kezében; egyikből se tudott lőni, ezért kénytelen volt a kardhoz folyamodni. Radoub válla felé szúrta vele, és ez a szúrás megsebezte ugyan Radoubot, de meg is mentette.

Radoub fegyvertelenül, de teljes ereje birtokában fittyet hányt a sebesülésére, amely különben nem ért csontot, és előrevetette magát; elengedte a rácsot, és beugrott az ablaknyílásba.

Itt szemtől szembe került ellenfelével, aki maga mögé dobta a kardot, és mind a két pisztolyát rászegezte. Cinke most térdre emelkedett, és közvetlen közelből célba vette Radoubot, de elgyöngült karja remegett, és nem tudta elsütni pisztolyát.

Radoub ezt a szünetet arra használta föl, hogy a szemébe nevéssen ellenfelének.

- Hé, te csúf fajzat - kiáltott rá -, tán bizony azt hiszed, hogy megijesztesz azzal a gulyással aprított pofáddal! Teringettét, a te ábrázatodat is szépen helybenhagyták!

Cinke célzott.

Radoub folytatta:

- Nem azért mondom, de ezek a sörétek csinosan összefaragták a képedet. Szegény fickó, Bellona összetörte a fizimiskádat. Na, gyerünk, gyerünk, köpd ki azt a pisztolygolyót, atyafi!

A pisztoly elsült, és a golyó olyan közelről súrolta Radoub fejét, hogy elvitte a fél fülét. Cinke most fölemelte a másik pisztolyt, de ezúttal Radoub már nem engedett időt neki, hogy célozzon.

- Nem elég, hogy ellőtted az egyik fülemet? - kiáltotta. - Kétszer megsebesítettél, bitang. Most rajtam a sor.

Cinkére vetette magát, elkapta a karját; a pisztoly elsült, valahova a levegőbe lőtt. Radoub elkapta markával Cinke szétzúzott állkapcsát, és maga is roppantott egyet rajta.

Cinke üvöltött egyet és elájult.

Radoub átlépett rajta, és otthagyta az ablaknyílásban.

- Most már értésedre adtam az ultimátumomat, ne mocorogj. Viseld jól magad, te csúszó-mászó. Ne hidd, hogy most ráérek téged darabokra vagdalni. Csak csúszkálj kedved szerint, taplófülű polgártárs. Vagy fordulj fel, annyival is előbbre leszünk. Hamarosan megtudod, hogy a papod csupa hülyeséggel tömte a fejedet. Eridj, vár a nagy titok, komám!

Ezzel beugrott az első emeleti terembe.

- Akár a vakablak - dörögte.

Cinke ordítani kezdett végső vonaglásában; Radoub visszafordult.

- Csönd legyen, légy szíves, fogd be a szádat, te botcsinálta polgártárs! Én már nem avatkozom a dolgaiddba. Jobban megvetlek, semhogy kivégezzelek. Hagyj békén.

Nyugtalanul simította hátra a haját, töprengve nézett Cinkére.

- Igen ám, de most mi a csudához kezdek? Itt állok fegyver nélkül. Az imént még volt két töltött pisztolyom, és ez a hülye itten mind a két golyómat elpocsékolta. Aztán ez a füst is kutyául kínozza a szememet.

Keze véletlenül megérintette megtépett fülét.

- Hinnye - kiáltotta.

Aztán ismét megszólalt:

- No, sok hasznod volt belőle, hogy elkonzerváltad az egyik fülemet. Különben bánja a fene, még inkább nélkülözöm ezt, mint egyéb részemet, hiszen ez csak afféle cifraság. Aztán a vállamat is meghorzsoltad, na de ez semmi. Hunyd már le a szemedet, atyafi, megbocsátok neked.

Fülelni kezdett. Az alsó teremből förtelmes lárma hallatszott. A harc vadabbul tombolt, mint valaha.

- Lent áll a bál. Jól van, csak kiabálják, hogy éljen a király. Vitézül döglenek meg!

Ekkor belebotlott a kardjába. Gyorsan fölkapta, és odaszólt Cinkének, aki már nem mozdult, talán már nem is élt.

- Látod, te tuskó, ahhoz, amit én itt csinálni akartam, ez a kard éppen annyit ér, mint egy jó káromkodás. Csak azért vettem fel a földről, mert régi barátom. Ide most pisztoly kell. Az ördög vigyen el, te vadállat! Mi a fenét csináljak így? Semmire se vagyok jó.

Ekkor tapogatózva elindult a teremben, megpróbált tájékozódni. A félhomályban, a középső oszlop mögött most egy hosszú asztalt pillantott meg, és ezen az asztalon halványan csillogó dolgok heverték. Végigtapogatott az asztalon. Pisztolyok, karabélyok voltak ott, mindenfajta töltött fegyverek, amelyek mintha csak arra vártak volna, hogy valaki megragadja őket. Ez az ostromlottak utolsó tartaléka volt, a csata második felére; egész kis arzenál.

- Ez aztán terülj asztal - kiáltott fel Radoub.

És örömmel vetette magát a zsákmányra.

Most már lenyűgöző volt.



A fegyverekkel megrakott asztal mellől jól látszott a földszintről fölvezető lépcső ajtaja. Ez az ajtó tárva-nyitva állott. Radoub eldobta a kardját, mind a két kezébe egy-egy dupla csövű pisztolyt vett, és egymás után elsütötte, csak úgy találomra, a lépcső alja irányába, azután egy karabélyt kapott elő, és abból lőtt, azután egy majdnem torkig sörétre töltött muskétát kapott fel az asztalról, és ennek vasát zúdította alá. A muskéta egyszerre tizenöt golyót okádott, mint a golyószóró. Ekkor Radoub nagyot fűjt, és harsogó hangon kiáltotta le a lépcsőn:

- Éljen Párizs!

Majd az előbbinél még nagyobb muskétát ragadott kezébe, lefelé irányította a kanyargó lépcső boltozata alá, és várt.

A zűrzavar odalent leírhatatlan volt. Az ilyen váratlan hátbatámadás megtöri az ellenállók erejét.

Radoub három lövése közül kettő célba talált; az egyik Fapika testvért találta el halálosan, a másik pedig Houzard-t, akit Quélen úrnak tiszteltek.

- Fölöttünk vannak - kiáltotta a márki.

Ez a kiáltás eldöntötte a torlasz sorsát. Egy madárraj nem röpült volna el gyorsabban, mint ahogy a védők elfutottak mellőle. Mindenki a lépcső felé tolongott. A márki is erre biztatta embereit.

- Csak gyorsan - mondta. - Most az a bátor, aki elmenekül. Föl mindenki a második emeletre! Ott majd újakezdjük.

A torlaszt ő hagyta el utolsónak. Bátorsága mentette meg.

Radoub a lépcső első emeleti fordulójánál húzódott meg; éppen erre a rohanásra lesett. Ujját a muskéta ravaszán tartotta. Azok, akik a csigalépcső fordulójánál feltűntek, szembe kapták a tüzet, és úgy zuhantak alá, mintha villám sújtotta volna őket. Ha a márki köztük lett volna, ő se kerülte volna el a halált. De még mielőtt Radoubnak ideje lett volna másik fegyvert kezébe kapnia, a menekülők továbbrohantak; a márki nyugodtabban lépkedett mögöttük. Abban a hiszemben, hogy az első emeleti terem teli van az ostromló sereg katonáival, egy pillanatra sem álltak meg, hanem igyekeztek a második emeleti toronyszobába, amelyet tükrös teremnek neveztek. Itt volt a vasajtó, a küszöbe alá készített gyújtózsínórral; itt kellett meghalniuk vagy kapitulálniuk.

Gauvaint éppúgy meglepték a lépcső felől lecsapódó lövések, mint Lantenacot és embereit; nem tudta felfogni, honnan jöhet ez a váratlan segítség; de nem sokat okoskodott, hanem katonáival együtt gyorsan átvette magát a torlaszon, és üldözőbe vette a menekülőket egész az első emeletig.

Itt találta Radoubot.

Radoub katonásan szalutált, és ezt mondta:

- Parancsnok úr, egy szóra! Ezt én csináltam. Eszembe jutott a doli csata. Azt csináltam, amit ön: két tűz közé fogtam az ellenséget.

- Derék tanítvány! - felelte Gauvain mosolyogva.

Bizonyos idő múlva az emberi szem is úgy kiismeri magát a sötétben, akárcsak az éji madár. Gauvain észrevette, hogy Radoub csupa vér.

- Te megsebesültél, pajtás!

- Oda se neki, parancsnok úr, mit számít az ilyenkor! Egy füllel több vagy kevesebb. Van egy kardszúrásom is, de a fene törődik vele. Ha az ember benyomja az ablakot, mindig megvágja magát egy kicsit. Nemcsak az én vérem csorgott ebben a csatában.

Most pihenőt tartottak az első emeleti teremben, melyet Radoub foglalt el számukra. Hamarosan lámpa is került valahonnan. Cimourdain csatlakozott Gauvainhez. Tanácsot tartottak. Jól meg kellett gondolniok a következő lépéseket. Az ostromlók nem ismerték az ostromlottak titkait, fogalmuk sem volt róla, mennyire végére jutottak a lőszernak. Azt se tudták, hogy már puskaporuk sincs. A második emelet volt a védelem utolsó menedéke. De az ostromlók joggal hitték, hogy az oda vezető lépcső alá van aknázva.

Csak az volt bizonyos, hogy az ellenség nem menekülhet sehova. Akik még nem estek el, szinte lakat alatt voltak. Lantenac is ott ült az egérfogóban.

Ebben a tudatban az ember szánhatott egy kis időt, hogy gondolkozzék, mit tegyen, mi lenne a legjobb. Éppen elég embert veszítettek, most már azzal is törődniük kellett, hogy ne áldozzanak túl sok vért az utolsó rohamban.

Ez a végső támadás nagy kockázattal járt. Az első sorokat bizonyosan könyörtelen tűz várja.

A harcot félbeszakították. Az ostromlók már urai voltak a földszintnek és az első emeletnek, most parancsot vártak, hogy folytathassák a rohamozást. Gauvain és Cimourdain tanakodott, Radoub csöndesen hallgatta a megbeszélést.

Egyszer csak a sapkájához emelte a kezét, és félénk hangon közbeszólt:

- Parancsnok úr!

- No, mi az, Radoub?

- Szabad egy kis jutalmat kérnem?

- Természetesen. Kérj, amit akarsz.

- Azt kérem, hogy én mehessek elsőnek.

Ezt a kívánságát nem lehetett elutasítani. Különben engedelem nélkül is elsőnek indult volna.

## XI

### *A halálraszántak*

Míg az első emeleten tanácskoztak, a másodikon szorgalmasan építették a torlaszokat. A siker megvadítja az embert, a vereség veszetté teszi. A két emelet előbb-utóbb eszeveszettül egymásnak ront. A győzelem közelsége mámorító. Odalenn a reménység uralkodott, amely a legnagyobb emberi erő lehetne, ha nem állna vele szemben a kétségbeesés.

A kétségbeesés odafönt honolt.

Hideg, nyugodt, sötét kétségbeesés.

Ahogy ebbe az utolsó menedékbe felértek, amely mögött már semmi lehetőség nem nyílt számukra, az ostromlottak első gondja az volt, hogy a bejáratot eltorlaszolják. Az ajtót bezárni hiábavaló lett volna, sokkal okosabbnak látszott akadályokkal megrakni a lépcsőt. Ilyen esetekben a torlasz, amelyen keresztül látjuk az ellenséget és harcolhatunk ellene, többet ér a zárt ajtónál.

A fáklya, melyet Imânus a gyújtózsínor közelében a falra erősített tartóba tett, megvilágította őket.

Ebben a második emeleti helyiségben volt egy nagy tölgyfa láda, amelyben a fehérműt tartották abban az időben, amikor még nem ismerték a fiókos szekrényt. Ezt a hatalmas ládát hurcolták oda a lépcső bejárója elé az ajtónyílásba. Erősen beleszorult, és elzárta a bejáratot. A láda fölött akkora nyílás maradt, amelyben elfért egy ember, aki tűz alatt tarthatta a lépcsőt és egyenként lelőhette a támadókat. Kétséges volt, hogy valaki megkockáztassa a rohamot.

Amikor a bejáratot eltorlaszolták, megpihentek.

Megszámolták, hányan vannak.

A tizenkilenc emberből már csak hét maradt, Imânust is beleszámítva. Már csak Imânus és a márki volt sértetlen, a többi mind megsebesült.

Az az öt, aki már megsebesült, de továbbra is harcképesnek érezte magát - mert a háborúban úgy van, hogy akinek a sebe nem halálos, az dühösebben verekszik tovább, mint a többi -, név szerint a következő volt: Châtenay, más néven Robi, Guinoiseau, Hoisnard Branche-d'Or, Brin-d'Amour és Grand-Francoeur. A többiek elhullottak.

Lőszerük elfogyott. Puskaportartójuk üres volt. Megszámolták a patronjaikat. Hány lövésre való töltésük volt még hetüknek? Négyre.

Eljutottak ahhoz a pillanathoz, amikor már csak meghalni lehet. Sarokba szorították őket. Mögöttük nem volt más, csak a sötétben tátongó megsemmisülés.

Közben megindult az újabb támadás; lassan, de annál biztosabban. Jól hallották, ahogy a támadók puskaagglyal tapogatják a lépcsőt fokról fokra.

Nem volt menekvés. A könyvtáron át? Szemben a fennsíkon hat ágyú állott tüzelésre készen. A felső szobákon át? Hiába. Ezek a szobák a toronytetőre nyílottak. Onnan pedig legfeljebb a mélységbe vethették magukat.

A viharvert csapat hét életben maradt harcosa érezte, hogy a torony vastag fala, amely eddig védte a harcosokat, most könyörtelenül bezárta és kiszolgáltatatta őket ellenfeleiknek. Még nem voltak foglyok, de már fogva voltak.

A márki emelt hangon szólalt meg:

- Barátaim, mindennek vége!

Kis szünet után hozzátette:

- Grand-Francoeur újra Turmeau abbé lesz.

Valamennyien letérdeltek, és kezükre hurkolták az olvasót. A támadók puskaütései egyre közelebbről dörömböltek.

Grand-Francoeur, aki csupa vér volt, mert koponyájáról egy golyó leszakította a bőrt hajastul, jobb kezével fölemelte a feszületet. A márki maga is fél térdre ereszkedett, bár tulajdonképpen nem volt hívő.

- Most mindenki gyónja meg hangosan a bűnét! - mondta Grand-Francoeur. - Márki úr, szóljon elsőnek!

A márki így felelt:

- Öltem.

- Öltem - mondta Hoisnard.
- Öltem - mondta Guinoiseau.
- Öltem - mondta Brin-d'Amour.
- Öltem - mondta Châtenay.
- Öltem - mondta Imânus.

Erre Grand-Francoeur vette át a szót:

- A Szentháromság nevében föloldalak benneteket. Lelketek békességben szálljon a mennybe.
- Ámen - felelték valamennyien.

A márki felállott.

- Gyerünk meghalni!

Imânus hozzátette:

- És ölni.

A puskatások már a ládát döngették, amely a bejáratot elzárta.

- Gondoljatok Istenre - mondta a pap. - Ti már nem ebből a világból valók vagytok.
- Igen - tette hozzá a márki -, mi már a sírban vagyunk.

Valamennyien meghajtották a fejüket, és a mellüket verték. Csak a márki és az abbé maradt állva. Mindnyájan a földre szögezték szemüket. A pap imát mormolt, a parasztok imádkoztak, a márki elmerengett. A láda, mintha kalapácsok verték volna, gyászosan döngött.

E pillanatban egy harsány, erős hang szólalt meg mögöttük:

- Ugye igazam volt, márki úr?

Valamennyien megdöbbenve arra fordították a fejüket.

A torony fala megnyílt mögöttük.

Egy kőkocka, amely tökéletesen illeszkedett a többihez, de nem volt bevakolva, s amelyet alul és fölül egy vasszög tartott, hirtelen megfordult, mint egy motolla, és egy nyílást tárt fel a falban. A hosszúkás kőkocka, ahogy kifordult a falból, két-utat is nyitott, egyet jobbra és egyet balra, keskeny rést, de elegendőt ahhoz, hogy egy ember keresztülsússzon rajta. A csodásan megnyíló ajtón egy csigalépcső első fokai voltak láthatók. A nyílásban emberi arc jelent meg.

A márki felismerte Halmalót.

## XII

### *Megmentő*

- Te vagy az, Halmalo?
- Én, nagyuram! Amint látja, vannak még rejtekajtók, s innen is ki lehet jutni. Jókor jövök, de induljanak íziben. Tíz percen belül az erdőben lesznek.
- Isten hatalmas - mondta a pap.
- Meneküljön, márki úr! - kiáltották valamennyien.

- Előbb ti menjetek! - felelte a márki.
- Ön induljon elsőnek, nagyuram! - szólt az abbé.
- Én leszek az utolsó!

A márki szigorú hangon folytatta:

- Ne versengjünk. Nincs időnk nagylelkűsködéssre. Sebesültek vagytok. Azt parancsolom, hogy fussatok, és maradjatok életben. Gyorsan használjátok ki ezt az egérutat! Halmalo, köszönöm.
- Márki úr - kérdezte Turmeau abbé -, most elválunk?
- Odalenn feltétlenül. Mert csak egyesével menekülhetünk.
- Találkozunk valahol, márki úr?
- Igen. Egy erdei tisztáson. A Gauvain-sziklánál. Ismeritek ezt a helyet?
- Mindnyájan ismerjük.
- Holnap délben ott leszek. Legyen ott mindenki, akinek még jártányi ereje van.
- Ott leszünk!
- És újrakezdjük a harcot - mondta a márki.

Eközben Halmalo megpróbálta odább mozdítani a követ, de megállapította, hogy az nem forog tovább. A nyílást nem tudják bezárni maguk után.

- Márki úr, siessünk - mondta. - A kő nem engedelmeskedik. Az utat megnyitottam, de elzárni már nem tudom!

A kő forgója, amelyet hosszú ideig nem használtak, meglazult, és mintegy megbénult. Lehetetlen volt arra kényszeríteni, hogy helyéből kimozduljon.

- Uram - folytatta Halmalo -, abban reménykedtem, hogy elzárom az utat magunk mögött. Amikor a kékek fölérnek ide, egy teremtetett lelket se találnak; csodálkozásukban azt se tudják, mit gondoljanak, végül azt fogják hinni, hogy maguknak szárnyuk nőtt. Igen ám, de a kő most cserbenhagy. Az ellenség látni fogja az egérutat, és utánunk eredhet. Tehát egy percet se vesztünk. Gyerünk valamennyien lefelé.

Imânus Halmalo vállára tette a kezét.

- Cimbora, mennyi idő kell ahhoz, hogy ezen az ürgelyukon kibújjunk és biztonságban legyünk az erdőben?
- Nincs köztetek súlyosan sebesült? - kérdezte Halmalo.
- Egy se - felelték.
- Akkor egy negyedóra alatt valamennyien biztonságban lesztek.
- Ilyenformán - folytatta Imânus -, ha az ellenség ide csak egy negyedóra múlva tudna betörni...
- Hiába szaladna utánunk, nem érne utol senkit.
- De öt perc múlva itt lesznek! - vetette közbe Lantenac. - Mert az öreg láda nem tartóztatja fel őket sokáig. Elég néhány ütés a puskatussal, és széthull az egész. Egy negyedóra! Ki tudná őket feltartóztatni egy negyedóráig?

- Én - szólt Imânus.
- Te, Gouge-le-Bruant?
- Igen, uram. Hallgasson meg. Hat közül öten sebesültek. Rajtam egy karcolás sincs.
- Rajtam se - mondotta a márki.
- Ön a vezér, márki úr. Én csak egyszerű katona vagyok. Ez nagy különbség.
- Tudom, mindenkinek megvan a maga kötelessége.
- Nem, uram, most mind a kettőnknek egyazon kötelességünk van, ez pedig az, hogy önt meg kell mentenünk.

Imânus most társai felé fordult:

- Bajtársaim, itt arról van szó, hogy sakokban tartsuk az ellenséget, minél tovább akadályozzuk abban, hogy üldözőbe vegyen benneteket. Ide hallgassatok. Én még egy csepp vért se vesztettem, teljes erőmben vagyok. Nem sebesültem meg, tovább elküszködhetek velük, mint akárki. Menjetek mindnyájan! Hagyjátok itt a pisztolyaitokat. Jó hasznát veszem. Vállalkozom rá, hogy feltartom az ellenséget egy félóraig. Hány töltött pisztolyunk van?
- Négy.
- Tegyétek ide a földre! Engedelmeskedtek neki.
- Na jó! Én maradok! Megmutatom nekik! Most pedig gyorsan, meneküljete!

Ilyen helyzetben az embernek nincs ideje hosszú hálálkodásra. Éppen hogy megszorították a kezét.

- A viszontlátásra - mondta a márki.
- Nem, uram. Remélem, nem. Nem egyhamar; mert én itt meghalok.

Valamennyien egymás után leereszkedtek a keskeny csigalépcsőre, előrebecsátva a sebesülteket. Ameddig a többiek cihelődtek, a márki előhúzott a zsebéből egy iront, és felírt valamit arra a forgó kőre, amely már nem akart többé forogni, és nyitva hagyta a rejtékajtót.

- Jöjjön, uram - mondta Halmalo -, már csak ön van hátra.

És Halmalo megindult lefelé.

A márki követte. Imânus egyedül maradt.

### XIII *Hóhér*

A négy töltött pisztolyt odarakta maga elé a terem kövére, mert ennek a helyiségnek már nem volt fapadlója. Imânus fölvelt kettőt, mindegyik kezébe egyet.

Odasurrant a lépcső bejárójához, amelyet a láda eltorlaszolt és eltakart.

A támadók nyilván valamilyen cselfogástól tartottak, talán attól, hogy e terem küszöbén akna várja őket, egy végső robbanás, amely maga alá temeti a győztest és a legyőzöttet. Amilyen viharos volt a kezdő támadás, olyan lassú és megfontolt lett az utolsó. Nem tudták, vagy talán csak nem akarták bedönteni a ládát. A láda fenekét már szétverték a puskatussal, és födelét szuronyaikkal kilyukasztották. Ezeken a lyukakon próbáltak belesni a terembe, mielőtt megkockáztatták a benyomulást.

A lámpafény, amely a lépcsőt megvilágította, keresztülhatolt a lyukakon.

Imânus az egyik lyukon át megpillantotta egy ember szemét, ahogy befelé leskelődött. Hirtelen a lyukba dugta egyik pisztolya csövét, és elrántotta a ravaszt. A pisztoly elsült, és Imânus ujjongva hallgatta a halálra sebzett szörnyű kiáltását. A golyó keresztülhatolt a szemén és átgázta a fejét. Nyomban hanyatt vágódott a lépcsőn.

A támadók már két helyen is szétverték a láda tetejének alsó felét, és elég széles lörest nyitottak benne. Imânus kihasználta ellenfelei munkáját, és az egyik nyíláson átdugva karját, találmra belesütötte pisztolyát az ostromló katonák tömegébe. A golyó nyilván követ ért, és visszapattanva több embert megsebezhetett, mert több kiáltás hallatszott, mintha három vagy négy ember is megsebesült volna. A lépcsőn nagy tumultus keletkezett; az ostromlók hanyatt-homlok rohantak visszafelé.

Imânus eldobta a két pisztolyt, amelyből már kilőtte a golyót, és fölvette a két utolsó töltött fegyvert. A torlasz egyik nyílásán kinézett a lépcsőre.

Fölmérte lövései első hatását.

Az ostromlók visszahúzódtak a lépcsőn. A grádicsokon haldoklók vonaglottak; a csigalépcsőből csak három-négy látszott, azután a lépcső elkanyarodott.

Imânus várt.

„Némi időt nyertem” - gondolta.

Egyszer csak észrevette, hogy egy ember hason csúszva mászik fel a lépcsőn, és a csigalépcső középső oszlopa mögött egy másik katona feje is előtűnt. Imânus ráfogta pisztolyát erre a fejre, és lőtt. Kiáltás hangzott: a katona összeesett. Imânus pedig a bal kezéből a jobb kezébe vette utolsó töltött pisztolyát.

Ebben a pillanatban irtózatot érzett, és most ő üvöltött föl kegyetlen kínjában. Egy kardot forgattak meg a hasában. Egy kéz áthatolt a láda födelének második nyílásán. Azé az emberé, aki mászva közelítette meg, és ez a kéz döfte Imânus gyomrába a kardot.

A sebe szörnyű volt. A kard végig fölhasította a hasát.

Imânus nem esett össze. Összehirapta a fogát, és azt hörögte:

- Szépen vagyunk!

Tántorogva odábbvándorolt, egészen a vasajtóig, amely mellett a fáklya égett. Pisztolyát letette maga mellé a földre, megragadta a fáklyát, és bal kezébe fogva kilógó beleit, jobb kezével lefelé fordította a fáklyát, és meggyújtotta a kénese gyújtókanócot.

A gyújtózsín meggyulladt és égni kezdett. Imânus most eldobta a fáklyát, amely tovább égett a földön, újra fölkapta a pisztolyát és végignyújtózva a kövön, majd egyik könyökére támaszkodva, maradék erejét összeszedve, élesztgetni igyekezett a kanóc tüztét.

A láng továbbfutott. Átsurrant a vasajtó alatt, és elérte a kastélyt.

Akkor, látva aljas tettének sikerét, bűne talán boldogabbá tette, mint vitézsége, s ez az ember, aki eddig katona módra verekedett, és most gyilkosként állt a halál küszöbén, mosolygott.

- Erről megemlegetnek - mormolta. - Megbosszulom a kicsinyeiken a mi gyermekünket, a királyt, aki a Temple tornyában van.

XIV  
*Imânus is megszökik*

E percben nagy robajjal bedőlt a láda, és utat nyitott egy embernek, aki karddal berontott a terembe.

- Én Radoub vagyok! Ki áll ki velem? Meguntam a várakozást. Én kiállok! Egynek már kifordítottam a belét, most a többen a sor! Akár jönnek utánam, akár nem, itt vagyok! Ti hányan vagytok?

Valóban Radoub volt, és valóban egyedül. A mézárálás után, amelyet az előbb Imânus vitt véghez, Gauvain rejtett aknától tartott, ezért visszarendelte katonáit, és tovább tanácskozott Cimourdainnel.

Radoub ott állt a küszöbön, mezítelen kardjával a félhomályban, amelyben a pislákoló fáklya már alig vetett egy-egy szikrát. Megismételte kérdését.

- Magam vagyok! Ti hányan vagytok?

Választ nem kapott, erre megindult előre. Amikor a tűz halódóban van, időnként fölvilan egy-egy utolsó lángfosztlány. Azt mondhatnók, hogy a fény végső vonaglása. A fáklya is föllobbant még egyszer, és megvilágította az egész termet.

Radoub észrevett egy falra függesztett tükröcskét; elébe lépett, megnézte vérbe borult arcát és lelógó fülét:

- Utálatosan kikészítettek.

Aztán megfordult, szinte elképedt, hogy üresen találta a termet.

- Nincs itt egy lélek se! - kiáltotta. - Létszám: nulla.

Meglátta a forgó követ és a levezető csigalépcsőt.

- Most már értem. Elszeleltek. Hé, pajtások, gyertek csak valamennyien, nincs már itt senki! Megugrottak, elinaltak, köd előttem, köd utánam! Lyukas volt a kas. Itt az ürgelyuk, erre surrantak a bitangok! Hogy a csudába is végezzünk olyan latrokkal, mint Pitt meg Koburg herceg, akik így rászedik az embert. A sátán maga jött a segítségükre. Nincs már itt egy lélek se.

Ekkor eldörrent egy pisztoly. A golyó Radoub könyökét súrolta, és a falba vágódott.

- Ohó, mégiscsak van itt valaki! Az áldóját, ki az, aki ilyen barátságosan fogad?

- Én - mondta egy hang.

Radoub a hang irányába nyújtotta a nyakát, és a félhomályban valahogy meglátott valamit: Imânust.

- Na, mégis fogtam egyet! A többi meglógott, de te nem siklasz ki a kezemből!

- Azt hiszed? - kérdezte Imânus.

Radoub egy lépést tett előre, de aztán megállott.

- Hé, ki vagy te ott a földön?

- Az vagyok, aki a földön fekszik, és füttyöl azokra, akik állva maradtak.

- Mi van a jobb kezében?

- Pisztoly.



- És a bal kezében?
- A belem.
- Foglyom vagy!
- Állok elébe.

Imânus egy utolsót a pislákoló gyújtókanócra fűjt, és ezzel kiadta lelkét.

Néhány pillanat múlva Gauvain, Cimdourdain és az egész csapat fölért a terembe. Szemügyre vették a nyílást. Átkutatták a terem minden zugát, jól megnézték a lépcsőt. Ennek vége egy nyílásba torkolt a szakadékban.

Megállapították, hogy a foglyok megszöktek. Imânust rázogatták, de már halott volt. Gauvain lámpával megvizsgálta a forgó követ, amely utat nyitott az ostromlottaknak. Valamikor maga is hallott erről a forgó köről, de azt hitte, hogy ez csak mese, legenda. Ahogy a követ nézegette, észrevette az írást. Odavilágított a lámpával, és ezt olvasta:

*Viszontlátásra, vicomte úr!*  
*Lantenac*

Most Guéchamp jelentkezett Gauvainnél. Az üldözés fölöslegesnek tűnt, a szökevényeknek elég idejük volt a menekülésre. Cinkosuk volt az erdő, a mező, minden bokor, minden szakadék s a lakosság is. Már bizonyára messze jártak. Nem volt mód, hogy elérjék és fölkutassák őket. Fougères erdeje nagy bűvőhely. Mit csináljanak? Elölről kellett kezdeni az egészet. Gauvain és Guéchamp kesergett és tanakodott egy darabig.

Cimdourdain komoran, szó nélkül hallgatta őket.

- Most jut eszembe, Guéchamp - szólt Gauvain -, hova lett a létra?
- Nem érkezett meg, parancsnok úr.
- De az előbb láttunk egy kocsit, amelyet csendőrök kísértek.

Guéchamp így felelt:

- Az nem a létrát hozta.
- Hát mit?
- A nyaktilót - mondta Cimdourdain.

## XV

*Óra és kapukulcs nem egy zsebbe való*

Lantenac márki nem volt még olyan messze, mint odafönn gondolták.

De azért teljes biztonságban volt, már nem érhatték utol.

Követte Halmalót.

A csigalépcső, amelyen Halmalo és ő a többiek után leereszkedett, a szakadék közelében, a híd ívei mellett egy szűk, boltíves folyosóban végződött. Ez a folyosó egy természetes, mély hasadékba torkollott, amely egyfelől a vízmosásban, másfelől az erdőben végződött. Ezt a hasadékot áthatolhatatlan növényzet takarta el az emberek szeme elől; biztos bűvőhelyet nyújtott. Szinte lehetetlen volt ebben rátalálni egy emberre. Az a szökevény, aki egyszer

bejutott ebbe a hasadékba, sikló módjára kúszott végig rajta, és bottal üthették a nyomát. A lépcsőt annyira eltorlaszolta a gyökerek és kúszónövények labirintusa, hogy a föld alatti bejáró építői nem is gondoltak álcázásra, elégnek tartották azt, amit az erdő adott.

A márki most már szabadon mehetett, amerre akart. Álrúhát se kellett keresnie. Amióta Bretagne-ba érkezett, nem vetette le parasztruháját, mert úgy gondolta, így még nagyobb úr.

Csak a kardját oldotta le, és lecsatolta róla, azután eldobta az övet.

Amikor Halmalo és a márki eljutott a hasadékig, a többiek, Guinoiseau, Hoisnard Branche-d'Or, Brin-d'Amour, Châtenay és Turmeau abbé már messze járt.

- No, ezek nem sokat tévováztak, hanem nyakuk közé kapták a lábukat.

- Tégy úgy, mint ők - mondta a márki.

- Azt akarja uram, hogy elhagyjam?

- Természetesen. Már megmondtam. Szökni csak egyedül lehet. Ahol egy átcúsúszik, ott kettőnek könnyű fennakadnia. Együtt magunkra hívjuk az üldözők figyelmét. Miattad elfognak engem, és miattam elfognak téged.

- Márki úr ismeri a vidéket?

- Igen.

- Márki úr fenntartja a találkozót a Gauvain-sziklánál?

- Igen, holnap délben.

- Ott leszek, ott leszünk.

Halmalo tűnődött.

- Hej, uram, ha arra gondolok, hogy egyszer egyedül voltunk, kettesben, a nyílt tengeren, és én meg akartam önt ölni, pedig ön az én uram volt, és megmondhatta volna, de nem tette. Micsoda ember ön!

A márki folytatta:

- Angolország az egyetlen reménységünk. Akárhogy, el kell érnünk, hogy az angolok két héten belül Franciaországban legyenek.

- Uram, még sok mondanivalóm van. Elvégeztem a megbízásait.

- Holnap majd mindenről beszélgetünk.

- Viszontlátásra, uram.

- Várj csak, nem vagy éhes?

- Talán, uram. Úgy siettem, hogy idejében ideérjek, hogy már nem is tudom, haraptam-e ma valamit.

A márki kihúzott a zsebéből egy kis tábla csokoládét, kettétörte, felét odaadta Halmalónak, a másik felét megette.

- Uram - mondta Halmalo -, jobbra a szakadék, balra az erdő.

- Jól van. Most hagyj el, indulj!

Halmalo engedelmeskedett. Hamarosan eltűnt a sötétben. Eleinte még hallani lehetett nyomában a bozót suhogását, azután csönd lett. Néhány másodperc múlva már nyomára se lehetett volna lelni. A Cserjésnek ez az átkutathatatlan, vadon erdeje az effajta szökevény legjobb menedéke volt. Az ember nem is eltűnt, hanem elpárolgott. A szétszóródásnak ez a könnyűsége zavarta meg a mi seregeinket ezzel a folyton hátráló Vendée-val szemben, amelynek harcosai a futás furfangos mesterei voltak.

A márki mozdulatlan maradt. Azok közé az emberek közé tartozott, akik nem adják át magukat az érzéseiknek. De mégsem tudta leküzdeni magában azt az örömet, hogy újra szabad levegőt szívhat, hiszen annyi vérgőzt lehelte be, annyi puskaporszagot nyelt. Újra szabadnak érezte magát, amikor már véglegesen elveszítettnek látszott, biztonságba került, holott az imént még a sír szélén állott, maga mögött hagyta a halált, és visszatért az életbe: ez a gondolat még Lantenacot is megrázta. Jóllehet már megélt néhány ilyen válságos pillanatot, ez a rendíthetetlen lélek most nem tudta kivonni magát a pillanatnyi megrendülés hatása alól. Megvallotta magának, hogy örül. De hamarosan legyűrte ezt a futólagos megindultságot, amely már majdnem ujjongásba csapott.

Kihúzta az óráját, amely egy gombnyomásra ütni kezdett. Hány óra lehet?

Nagy meglepetésére még csak tíz óra volt. Amikor az ember az életének olyan nehéz fordulója elé kerül, mint az iménti, amikor minden kockán forog, szörnyen elcsodálkozik azon, hogy ezek a súlyos percek is csak addig tartanak, mint a többi. A figyelmeztető ágyúlövés kevéssel naplemente előtt szólalt meg, és La Tourgue tornyát egy félórával később kezdte támadni az ostromló sereg, vagyis hét és nyolc óra közt, a sötétség beálltával. Így tehát ez a szörnyűséges csata, mely nyolc órakor kezdődött, tízre már véget is ért. Ezt a hősköteményt százhusz perc alatt játszották le. A nagy katasztrófákban gyakran villámszerűek az események. Az események néha bámulatos gyorsan peregnek.

Ha jól meggondolta volna, talán épp az ellenkezője lepte volna meg. Ily kevés ember kétórás ellenállása a nagy túlerővel szemben rendkívüli volt. Tizenkilenc ember harca négyezerrel nem volt túl rövid, nem is ért véget egykettőre.

Na de itt volt az ideje, hogy ő is útjára induljon. Halmalo már messze járhatott. Lantenac is úgy gondolta, semmi szükség rá, hogy ott rejtőzködjék. Visszatette óráját a mellényzsebébe, de már nem ugyanabba a zsebbe, mert észrevette, hogy ott van a vasajtó kulcsa, melyet Imânus adott át neki az imént, és a kulcs könnyen összetörhetné az óra üvegét. Ő is megindult az erdő felé.

Ahogy balra fordult, úgy tetszett, hogy valahonnan különös fénysugár szűrődik hozzá a bokrokon keresztül.

Megfordult, és a bozót élesen kirajzolódó ágbogain keresztül, amelyeket a vörös háttérben most világosan láthatott, nagy fényesség tűnt szemébe a szakadék felől. Megindult abba az irányba, de aztán meggondolta magát, mert fölöslegesnek érezte, hogy ebben a nagy világosságban mutatkozzék; akárhonnan eredt is a tűz fénye, nem az ő dolga volt. Újra megindult arrafelé, amerre Halmalo jelezte az erdőt.

De alig tett pár lépést, alig vezett belé a bozót sűrűjébe, hirtelen éles kiáltást hallott a feje fölött. Ez a sikoltás valahonnan a szakadékig ereszkedő fennsík széléről jöhetett. A márki fölpillantott és megállt.

## ÖTÖDIK KÖNYV

### *In daemone deus*<sup>250</sup>

#### I

#### *Megvannak, de elvesztek*

Amikor Michelle Fléchard megpillantotta a lehunyó nap pírjában vöröslő tornyot, még jó mérföldre volt tőle. Már jártányi ereje se volt, de most újra nekieredt az útnak. A nők gyöngék, de az anyák erősek. Ő csak ment.

A nap lebukott, leszállt a szürkület, majd a teljes sötétség. Útközben hallotta, mint ütik el egy távoli toronyban a nyolc órát, majd a kilencet. Valószínű, a parignéi templomtoronyban. Időnkint megtorpant és hallgatózott.

Valahonnan tompa dőrej hallatszott, de ez az éjszaka sajátos hangja is lehetett.

Ment a torony iránt, vérző lábával tiporva, törve a bozót gyökereit és ágait. Az a halvány fény vezette, amely a távoli toronyból kiszüremlett, és amely rejtelmes félhomályba burkolta a bástyát. Ez a világosság olykor élénkebb és áttetszőbb lett, amikor a távoli dőrejek is tisztábban és kivehetőbben hallatszottak. Azután kihunytt.

Azon a hatalmas fennsíkon, amelyen Michelle Fléchard bandukolt, nem volt se ház, se fa, csak fű és törpebozót. Lassan, észrevétlenül emelkedett, és a láthatár szélén kemény, egyenes vonallal hasított a csillagos égboltba. Kapaszkodás közben csak az tartotta az asszonyban a lelket, hogy mindig a tornyot nézte.

A torony lassan növekedett.

A fojtott dörrenések és halvány villanások, amelyek időnként ki-kicsaptak a toronyból, nem szabályos időközökben követték egymást. Néha elhallgattak, néha nagyobb erővel újra-kezdődtek; megannyi szívet tépő rejtély a szerencsétlen, gyötrődő anyának.

Egyszerre minden elcsendesült. Se zajt nem hallott, se fényt nem látott. Egy pillanatra olyan mély lett a csönd, mint egy halottas házban.

Ekkor érkezett Michelle Fléchard a fennsík szélére.

Lába előtt szakadék tátongott, amelynek mélye az éjszaka sápadt kódéba veszett. Pár lépésnyire mögötte, fönny, a fennsíkon, kerek, földhányások és sánckosarak zűrzavaros képe: egy ágyúüteg. Előtte a tűzerek égő gyújtókanócainak bizonytalan megvilágításában egy hatalmas építmény, amely úgy látszott, mintha még vastagabb homályból épült volna, mint a sötétség, mely körülvette.

Ez az építmény egy hídból állott, melynek ívei lenyúltak a szakadék mélyébe, és egy kastély-féléből, mely a hídra épült; a híd is, a kastély is egy magas, kerek árnyékhoz támaszkodott: a toronyhoz, amelyet az anya oly régen keresett.

A torony ablaknyílásaiban fények jöttek-mentek; a lárma, mely ezekből a lyukakból kitódult, arra vallott, hogy egész tömeg zsivajog benne, és egy-egy alak árnyéka néha a torony tetejéig fölvetődött.

---

<sup>250</sup> Isten az ördögben.

Az ágyúk mellett katonák táboroztak. Michelle Fléhard jól látta az őrköt. De őt a bozót sötétjében az őrszemek nem látták.

Most már eljutott a fennsík széléig, olyan közel a hídhoz, hogy már azt hitte, szinte a kezével elér. De a szakadék elválasztotta tőle. A sötétben is látta a kastély három emeletét.

Egy ideig állt és nézelődött, mert az időt nem érzékelte. Némán, töprengve nézte a tátongó szakadékot és a rejtelmes épületet. Mi lehet ez? Mi történik itt? Ez az a híres La Tourgue? Szédülést érzett, de nem tudta róla, hogy az érkezésnek vagy az indulásnak a bódulata-e. Töprengett, hogy miért is van ő itt.

Csak nézett és hallgatott.

Hirtelen minden végleg elsötétült előtte.

Vastag füstfátyol emelkedett a kastély elé. Kénytelen volt behunyni a szemét, annyira marta. De alig zárta le a szemhéját, egyszerre minden átpirosodott és megvilágosodott körülötte. Erre kinyitotta szemét.

Már nem éjszaka, hanem a napvilág fogta körül. De ez a napvilág félelmes fényesség volt: egy hatalmas tűzvészből eredt. Tűz ütött ki a szeme láttára. A fekete füstoszlop skarlátpiros lett, és nagy lángnyelvek lobogtak benne. A láng hol megnövekedett, hol elenyészett, olyan vad vonaglásokkal, mint a kígyók és mennykővek.

A láng mint egy nyelv csapott ki valamiből, ami torokhoz hasonlított, bár tüzet okádó ablak volt. Az ablak, melynek vasrácsai már pirosan izzottak, a kastély földszintjére nyílt. Az egész palotából nem látszott egyéb, csak ez az ablak. A füst mindent elborított, a fennsíkot is, amelyből csak a szakadék széle látszott, amint előfeketélt a piros lángok közül.

Michelle Fléhard megdöbbsen és bámult. A füst olyan volt, mint a felhő, és a felhő, mint az álom. Már nem tudta, mit néz, talán el kellene szaladnia, vagy jobb, ha itt marad? Szinte kilépett a való világból.

Könnyű szellő hajtotta most kétfelé a füst függönyét, és a nyílásban feltűnt a hirtelen levetkőztetett tragikus bástyatorony. A torony, a híd, a kastély, mindez a tűzvész szörnyű és káprázatos aranyában fürdött. Michelle Fléhard most mindent világosan láthatott a lángok fényében.

A hídra épült kastély földszintje égett.

Fölötte a két másik emelet még ép volt, de mintha már a lángok kosarában ült volna. A fennsíkról, ahol Michelle Fléhard állott, be lehetett látni az épület belsejébe is, amikor a tűz szeszélye megengedte. Minden ablak nyitva volt.

A második emelet ablakain keresztül, amelyek szokatlanul nagyok voltak, Michelle Fléhard hosszú szekrényeket látott: a falak mentén sorakoztak, és teli voltak könyvvel. Az egyik ablak előtt a földön, a terem homályában valami bizonytalan kis gomolyag mocorgott: messziről úgy hatott, mint egy madárfészek vagy egy kotlós kosara, amelyben néha mozgott valami.

Michelle nem tudta levenni a szemét róla.

Mi lehet ez a homályos kis csoport?

Egyes pillanatokban az ötlött az eszébe, élőlények. Michelle-nek láza volt, nem evett reggel óta, megállás nélkül ment, halálosan ki volt merülve, úgy érezte; hogy rémeket lát. Az ösztönei tiltakoztak ez ellen. Tekintete odatapadt a bizonytalanul gomolygó foltra, amely élettelen tárgyak halmaza is lehetett, mindenesetre mozdulatlanul feküdt a tűzfészek fölött emelkedő terem padlóján.

Egyszer csak a tűz, mintha szándékosan tenné, fölnyújtotta egyik karját a kiszáradt repkény felé, amely éppen annak az ablaknak környékét borította, amelyet Michelle Fléchard figyelt. Olyan volt, mintha a láng éppen most fedezte volna föl a kiszáradt ágaknak ezt a szövevényét, egy szikra mohón belekapott, és a futótűz iszonyú fürgeségével kezdett fölfelé kúszni. A láng egy szempillantás alatt elérte a második emeletet. Akkor felülről megvilágította az épület belsejét. Hirtelen éles fény rajzolt körül három kis alvó emberi lényt.

Kedves kis gomolyag volt, karok, lábak összefonódva, lehunyt szemű, mosolygó, szőke fejek.

Az anya fölismerte gyerekeit.

Szörnyű kiáltás szakadt ki belőle.

A kimondhatatlan aggodalomnak erre a sikolyára csak anyák képesek. Nincs ennél vadabb, és nincs ennél megrázóbb. Ha asszony sikolt, az ember azt véli, nőstény farkas üvölt; ha nőstény farkas üvölt, az ember azt véli, asszony sikolt.

Michelle Fléchard-nak ez a kiáltása üvöltés volt. Homérosz azt mondja: Hekuba vonított.

Ez volt az a kiáltás, amelyet Lantenac márki hallott.

Láttuk, hogy megállott.

A márki éppen a kijáró és a szakadék közt állott, ahová Halmalo vezette. A fölé boruló bozóton át látta a tüzet, amely a hídon föllobbant, a vörös fénybe borított La Tourgue-ot, és ahogy két ágat szétválasztott a feje fölött, látta, hogy a szakadék túlsó szélén, az égő kastéllyal szemben, a tűzvész fényében, egy földült és kétségbeesett emberalak, egy asszony hajlik a szakadék fölé.

Ez az asszony sikoltott.

Ez a lény már nem Michelle Fléchard volt, hanem maga Gorgó. A szerencsétlenek a leg-szörnyűsebbek. Ebből a parasztasszonyból fúria lett. Ez az öntudatlan, közönséges és műveletlen falusi nő hirtelen olyan nagyra nőtt, mint a kétségbeesés hőskölteménye. Nagy fájdalmaiban az emberi lélek gigantikus méretekre duzzad. Ez az anya maga az anyaság volt. Minden, ami az emberiséget sűríti magába, emberfölötti. Most ott állott e szakadék szélén a tűzvésszel szemben, e büntettel szemben, mint egy síri hatalom. Hangja olyan volt, mint az állatoké, mozdulatai, mint az isteneké. Az arca, amelyből a szitok és a rimánkodás ömlött, lángoló álcát öltött. Mi sem lehetett fenségesebb, mint könnyben úszó szemének villanása. Tekintete villámot szórt a tűzre.

A márki hallgatott. Érezte, hogy ez a sok átok a fejére hull. Nem emberi beszéd volt ez, hanem kitörő zokogás.

- Istenem, a gyerekeim. Az én gyerekeim! Segítség! Tűz van! Tűz van! Tűz van! Hát zsványok vagytok? Nincs itt senki? Bennégnék a gyerekeim! Ki látott ilyet! Georgette! Gyerekeim! Gros-Alain, René-Jean! Mi van itt? Kik zárták oda a gyerekeimet? Alszanak! Megörülök! Lehetetlen! Segítség!

Pedig a La Tourgue-ban és a fennsíkon minden ember talpon volt. Az egész tábor a tűz körül nyüzsgött. Az ostromlók az imént még a tűzfegyverekkel viaskodtak, most magával a tűzzel kerültek szembe. Gauvain, Cimourdain, Guéchamp parancsokat osztogatott. De mit lehetett tenni? A szakadék mélyén folydogáló pataokban alig volt néhány vödör víz. Nőttön-nőtt az aggodalom. A fennsík szélén százával, ezrével álltak az emberek, és elképedve bámulták a szerencsétlenséget.

Amit láttak, szörnyűséges volt.

Csak nézték, de nem segíthettek.

A láng, mely a száraz repkényen felfutott, most már elérte a felső emeletet. Ott megtalálta a szalmával teli padlást, és nyomban rávetette magát. Az egész padlás égett. A láng táncolt; gyászos dolog a lángok öröme. Úgy látszott, cinkos fuvallat szítja a máglyát. Mintha az a szörnyűséges Imânus kavargó szikrákká változott volna mindenestül, a gyilkos tűzben élné tovább aljas életét.

A könyvtár emeletét még nem kezdte ki a tűz. Magas mennyezete és vastag falai föltartóztatták azt a pillanatot, amelyben a láng oda is behatol. De ez a végzetes pillanat egyre közelebb jött. A termet már az első emelet lángjai nyaldosták, és a harmadik emelet tüze simogatta. A halál undok csókja kerülgette. Alul láva-pince, fölül parázs-boltozat. Ha a padló valahol beszakad, minden alázuhan a forrongó kráterbe. Ha a mennyezet beszakad, mindent elborít a parázsló szén és zsarátnok. René-Jean, Gros-Alain és Georgette még mindig nem ébredt fel. A gyermekek mély és egyszerű álmát aludták, és a füst és a lángok meg-megnyíló függönyén keresztül láthatók voltak a tűzbarlang közepén, meteorfény ölén, békésen, kedvesen, mozdulatlanul, mint három Kisjézus, akik bízón nyugszanak a poklok mélyén. Egy tigris megsiratta volna ezeket a rózsaszirmokat ebben a kemencében, ezeket a bölcsőket a sírgödörben.

Közben anyjuk a kezét tördelte:

- Tűz van, tűz van! Hiába kiabálok? Süket itt mindenki, hogy senki se jön segíteni? Bennégnék a gyerekeim? Jöjjetek, emberek, akik itt vagytok! Lejártam a két lábamat, és most itt találom őket. Tűz van, segítség! Drága angyalkáim! Kinek ártottak ezek az ártatlanok? Engem puska elé állítottak, őket megégetik. Ki csinálja ezt a szörnyűséget? Segítség, mentsétek meg a gyermekeimet! Hát nem halljátok? Egy kutyát is megszánának! Gyermekeim, gyermekeim! Alszanak. Georgette, látom a kis angyal hasacskaát. René-Jean, Gros-Alain! Így hívják őket. Láthatjátok, én vagyok az anyjuk! Szörnyű, ami itt történik! Éjjel, nappal vonszoltam magamat. Ma reggel is felölük érdeklődtem egy asszonytól. Segítség, segítség! Tűz van! Hát nincs szíve itt senkinek? A legidősebb még ötéves sincsen, a legkisebbik most töltené be a másodikat. Látom a mezítelen lábacskaikat. Alszanak, én szent Szűzanyám! Az egek visszaadták, a pokol meg elragadja őket. Istenem, mennyit jártam utánatok. Gyermekeim, akiket tejemmel tápláltam! Jaj, milyen boldogtalan voltam, hogy nem találtam meg őket! Irgalmazzatok, adjátok vissza a gyermekeimet! Most ott vannak a tűz kellős közepén! Véresre jártam a két lábamat értük! Segítetek rajtuk! Nem, az lehetetlen, hogy emberek legyenek a földön, és így hagyják elpusztulni ezeket a szegény kis lelkeket! Gyilkosok, segítség! Ki látott már ilyet? Jaj, a bitangok! Mi ez a szörnyű ház? Azért ragadták el, hogy megöljék őket! Irgalmas Jézus, add vissza a gyermekeimet. Nem tudom, mi lesz belőlem! Nem akarom, hogy elpusztuljanak! Segítség, segítség, segítség! Ha így halnak meg előttem, az Istent is elpusztítom.

Míg Michelle Flécharde így rimánkodott és szitkozódott, a szakadékból és a fennsík minden részéből így kiáltoztak az emberek:

- Létrát!

- Nincs létránk.

- Vízet!

- Nincs víz!

- Fönn a toronyban, a második emeleten van egy ajtó.

- Vasból van.
- Be kell törni!
- Nem lehet.

És az anya még keservesebben rimázkodott.

- Segítség, tűz van! Siessetek! Öljetek meg! Gyerekeim, gyerekeim! Hozzátok ki onnan, vagy engem is dobjatok a tűzbe!

Amikor a panaszkodás egy-egy pillanatra elcsitult, a tűz nyugodt ropogása hallatszott.

A márkí a zsebébe nyúlt, és megtapogatta a vasajtó kulcsát. Lehajolt, visszabújt a folyosóba, melyen át menekült, és megindult visszafelé.

## II

### *A rejtekajtótól a vasajtóig*

Egy egész hadsereg lótot-futott, lélekszakadtan és tehetetlenül. Négyezer ember képtelen volt megmenteni három gyermeket. Ez volt a helyzet.

Létra nem volt sehol. A létra, melyet Javenéből vártak, nem érkezett meg. A tűzfészek egyre nagyobbra nőtt. Olyan volt már, mint egy kráter. Erre aztán hiába locsolták volna a szakadék vékony patakjának vizét. Akárcsak egy pohár vízzel oltogatnák a vulkán tüzeit.

Cimourdain, Guéchamp és Radoub leereszkedett a szakadék mélyére. Gauvain pedig fölment La Tourgue második emeletére, ahol a forgó kő mellett nyílt a titkos kijáró és a könyvtár vasajtaja. Itt találták az imént azt a kénes gyújtókanócot, melyet Imânus tett oda. Itt keletkezett a tűzvész.

Gauvain húsz műszaki katonát hozott magával. Csak úgy lehetett bedönteni a vasajtót. Szörnyen meg volt erősítve.

Előbb fejszecsapásokkal próbálkoztak. A fejszék kicsorbultak. Egy árkász a fejét csóválta.

- Ezen a vason úgy törik az acél, akár az üveg.

Az ajtót kovácsolt vasból csinálták. Minden lemez három hüvelyk vastagságú volt, két sor lemezt szögeztek össze.

Erre vasrudakat vettek elő, megpróbálták az ajtó alá feszíteni. A vasrudak kettétörték.

- Mintha gyufaszállal nyitogatnánk - mondta az árkász.

Gauvain eltűnődve mormolta:

- Itt csak egy ágyúgolyó segíthet. Valahogy fel kéne ide hozni egy ágyút.

- Még annak se hiszek - felelte az árkász.

Leverten álltak valamennyien az ajtó körül. Karjuk tehetetlenül csüngött. Némán, megdöbbenően, fogcsikorgatva nézték ezt a megingathatatlan, szörnyű ajtót. Alatta, a résen, vörös zsarátnok fénye hatolt keresztül. Az ajtó mögött a tűz továbbharapózott.

Imânus undok hullája ott feküdt előttük, sötétén és diadalmasan.

Már talán csak néhány perc, és mindennek vége.



Mit lehet tenni? Már reménykedni sem volt érdemes.

Gauvain a forgó kő, a nyitott rejtekajtó felé fordulva szitkozódott:

- Lantenac márki erre szökött meg!

- De most visszajött - felelte egy hang.

Az aggastyán fehér feje feltűnt a titkos lejáró kökeretében.

A márki volt.

Gauvain hosszú évek óta nem látta ilyen közlelről. Visszahőkölt.

A többiek, akik körülötte álltak, megdermedtek erre a látomásra.

Lantenac nagy kulcsot tartott a kezében, parancsoló pillantásával elhárította útjából azt a néhány katonát, aki elébe állott, egyenesen a vasajtóhoz lépett, az ajtó boltozatában meghajtotta fejét, és bedugta a kulcsot a zárba. A zár csikorgott, az ajtó megnyílt, és mögüle lángörvény tűnt elő. A márki belépett az ajtón.

Emelt fővel, határozott lépésekkel ment előre.

A többiek borzadva nézték.

Alig tett néhány lépést az égő teremben, a padlózat, amelyet alulról már elemésztett a láng, és amely megroppant a márki lába alatt, összeomlott mögötte. Az ajtó és az ember között valóságos szakadék nyílt meg. A márki meg se fordult, hanem sietett tovább. Eltűnt a füstgomolyagban.

Gauvain és társai semmi mást nem láttak.

Továbbjutott, vagy új örvény nyílt meg a lába alatt? Sikerült elérnie a gyerekeket, vagy csak magát veszítette el? Ki tudja? Füst és lángfal vett körül mindent. A márki valahol túl volt ezen a falon, élve vagy holtan.

### III

#### *Az alvó gyerekek fölébrednek*

Közben a gyerekek lassan kinyitották a szemüket.

A lángtenger, mely még nem árasztotta el a könyvtárat, rózsaszínű sugarat vetett a mennyezetre. A gyermekek még nem láttak ilyen hajnalt. Megcsodálták. Georgette is nézegette.

A tűz minden pompája felragyogott. Fekete fejű hidra és skarlátszínű sárkány bukkant ki az ormótlán füstoszlopok közül. Hosszú lángnyelvek száguldottak a messzeségbe, és csíkokat vontak az árnyakra. Az ember azt hihette volna, hogy üstökösök hadakoznak, kergetőznek egymással. A tűz nagy pazarlás. A parázs az ékszerek gazdag változatát szórja a szélbe; nemhiába rokon a szén meg a gyémánt. A harmadik emelet falában repedések nyíltak, amelyeken keresztül drágakő-zuhatagban ömlött a zsarátnok. A padláson égő szalma és zab úgy szállt ki az ablakon, mintha aranypor lett volna. A zabszemek csillogtak, mint az ametiszt, a szalmaszálak, mint a karbunkulus.

- Szép! - mondta Georgette.

Mind a hárman felültek.

- Ó - kiáltotta az anyjuk -, felébredtek!

René-Jean felállt, akkor Gros-Alain is fölállt, akkor Georgette is fölállt. René-Jean nyújtózkodott, elindult az ablak felé, és azt mondta:

- Melegem van.

- Meleg van - ismételte Georgette.

Az anya szólongatta őket.

- Gyerekeim! René! Alain! Georgette!

A gyerekek körülnéztek, és mintha megpróbálták volna, hogy megértsék, mi történik körülöttük. Ami az embereket rémületbe ejti, a gyerekeket kíváncsivá teszi. Gyakran tudatlanság a bátorság titka. A gyerekek oly kevésbé szolgálnak rá a pokolra, hogy ha látnák, megcsodálnák.

Anyjuk újra szólította őket.

- René, Alain, Georgette!

René-Jean odafordította a fejét. Ez a hang kizökkentette révületéből. A gyerekek könnyen felejtenek, de az emlékek hamar fölélednek bennük. Egész múltjuk a tegnapi nap. René-Jean meglátta az anyját; természetesnek találta a dolgot; minthogy különös rejtélyek vették körül, úgy érezte, szüksége van valakire, és visszakiáltott:

- Mama!

- Mama! - mondta Gros-Alain.

- Mami! - mondta Georgette.

Kis karját feléje nyújtotta. Az anya üvöltött:

- Gyermekeim!

Most mind a hárman odatolakodtak az ablakpárkány szélére; szerencsére a lángok nem arra terjedtek.

- Nagyon melegem van - szólt René-Jean, majd hozzátette: - Ég a ház.

Anyját kereste tekintetével.

- Mama, gyere!

- Mama, gyeje - mondta utána Georgette.

Az anya úgy, ahogy volt, véresen, tépetten, legurult a bozótban a szakadék mélyére. Ott állt Cimourdain és Guéchamp, éppolyan tehetetlenül, mint Gauvain odafönn. A katonák dühöngtek és szitkozódtak, hogy nem csinálhatnak semmit, ott nyüzsgöttek körülöttük. A forróság elviselhetetlen volt, de senki se törődött vele. Minden szem a híd árkádjain vagy az égő épületen csüggött, mindenki az oszlopok, az emeletek magasságát, a megközelíthetetlen ablakok távolságát méregette, és azt hajtogatta, hogy itt gyorsan kell cselekedni. Három emeletet kell megmászni valahogy. De ahhoz létra kéne. Radoub - vállsebe vérzett, a füle cafatban lógott, szinte vérben és verejtékben úszva ért oda. Meglátta Michelle Fléchard-t.

- Lám, hiszen magát agyonlőtték - szólt hozzá. - Talán föltámadt azóta?

- Gyerekeim - hajtogatta az asszony.

- Igaza van, most nincs időnk, hogy kísértetekkel törődjünk - Radoub nekiindult, hogy fölkapaszkodjék a híd egyik oszlopán. De hiába erőlködött, hiába feszegette körmét a kőbe, néhány pillanatnyi kísérletezés után föl kellett adnia a harcot. Az oszlop kövei túl síkosak voltak. Nem volt rajtuk sehol egy törés vagy repedés. A fal olyan tökéletes volt, mintha új lett volna. Radoub visszaesett. A tűz pedig nőtt, és irtóztató módon terjedt. A három gyerek szőke feje már vörösen parázsló ablakfák keretében jelent meg. Radoub az ég felé emelgette az öklét, és mintha valakit keresne odafönt, fölkiabált:

- Úristen! Hát lehet ilyesmit csinálni?

Az anya térdre borulva ölelgette a híd pillérjeit, úgy rimázkodott:

- Irgalom!

Most hangos recsegés-ropogás keveredett a tűz pattogásába. A könyvszekrények üvegtáblái beszakadtak, és csörömpölve hulltak a padlóra. Most már világos volt, hogy a gerendák össze fognak roppanni. Ezen már emberi erő nem segíthet. Egy pillanat, és mindennek vége. Lent már csak a katasztrófát várták. Hallották, hogy vékony hangok kiáltozzák: „Mama! Mama!” Az iszonyat tetőpontra hágott.

Ekkor hirtelen megnyílt egy ablak a gyerekeké mellett, és a vörös lángok háttérébe egy magas emberalak körvonalai rajzolódtak.

Mindenki feléje fordította a fejét; minden szem reá szegeződött. Egy ember jelent meg odafönt, egy ember a könyvtárteremben a paráztenger közepén. Feketén magasodott a lángok elé, de a haja fehér volt. Megismerték Lantenac márkít.

Eltűnt, majd újra előbukkant.

Ez a félelmetes aggastyán hatalmas létrát cipelt az ablakhoz. A könyvtárszoba mentőlétrája volt! Ezért ment el, ezt kereste a fal mellett, s ezt vonszolta az ablakig. Egy atléta erejével emelte meg a létrát az egyik végénél, és kicsúsztatta az ablakon a párkányig, majd onnan a földre, egész a szakadék mélyéig. Radoub magánkívüli izgalommal ugrott elébe, elkapta, magához szorította és fölkiáltott: „Éljen a Köztársaság!”

- „Éljen a király!” - válaszolt a márki.

Radoub ezt mormolta: „Beszélhetsz, amit akarsz, még számárságokat is, te vagy a Jóisten.”

A létra szilárdan állott, az összeköttetés létrejött az égő terem és a föld között. Húsz ember rohant oda, élükön Radoub, és fűgén kapaszkodtak fölfelé. Pillanatok alatt úgy helyezkedtek el, ahogy a kőművesek szoktak, amikor kézzől kézre kell adniok a köveket. A falétrából emberlétra lett. Radoub a létra tetején elérte az ablakot. Arccal a tűztenger felé fordult.

A kis seregen, mely szétszóródott, a lejtőn és a hangabozótban, ellentétes érzések hullámozottak át; ott tolongott a fennsíkon, a szakadékban és a torony tetején.

A márki most újra eltűnt egy pillanatra, aztán megjelent; egy gyereket hozott a karjában.

Hatalmas tapsvihar üdvözölte.

Az első, akit találomra fölkapott a három közül, Gros-Alain volt.

- Félek! - kiabált Gros-Alain.

A márki átadta Gros-Alaint Radoubnak, aki rögtön továbbadta a mögötte állónak, ez az utána következő katonának, így jutott el Gros-Alain rémülten kiabálva, kézzől kézre adva, a létra aljáig. Ezalatt a márki újra eltűnt és René-Jeannel került elő, aki sírva kapálózott, és ráüött Radoubra, amikor a márki átadta az őrmesternek.

A márki most újra a lángokban álló terembe ment. Már csak Georgette volt ott egyedül. Ahogy feléje indult, a kislány rámosolygott. És ez a kökemény ember ebben a pillanatban úgy érezte, hogy a szeme megtelik könnyel. Megkérdezte a kislányt:

- Hogy hívnak?

- Orgette - felelte a kicsi.

Karjába vette a kislányt, aki csak mosolygott; amikor átadta Radoubnak, ezt a gőgös és zárkózott lelket lenyűgözte az ártatlanság; az aggastyán megcsókolta a gyereket.

- Itt a kis fruska - mondogatták a katonák, és Georgette kézről kézre leereszkedett a létrán, s lent örvendező zshivajgás fogadta. Az emberek tapsoltak, toporzékoltak, a vén gránátosok zokogtak, és a kislány mosolygott rájuk.

Az anya ott állt a létra lábánál, lihegve, a sok váratlan esemény káprázatától mámorosan, ahogy a pokolból egyszerre a mennyországba emelkedett. A nagy-nagy öröm is megviseli a szívet. Az anya kitárta két karját, magához szorította először Gros-Alaint, azután René-Jeant, azután Georgette-et. Összecsókolta őket, föl kacagott, majd ájultan esett össze.

Nagy ujjongás támadt:

- Mind megmenekült.

Valóban, mind megmenekült, csak az aggastyán nem.

Egypár pillanatig eltűnődve állott az ablakban, mintha időt akart volna adni a lángoknak, hogy döntsenek a sorsa fölött. Aztán sietség nélkül, lassan, szinte gőgösen kilépett az ablakon, meg se fordult, délcegen, egyenesen nekivetette a hátát a létrafokoknak - mögötte tűzvész tombolt, előtte mélység tátongett -, némán, egy kísértet méltóságával leereszkedett a létrán. Akik a létrán álltak, gyorsan leszálltak onnan, a jelenet tanúi megborzongtak, és szent iszonyattal visszariadtak ettől az embertől, mint valami látomástól. Ő pedig zord arccal leereszkedett a homályba; a tömeg visszahúzódott előle, ő meg közeledett hozzájuk. Márványos sápadtsága meg se rezzent, szellemtekintetében egy villám se lobbant. Amint közeledett ezekhez az emberekhez, akik rámeresztették riadt szemüket a sötétben, mind hatalmasabbnak tetszett; a létra remegett és recsegett gyászos léptei alatt; mintha a komtúr szobra szállott volna vissza a sírba.

Amikor a márki leért, és a létra utolsó fokáról a földre tette a lábát, egy kéz nehezedett a vállára. Megfordult.

- Foglyom vagy! - mondta Cimourdain.

- Rendben van - mondta Lantenac.

## HATODIK KÖNYV

### *A győzelem után kezdődik a csata*

#### I

#### *A fogoly Lantenac*

A márki valóban visszaszállt a sírba.

Elvezették.

La Tourgue földszinti kriptabörtönét Cimourdain szigorú felügyelete alatt kinyitották. Beakasztottak egy lámpát, beállítottak egy korsó vizet, odatettek egy komiszkenyeret, egy kéve szénát dobtak a sarokba, és egy negyedórával azután, hogy a pap megragadta a márki vállát, rázárták a tömlőcajtót Lantenacra.

Ezután Cimourdain elindult, hogy megkeresse Gauvaint. Ebben a pillanatban a parignéi plébánia templomában tizenegyet ütött az óra. Cimourdain így szólt Gauvainhez:

- Összehívom a haditörvényszéket. Téged kihagylak. Te és Lantenac ugyanabból a Gauvain családból valók vagytok. Túl közeli rokona vagy ahhoz, hogy bírása lehess, és magam is elítélem Égalitét, amiért Capet fölött bíraskodott. A haditörvényszéknek három tagja lesz: egy tiszt, ez lesz Guéchamp kapitány, egy altiszt, ez lesz Radoub őrmester, és én, az elnök. Mindez már nem tartozik rád, mi szigorúan betartjuk a Konvent rendelkezését: csupán megállapítjuk Lantenac exmárki személyazonosságát. Holnap haditörvényszék, holnapután nyaktiló. Vendée kimúlt.

Gauvain egy szóval sem válaszolt, Cimourdaint egészen elfoglalta fontos feladata, s őt magára hagyta. Meg kellett határoznia a kivégzés idejét és helyét. Mint Lequinio Granville-ben, Tallien Bordeaux-ban, Châlier Lyonban vagy Saint-Just Strasbourg-ban, ő is személyesen jelen volt minden kivégzésnél; ezt jó példamutatásnak tartották. A bíró ellenőrizte a hóhér munkáját. Ezt a szokást a 93-as Terror a francia törvényszékektől és a spanyol inkvizíciótól vette át.

Gauvain is gondterhelt volt.

Hideg szél fújt az erdő felől. Gauvain a parancsok kiadását Guéchamp-ra bízta, és a sátrába ment, amely a réten, az erdő szélén állott La Tourgue tövében. Felvette csuklyás köpönyegét és beburkolózott. Ezt a köpenyt végig piros zsinór szegélyezte; a köztársasági hadseregben, ahol sokat adtak az egyszerűsége, ez jelezte a főparancsnok rangját. Aztán elindult sétálni a véráztatta réten, ahonnan a támadás kiindult. Egyedül volt. A kastély még égett, de már senki sem törődött vele. Radoub a gyermekek és az anya mellett volt, és szinte vetélkedtek a szülői gondoskodásban. A hídkastély porig égett, az árkászok fékezni próbálták a tüzet, árkokat ástak, halottakat temettek, sebesülteket bekötöztek, a torony földszinti terméből eltávolították a torlaszt, kihordták onnan és a lépcsőkről a hullákat, kitakarították a helyiségeket a győztes csata förtelmes szennyétől. A harcosok katonás gyorsasággal hozták rendbe a csatateret. Mindebből Gauvain nem látott semmit.

Alig vetett egy pillantást a kettős őrségre, amely Cimourdain parancsa szerint a rés kijáróját őrizte.

A rést azonban a sötétben is jól látta. Mintegy kétszáz lépésnyire onnan, a rét egyik szögletéből, ahova elhúzódott, jól látta ezt a fekete lyukat. Itt kezdődött alig pár órával azelőtt a döntő roham. Ezen a résen tört be ő maga is a toronyba. Ott a földszinten volt a torlasz, onnan a földszintről nyílt a márki börtöne. A rés őrsege vigyázott a börtönre.

Míg tekintete a résen kószált, fülébe még visszacsengett valahonnan messziről, mint valami lélekharang, Cimourdain pár szava: „Holnap haditörvényszék, holnapután nyaktiló.”

A kastélytüzet már régen elszigetelték, az árkászok annyi vizet locsoltak rá, amennyit csak találtak a környéken, nem enyészett el ellenállás nélkül, néha föl-föllobbant; olykor hallatszott, hogy a gerendák megroppannak, és az emeletek padozata egymásra szakad; ilyenkor szikrazápor csapott föl, mintha égő csóvát lóbáltak volna, villámszerű fény világította be a távoli látóhatárt, és La Tourgue árnyéka hirtelen óriásira nőtt, belenyúlt az erdő mélyébe.

Gauvain lassú lépésekkel sétált fel és alá a homályban a rohamrés körül. Időnként fölemelte két karját, és összekulcsolta a kezét csuklyás tarkóján.

## II

### *Gauvain vívódik*

Tépelődése kifürkészhetetlen volt.

Hihetetlennek tetsző változás következett be.

Lantenac márki átalakult.

Gauvain a szemtanúja volt ennek az átváltozásnak.

Sohase hitte volna, hogy az események bonyodalmából ilyen hatalmas változások jöjjenek létre. Még álmában se mert volna elképzelni ehhez hasonló fordulatot. A váratlan, ez a gőgös hatalom, mely mint bábukkal játszik az emberekkel, megmarkolta Gauvaint, és nem eresztette el. Gauvain most szembekerült a lehetetlennel, mely valóságos lett, látható, tapintható, kikerülhetetlen, könyörtelen.

Mit gondolt mindezekről Gauvain?

Kérdést tettek föl neki; nem futhatott meg előle.

Ki tette föl a kérdést?

Az események.

De nemcsak az események.

Mert amikor az események, melyek különfélék, kérdés elé állítanak, az igazság, amely változatlan, válaszra kényszerít.

A felhő mögött, mely ránk veti árnyékát, ott a csillag, mely ránk veti fényét.

Nem tudjuk kivonni magunkat sem a homály, sem a fény hatása alól.

Gauvain kérdések keresztüzében állott. Bíró előtt vallott.

Félelmes bíró volt ez.

Az öntudata.

Gauvainben minden megrendült. Elhatározásai, legszentebb esküvései, visszavonhatatlan döntései, ígéretei, minden megingott akarata mélyén.

Lélekrengés is van.

Minél többet gondolkodott, annál jobban földúlt az, amit látott.

Gauvain meggyőződéses köztársaságinak hitte magát; joggal. De most a meggyőződésénél is nagyobb valóság nyilatkozott meg.

A forradalmi valóság fölött ott az emberi valóság.

Ami történt, azt nem lehetett figyelmen kívül hagyni. A tényállás nagyon komoly volt. Gauvain ennek a tényállásnak részese volt. Nem vonulhatott vissza. És hiába mondta neki Cimourdain: „Ez már nem tartozik rád”, valahogy úgy érezte magát, mint az a fa, melyet gyökereitől kitépnek.

Minden ember gyökerezik valamiben. Ha ez a gyökérzet megrendül, súlyos zavar támad; Gauvain ezt a zavart érezte.

Két kezébe szorította a fejét, mintha így akarná kipréselni belőle az igazságot. Nem volt könnyű dolog a helyzetét tisztázni. Félelmes számoszlopok meredtek elébe, amelyeket összegeznie kellett, sorsáról, rendeltetéséről kellett végső számadást adnia magának. Megpróbálta. Igyekezett rendbe szedni gondolatait, megpróbálta fegyelmezni azokat az ellenálló erőket, melyek belsejében viaskodtak, és iparkodott új rendbe sorakoztatni a tényeket.

Magában hajtogatta őket.

Gauvain egy csodának volt tanúja.

A földi csatával egyidejűen egy mennyei csata is lefolyt.

A jó és rossz csatája.

Egy ijesztő szív szenvedett vereséget.

Látta az embert, mindazzal, ami rossz benne, erőszak, tévedés, elvakultság, beteges konokság, gőgösség, önzés, és látta a csodát.

Az emberiség győzelmét az ember felett.

Az emberi legyőzte az embertelent.

Milyen úton? Milyen módon? Hogyan gyűrte le a gyűlölet és düh kolosszusát? Milyen fegyvert alkalmazott? Milyen hadigépezetet? A bölcsőt.

Mintha valami káprázat fogta volna el Gauvaint. A polgárháború kellős közepén az ellenséges érzések és bosszúvágyak forróján, a legsötétebb pillanatokban, a legádázabb küzdelemben, abban az órában, amikor a bűntettek a legizzóbban lángoltak, és a gyűlölködés a legfeketébb árnyait terjesztette, a harcnak abban a szakaszában, amelyben minden fegyverré válik, a tusakodás olyan gyászosan kavargó, hogy az ember már nem is látja, hol az igazság, a becsület, az Ismeretlen, a lelkek rejtelmes sugalmazója, az emberi fény és sötétség fölött hirtelen fölragyogtatta az örök, nagy világosságot.

A mélységben, a hamisnak és viszonylagosnak gyászos párviadala fölött egyszerre fölbukkant az igazság képe.

A gyöngék erőssége lépett a harcolók közé.

Három kicsiny emberi lény, aki még alighogy a világra jött. Három öntudatlan, elhagyott, árva gyerek, ahogy magányosságukban gügyögnek, mosolyognak, játszanak, amikor ellenük fordul a polgárháború, a megtorlás, a büntetések szörnyű logikája, a gyilkolás, a mészárlás, a testvérgyilkosság, az irigység, a bosszú, minden förtelem. Mindenki szeme láttára meghíusult a kegyetlenül megfontolt gonosztett. Mindenki szeme láttára megszegyenült az ősi feudális embertelenség, a régi könyörtelen közöny, az állítólagos háborús kényszerűség, az államérdek, az ádáz aggkor minden kihívó elszántsága. Mindez elhomályosult azoknak kék tekintete előtt, akik még nem is éltek; hiszen, aki még nem élt, bűnt sem követhetett el, ő az igazság, a jóság, a tisztaság, a gyermekekben testesülnek meg az ég hatalmas angyalai.

Hasznos látvány volt ez, tanulságos. E kíméletlen, gyilkos háború irgalmatlan katonái most hirtelen azt látták, hogy minden fanatizmussal, minden ördögi gonosszággal, vérszomjúsággal, máglyagyújtogató elvakultsággal, fáklyával közelgő halállal, a bűnök irtózatosságiójával szemben fellépett a mindenható ártatlanság.

Az ártatlanság győzött.

Az ember elmondhatta: nem, a polgárháború nem létezik, a barbárság nem létezik, a gyűlölet nem létezik, a bűn nem létezik, a sötétség nem létezik; e kísértetek eloszlatására elegendő ez a hajnal: a gyerekkor.

Soha, semmilyen küzdelemben nem volt láthatóbb a Sátán, sem az Isten.

A csata egy ember lelkiismeretének mélységeiben folyt le.

Lantenac lelkiismeretében.

Most pedig ez a csata újakezdődött, talán még viharosabban, még elhatározóbb erővel, egy másik ember lelkiismeretében.

Gauvain lelkiismeretében.

Micsoda csatatér az emberi lélek!

Kényre-kedvre ki vagyunk szolgáltatva gondolatainknak, ezeknek az isteneknek, ezeknek a szörnyeknek, ezeknek az óriásoknak.

Ezek a hadakozó szörnyetegek néha agyontiporják az emberi lelket.

Gauvain vívódott.

Lantenacot körülfogták, sarokba szorították, halálra ítélték, törvényen kívül helyezték, ketrecbe zárták, mint egy cirkuszi vadállatot, bezárták a fészkébe, amely a börtöne lett; minden oldalról a tűz és a vas veszedelme szorongatja, de kivágja magát az üldözők gyűrűjéből. Menekülése valóságos csoda volt. Sikerült végrehajtania a polgárháború legnehezebb hadi fortélyát, a menekülést. Újra ura lett az erdőnek, amelyben megbújhatott, a tartománynak, amelyet hadba vihetett, a homálynak, hogy eltűnjék benne. Újra ugyanaz a félelmes portyázó lett, a láthatatlanok kapitánya, a föld alatti hadak vezére, a vadon ura, Gauvain megnyerte csatáját, de Lantenac visszanyerte szabadságát. Lantenac újra biztonságban volt, megnyílt előtte a korlátlan lehetőségek birodalma, a menedékek kimeríthetetlen sokasága. Megfoghatatlan, föllelhetetlen, hozzáférhetetlen volt. Az oroszlán csapdába került, de kiszabadult.

Mégis visszatért a csapdába.

Lantenac önként, saját elhatározásából, elhagyta az erdőt, a sűrűség homályát, a biztonságot, a szabadságot, hogy újra vállalja a legszörnyűbb veszedelmet. Gauvain látta őt, amikor rettenthetetlenül behatolt a lángtenger közepébe, aztán látta, amikor lelépkedett a létrán, mely ellenségei kezébe juttatta; másoknak a menekvést biztosította, neki pedig vesztét okozta.



Miért vállalta mindezt?

Hogy megmentsen három gyereket.

Mi lesz a sorsa ennek az embernek?

Le fogják fejezni.

Ilyenképpen ez az ember három gyermekért, nem is a maga gyermekeiért, nem is a rokonaiért, hanem három kis porontyért, három kis rongyos, mezítlábas jöttmentért, ez a nagyúr, ez a herceg, ez az aggastyán, aki már megmenekedett, már-már győzött, mert hiszen a menekülés győzelemnek számít, most mindent kockára tett, minden előnyét föladta, és amikor visszaadta a gyermekeket, büszkén felajánlotta a fejét, ezt a félelmes, de most fönséges fejet.

És mit fognak vele tenni?

Elfogadják.

Lantenac márkinak a más és a maga élete között kellett választania. Ebben a nagyszerű kétségben a maga halálát választotta.

Meg is fogja kapni.

Meg fogják ölni.

Ezzel jutalmazták hősiességét.

Nemes tetteire barbár tettel válaszolnak.

Ilyen alantas szerepet szánni a forradalomnak!

Így lealacsonyítani a Köztársaságot!

Amikor Lantenac, az előítéletek, a rabszolgatartás embere egyszer csak visszatért az emberiség légkörébe, ők, a szabadság, a felszabadulás emberei tovább járnak a polgár-háború, a testvérgyilkolás véres útján.

Ily módon a bűnbocsánat isteni törvényét, az önmegtagadás, a megtisztulás, az önfeláldozás erényét a megtevélyedettek hadai vallanák, de nem léteznék az igazság katonái számára.

Elképzeltető-e, hogy a nagylelkűség többé nem az ő oldalukon harcol, hogy amikor ők az erősebbek, vállalják ezt a vereséget, amikor ők a győzők, ilyen gyengének mutatják magukat, ők gyilkolnak, és engedik, hogy híre menjen: a monarchisták oldalán vannak azok, akik megmentik a gyermekeket, és az ő oldalukon, akik megölik az aggastyánokat?

Látni, hogy ez a nagy katona, ez a hatalmas lefegyverzett aggastyán, akit nem elfogtak, hanem orvul lefogtak éppen akkor, amikor jót cselekedett, akit az ő hozzájárulásával megbilincseltek, amikor homlokán még ott gyöngyöztek egy nagyszerű hőstett verejtékcseppei, úgy halad föl a vérpad lépcsőjén, mint a megdicsőülés fokain! És úgy hajtja fejét a nyaktiló alá, hogy a három megmentett kis angyal kegyelmet kér neki! A kivégzés meggyalázza a hóhért; ez az ember mosollyal fogadja a halált, a Köztársaság arca pedig elpirul!

A kivégzés Gauvainnek, a hadsereg parancsnokának jelenlétében történik.

Megakadályozhatná, de nem teszi. Ezzel a gőgös búcsúval beéri: „Mindez már nem tartozik rád.” Nem jut eszébe, hogy ilyen esetben cinkosság a belenyugvás! Nem döbben rá, hogy ilyen jelentős lépésben a cselekvő és a beleegyező közül a beleegyező a rosszabb, mert gyáva.

De ezt a halálos ítéletet ő már régen kimondta Lantenac fejére! Gauvain, az irgalmas szívű katona maga volt az, aki azt hirdette, hogy Lantenac nem méltó irgalomra, és mihelyt elfogja Lantenacot, kiszolgáltatja Cimourdainnek.

Tartozik Lantenac fejével. Nos, megfizeti a tartozását. Ennyi az egész.

De vajon ugyanarról a fejről van szó?

Mindeddig Gauvain nem látott mást Lantenacban, csak a barbár harcost, a királyság és a feudális rend fanatikusát, a foglyok lemészárlóját, a tömeggyilkost, a véres kezű martalócot. Ettől az embertől nem félt; az ellenséggel szembeszállt; a könyörtelenségre könyörtelenséggel válaszolna. Mi sem egyszerűbb ennél, ez már járt és gyászosan könnyű út; minden eshetőségre számítottak: megölik azt, aki öl, s az ember megmarad a borzadály egyenes útján.

Most egyszerre megtört az egyenes útvonal. Egy előre nem látott fordulat új látóhatárt nyitott. Egy új Lantenac jelent meg a színen. A szörnyetegből hős lett; több mint hős: ember. Több mint lélek: szív. Már nem gyilkos, hanem életmentő állt Gauvain előtt. Gauvain magába roskadt az égi fényözönben. Lantenac a jótett villámcsapásával sújtotta le.

S ez az átalakult Lantenac hogyan alakítaná át Gauvaint? Hogyan? Erre a fénycsóvára mi sem válaszolna? A múlt embere előretörne, s a jövő embere lemaradna? A barbárság és a babona embere gyors szárnyakat bontana, szárnyra kelne, s csak nézné, mint csúszik-mászik alatta az eszmények embere az éjszakában? Gauvain a vadság régi útján fetrengene, Lantenac pedig a lovagi kalandok nagyszerű útján száguldana?

Aztán még valami.

A család!

Az a vér, amelyet most kiont - mert ha hagyja, az annyi, mintha maga ontaná -, vajon nem a tulajdon vére? Gauvain-vér! Nagyapja meghalt, de a dédnagybátyja még élt: ez volt Lantenac.

Nagyapja nem kél-e majd ki a sírból, hogy elállja fivére sírba vezető útját? Nem parancsolja-e meg unokájának, hogy tisztelje az aggastyán Lantenac ősz fejét, önnön dicsősége részesét? Nem emelkedik-e Gauvain és Lantenac közé egy méltatlankodó túlvilági tekintet?

Hát a forradalomnak az a célja, hogy kiforgassa az embert önmagából? Hogy szétzúzza a családi kötelékeket, hogy elnyomja az emberiség érzését? Szó sincs róla! Azért jött el 89, hogy ezeket az örök, nagy valóságokat szentesítse, nem azért, hogy megtagadja. A börtönök lerombolása: az emberiség felszabadítása. A hűbériség megdöntése: családalapítás. Ha a család alapítója a hatalom forrása, és a hatalom az alapító joga, nincs más hatalom, csak az atyai. Ebből származik a méhkirálynő tekintélye is, aki népének szülője, és aki azért királynő, mert anya. Innen ered a királyi hatalom képtelensége, hiszen a király nem apja népének, tehát ura sem lehet. Ezért jogos a királyság eltörlése, és a Köztársaság. A forradalom a nép fölemelkedése, s a Nép tulajdonképpen: az Ember.

Tisztáznia kellett, hogy ha Lantenac visszatért az emberiség kebelébe, ő, Gauvain, visszatérjen-e a család kebelébe?

Tisztáznia kellett, hogy a nagybácsi és az unokaöcs találkozik-e az isteni világosságban, vagy csak a nagybácsi halad előre, s az unokaöcs meghátrál?

Odáig jutott a vívódásaiban, hogy fölvetette a kérdést, amelyben már a felelet is benne volt: meg kell mentenie Lantenacot.

Igen. De mi lesz Franciaországgal?

A kusza probléma egyszerre más oldalról mutatkozott.

Franciaország ebek harmincadján. Franciaország ki van szolgáltatva ellenségeinek, kapui nyitva, határai letiporva. Folyó nem védte, a németek átlépték a Rajnát. Fal nem állott ellenségei útjában: az olaszok átkeltek az Alpokon, a spanyolok a Pireneusokon. Egyetlen védőfala: az óceán roppant mélysége. Csak az örvény támogatta. Nekivethette a hátát, és óriásként a tengerre támaszkodva harcra kelhetett. Az volna az egész szárazföld ellen. Ebben a helyzetben mégiscsak verhetetlen volt. De már ez is bizonytalanná vált. Már az óceán sem volt az övé. Az óceánon ott leselkedett az angol hajóhad. Igaz, hogy az angolok nem tudtak partra szállni. Van egy ember, aki majd hidat épít, aki a kezét nyújtja nekik, aki azt mondja Pittnek, Craignek, Cornwallisnak,<sup>251</sup> Dundasnek,<sup>252</sup> a kalózoknak: „Angolok, vegyétek el Franciaországot!” Ez az ember pedig Lantenac márkí!

Ez az ember a kezükben van. Háromhavi hajsza, vad üldözés után végre elfogták. Az elvetemültre a forradalom súlyos keze nehezül. 93 kemény marka nyakon ragadta a királpárti gyilkost. A sors titokzatos rendelkezéséből, mely valahonnan beleavatkozik az emberek dolgába, úgy történt, hogy ez az anyagyilkos épp ősi várának börtönében várja a megtorlást. A feudális rend katonája a feudális rend építette tömlőcbe ül. Kastélya kövei ellene fordultak, magukba zárták, és azt, aki hazáját akarta kiszolgáltatni az ellenségnek, most tulajdon háza szolgáltatja ki. Látnivaló, hogy ez Isten ujjá. Ütött az igazságszolgáltatás órája. A forradalomnak végre sikerült ezt a vérszomjas közellenséget ártalmatlanná tennie. Nem verekedhet többé, nem küzdhet többé, nem pusztíthat többé. Vendée-ban, ahol annyi kar fogott fegyvert, ő volt az egyetlen, aki ésszel harcolt. Ha neki vége, a polgárháborúnak is vége. Kezükben van. Tragikus és szerencsés megoldás. Annyi mészárlás és emberölés után végre itt ez az ember, aki annyit ölt. Most rajta a sor, neki kell meghalnia.

De akad valaki, aki megmenti!

Cimourdain, vagyis 93, a kezében tartja Lantenacot, vagyis a monarchiát. És akad valaki, aki a bronzmarok szorításából kimenti a rabot! Lantenac, akiben egyesült minden csapás, az, amit múltnak nevezünk, ez a Lantenac most már a sírjában van, rácsukódott az örökkévalóság súlyos kapuja, de kívülről jön valaki, aki elhúzza a reteszt. A társadalomnak ez a gonosztevője már halott, és vele meghalt a lázadás, a testvérgyilkos háború, a bestiális öldöklés; de van valaki, aki föltámasztja!

Hogy kacag majd ez a halálfej!

Hogy mondogatja majd ez a kísértet: „Jól van. Mégiscsak élek, ti barmok!”

Aztán újra hozzáfog sötét művéhez. Lantenac olyan könnyű szívvel és olyan könnyörtelenül, mint tegnap, újra elmerül a bosszú és a harc örvényébe. Holnap már újra lángba borulnak a házak, a foglyokat újra öldökölni fogják, a sebesülteket kivégzik, az asszonyokat agyonlövik.

Különben nem becsüli túl Gauvain azt a jótettet, mely annyira elbűvölte?

Három kisgyerek már-már elveszett. Lantenac megmentette őket.

De ki taszította őket a pusztulásba?

Nem Lantenac?

Ki gyújtotta fel a házat a három bölcső fölött?

---

<sup>251</sup> William Cornwallis (1744-1819) - angol admirális, 1793-ban az indiai francia gyarmatokat, 1795-ben a francia szárazföldet támadta.

<sup>252</sup> David Dundas (1735-1820) - angol tábornok, 1793-ban Toulont védte az ostromló franciák ellen.

Nem Imânus?

A márki hadnagya.

Az ő tetteiért a vezér a felelős.

Tehát a gyűjtogató és a gyilkos maga Lantenac.

Mi hát olyan csodálatos a tetteiben?

Csak elállt bűnös tervétől. Semmi egyéb.

Elhatározta a büntettet, de visszahőkölt. Egy pillanatra megiszonyodott magától. Az anya sikolya fölébresztette benne a maradék emberséget, az élet forrását, amely minden lélekben megtalálható, még a leggyászosabbakban is. Az anya kiáltására visszafordult. Az éjszaka sűrűjéből, ahová bújni akart, visszatért a napvilágra. Amikor már elkövette a bűnt, megpróbálta jóvátenni. Ez volt minden érdeme. Nem tudta végigjátszani szörnyűséges szerepét.

Ily kevésért mindent visszaadni neki? Visszaadni a tért, a rétet, a síkot, a levegőt, a napot, visszaadni az erdőt, hogy zsványkodásra használja, visszaadni a szabadságot, hogy másokat szolgásra vessen, visszaadni az életet, hogy a halál szolgálatába állítsa!

Hogy valaki megpróbáljon szót érteni vele, alkudozni ezzel a gőgös lélekkel, hogy felajánlja a szabadságot bizonyos föltételekkel, azzal, hogy szabadulása fejében lemond minden ellenséges tevékenységről, és abbahagyja lázadó harcát? Micsoda ostoba ajánlat lenne, micsoda megszegényítésnek tenné ki magát! Milyen előnyhöz juttatná Lantenacot! Hogy belevágna válaszával ebbe a kérdésbe! Ez az ember csak egy megvető gesztussal felelne ilyen tisztességes ajánlatra. Azt mondaná: „Tartsátok meg a szégyent magatoknak, engem pedig öljetek meg!”

Ilyen emberrel csakugyan nincs mit kezdeni. Vagy el kell engedni, vagy agyonlőni. Lantenac végletes ember. Minden percben kész rá, hogy elröpüljön, vagy feláldozza magát: a sas lelke van benne, és egyben a pusztulás mélysége.

Megölni? Mennyi önvád! Szabadon bocsátani? Micsoda felelősség!

Ha Lantenac megmenekül, előről kezdődik a háború. Olyan, mint a hidra, míg le nem vágják a fejét. Hiába aludtak ki a lángok ennek az embernek az eltűnésével; ha megmenekül, egy pillanat alatt villámgyorsan föllobbannak. Lantenac nem nyugodna addig, amíg aljas tervét végre nem hajtja, amíg vissza nem állítja a monarchiát, vissza nem helyezi a kriptá födelét a Köztársaságra, és amíg Angliát úrrá nem teszi Franciaországban. Lantenacot megmenteni, ez annyi, mint feláldozni Franciaországot. Lantenac életbenmaradása: ártatlan emberek, asszonyok, gyermekek tömegeinek halála, az angolok partraszállása, a forradalom meghátrálása, városok leégése; Lantenac szabadsága azt jelenti, hogy Bretagne vérben fürdik, a zsákmányt visszaadják a ragadozónak. És Gauvain e fölvilanó fények összevissza, keresztül-kasul villódzó világosságában lassan megfogalmazta a gondolatot: kiszabadítsa-e a tigrist?

A kérdés újra az első formájában vetődött föl benne: Sziszüphosz sziklája, vagyis az ember pöre önmagával visszahullott, előbukkant: hát tigris ez a Lantenac?

Talán tigris volt. De az-e még? Gauvain most a visszatérő gondolatok szédületét érezte; úgy tekeredtek agyára és szívére, mint a kígyók. Mert hát, ha jól megvizsgáljuk a dolgot, lehet-e vitatni, hogy Lantenac főséges buzgalommal, önfeláldozással, egykedvű nyugalommal ment a veszedelembé? Hogy is lehetne tagadni, hogy a polgárháború poklának kellős közepén hitet tett az emberiségről? Az alsóbbrendű igazságok összeütközésében a felsőbb igazság mellé állott. Bebizonyította, hogy a királyságok fölött, a forradalmak és minden földi problémák

fölött ott az emberi lélek nagyszerű gyöngédsége, az erők készsége, hogy védelmükbe vegyék a gyöngét, a menekvés azok által, akiket a megmenekültek ítélték pusztulásra, az atyai gondoskodás kötelessége minden gyermekkel szemben. Bebizonyította ezeket a nagyszerű dolgokat, és a fejét kínálja kezességül. Itt egy generális, aki lemond a hadvezetésről, a harcról, a bosszúállásról; itt a király embere, aki mérleget vesz a kezébe, és ennek egyik serpenyőjébe beleteszi Franciaország királyát, az 1500 éves monarchiát, ősi törvényeivel, amelyeket újra érvénybe akar léptetni, a régi rendet, amelyet helyre akar állítani, és a másik serpenyőbe három sehonnai parasztkölyköt. És úgy találja, hogy a király, a trón, a jogar és az 1500 éves királyság kevesebbet nyom, mint három kis ártatlan. Az, aki erre képes, még ma is a régi vérszomjas tigris, vadállat? Nem, nem, nem! Ez az ember, aki isteni tetteivel világosságot gyújtott a polgárháború mélységeibe, nem szörnyeteg többé. Fáklyát vett a kezébe kard helyett. A pokoli Sátán égi Luciferré változott. Lantenac jóvátette minden barbárságát áldozatvállalásával. Testileg a vesztébe rohant, de erkölcsileg megmenekült: visszanyerte ártatlanságát: önmagának adott kegyelmet. Vagy nincs az embernek joga, hogy megbocsássa saját vétkeit? Attól fogva újra tiszteletre méltó agastyán.

Lantenac rendkívüli módon viselkedett. Most Gauvainen a sor.

Gauvainnek kötelessége, hogy viszonzozza ezt.

Most a jó és rossz szenvedélyek harca zűrzavart teremtett a világon. Lantenac úrrá lett a zűrzavaron, és kiemelte belőle az emberséget. Gauvain dolga az, hogy kiemelje a családot.

Mit tegyen?

Visszaéljen Isten bizalmával?

Nem. „Mentsük meg Lantenacot” - motyogta magában.

Akkor jó! Menj, dolgozz az angolok kezére! Szökj meg! Pártolj át az ellenséghez! Mentsd meg Lantenacot, és áruld el Franciaországot!

Megborzongott.

Hiába álmodozol: ez nem megoldás. Gauvain előtt a homályban feltűnt a Szfinx sötét mosolya.

Életének félelmes keresztútjához ért, ahol három nagy eszmény ütközött meg egymással, az emberiség, a haza és a család.

Egymás után szólaltak meg, és elmondták igazukat. Hogyan válasszon köztük? Valamennyi össze tudta egyeztetni a bölcsességet és az igazságot, s így szólt hozzá: „Tedd ezt!” Ezt kell tennie? „Igen.” „Nem!” Az ésszerűség ezt mondta, az érzés azt. A két tanács ellentmondott egymásnak. Az ésszerűség nem más, mint maga az ész. Az érzés gyakran a lelkiismeret. Az egyik az emberből, a másik fölülről jön.

Ezért az érzésben kevesebb a világosság, de több az erő.

S mégis, micsoda erő van a szigorú észben.

Gauvain tétozódott.

Kegyetlen határozatlanság.

Két szakadék tátongott Gauvain előtt: elveszíteni a márkit, vagy megmenteni. Egyikbe vagy másikba belé kellett vetnie magát.

Melyik szakadék a kötelesség?

### III *A vezér csuklyája*

Itt valóban a kötelességről volt szó.

A kötelesség Cimourdain elé sötéten, Gauvain elé rettentően meredt.

Az egyiknek egyszerű volt, a másiknak sokrétű, különféle, ágas-bogas.

A távoli toronyban éjfél kongott, utána hajnali egy órát.

Ezalatt Gauvain, akaratlanul, észrevétlenül a rés bejárójához került.

A tűzvész már csak kósza fényeket villantott meg, kialvóban volt.

A fennsík a torony túlsó oldalán néha kapott egy-egy sugarat a fényéből, és pillanatokra megvilágosodott, aztán újra elsötétült, amikor a füst elborította a tüzet. Ez a kósza fény, amely egy-egy pillanatra felszökkent, és amelyet a homály sokszor azonnal megfojtott, a tárgyakat néha egész fantasztikus alakúnak és méretűnek mutatta, s a tábor őrtállóinak arcát lárvaszerűre festette. Gauvain el-elnézte töprengésében a lángba oszló füstöt és a füstbe fúló lángot. A világosságnak ez a halvány föltünedezése és eltünedezése valamiképpen hasonlatos volt az elméjében fölülkerekedő vagy alámerülő igazsághoz.

Hirtelen két kavargó füstoszlop közt, a zsarátnokból kicsapó szikrák fényénél, a fennsík tetején, megpillantotta egy különös szekér piros körvonalát. Gauvain csak nézte a kocsit. Lovasok vették körül, akik a csendőrök jellegzetes kalpagját viselték. Úgy látta, ez az a szekér, amelyet Guéchamp messzelátója mutatott a látóhatáron néhány órával azelőtt, naplementekor. Néhány ember azzal foglalatzkodott a szekéren, hogy leemelje rakományát. A tárgy nagyon súlyosnak látszott, és időnként meg-megkondult, mintha vasból lenne. Nehéz lett volna megmondani ebben a félhomályban, hogy mi lehetett. Állványfélének látszott. Két ember leszállt a kocsiról és a földre tett egy ládát, amelyben, alakjáról ítélve, háromszögű lapos tárgy lehetett. A pislogó lángok kihunytak, mindenre mély homály borult. Gauvain meredt szemmel, elgondolkodva nézte ezt a sötét tárgyat.

Lámpákat gyújtottak a kocsi körül, az emberek jöttek-mentek, de ezek a mozgó alakok összefolytak. Egyébként Gauvain letről, a szakadék túlsó oldaláról, csak azt láthatta, ami a fennsík szélén történt.

Hangok szólaltak meg, de a szavaik nem hallatszottak idáig. Időnként egy-egy koppanás hangzott, mintha fára ütöttek volna. Azután egy fémtárgy megcsikordult, olyanformán, mintha kaszát fennének.

Kettőt ütött az óra.

Gauvain lassan, mintha két lépést azért tenne előre, hogy hármat tegyen hátra, a rés felé indult. Az őrt álló felismerte parancsnokát a köpeny és a csuklya zsinóros szegélyéről, és fegyverével tisztelgett. Gauvain belépett a földszinti terembe, amely most az őrség tanyája lett. A boltív csúcsára lámpát akasztottak. Csak annyira világította meg a termet, hogy valahogy át lehessen menni rajta, s rá ne taposson az ember a szalmában heverő, javarészt alvó katonákra.

Ott feküdtek, ahol néhány órával azelőtt verekedtek; a kartács vas- és ólommagjai, amelyeket nem söpörtek el rendesen az útból, egyik-másik katonának törték az oldalát. Valamennyien fáradtak voltak, még így is jólesett a pihenés. Ez a terem szörnyű viaskodás színhelye volt.

Innen indult a támadás. Itt üvöltöttek, ordítottak, itt csikorgatták a fogukat, itt vagdalkoztak, itt öldököltek, itt lelték halálukat. Sok bajtársuk hullott el ezeken a köveken, ahol most a többiek elnyújtóztak. Ez a szalma, amely álmukat puhábbá tette, itt-ott fölitta társaik vérére. Most mindennek vége volt. A vérzést elállították, a kardokat letörölték, a halottak szépen meghaltak, ők pedig békésen aludtak. Ilyen a háború. Holnap mindenki ugyanezt az álmot alussza.

Gauvain megjelenésére néhány heverő katona felkelt, a többi közt az a tiszt is, aki az őrség parancsnoka volt, Gauvain odamutatott a börtön ajtajára.

- Nyissátok ki! - mondta.

A reteszeket elhúzták, az ajtó kinyílt.

Gauvain belépett a tömlőcbe.

Az ajtó becsukódott mögötte.

## HETEDIK KÖNYV

### *Feudális világ és forradalom*

#### I *Az ős*

A sírboltszerű helyiség kőpadlójára lámpást állítottak a föld alatti tömlőc négyszögletes szellőzőnyílása mellé.

Ugyancsak a kőpadlón helyezték el a vizeskancsót, a komiszkenyeret, és odaszórtak egy köteg szalmát is. A kriptát a sziklába vájták a torony építői. Ha a fogolynak eszébe jutott volna, hogy fölgyújtsa a szalmát, hiábavaló dolgot művelt volna; a börtönt nem borította volna lángba, de ő maga megfulladt volna a szalma füstjében.

Abban a pillanatban, amikor az ajtó sarkai megcsikordultak, a márki, mint egy ketrecbe zárt vad, gépiesen föl és alá járkált a cellában.

Az aggastyán a nyíló, majd újra bezáródó ajtó zajára felkapta a fejét és megfordult. A földön álló lámpa megvilágította Gauvaint és a márkít.

Egymásra néztek, de úgy, hogy mindketten megtorpantak tőle.

A márki fölkacagott, és elkiáltotta magát:

- Jó napot, uram! Hosszú esztendők múltak el azóta, hogy utoljára szerencsém volt önhöz. Nagyon kedves, hogy eljött meglátogatni. Hálásan köszönöm. Leghőbb vágyam, hogy csevegjünk egy kicsit. Már-már unatkozni kezdtem. Barátai fölöslegesen pazarolják az idejüket. Mire való az a hosszú procedura? Személyazonosság, haditörvényszék. Én kevesebb teketóriával csinálnám a dolgot. Én itthon vagyok. Szíveskedjék beljebb kerülni. Nos, mit szól hozzá, mi történik itt? Eredeti, mi? Volt egyszer egy király és egy királyné. A király volt a király, a királyné volt Franciaország. A király fejét levágták, a királynét pedig összeházastották Robespierre-rel. Ebből a házasságból egy leány származott, akit Guillotine névre kereszteltek, és akivel, azt hiszem, holnap ismeretséget fogok kötni. Örvideni fogok. Mint ahogy önnek is örülök. Ennek köszönhetem a látogatást? Előléptették? Ön a hóhér? Ha ez csak egyszerű baráti látogatás, meg vagyok hatva tőle. Vicomte úr, ön talán már nem tudja, mi az, hogy úriember? Nos, itt áll egy úriember: én. Jól nézzen meg. Ugye különös? Az ilyenfajta ember még hisz Istenben, tiszteli a családot, a hagyományt, az ősoket, apja emlékét, a királynak fogadott eskü szentségét, a hozzá való hűséget, engedelmességet, a régi törvényeket, az erkölcsöt és az igazságot. Én önt örömezt agyonlövetném. Azért csak szíveskedjék helyet foglalni nálam. Igaz, hogy csak a kőpadlón tudom hellyel kínálni, mert ebben a szalonban nem gondoskodtak karosszékekről. No de aki mocsokban lakik, leülhet a földre. Ezt nem sértő szándékkal mondom, mert amit mi mocsoknak nevezünk, az önök szemében az a nemzet. Bizonyára nem várja tőlem, hogy most azt kiabáljam: szabadság, egyenlőség, testvériség! Ez itt a mi házunk egyik terme volt. Őseim ide záratták a parasztokat. Most a parasztok csukják ide az urakat. Ezt az ostobaságot forradalomnak nevezik. Úgy hallom, harminchat órán belül levágják a fejemet. Semmi kifogásom ellene. De annyi udvariasságot elvárnék, hogy ideadnák a dohányos szelencémet; odafönn van a tükrös szobában. Abban a szobában, melyben ön olyan sokat játszott gyerekkorában, és ahol én önt a térdemen lovagoltattam. Uram, tudtára adok önnek valamit. Önt Gauvainnek hívják és - furcsa dolog - nemes vér csörgedezik az ereiben, pontosan olyan vér - a patvarba! -, mint az enyém. Ugyanaz a vér teszi, hogy én



becsületes ember vagyok, ön pedig egy sehonnai? Lám, milyen különbségek vannak az emberek között! Ön erre azt mondhatná, hogy nem tehet róla. Én sem. Az ember lehet nem tudatos gonosztevő is. Az ilyesmi a levegőben van. Napjainkban nem lehet nagyon felelősségre vonni az embert azért, amit tesz. Itt a forradalom, elég széles a háta, meg lehet tenni bűnbaknak mindenért. Így önök közt minden nagy bűnöző a megtestesült ártatlanság. Micsoda fajankók! Ön a legnagyobb. Engedje meg, hogy bámuljam. Igen, csodálkozom önön, fiatalember, akit a sors kiváló tulajdonságokkal ruházott föl, akinek nevet, méltóságot adott, olyan nemes vért, amelyet csak nagy ügyek szolgálatában szabad kiontani, aki Tour-Gauvain bárója, Bretagne hercege, főherceg is lehetne jog szerint, és örökölhethné a főrendi széket, tehát mindent elért, amit egy földi halandó csak kívánhat magának, és aki, bár az, ami, kedvtelésből azzá lesz, aki ön most, noha ellenfelei gonosztevőnek, barátai fajankónak tekintik. Erről jut eszembe: kérem, adja át üdvözetemet Cimourdain abbénak.

A márki nyugodtan csevegett, izgalom nélkül, a társaságbeli urak sima modorában. Tekintete nyugodt és világos volt, kezét a mellényszabéba dugta. Egy pillanatig hallgatott, mély lélegzetet vett és folytatta:

- Nem titkolom, mindent megtettem, hogy megöljem önt. Három ízben magam irányítottam az ágyú csövét önre. Tudom, hogy ez nem valami udvarias eljárás, de pusztán önámítás volna azt hinni, hogy a háborúban az ellenfelek kedveskedni szoktak egymásnak. Mert hát, kedves öcsémuram, háborúban állunk. Lángokban az ország körülöttünk. De az is igaz, hogy megölték a királyt. Szép kis korszak.

Megint egy kis szünetet tartott, majd így beszélt tovább:

- Ha meggondoljuk, talán minden másképp alakul, ha Voltaire-t fölakasztjuk, és Rousseau-t gályára küldjük. A nagy szellemek! Micsoda istencsapás! Ugyan mit vethetnek a monarchia szemére? Igaz, hogy Pucelle abbét<sup>253</sup> a corbigny-i apátságba internáltuk, meghagyván a kocsi-ját és minden kényelmét, amit csak megkívánt. Igaz, hogy Titon urat,<sup>254</sup> aki - magunk közt szólva - nagy tekergő volt, mert előbb mindig a lányokhoz ment, mielőtt Páris diakónus csodatetteihez járult volna, a vincennes-i kastélyból átkísértettük a picardiai Ham várába, amely, elismerem, elég kellemetlen hely. Ennyi a kifogás. Emlékszem, annak idején magam is handabandáztam. Én is olyan ostoba voltam, mint ön.

A márki most a zsebében kutatott, mintha a dohányos szelencéjét keresné. Aztán folytatta:

- De olyan gonosz sohase voltam. Az ember azért beszélt, hogy jártassa a száját. No de aztán elkezdődött a röpiratok lázadása. Jöttek a filozófus urak, és írásokat meg könyveket égettünk, ahelyett, hogy a szerzőket égettük volna. Az udvar intrikái is beavatkoztak, meg ezek a hülyék is, Turgot, Quesnay,<sup>255</sup> Malesherbes,<sup>256</sup> a fiziokraták<sup>257</sup> és a többi széltoló: Ezzel aztán

---

<sup>253</sup> Pucelle abbé (1655-1745) - janzenista pap; nyíltan támadta a pápának a janzenisták ellen kiadott bulláját.

<sup>254</sup> Titon abbé - Pucelle abbé társa; janzenista.

<sup>255</sup> Robert-Jacques Turgot (1727-1781) - fiziokrata közgazdász, XVI. Lajos minisztere, François Quesnay (1694-1774) - királyi orvos, közgazdász, „a gondolkodó”. A fiziokrata iskola feje, az *Enciklopédia* munkatársa.

<sup>256</sup> Chrétien-Guillaume Malesherbes (1721-1794) - többször volt miniszter; a királyság alatt haladó politikát folytatott. XVI. Lajos védője. Kivégezték.

<sup>257</sup> A XVIII. század második felében kialakult francia polgári közgazdasági irányzat hívei. Gazdaság- és adópolitikájuk előnyös volt az ipar számára.

megindult a felfordulás. Mindent ezek a firkászok és rímfaragók csináltak! Az enciklopédisták! Diderot! D'Alembert! Átkozott betűragók! Olyan előkelő férfiú, mint Frigyes porosz király,<sup>258</sup> szintén ebbe a társaságba keveredett. Én ezeket a papírmolyokat mind a pokol fenekére küldtem volna. Mert mi értettünk az igazságosztáshoz. Még itt vannak a falon a szakítókerék nyomai. Velünk nem lehetett kukoricázni! Nem bizony, mi nem hallgattunk a tintanyalókra. Amíg Arouet-félék<sup>259</sup> vannak, addig Marat-fajták is vannak. Amíg kotnyeles éhenkórászok akadnak, akik firkálhatnak, olyan bitangok is lesznek, akik gyilkolnak. Tinta lesz, sötét tettek is lesznek. Amíg tollat fog az ember, a frivol ostobaságok gonosz ostobaságokat fognak szülni. Minden bűn a könyvekből származik! Annak a szónak, hogy Kiméra, két értelme van, az egyik azt mondja: álom, a másik: szörnyűség. Hogy csüggnék az emberek az üres locsogáson! Emberi jogok, népjogok! Csupa üres, esztelen, ostoba képzelgés! Amikor én azt mondom: Havoise, II. Conan húga a bretagne-i tartományt hozományul vitte Hoëlnek, Nantes és Cornouailles grófjának, aki trónját Alain Fergant-ra hagyta, Berta nagybátyjára, aki Fekete Alainhez ment feleségül, Roche-sur-Yon urához, akiktől aztán a Kis Conan származott, Thouars-i Guy, vagy Gauvain lovag dédapja, a mi őszünk, akkor világos dolgot állapítok meg, s ez jogalap. De a maguk semmirekellő, rebellis csodabogara mit neveznek jognak? A szentségtörést meg a királygyilkosságot. Nem gondolja, hogy ez visszataszító? Adta sok bitangja! Uram, ön helyett is föl vagyok háborodva. Mert hiszen ön is Bretagne nemes véréből származik, mindkettőnknek Thouars-i Gauvain volt az ősapánk, és őseink közé tartozik Monthazon hercege is, aki Franciaország pairje<sup>260</sup> volt, s akit a rendek nyakláncával tüntettek ki, aki Tours külvárosát ostromolta, és megsebesült az arques-i csatában, végül mint Franciaország fővadászmestere halt meg Touraine földjén, couzières-i házában nyolcvanhat éves korában. De beszélhetnék még önnek Laudunois hercegéről, aki Garnache nagyasszony fia volt, vagy Claude de Lorraine-ről, Chevreuse hercegéről, vagy Henri de Lenoncourt-ról és Françoise de Laval-Boisdauphinről. De mire való volna mindez? Uraságod ostobának méltóztatik lenni, s ragaszkodik ahhoz, hogy egyenrangú legyen a lovászelegénnyel. Nos, tudja meg, én már akkor is öreg ember voltam, amikor ön még taknyos kölyök volt. Akkor jó néhányszor megtöröltem az orrát, mint látja, most is megtörölöm. Minél nagyobbra nőtt, annál kisebbre zsugorodott. Mióta nem találkoztunk, ki-ki a maga útján járt. Én a becsület útján, ön az ellenkező irányban. Ah, nem tudom, mi lesz ennek a vége, de az ön barátai alávaló gazemberek. Igen, elismerem, a haladás szép dolog. Például a hadseregben eltörölték a vizes-iccét, azt a büntetést, hogy a részeg katonát három napig vízzel itatják. Mindezek fölött ott a Konvent Gobel<sup>261</sup> püspökkel, Chaumette<sup>262</sup> és Hébert úrral. Aztán kiirtják a világból az egész múltat, a Bastilletól kezdve az udvari Almanachig. A szenteket zöldséggel helyettesítik. Ám legyen, polgártárs urak, csak uraskodjanak, basáskodjanak, élvezzék a hatalmat! Mindez nem változtat azon, hogy a vallás marad, hogy a királyság történelmünknek tizenöt évszázadát tölti be, és hogy a régi francia nemesség még egy fejjel rövidebbre vágva is nagyobb, mint önök. Ami pedig a királyi család történelmi jogait vitató kifogásaikat illeti, azokra fittyet hányunk. Igaz, hogy Chilpéric tulajdonképp csak egyszerű

---

<sup>258</sup> II. Frigyes porosz király (1740-1786).

<sup>259</sup> Voltaire családi neve.

<sup>260</sup> Francia főnemes.

<sup>261</sup> Jean-Baptiste Gobel (1727-1794)-aforradalommal rokonszenvező püspök; az Ész kultuszát hirdette; titokban a pápával tárgyalt, Hébert-rel együtt végezték ki.

<sup>262</sup> Pierre-Gaspard Chaumette (1763-1794) - újságíró, a plebejus tömegek egyik vezetője, Hébert köréhez tartozott, vele együtt végezték ki.

szerzetes volt, Danielnek hívták, Rainfroy<sup>263</sup> találta ki a Chilpéric-legendát pusztán azért, hogy Martel Károlyt<sup>264</sup> bosszantsa vele. Ezt magunk is tudjuk. Nem ez a fontos. A fő kérdés: maradjon meg a nagy királyság; maradjon meg az ősi Franciaország. Maradjon meg ez a pompás állami szervezet, amelyben mindenki elismerte a király szentséges személyét, aki korlátlan hatalommal uralkodik, azután a hercegeket, azután a királyi tisztkart, a szárazföldi és tengeri haderő, valamint a tűzéség parancsnokait, majd a pénzügyek és gazdasági ügyek irányítóit. Ezután következik a sorban a felső és alsó bíróság, az adójövedelmi hatóság, végül a királyság három rendje. Micsoda nemes, gyönyörű szerkezetű államalkotás volt ez! Önök szétrombolták. Szétverték a tartományok rendjét is. Van önöknek, szánalmas tökfilkóknak, fogalmuk arról, micsoda jelentőségük volt nálunk a provinciáknak? Mert lássa, Franciaország szelleme egyesítette magában egész Európa szellemiségét, és minden tartomány Európa egy-egy országának erényeit testesítette meg. A németek nyíltságát megtaláltuk Picardiában; a svéd nagylelkűséget Champagne-ban; Hollandia szorgalmát Bourgogne képviselte; a lengyelek mozgékonyosságát Languedoc; a spanyolok komorságát Gascogne; az olaszok bölcsességét Provence; a görögök elmésségét Normandia; a svájciak hűségét Dauphiné. Maguknak mindezekről fogalmuk se volt, hát csak szétzúzták, darabokra törték, lerombolták a vadállatok közömbös nyugalmaival. Önöknek már nem kell a nemesség! Rendben van, nem lesz nemességük. Majd megbánják. Nem lesznek többé lovagjaik, hőseik. Jó éjszakát, ősi nagyság. Mutassanak nekem egy embert, aki d'Assas<sup>265</sup> nevére méltó lenne! Hiszen maguk mind gyávák, és féltik a bőrüket. Önök sose fogják Fontenoy<sup>266</sup> lovagjainak mását látni, akik tisztelegtek, mielőtt tüzet vezényeltek. Önök nem küldik katonáikat selyemharisnyában Lérída falai alá. Sose látnak többé olyan nagyszerű katonai parádékat, mint azok voltak, ahol úgy röpködtek a tollforgók, mint az üstökösök. Az önök népe meghalt, el kell szenvednie a megszállás gyalázatát. Ha II. Alarik<sup>267</sup> visszatérne, már nem találná szemközt magával Clovist; ha Abd-er-Rahmán<sup>268</sup> újra megjelenne Franciaország földjén, nem akadna még egy Martel Károly, aki visszaverje. A szászok is hasztalan keresnék Pipint, de nem lesz több olyan dicsőségük sem, mint Agnadello,<sup>269</sup> Rocroi,<sup>270</sup> Lens,<sup>271</sup> Staffarda,<sup>272</sup> Neerwinden, Steenkerk,<sup>273</sup> Marsaglia,<sup>274</sup> Rocourt,<sup>275</sup> Laufeld,<sup>276</sup> Mahon.<sup>277</sup> Nem lesz még egy olyan csatájuk,

---

<sup>263</sup> Rainfroy (VIII. sz.) - önálló birodalom megalakítására törő frank főúr.

<sup>264</sup> Martel Károly (689-741) - frank herceg, a Karoling-dinasztia első neves képviselője.

<sup>265</sup> Louis d'Assas (1733-1760) - királyi kapitány, halála köré hősi legendát szöttek.

<sup>266</sup> E belgiumi városkánál győzték le az osztrák örökösödési háborúban a francia seregek az angol-holland-osztrák csapatokat. A harc során a francia gárda tisztjei udvariaskodtak, és az angoloknak engedték át a tűz megnyitását.

<sup>267</sup> II. Alarik (484-507) - a frank területek ellen támadó nyugati gót király, Clovis győzte le és ölte meg a vouilléi csatában.

<sup>268</sup> Spanyolországi mór emír, csapataival behatolt a Loire vidékéig. Martel Károly győzte le.

<sup>269</sup> Itáliai város; 1509-ben XII. Lajos francia király itt győzte le a velenceieket.

<sup>270</sup> Kelet-franciaországi község; Enghien hercege itt győzött 1643-ban a spanyolok ellen.

<sup>271</sup> Észak-franciaországi község; Condé herceg itt győzte le 1648-ban Lipót osztrák főherceg seregét.

<sup>272</sup> Piemontei község; 1690-ben itt győzték le a franciák a szavojai csapatokat.

<sup>273</sup> Belgiumi városka; 1692-ben a franciák itt győzték le Orániai Vilmos csapatait.

<sup>274</sup> Piemontei község; 1693-ban a franciák itt arattak győzelmet a szavojaiak felett.

<sup>275</sup> Belgiumi község; 1745-ben a franciák itt arattak győzelmet a német csapatok felett.

mint I. Ferencé volt Melegnano<sup>278</sup> mellett, vagy mint Fülöp Ágost királyé Bouvines<sup>279</sup> mellett, ahol egyik kezével Renaud urat, Boulogne grófját, másikkal Ferrand flandriai grófot ejtette foglyul. Lesz Azincourt-juk,<sup>280</sup> de nem lesz ott Bacqueville, a nagy zászlósúr, aki a király lobogójába csavartatta és abban ölette meg magát. No, csak rajta, gyerünk, legyenek önök az új emberek, a törpék!

A márki elcsöndesült egy percre, de aztán újra nekikezdett.

- De hagyják meg a nagyságunkat. Öljék meg a királyokat, irtsák ki a nemeseket, a papokat, mészároljanak, tiporjanak le mindent, tapossák csizmájuk sarka alá a régi igazságokat, döntsék le a trónust, az oltárt, magát az Istent is és táncoljanak fölöttük. Ez az önök dolga! Önök árulók és gyávák, képtelenek áldozatkészségre, odaadásra. Befejeztem. Most pedig nyakastasson le, vicomte úr. Alázatos tiszteletem...

Majd hozzátette:

- Csúnyán fejére olvastam önnek! De már mindegy. Halott ember vagyok.

- Ön szabad - felelte Gauvain.

Gauvain odalépett a márkihoz, levetette tisztí köpenyét, ráborította a vállára, és a csuklyát a szemére húzta. Egyforma termetű volt mind a kettő.

- Nono! - mondta a márki. - Mit csinálsz?

Gauvain kikiáltott.

- Hadnagy úr, nyissa ki az ajtót.

Az ajtó kinyílt. Gauvain kiszólt:

- Jól zárja be utánam!

És kitolta maga előtt a meglepett márkit.

A földszinti termet, amelyet most őrszobának használtak, csak egy olajmécses világította meg, amely több sötétséget, mint fényt árasztott, és alig tette láthatóvá a tárgyakat. Azok a katonák, akik nem aludtak, a félhomályban csak annyit láttak, hogy egy magas termetű tiszt ment át köztük, aki a parancsnok köpönyegét és szegélyes csuklyáját viselte. Tisztelegtek neki, és a tiszt továbbment.

A márki lassan átlépdelt az őrszobán, keresztülment a résen, amelynek kiálló szikladarabjaiba nemegyszer beütötte a fejét, és elhagyta a tornyot.

Az őr abban a hiszemben, hogy Gauvain megy el előtte, tisztelgett a fegyverével.

Amikor már künn volt, s lába alatt a rét fűvét érezte, kétszáz lépésnyire az erdőtől - előtte az éjszaka, a végtelenség, a szabadság, az élet -, megállott egy pillanatra, mint aki maga sem tudja, mi történt vele, nem tud magához térni meglepetéséből; csak kisurrant egy nyitott ajtón,

---

<sup>276</sup> Belgiumi kisváros; 1747-ben a franciák itt győzték le az angolokat.

<sup>277</sup> Menorca-sziget fővárosa; 1756-ban a franciák itt verték meg az angol hajóhadat.

<sup>278</sup> Észak-itáliai városka; a franciák 1515-ben itt győzték le a svájciakat.

<sup>279</sup> Lille környéki község; Fülöp Ágost francia király 1214-ben itt győzött a német-angol-flandriai seregek ellen.

<sup>280</sup> Észak-franciaországi község; 1415-ben az angolok itt győzték le a franciákat.

s most töpreng, hogy jól vagy rosszul cselekedett, habozik, hogy továbbmenjen-e, és utoljára veszi fontolóra a dolgot. Néhány percnyi tünődés után felemelte jobb kezét, pattintott az ujjával, és ezt mondta:

- Nahát!

És elment.

A tömlöc ajtaja bezárult. Gauvain benn maradt.

## II

### *A haditörvényszék*

Az akkori haditörvényszékek szinte korlátlan hatalommal rendelkeztek. Dumas,<sup>281</sup> a Törvényhozó Gyűlés tagja, kidolgozott egy katonai törvénykönyvfélét - ezt Talot az ötszázak Tanácsa<sup>282</sup> számára átírta -, de a katonai törvényszékek végleges szabályzata csak a császárság alatt készült el. Ugyancsak a császárság alatt rendelték el, hogy a katonai törvényszékeken a szavazást a legalacsonyabb rangú bírónak kell kezdenie. A forradalom idején ez a törvény még nem létezett.

1793-ban a haditörvényszék elnöke jóformán maga volt a bíróság. Ő válogatta ki a törvényszék tagjait, megállapította köztük a rangsort, ő szabta meg a szavazás rendjét. Bíró volt, és a törvénykezés főintézője egy személyben.

Cimourdain úgy rendelkezett, hogy a haditörvényszék ugyanabban a földszinti toronyszobában üljön össze, amelyben a torlasz volt, és ahol az őrség tanyázott. Úgy akarta, hogy minden a lehető legegyszerűbben és leggyorsabban menjen végbe, ezért megrövidítette az utat a börtöntől a bírósáig és a bíróságtól a vérpadig.

Délben, utasításai szerint, már meg is alakult a törvényszék; felszerelése egy fenyőfa asztal, három szalmaszék, két égő gyertya és a bírák asztala előtt egy zsámoly volt.

A székeket a bírácoknak, a zsámolyt a vádlottnak készítették be. Az asztal két végén egy-egy zsámoly állott: egyik a vádbiztosnak, egy szállásmesternek, a másik pedig a jegyzőnek, egy tizedesnek.

Az asztalon ott feküdt egy rúd spanyolviasz, a Köztársaság rézből faragott pecsétje, két tintatartó, több ív fehér papiros, ezenkívül két nyomtatott plakát is, amelyek szélesen kiterítve hirdették Lantenac törvényen kívül helyezését, illetve a Konvent dekrétumát.

A középső szék háromszínű zászlócsoporthoz támaszkodott. Ebben az időben, a nyers egyszerűség korában, egyhamar kiaggatták a díszítést, és egy őrszobát egykettőre átalakítottak bírósági ülésteremmé.

A középső szék, amely nyilván az elnök helye volt, a tömlöc ajtajával szemben állott.

A közönség katonákból állt.

A vádlottak padját két zsandár fogta közre.

---

<sup>281</sup> René-François Dumas (1757-1794) - a forradalmi törvényszék elnöke; Robespierre-rel együtt végezték ki.

<sup>282</sup> A Direktórium idején a törvényhozó testület.

Cimourdain ült a középső székre, jobbán Guéchamp kapitány mint első szavazóbíró, balján Radoub őrmester, a második szavazóbíró foglalt helyet.

Az elnök a fején tartotta háromszínű tollal díszített kalapját, kardját se oldotta le, és övébe is be volt dugva két pisztolya. A kardvágás élénkpiros helye kiemelte arcának zord kifejezését.

Radoub végre bekötöztette magát. Egy zsebkendő volt a fején, de lassan a zsebkendőn is átszivárgott egy vérfolt.

Déli tizenkettőkor még nem kezdték meg a tárgyalást. Cimourdain előtt futár állott, akinek lova kinn a torony előtt kapált. Cimourdain írt valamit. Ezt írta:

„A Közjóléti Bizottság tagjainak.

Polgártársak, Lantenacot elfogtuk. Holnap kivégezzük.”

Odaírta a dátumot, az aláírását, lezárta és lepecsételte a levelet, aztán odaadta a futárnak, aki nyomban távozott.

Amikor ez megtörtént, Cimourdain hangos szóval elrendelte:

- Nyissák ki a tömlőc ajtaját.

A két zsandár eltolta a reteszeket, kinyitották az ajtót, és beléptek a tömlőcbe.

Cimourdain felemelte a fejét, két karját mellén összefonta, és a tömlőc ajtaja felé nézve, odakiáltott:

- Vezessék elő a foglyot!

Két zsandár közt az ajtó boltíve alatt megjelent egy ember.

Gauvain volt.

Cimourdain megborzongott.

- Gauvain! - kiáltott fel.

És hozzátette:

- Én a foglyot hívattam.

- Én vagyok az - mondta Gauvain.

- Te?

- Én.

- Hát Lantenac?

- Ő szabad.

- Szabad?

- Igen.

- Megszökött?

- Megszökött.

Cimourdain remegő hangon dadogta:

- Érthető, hiszen ez a kastély az övé, ismeri minden kijáróját. A föld alatti tömlőcnek is lehetett valamerre kijárata, magam is gondolhattam volna erre. Könnyen módját ejthette, hogy elinaljon, nem is volt szüksége ebben senki segítségére...

- Valaki segített neki - mondta Gauvain.

- A szökésben?

- A szökésben.

- Ki segített?

- Én!

- Te?

- Én!

- Te álmodol!

- Bementem hozzá a tömlőcbe, és amikor egyedül maradtam a fogollyal, levettem a köpenyemet, vállára borítottam, a csuklyát lehúztam az arcára, így eltávozhatott helyettem a toronyból, és én itt maradtam a helyén. Most itt vagyok.

- Nem tetted meg!

- Megtettem.

- Ez lehetetlen.

- Ez valóság.

- Hozzátok ide Lantenacot.

- Nincs itt. A katonák a parancsnok köpenyében kiengedték a toronyból. Még éjszaka volt.

- Elvesztetted az eszedet.

- Csak annyit mondok, ami a valóság.

Csend támadt. Cimourdain dadogott:

- Akkor megérdemled...

- A halált - mondta Gauvain.

Cimourdain sápadt volt, mint egy levágott fő. Megmerevedett, mintha mennykő vágott volna belé. Szinte a lélegzete is elakadt. Homlokán egy nagy verejtékcsepp gyöngyözött.

De hangja megkeményedett:

- Zsandárok, ültessétek a helyére a vádlottat!

Gauvain leült a zsámolyra.

Cimourdain folytatta:

- Zsandárok, húzzátok ki a kardotokat.

A szabály így írta elő, ha a vádlottra halálos ítélet vár.

A zsandárok kardot rántottak.

Cimourdain visszanyerte szokott hangját.

- Vádlott, álljon fel!

Már nem tegezte Gauvain.

### III *A szavazás*

Gauvain felállott.

- Neve? - kérdezte Cimourdain.

Gauvain válaszolt:

- Gauvain.

Cimourdain folytatta a kihallgatást.

- Kicsoda ön?

- A Côtes-du-Nord-i expedíciós hadtest főparancsnoka vagyok.

- Rokona ön vagy ismerőse a megszökött fogolynak?

- Unokaöccse vagyok.

- Ismeri a Konvent rendeletét?

- Itt van előttem, a bíróság asztalán.

- Mit szól ehhez a rendelethez?

- Magam írtam alá, magam adtam utasítást a végrehajtására, magam függesztettem ki ezt a hirdetményt, melyen ott a nevem.

- Válasszon védőt magának.

- Magam gondoskodom a védelmemről.

- Öné a szó!

Cimourdain szenvtelensége visszatért. De ez a szenvtelenség inkább egy sziklatömb dermedtségéhez, mint egy ember nyugalmához hasonlított.

Gauvain egy pillanatig hallgatott, mintha elgondolkodott volna.

Cimourdain sürgette:

- Mit tud fölhozni a védelmére?

Gauvain lassan felemelte a fejét, de senkire sem nézett; úgy válaszolt:

- Ennyit mondhatok: valami eltakart előlem minden egyebet. Egy jótett, amelyet közlőrl láttam, száz gonosztettet elborított. Egyfelől egy aggastyán, másfelől három kisgyermek, és ezek elfelejtették velem, mit parancsol a kötelesség. Elfelejtettem a felperzselt falvakat, az elpusztított vetést, a lemészárolt foglyokat, a kivégzett sebesülteket, az agyonlövetett asszonyokat, Franciaországot, amelyet ki akarnak szolgáztatni Angliának. Szabadon bocsátottam a haza gyilkosát. Bűnös vagyok. Úgy tetszik, mintha vádolnám magamat, pedig védekezem. Ha a bűnös beismeri vétjét, megmenti azt, ami egyedül érdemes arra, hogy megmentésék. A becsületet.

- Ez minden - szólt Cimourdain -, amit védelmére tud mondani?

- Hozzáteszem, hogy nekem, mint parancsnoknak, példát kellett mutatnom; most önök, a bírák is mutassanak példát.

- Miféle példát vár tőlünk?

- A halálos ítéletet.



- Igazságosnak találja?

- És szükségesnek.

- Üljön le.

A vádbiztos, a szállásmester felállt, és felolvasta a letartóztatási felhívást, mely törvényen kívül helyezi Lantenac márkít, majd utána a Konvent rendeletét, amely halálos ítéletet mond ki mindazokra, akik egy fogoly ellenforradalmár szökését elősegítik. Végül elolvasta azt a néhány sort a rendeletet közlő hirdetmény alján, amely „halálbüntetés terhe alatt” megtiltja mindenkinek, hogy a fent nevezett rebellisnek „akármiféle segítséget” nyújtson. Aláírás: Gauvain, az expedíciós hadoszlop főparancsnoka.

A felolvasás megtörtént, s a vádbiztos leült.

Cimourdain újra összefonta a karját, és így szólt:

- Vádlott, jól figyeljen! A hallgatóságot pedig felszólítom, lácson, halljon és hallgasson. Valamennyien hallottuk a törvény szavát. Ezek után szavazásra bocsátom az ítéletet! Egyszerű szótöbbséggel fogunk határozni. Minden bíró hangos szóval, a vádlott előtt mondja el véleményét, mert a mi igazságtevésünknek nincsen titkolnivalója.

Cimourdain folytatta:

- A szót átadom az első szavazóbírónak. Guéchamp kapitány, nyilatkozzék!

Guéchamp kapitány mintha nem látta volna sem Cimourdaint, sem Gauvaint. Lezárt szemhéja eltakarta a szemét, mely mozdulatlanul meredt a hirdetményre, úgy bámult rá, mint egy szakadékra. Ennyit mondott:

- A törvény szavai világosak. A bíró több is, kevesebb is, mint egy ember. Azért kevesebb, mert szíve nincs. Azért több, mert pallos van a kezében. Rómában a 414. esztendőben Manlius kivégeztette a fiát, mert az győzni mert az ő parancsa nélkül. A fegyelem sérelme büntetést követelt. Ebben az esetben törvényt sértettek meg, és a törvény még magasabb, mint a fegyelem. Valaki az irgalom szavára hallgatva a hazát döntötte veszélybe. Az irgalom néha fölé a bűnnel. Gauvain parancsnok megszöktette a lázadó Lantenacot. Gauvain bűnös, én a halálos ítéletre szavazok.

- Jegyző, írja fel - mondta Cimourdain.

A jegyző írta: „Guéchamp kapitány: halál.”

Gauvain megszólalt:

- Guéchamp - mondta -, helyesen szavazott, köszönöm.

Cimourdain folytatta:

- A szó a második szavazóbíróé. Radoub őrmester, beszéljen.

Radoub felállt, Gauvain felé fordult, és tisztelgett a vádlottnak.

Aztán fölkiáltott:

- Hát ha ez így van, akkor nyakazzanak le engem, mert én itt becsületszavamat adom, az úristenit neki, hogy szívesen vállalnám, amit az öreg cselekedett, és amit utána a parancsnokom tett. Amikor azt láttam, hogy ez a nyolcvanéves ember hogyan veti magát a lángok közé, hogy kimentse onnan azt a három porontyot, ezt mondtam magamban: „Derék ember vagy, öreg!” És amikor azt hallom, hogy az én parancsnokom mentette meg az öreget ettől az ostoba nyaktilótól, ezer ördög és pokol, azt mondom: „Parancsnok úr, önnek

tábornoknak kéne lennie, ön legény a talpán, és én odaadnám önnek a Szent Lajos keresztjét, ha még volnának keresztiek, ha még volnának szentek, és ha még volnának Lajosok.” Ugyan, ugyan, mit számárkodunk itt? Ezért vívtuk meg a jemmapes-i csatát, ezért győztünk Valmy, Fleurus<sup>283</sup> meg Wattignies<sup>284</sup> mellett? Akkor csak mondják meg! Micsoda? Íme Gauvain, aki négy hónapja kergeti ezeket a királpárti szamarakat, aki Dolnál igazán ügyesen hadakozott, és most ahelyett, hogy örülnének neki, meg akarnak szabadulni tőle, ahelyett, hogy generálist csinálnának belőle, levágatják a fejét. Én csak annyit mondok, akkor jobb, ha fejest ugrunk az Új Hídról; és ön, Gauvain polgártárs, parancsnok úr, ha nem a tábornokom, hanem a tizedesem volna, kimondanám, hogy az imént jókora marhaságot beszélt. Az öreg jól tette, hogy megmentette a gyerekeket, ön jól tette, hogy megmentette az öreget, és ha a jótettekért lenyakazzák az embert, akkor egye meg a fene az egészet, én már nem tudok kiokosodni a dologban. Akkor ne töltsük az időt! Ugye, ez nem igaz? Azt se tudom, ébren vagyok-e vagy álmodom. Nem értem. Akkor hát az kellett volna, hogy az öreg hagyja elégni a kis kölyköket, és hogy parancsnokom levágassa az öreg fejét. Tessék, itt vagyok, nyakazzanak le engem. Ezt inkább vállalom. Csak annyit tudok, ha ezek a gyerekek elpusztulnak, akkor ez a vörössipkás zászlóalj szégyene lett volna. Talán ezt akarják? Akkor hát fáljuk fel egymást. Én is értek annyit a politikához, mint azok, akik itt ülnek. A Piques körzet klubjának tagja voltam. A kutyateremtésit! Végül mind belegárgyulunk. Már én csak így látom a kérdést. Nem szeretem az olyasmit, amiről senki se tudja, miért és hogyan csináljuk. Mi a fenének ötletjük meg magunkat? Azért, hogy a parancsnokunkat lenyakazzák? Ebből nem kérek, babám! A parancsnokomat akarom! Nekem a parancsnok úr kell! Ma még jobban szeretem, mint tegnap. Lenyakaztatni! No, ez aztán mulatságos volna. Ebből nem kérünk. Én hallottam, mit beszélnek. Mondjanak, amit akarnak. De ez lehetetlen.

Radoub leült. A sebe fölszakadt; a kötés alól vékony vércsík csorgott végig a füle helyén a nyakába.

Cimourdain Radoubhoz fordult:

- Ön arra szavazott, hogy a vádlottat mentsük fel?
- Arra szavazok, hogy léptessék elő generálisnak!
- Azt kérdem, hogy a vádlott felmentésére szavazott-e?
- Arra szavazok, hogy állítsák a Köztársaság élére.
- Radoub őrmester, arra szavaz-e, hogy Gauvain parancsnokot fölmentsük?
- Arra szavazok, hogy nyakazzanak le engem helyette.
- Fölmentés - mondta Cimourdain. - Jegyző, írja fel.

A jegyző írta: „Radoub őrmester: fölmentés.”

Ekkor a jegyző megszólalt:

- Egy szavazat a halálos ítélet mellett, egy szavazat a felmentés mellett. Az elnök dönt.

Most Cimourdainre került a sor, hogy szavazzon.

Felállt, levette kalapját, és maga elé tette az asztalra.

---

<sup>283</sup> Belga kisváros; a forradalom csapatai itt győzték le az osztrák-holland seregeket.

<sup>284</sup> Észak-franciaországi község; a forradalom hadserege 1793. október 16-án itt győzte le az osztrákokat.

Már nem volt se sápadt, se fakó. Az arca olyan színű volt, mint a föld.

Olyan halálos csend vette körül, hogy ennél mélyebb csend még a sír mélyén sincs.

Cimourdain lassan, komor, határozott hangon beszélt:

- Gauvain vádlott! Az ön ügyét megtárgyaltuk. A Köztársaság nevében a haditörvényszék két szavazattal egy ellenében...

Elakadt a szava, egy pillanatra megállott. A halál előtt tétozott? Az élet előtt tétozott? Minden szív összeszorult. Cimourdain folytatta:

- ...halálra ítéli.

Arca elárulta e gyászos győzelem kínját. Biztosan Jákob mosolygott ily borzasztóan, amikor a sötétben lerángatta az angyalt, és megáldatta vele magát. Ám ez csak egy tűnő villanás volt. Cimourdain újra kemény lett, mint a márvány, leült a helyére, felvette a kalapját, és még hozzátette:

- Gauvain, önt holnap hajnalban kivégzik.

Gauvain felállt, tisztelgett, és így szólt:

- Köszönöm a bíróság ítéletét.

- Vezessék el az elítéltet - mondta Cimourdain.

Cimourdain intésére a föld alatti tömlöc ajtaját kinyitották, Gauvain belépett, és az ajtót rázárták. A két zsandár kivont karddal odaállt az ajtó elé.

Radoubot kivitték a teremből, mert elvesztette eszméletét.

#### IV

#### *Élet és halál ura*

A tábor, főleg a forradalmi időkben, olyan, mint egy darázsészek. Az a polgári fullánk, mely minden katona lelke mélyén él, rögtön kibújik, és megszúrja azt, aki fölötte áll, mihelyt felülkerekedtek az ellenségen. A derék katonák, akik La Tourgue várát bevették, zúgolódni kezdtek. Előbb Gauvain parancsnokot szidták, mert megszöktette Lantenac márkít. Amikor meglátták, hogy Gauvain lép ki a tömlőcből, amelyben Lantenacot tartották fogva, úgy érezték, mintha villám sújtotta volna őket, és egy pillanat alatt az egész sereg megtudta. Súgtak-búgtak a kis csapatban. Előbb ezt: „Most Gauvaint elítélik. De ez csak porhintés. Így bízzon az ember a csuhásokban meg az arisztokratákban. Láttuk, hogy a vicomte megmenti a márkít, majd látni fogjuk, hogy egy pap fölment egy nemest.” Amikor megtudták, hogy Gauvaint halálra ítélte a törvényszék, ezt suttozták: „Ez már több a soknál! Vezérünk, derék vezérünk, ifjú parancsnokunk, egy hős! Igaz, hogy báró, de annál szebb tőle, hogy mégis köztársasági. Hogyhogy? Pontorson, Villedieu és Pont-au-Beau felszabadítója, a doli és La Tourgue-i győző! Neki köszönhetjük, hogy győzhetetlenek vagyunk. Vendée-ban ő a Köztársaság kardja. Öt hónapja harcol a huhogók ellen. Ő teszi jóvá Léchelle és a többi ügyetlen generális hibáit. Most jön ez a Cimourdain, és halálra ítéli... Miért? Mert megmentett egy aggastyánt, aki megmentett három gyermeket. Egy pap akar megölni egy katonát!”

Így zúgolódott a győzelmes és elégedetlen tábor. Cimourdaint haragos tekintetek kísérték. Négyezer ember egy ellen, ez látszólag nagy erő. Dehogysis! Négyezer ember: tömeg. Cimourdain pedig akarat. Tudták, hogy Cimourdain könnyen megharagszik, és ez elég volt ahhoz, hogy tartsanak tőle. Ezekben a zord időkben elég volt, ha valaki mögött a Közjóléti Bizottság árnyéka komorlott, az az ember máris félelmetes volt, a szitkozódás máris suttogássá, a suttogás máris némasággá halkult. Ám akárhogy zúgolódtak, Gauvain sorsa és mindannyiuké Cimourdain kezében volt. Tudták, hogy Cimourdaintól hiába kérnek bármit, csak a lelkiismeretének engedelmeskedik, és annak a természetfölötti hangnak, melyet csak ő maga hall. Kezében volt a döntés. Amit hadbíróként határozott, csak főbiztosként változtathatta meg. Csak ő adhatott kegyelmet. Akár rögtön szabadon bocsáthatta Gauvaint. Élet és halál ura volt, ő parancsolt a nyaktílónak. Ebben a tragikus pillanatban ő volt a legfőbb ember. Mit tehettek? Vártak. Leszállt az éjszaka.

## V *A tömlőc*

A bíróság terme újra őrszobává alakult. Az őrséget megkettőzték. A bezárt tömlőc ajtója elé most két őrt állítottak.

Éjfél felé egy ember jelent meg az őrszobán, lámpással átvonult a katonák között, megnevezte magát, és kinyitotta a tömlőc ajtaját.

Cimourdain volt.

Belépett a börtönbe, és az ajtó félig nyitva maradt mögötte.

A tömlőcben homály és csend borongott. Cimourdain néhány lépést tett bizonytalanul a sötétben, aztán letette lámpását a földre, és megállt. A homály mélyéből egy alvó ember egyenletes lélegzése volt hallható. Cimourdain révedten hallgatta.

Gauvain a börtön mélyén a szalmában feküdt. Az ő lélegzése hallatszott. Mélyen aludt.

Cimourdain óvatosan indult feléje, mellé állt és hosszan nézte Gauvaint. Anya sem nézhette volna gyöngédebb tekintettel az alvó csecsemőjét. Ez a tekintet talán többet is elárult, mint amennyit Cimourdain mutatni kívánt volna. Cimourdain most úgy tett, mint a gyerekek: két öklét a szemére nyomta, és egy pillanatig mozdulatlanul állt. Azután letérdelt, puhán fölemelte Gauvain kezét, és megcsókolta.

Gauvain megmozdult. Kinyitotta a szemét, és az ébredő riadt meglepődéssel nézett a jövevényre. A lámpás egy kissé megvilágította a pincét. Megismerte Cimourdaint.

- Hogyan - mondta-, ön az, mesterem?

És hozzátette:

- Azt álmodtam, hogy a halál csókolja kezemet.

Cimourdain megremegett, úgy, ahogy a rajzó gondolatok hirtelen áradásától szoktunk megremegni. Ez az áradat néha olyan viharos, hogy kis híján belevész a lélek. Cimourdain nem is tudott egyebet mondani, szíve mélyéből csak ez a szó tört elő:

- Gauvain!

Egymásra néztek. Cimourdain olyan égő szemmel, amelynek lángocskái kiszárítják a könnyet, Gauvain a legnyájasabb mosollyal. Gauvain a könyökére támaszkodott, és ezt mondta:

- Ez a sebhely, amit az arcán visel, abból a kardvágásból maradt, amit értem kapott. Tegnap is mellettem és miattam vett részt ebben a csatában. Mi lett volna belőlem, ha a gondviselés nem adta volna mellém? Valahol a sötétségben tévelyegnék. Önnek köszönhetem, hogy tiszta fogalmainak vannak a kötelességről. Összekötözött kézzel-lábbal jöttem a világra. Az előítéletek béklyói voltak rajtam, és ön leszedte rólam őket. Az ön jóvoltából a múmia, aki voltam, emberré lett. Korcs lett volna belőlem, ha ön lelket nem lehel belém. Ön nélkül nagyon kicsire nőttem volna. Önnek köszönhetem a létemet, csak úr voltam, de ön polgárt nevelt belőlem. Csak polgár voltam, de ön szellemmel ruházott föl. Mint embert, alkalmassá tett a földi életre, mint lelket, a mennyei életre. Kezembe adta, hogy elindulhassak az emberi valóság útján, az igazság kulcsát, és hogy azon túl is mehessek, a világosság kulcsát. Mesterem, köszönöm. Ön volt az én teremtményem.

Cimourdain leült Gauvain mellé a szalmába, és azt mondta:

- Eljöttem, hogy megosszam vacsorádat.

Gauvain kétfelé törte a fekete kenyeret, egyik felét odanyújtotta. Cimourdain letört belőle egy darabkát. Azután Gauvain odanyújtotta neki a vizeskorsót.

- Igyál előbb te - mondta Cimourdain.

Gauvain ivott, és odaadta a korsót Cimourdainnek, aki utána a szájához emelte. Gauvain egy kortyot ivott, Cimourdain hosszan nyelte a vizet.

Ezen a vacsorán Gauvain evett, és Cimourdain ivott. Annak a jele volt ez, hogy az egyik higgadt, a másikat pedig láz emészt.

Valami rettentő nyugalom uralkodott a tömlőben. A két ember beszélgetett.

Gauvain így szólt:

- Nagy dolgok vannak készülőben. Most titokzatos munkát végez a forradalom. A látható mögött ott a láthatatlan, amelyet a látható eltakar. A látható: kegyetlen; a láthatatlan: fönséges és szép. Ebben a pillanatban minden világosan áll előttem. Furcsa és szép dolog ez. A múltból sokat fel kellett használni. Ez magyarázza ezt a páratlan kilencvenhármadik. A barbár gerendázat alatt a művelődés temploma épül.

- Igen - felelte Cimourdain -, ebből az ideiglenesből alakul majd ki a végleges. A végleges: a jog és a kötelesség párhuzamossága lesz, az arányos és progresszív adózás, az általános védkötelezettség, az egyenlőség kivételezés nélkül mindenki és minden fölött, ez az egyenes vonal: a törvény. A teljesség köztársasága.

- Én jobban szeretném - mondta Gauvain - az eszmény köztársaságát.

Egy darabig hallgatott, azután így folytatta:

- Mesterem, mindabból, amit elmondott, hiányzik az odaadás, az áldozatkészség, az önmegtagadás, a jóakarató szándékok nemes összeszövődése, a szeretet. Mindent egyensúlyba hozni, ez jó dolog, de harmóniát teremteni a dolgok között, ez még jobb. Én a mérleg fölé helyezem a lírát. Az önök Köztársasága mindent adagol, mér, szabályozza az embert; az enyém a kék égbe emeli. Egy tantétel és egy sas közt sincs nagyobb különbség.

- Te a felhők között tévelyegsz.

- Ön pedig a számadásaiban.

- A harmóniában van egy kis álmodozás.
  - Az algebrában is van.
  - Szeretném, ha Eukleidész<sup>285</sup> lenne az emberiség apja.
  - Én pedig - válaszolta Gauvain - inkább Homéroszt választanám.
- Cimourdain Gauvainre szegezte szigorú mosolyát, mintha fékezni akarta volna.
- Költészet. Óvakodj a költőktől.
  - Igen, ismerem ezt a szót. Óvakodj a fuvallatoktól, óvakodj a sugaraktól, óvakodj az illatoktól, óvakodj a virágoktól, óvakodj a csillagzatoktól.
  - Ebből semmi sem ad kenyeret.
  - Honnan tudja ezt? Az eszme is éltet. Gondolkozni: ez annyi, mint táplálkozni.
  - Ezek elvont dolgok. A Köztársaság: kétszer kettő négy. Amikor mindenkinek megadtam, ami jár neki...
  - Akkor azt is meg kell adnia mindenkinek, ami nem jár neki.
  - Hogy érted ezt?
  - Azt a nagy, kölcsönös engedékenységet értem, mellyel mindenki tartozik mindenkinek, mellyel mindnyájan tartozunk egymásnak, és ami a társadalmi életet jelenti.
  - A jogosságon túl nincs semmi!
  - Minden ott kezdődik.
  - Én csak a törvényességet tartom szem előtt.
  - Én magasabbra tekintek.
  - Mi van hát a törvényesség felett?
  - A méltányosság.

Időnként hallgattak néhány pillanatig, mintha fények villantak volna fel bennük.

Cimourdain így folytatta:

- Beszélj világosabban. Ha ugyan erről lehet.
- Tessék. Önök a kötelező katonai szolgálatot akarják. Ki ellen? Más emberek ellen. Én semmilyen katonai szolgálatot nem akarok. Békét akarok. Önök meg akarják segíteni a nyomorgókat. Én el akarom törölni a nyomorúságot. Önök az arányos adófizetést hirdetik. Én eltörölném az adózást. Én a közösség kiadásait leszállítanám a legszükségesebbre, és ezt a társadalmi termelés értéktöbbletéből fedezném.
- Hogy érted ezt?
- Így: először is szüntessék meg az élősdiséget; a pap élősdiségét, a bíró élősdiségét, a katona élősdiségét. Azután hasznosítsák kincseiket. A trágját a csatornába dobják; vessék a barázdába. Franciaország földje háromnegyed részében ugar. Szántsák fel a francia földet, a sok felesleges legelőt is. Osszák szét a községi földeket. Minden gazdának legyen földje, és minden földnek legyen gazdája. Ezzel megszázsorozzák a társadalmi termelést. Franciaország

---

<sup>285</sup> Eukleidész (i. e. 300 körül) - alexandriai matematikus; az első rendszeres geometria kialakítója.

jelenleg csak négy napra ad húst a parasztnak évente. Ha jól művelnék a földet, háromszázmillió embert tudna eltartani, egész Európát. Használják ki jobban a természet nagy segítségét, amelyet eddig semmibe vettek. Dolgoztassanak az emberek szolgálatában minden szélfuvellt, minden vízesést, minden mágneses erőfolyamot. A föld mélyén érhálózat van, és ez a csodálatos keringés vizet, olajat, tüzet sodor magával. Szúrják föl a föld erét, buggyantsák ki belőle a vizet, hogy legyen a kútban, az olajat, hogy legyen a lámpáikban, a tüzet, hogy égjen a tűzhelyeikben. Figyeljék meg a hullámok mozgását, a dagályt és az apályt, az árapály játékát. Mi az óceán? Hatalmas elhanyagolt erő. Mily ostoba a föld! Nem használja fel az óceánt!

- Megint az álmok világában jársz.

- Vagyis a valóságban.

Gauvain újramezdte:

- És a nő? Mi a rendeltetése?

Cimourdain válaszolt.

- Ami most. A férfi szolgája.

- Igen. De egy föltétellel.

- Milyen föltétellel?

- Hogy a férfi a nő szolgája.

- Mit nem mondasz? - kiáltott fel Cimourdain. - A férfi szolga? Soha! A királyságot csak a családban ismerem el, ott pedig a férfi legyen a király.

- Jó. Egy föltétellel.

- Éspedig?

- Azzal, hogy a nő a királyné legyen.

- Vagyis azt akarod, hogy a férfi és a nő...

- Egyenlő legyen.

- Egyenlő! Hogy gondolod ezt? A kettő nem ugyanaz.

- Én egyenlőségről beszéltem, nem azonosságról.

Most újra elhallgattak, a villámokat váltó két elme mintegy fegyverszünetet kötött. Cimourdain törte meg a csendet:

- És a gyermek? Kinek adod a gyereket?

- Előbb az apának, aki nemzette, azután az anyának, aki megszülte, azután a tanítónak, aki neveli, azután a közösségnek, aki polgárává avatja a hazának, legfőbb anyáknak, végül az emberiségnek, mert ő valamennyiünk ősanyja.

- Istent nem is említet.

- Ezek a fokozatok; apa, anya, tanító, közösség, haza, emberiség, egy-egy fokai a lépcsőnek, mely Istenhez vezet.

Cimourdain hallgatott. Gauvain folytatta:

- Amikor az ember fölér a lépcső tetejére, eljut Istenhez. Isten kinyitja kapuit, csak be kell lépni.

Cimourdain olyan mozdulatot tett, mintha visszahívna valakit:

- Gauvain, térj vissza a földre. A leheleteseget akarjuk megvalósítani.
- Kezdjék azzal, hogy ne tegyék lehetetlenné.
- A lehetséges mindig megvalósul.
- Nem mindig. Ha kíméletlenül nyúlunk az utópiához, elpusztítjuk. Nincs kényesebb, mint a gyöngé csíra.
- Pedig fontos, hogy az utópiát keményen kézben tartsuk, beleszorítsuk a valóság igájába, körülvegyük a tényekkel. Az elvont eszmét kézzelfogható eszmévé kell változtatnunk. Lehet, hogy így veszít a szépségéből, de nyer azáltal, hogy hasznossá válik. Így kisebb, de jobb. A jognak kell uralkodnia a törvényben, és amikor a jog törvénné vált: kiteljesedett. Ezt nevezem én lehetségesnek.
- A lehetséges több ennél.
- Már megint ábrándozol.
- A lehetséges: az a titokzatos madár, mely állandóan ott röpköd az ember felett.
- Meg kell fogni azt a madarat.
- De elevenen.

Gauvain folytatta:

- Elvem: mindig csak előre. Ha Isten azt akarta volna, hogy az ember hátrafelé menjen, akkor a tarkójára is szemet tett volna. Fordítsuk tekintetünket mindig a hajnal, a bimbózás, a születés felé. Az elhulló serkenti a keletkezőt. Az öreg fa roppanása buzdítja a fiatal fát. Minden évszázadnak megvan a maga munkája. A miénk a polgárságé. A következő az emberiségé. Ma a jog kérdése, holnap a bér kérdése. Bér és jog, alapjában ugyanazt jelenti. Az ember nem azért él, hogy bér nélkül dolgozzék. Isten, mikor életet adott az embernek, kötelezettséget is vállalt. A bér az érvényesített jog.

Gauvain egy próféta áhítatával beszélt. Cimourdain hallgatta. Szerepet cseréltek, most a tanítvány volt a mester.

Cimourdain ezt mormolta:

- Túl sebesen szárnyalsz.
- Talán azért, mert egy kicsit sietnem kell - mondta Gauvain mosolyogva.

Majd így folytatta:

- Mesterem, ez a különbség a mi utópiánk közt. Ön a kaszányát akarja kötelezővé tenni, én az iskolát. Ön, ha az emberre gondol, katonáról ábrándozik; én polgártársról. Ön azt akarja, hogy az ember félelmes legyen, én azt kívánom, hogy gondolkozzék. Ön kardokra épít köztársaságot, én...

Egy pillanatra elhallgatott.

- Én a szellemiség köztársaságát szeretném megalapítani. Cimourdain a tömlöc köpadlóját nézte és megkérdezte:
- S egyelőre mit kívánsz?
- Ami van.



- Megbocsátsz hát a jelennek?

- Igen.

- Miért?

- Mert vihar van. A vihar mindig tudja, mit csinál. Egy villámsújtott tölgyért cserébe hány erdőt frissít föl? A civilizációt pestis pusztította, ez a zivatar kifűjja belőle a mérget. Lehet, hogy a vihar válogatás nélkül dönt és pusztít. Hogy is tehetne másképpen? Nehéz tisztogatás a feladata. A fertő borzalmát látva érthető, hogy türelmetlenül tombol.

Gauvain folytatta:

- Különben mit törődöm én a viharral, ha iránytű van a kezemben. Mit törődöm az eseményekkel, ha a lelkiismeretem tiszta.

Azután ünnepélyes, mély hangon tette hozzá:

- Van valaki, akinek nem szabad beleszólnunk a dolgába.

- Kicsoda? - kérdezte Cimourdain.

Gauvain fölfelé mutatott ujjával. Cimourdain követte tekintetével a fölemelt ujj irányát, és a börtön boltozatán át mintha a csillagos eget látta volna.

Megint hallgattak.

Cimourdain szólalt meg:

- Természetellenesen tökéletes társadalom. Ismétlem, ez nem lehetséges, ez ábránd.

- Ez a cél. Különben mire való a társadalom? Maradjunk az őstermészet vad gyermekei. Tahiti paradicsom. De ebben a paradicsomban nem gondolkoznak. Akkor pedig inkább az értelmes poklot választom, mint a hülye paradicsomot. Nem, nem, a pokol mégse kell. Teremtsük meg az emberiesség társadalmát. Legyen természetellenesen tökéletes. Igen. Ha semmivel sem tudjuk megoldani a természetet, minek lépünk ki belőle? Akkor hát éadjuk be a munkával, mint a hangya, és a mézzel, mint a méh. Maradjunk dolgos barmok, holott szellemünkkel mindenben uralkodhatnánk. Ha pedig valamit a természethez toldunk, szükségszerűen a természet fölé emelkedünk. Hozzátenni, ez annyit tesz, mint megnagyítani. Megnagyítani, ez annyi, mint nagyobbra nőni. A társadalom: átszellemült természet. Mindent akarok, ami hiányzik a kaptárból, a hangyabolyból: az emlékműveket, a művészetet, a költészetet, a hősokeket, a szellemóriásokat. Örök terheket cipelni: nem ez az emberi törvény. Nem, nem, nem akarok páriákat látni, nem akarok rabszolgákat, fegyenceket, kárhozottakat! Azt akarom, hogy az ember minden tulajdonsága a civilizáció egy-egy jelképe legyen, és a haladás lendítőkereke: a szellem szabadságát akarom, a szív jogának egyenlőségét, a lelkek testvériségét. Mindenféle igát le akarok rázni. Az ember nem arra született, hogy láncokat viseljen, hanem arra, hogy kitárja szárnyait! Nem akarok csúszómászó embert! Legyen a lárvából pillangó. Változzék a föld férge élő virággá és keljen szárnyra. Azt akarom, hogy...

Elhallgatott. Csak a szeme csillogott tüzesen.

Szája még mozgott, de hang nélkül.

Az ajtó nyitva maradt. A külvilág neszei időnként behatoltak a két beszélgetőhöz. Távolról kürtjel hangzott, nyilván az ébresztő. Azután puskatusok dobogása hallatszott; az őrseget váltották. Majd a torony közelében kezdődött mozgolódás; ahogy a sötétben ki lehetett venni, mintha deszkákat, gerendákat állítottak volna; közben tompán koppant egy-egy kalapácsütés.

Cimourdain sápadtan hallgatta. Gauvain nem is hallotta.

Egyre mélyebbre merült álmodozásában. Mintha lélegzetet sem vett volna, oly figyelmesen nézte elméje látomásait. Néha kissé megborzongott. Szembogarában megnőtt a hajnali fény.

Így múlt el egy idő. Majd Cimourdain megkérdezte:

- Mire gondolsz?

- A jövőre gondolok - felelte Gauvain.

Ismét töprengésbe merült. Cimourdain felkelt a szalmából, ahol eddig mind a ketten üldögéltek. Gauvain észre sem vette. Cimourdain lassan az ajtóig hátrált, tekintetébe burkolta a gondolkodó ifjú embert, és kiment. A tömlöcöt ismét bezárták.

## VI

### *Közben felkél a nap*

Lassan feltűnt a nap a látóhatár szélén.

A nappal együtt egy különös, mozdulatlan és meglepő dolog is megjelent a La Tourgue fennsíkján, a fougères-i erdő felett. Az ég madarai sosem láttak ilyet.

Az éjszaka folyamán került oda. Nem is építették, csak felállították. Messziről nézve kemény, egyenes vonalaival úgy vetült a látóhatárra, mint egy héber betű, vagy mint egy egyiptomi hieroglifa, a talányos, antik ábécé valamelyik jele.

Első pillantásra ez az alkotmány haszontalannak tetszett. Csak állt ott a virágzó hanga közepén. Az ember törhette a fejét, ugyan mire jó ez. Aztán beleborzongott. Az állványféle négy cölöpre támaszkodott. Az egyik végén két magas gerenda állott egyenesen, égnek meredőn; fölül keresztgerenda kötötte össze őket, és ez a két gerenda egy háromszögletű tárgyat tartott felfüggesztve, mely feketén rajzolódott ki a kék reggeli égen. Az állvány másik végéhez létra volt támasztva. A két gerenda közt lent, a háromszög alatt valami deszkatabla látszott, mely két mozgatható részből állott; ezek össze voltak illesztve, és egy kerek lyuk volt rajtuk, körülbelül akkora, mint egy ember nyaka. A felső deszkalapot egy rovátkába helyezték, hogy le-föl csúsztatható legyen. Pillanatnyilag a kerek lyuk két félköre távol volt egymástól. A két oszlop lábánál egy csuklós deszkapalló volt látható, olyanféle, mint egy billenőszerkezet. A dobogó mellett egy hosszúkás kosár feküdt, a két oszlop közt, elől az állvány szélén pedig egy négyszögletű kosár. A kosarat pirosra festették. Az egész alkotmány fából volt, csak a háromszögletű tárgy készült vasból. Érzett rajta, hogy emberkéz építette, olyan csúf, közönséges és kisszerű volt; de szellemek is odavarázsolhatták volna, olyan félelmetesnek látszott.

Ez az ormótlan faalkotmány a nyaktiló volt.

Vele szemben, a szakadék túlsó felén egy másik szörnyeteg emelkedett, La Tourgue vára. A kőszörnyeteg szembenézett a faszörnyeteggel. De kétségtelen, hogy mihelyt az ember köhöz vagy fához nyúl, az már nem élettelen kő- vagy fadarab, mert nyomban átvesz valamit az emberből. Egy építmény: dogma; a gép: eszme.

La Tourgue vára a múlt gyászos alkotása volt, olyan, mint a Bastille Párizsban, a Tower Londonban, Angliában, Spielberg Németországban, az Escorial<sup>286</sup> Spanyolországban, a Kreml Moszkvában, az Angyalvár Rómában.

---

<sup>286</sup> Madrid közelében fekvő község; a XVI. században épült palotája királyi lakhely volt.

La Tourgue várában tizenöt évszázad sűrűsödött össze; benne volt a középkor, a vazallus kötöttség, a jobbágyság, a hűbériség. A nyaktilóban csak egy esztendő: kilencvenhárom. Ez a tizenkét hónap ellensúlyozott tizenöt évszázadot.

La Tourgue képviselte a királyságot; a nyaktiló a forradalmat.

Tragikus szembesítés.

Egyik oldalon az adósság, a másik oldalon az esedékesség. Egyik oldalon a kibogozhatatlan gótikus szövevény, a jobbágyság, a földesúr, a rabszolga, a gazda, a polgár, a nemes, a szokásjoggal keveredő törvény, a bíró és a pap szövetsége, a számtalan kötöttség, az állami kincstár, az illeték, a holtkéz, a fejadó, a kiváltságok és előjogok, az előítéletek, az elvakultság, a csőd királyi privilégiuma, a jogar, a trón, az önkény, az isteni jog; a másik oldalon ez az egyszerű dolog: a bárd.

Egyik oldalon a csomó, másik oldalon a fejsze.

La Tourgue sokáig állt a sivatagban egyedül. Ott állott talpréseivel, amelyekből forró olajat, égő szurkot vagy olvasztott ólmot lehetett lezúdítni, ott voltak tömlőcei, amelyeknek pádimentumát emberi csontok kövezték, ott volt a fölnégyelő szoba, az a tömérdek tragédia, amely ezt a tornyot megtöltötte; gyászos alakja korlátlanul uralkodott az erdő felett, mögötte nyújtózott tizenöt évszázad háborítatlan, félelmetes nyugalmanak árnyéka, mert ebben a tartományban ez volt az egyedüli hatalom, az egyedüli tekintély, amelytől mindenki rettegett; a torony uralkodott itt, a barbarizmus hatalmát senki sem osztotta meg vele. Most pedig hirtelen megjelent előtte, mellette valami - több, mint valami -, s ez a valami éppolyan szörnyű volt, mint a vár: a nyaktiló.

Furcsa módon, néha úgy tetszik, mintha a kőnek szeme volna. A szobor figyel, a torony kémlel, az épületek homlokzata szemlélődik. La Tourgue mintha a nyaktilót fürkészte volna.

Mintha töprengett volna. Mi lehet ez?

Talán a földből nőtt ki

Valóban a földből nőtt ki.

A fátum földjében fogant ez a siralmas fa. Ebből a földből, amelyet annyi verejték, annyi könny, annyi vér öntözött, ebből a földből, amelybe annyi sírt ástak, annyi gödröt, annyi menedéket, annyi kelepécét, ebből a földből, amelyben annyi ember teteme rohadt el, akiket annyi zsarnokság irtott ki, ebből a földből, amely annyi félelmes szakadék fölé emelkedett, amelyben számtalan bűn nyomai, irtózatok magvak rejtőztek, ebből a mélységes földből bújt ki a jelzett napon ez az ismeretlen, ez a bosszúálló, ez az irgalmatlan pallos-szerkezet, és kilencvenhárom így szólt a régi világhoz:

- Itt vagyok!

A nyaktiló jogosan kiálthatta oda a toronynak:

- A lányod vagyok!

A vártorony pedig - mert ezeknek a végzetes dolgoknak külön életük, rejtelmes életük van - úgy érezte, hogy a nyaktiló megölte őt.

La Tourgue-on valami rémület vett erőt a félelmes jelenés láttára. Mintha félt volna. A félelmes gránittömeg méltóságteljes és gyalázatos volt. Az emelvény meg a háromszögletű kés még rosszabb. A megbukott mindenhatóság rettegett az új mindenhatóságtól. A bűnös történelem szemlélte az igazságszolgáltató történelmet. A hajdani erőszak mérte magát a jelenkori erőszakhoz; az ősi vár, az ősi börtön, az ősi udvarház, ahol egykor megcsönkített

rabok üvöltöttek, a gyilkos hadiépítmény, mely kiöregedett, használhatatlanná vált, melyet megvívta, lerontottak, szétromboltak, ez a kőhalom, mely már csak egy halom hamu volt, ocsmány, nagyszerű és halott, tele rémítő századok szédületeivel, most csak figyelte, hogyan múlik a szörnyű, jelen pillanat. A Tegnap remegett a Ma előtt, az őскеgyetlenség megérezte és nyögte az új rettenetet, a semmi nyitotta ki árnyékszemét a terrorra, a kísértet figyelte a szellemet.

A természet könyörtelen; nem hajlandó visszavonni virágait, illatfelhőit, muzsikáját és napsugarát az emberi aljasság miatt; földre sújtja az embert az isteni szépség és a társadalmi ocsmányság ellentétével. Nem kegyelmez; az embernek el kell viselnie a pillangó szárnyának, a madárdalnak szépségét, el kell viselnie, hogy a gyilkosságok, a bosszúállás, a barbárság kellős közepén elébe toppanjanak a természet szent szépségei; tehetetlenül el kell viselnie az édes egyetemesség nagy szemrehányásait és az ég könyörtelen derűjét. Az emberi törvények torz alakúsága kénytelen mezítelenséggel mutatkozni az örök ragyogásban. Az ember tör, az ember zúz, az ember öl, az ember magtalanít; de a nyár nyár marad, a liliom liliom marad, a csillag csillag marad.

Aznap reggel olyan bájos volt az üde ég, a kelő nap, mint még soha. Langyos szél bujkált a hanga közt, a lombok közt lágyan úsztak a párák; Fougères erdeje, melyet átjárt a források lehelete, úgy füstölt a hajnalba, mint egy hatalmas tömjéntartó. Az égbolt kékje, a felhők fehérsége, a vizek áttetsző ragyogása, a zöld, ez a harmonikus változatosság, amely a tengerzöldtől a smaragdig terjed, a barátságos facsoportok, a pázsit-terítők, a mélységes rétek, minden azt a tisztaságot lehelte, amely a természet örök tanácsa az ember számára. Mind e szépség közepette ott terpeszkedett az emberek szörnyű szemérmertlensége; mind e szépség közepette föltűnt a vártorony és a vérpad, a háború és a vesztőhely, a vérengző korszak és a véres pillanat két tanúja, a múlt éjszakájának baglya és a jövő pitymallatának denevére. A ragyogó ég a virágos, illatos, szerelmesen bűbajos természet ölén hajnalában fürdette La Tourgue várát és a nyaktilót; mintha így szólt volna az emberekhez: „Nézzétek, mit művelek én, és mit műveltek ti!”

Ilyen félelmes játékot űz a nap a sugaraival.

Ennek a látványosságnak sok nézője volt.

A kis expedíciós hadsereg négyezer embere csatarendben sorakozott fel a fennsíkon. Három oldalról vették körül a nyaktilót, olyan módon, hogy alakzatuk „E” betűhöz hasonlított. Az ágyúüteget állították középre, ez alkotta az „E” betű középső szárát. A vörös gépet három csatasor zárta így körül, a katonák hosszú sorfala, amelynek két vége a fennsík széléig nyúlt. A negyedik oldal nyitva maradt, mert az a szakadék felé fordult, szembenézve La Tourgue várával.

Ilyenformán hosszúkás négyszög alakult, amelynek közepén a vérpad állott. Ahogy a nap emelkedett, úgy csökkent a nyaktiló árnyéka a gyepen.

A tüzérek égő kanóccal állottak ágyúik mellett.

A szakadék mélyéből kékes füstcsík szállott fel. A tűzvész lassan elhamvasztotta a kastélyt.

A füst, ha nem is takarta el egészen, függöny mögé rejtette a vártornyot, amelynek magas teteje uralkodott a látóhatáron. A toronytető és a nyaktiló közt nem volt más, csak a szakadék. Egyik magaslatról át is beszélhetett az ember a másikra.

A törvény asztalát és a bírói széket a torony tetején helyezték el; mögöttük háromszínű zászlók lobogtak. A nap La Tourgue vára felől emelkedett, és fénye úgy ölelte körül a tornyot, hogy annak fekete tömege és a toronytetőn, a bírói székben a zászlók alatt, egy karba tett kezű, mozdulatlanul ülő emberalak élesen kivált a világos háttérből.

Ez az ember Cimourdain volt. Mint az előző napon, polgári biztosi ruháját viselte, fején háromszín tollas kalap, az oldalán kard, az övében két pisztoly volt.

Hallgatott. Mindnyájan hallgattak. A katonák lábhoz eresztették a fegyverüket, és lesütötték a szemüket. Könyökükkel meg-megbökdösték egymást, de egy szót sem ejtettek. A háborúra gondoltak, a sok csatára, a lesből kapott, de vitézül fogadott puskatüzekre, dühödt parasztok visszavert rohamaira, a győzelmekre, az elfoglalt várakra, diadalmas ütközetekre, és most úgy érezték, hogy mind e dicsőség szégyenükre válik. Valamennyiük szívét sötét várakozás szorongatta. Látták a vérpadon a hóhért, amint föl és alá járkál. A hajnal növekvő fénye méltóságteljesen terjedt végig az égen.

Hirtelen megperdültek a posztóval bevont dobok. A gyászos dobpergés közeledett; a sorok megnyíltak, az osztag belépett a négyszögbe, és a vérpad felé indult.

Elöl a fekete dobok, utánuk egy gránátos század leeresztett fegyverrel, majd egy zsandárszakasz kivont karddal, azután az elítélt: Gauvain.

Gauvain szabadon lépkedett. Nem volt megkötözve sem a kezén, sem a lábán. Egyszerű egyenruhát viselt. A kardja is megvolt.

Mögötte egy másik csendőrszakasz masírozott.

Gauvain arcán még ott ült az az elmélkedő derű, mely elárasztotta abban a pillanatban, amikor azt mondta Cimourdainnek: „A jövőre gondolok.” Mi sem volt olyan kimondhatatlanul fönséges, mint ez a rendületlen mosoly.

Ahogy a vesztőhelyre érkezett, első pillantása a torony tetejére röppent. A nyaktilóval nem törődött.

Tudta, hogy Cimourdain kötelességszerűen végignézi a kivégzést. Szemével megkereste a helyén. Ott is találta.

Cimourdain sápadt és fagyos volt. Akik körülötte álltak, még a lélegzetét is hallották.

Amikor meglátta Gauvaint, még a szempillája sem rebbent.

Gauvain egyenesen a vérpad felé tartott.

Menet közben Cimourdaint nézte, Cimourdain pedig őt. Úgy tetszett, mintha Cimourdain Gauvain pillantásából merítene erőt.

Gauvain a vérpad lábához ért. Fölment. A gránátosok parancsnokló tisztje követte. Gauvain leoldotta a kardját, és átadta a tisztnek, utána levetette a nyakkendőjét, és átadta a hóhérnak.

Sosem látszott ennél szebbnek. Gauvain olyan volt, mint egy látomás. Barna haja lobogott a szélben; akkoriban hosszú haját viseltek. Fehér nyaka nőies volt, hősies, parancsoló tekintete arkangyalra emlékeztetett. Álmodozva állt a vérpadon. Ez a hely is csúcspont. Gauvain kiegyenesedve fönséges nyugalommal állott. A nap körülölelte, mintegy glóriába vonta.

Mégis meg kellett kötözni az elítéltet. A hóhér odalépett hozzá egy darab kötéllel.

Ebben a pillanatban, amikor látták, hogy fiatal kapitányuk határozottan a kés alá hajtja a fejét, a katonák nem bírták tovább; a hadfiak szíve majd meghasadt. Hihetetlen dolog hallatszott: egy hadsereg zokogása. Kiáltások hangzottak: „Kegyelem! Kegyelem!” Néhányan térdre

estek, mások eldobták a puskájukat, és karjukat a toronytető, Cimourdain felé nyújtották. Egy gránátos a nyaktilóra mutatott és odakiáltott:

- Elfogadják-e, ha helyettesnek jelentkezem? Vállalom! Valamennyien őriöngve kiáltották: „Kegyelem! Kegyelem!” Egy oroszlan is megindított vagy megriasztott volna ez, mert nincs rettenetesebb, mint a katonák könnyezése.

A hóhér megállott, nem tudta, mitévő legyen.

Ekkor röviden, mély, de olyan gyászos hangon, hogy mindenki jól hallhatta, megszólalt valaki a torony tetejéről:

- Teljesítse kötelességét!

Mindenki ismerte ezt a kérlelhetetlen hangot. Cimourdain beszélt. A sereg összeborzadt. A hóhér nem tévázott tovább. Közelebb lépett a kötéllel.

- Várjon - mondta Gauvain.

Cimourdain felé fordult, még szabad jobb kezével búcsút intett neki, aztán hagyta, hogy megkötözzék.

Amikor már össze volt kötözve, ezt mondta a hóhérnak:

- Bocsánat. Még egy pillanatra.

Azután fölkiáltott:

- Éljen a Köztársaság!

Ekkor lefektették a dobogóra, szép és büszke fejét behajtották a gyalázatos nyakörvbe, a hóhér szelíden fölfogta a haját, aztán megnyomta a rugót, a háromszögletű kés megindult, eleinte lassan, majd gyorsabban csúszott lefelé; egy utálatos reccsenést hallottak...

Ebben a pillanatban valami mást is hallottak. A fejszecsapásra pisztolylövés válaszolt. Cimourdain kihúzta övéből egyik pisztolyát, és amikor Gauvain feje legördült a kosárba, szíven lőtte magát. Vér buggyant ki a szájából, és holtan zuhant le.

Ez a két tragikus testvérlélek együtt szállott el; egyikük árnyéka beburkolózott a másikuk fényébe.

-&-